

GENOCIDAS
IR REZISTENCIJA

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

ISSN 1392-3463

Vilnius 2023

GENOCIDE
and RESISTANCE

GENOCIDE AND RESISTANCE RESEARCH
CENTRE OF LITHUANIA

ISSN 1392-3463

Vilnius 2023

Žurnalas leidžiamas du kartus per metus / The journal is published twice a year

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

ISSN 1392-3463

2023 / 1(53)

REDAKCIŅĖ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

- dr. Valdemaras Klumbys** Redakcinės kolegijos pirmininkas / Chairman of the Editorial Board
Lietuvos istorijos institutas
- dr. Tetiana Boriak** Vilniaus universitetas
- dr. Arūnas Bubnys** Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius
- dr. Marius Ėmužis** Vilniaus universitetas
- dr. Vladislav Hrynevych** Babin Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio institutas, Ukraina /
Інститут дослідження території та ландшафту пам'яті
Бабиного Яру
- dr. Kārlis Kangeris** Stockholms universitet, Švedija
- dr. Ineta Lipša** Latvijos universitetas / Latvijas Universitāte, Latvija
- dr. Aigi Rahi-Tamm** Tartu Ülikool, Estija
- dr. Meelis Saueaok** Eesti Mälu Instituut, Estija
- dr. Arūnas Streikus** Vilniaus universitetas
- dr. Saulius A. Sužiedėlis** Millersville University, JAV
- dr. Joachim Tauber** Nordost Institut an der Universität Hamburg, Vokietija
- dr. Mingailė Jurkutė** Vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief

ISSN 1392-3463

© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2023

© Old Lion Publishing House

© Anastasiia Starko

TURINYS / CONTENTS

Pratarmė p. 7

Foreword p. 13

STRAIPSNIAI

Ukrainos kovos šimtmetis

Tetiana Boriak

„Parašykite, kad badas buvo dirbtinis“: asmeniniai šaltiniai apie 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje p. 22

Roman Podkur

1937–1938 m. Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomenas p. 41

Oleksandr Lysenko

(Ne)baigtas Antrasis pasaulinis karas Ukrainoje p. 59

Vladyslav Hrynevyč

Stalino imperijos kova su Ukrainos sukilėlių judėjimu paskutiniajame Antrojo pasaulinio karo etape (1944–1945): Raudonosios armijos vaidmuo p. 84

Olena Stiažkina

„Išlaisvinti“, pasmerkti ir „nedėkingi“: Ukrainos ir ukrainiečių bolševikinė „resovietizacija“ (1943 m.–6 deš. pradžia) p. 107

Oleh Bažan

XX a. antros pusės pasipriešinimo judėjimas Sovietų Ukrainoje: esmė, mastai, formos ir metodai p. 125

Jaroslava Vermenyč

Ukrainos visuomenės regioninė tapatybė: socialinis-humanitarinis diskursas p. 147

ARTICLES

Ukraine: a Century-Long Struggle

Tetiana Boriak

“Please Note That the Famine Was Man-Made”: Sources of Personal Origin About the Ukrainian Holodomor (Famine) of 1932–1933 p. 164

Roman Podkur

Study of the Phenomenon of “Performers” During the Great Terror of 1937–1938 p. 185

Oleksandr Lysenko

The (Un)Finished Ukrainian World War II p. 205

Vladyslav Hrynevych

Stalin's Empire in the Fight Against the Ukrainian Insurgent Movement at the Final Stage of the Second World War (1944–1945): The Role of the Red Army **p. 231**

Olena Stiazhkina

“De-liberated”, Stigmatised and “Ungrateful”: Practices of Bolshevik “Re-Sovietization” of Ukraine and Ukrainians (1943–early 1950s) **p. 255**

Oleh Bažan

Anti-Regime Movement in the Second Half of the 20th Century in Soviet Ukraine: Essence, Scale, Forms and Methods of Resistance **p. 274**

Jaroslava Vermenyč

Regional Identity of Ukrainian Society in Socio-Humanitarian Discourse **p. 298**

RECENZIJOS / REVIEWS

Tomas Vaitelė

Apie išbuožintą humorą juoko kolchoze **p. 314**

Apie autorius **p. 319**

Notes on Authors **p. 321**

Gairės autoriams **p. 323**

Guidelines for Authors **p. 330**

Pratarmė

Nepriklausomos Ukrainos valstybės paskelbimas 1991 m. buvo Ukrainos žmonių kovos už nepriklausomybę dėsningas padarinys. Taip pat šis įvykis sąlygojo ir naujos ukrainiečių tapatybės bei politinės tautos formavimąsi. Svarbus dabartinės Ukrainos tikslas – sugrįžti į Europos tautų šeimą, iš kurios ji raudonosios Maskvos buvo brutaliai išplėšta. Šių dienų įvykiai Ukrainoje turi ryškią civilizacinę dimensiją. Ukraina vykdo savo *exodus* – išėina iš jai priešiškos imperijos ir kuria nepriklausomą valstybę įvairialypėje Europoje. Tokiu būdu ji pereina iš Europos ir Azijos civilizacijos į Europos civilizaciją.

Šiame kontekste vykdomi sovietinio Ukrainos istorijos laikotarpio tyrinėjimai patiria radikalias transformacijas, kadangi „praeities įveika“ neįmanoma be jos perkeitimo. Keisdami seną sufalsifikuotą istoriją, mes perkuriame visuomenės są(vi)monę bei formuojame kitokią ateitį. Šiandien Ukrainos istorija yra praeities permąstymo arba, kaip dar sakoma, „darbo“ su praeitimi (*processing*), praeities „perdirbimo“ (*working through*) procese, o tai turėtų reikšti kritinį atminties darbą. Tuo pat metu trys pagrindiniai XX a. Ukrainos nacionaliniai mitai-simboliai visiškai įsikomponuoja į Europos istorinės atminties erdvę.

Ukrainos 1917 m. revoliucijos bei iki 1922 m. trukusių išsivadavimo kovų metu buvo keli bandymai sukurti nepriklausomą Ukrainos valstybę, kurios pavyzdžiu galėjo būti šalys, atsiradusios Vidurio ir Rytų Europoje ant senųjų imperijų griuvėsių. Tačiau bolševikų įvykdyta Rusijos imperijos reinkarnacija užkirto kelią šiam procesui.

Komunistinės valdžios įsigalėjimas Ukrainoje nebuvo Ukrainos žmonių savanoriškas pasirinkimas – tai buvo Rusijos bolševikų okupacijos pasekmė. Tik trečioji Ukrainos okupacijos banga bolševikams buvo sėkminga. Tai įvyko 1920 m., kai į šalį įžengė beveik milijoninė Darbininkų ir valstiečių raudonoji armija, kurios daugiau nei 80 proc. sudarė didžiarusiai iš centrinių Rusijos gubernijų; ukrainiečių joje tebuvo tik 8 proc. O paskui šios kariuomenės gurguolėje atvažiavo vadinamoji Ukrainos vyriausybė, kuri labiau priminė tikrą kolonijinę administraciją – jos nariai net nemokėjo „čiabuvių“ kalbos.

Visą XX a. trečiąjį dešimtmetį Ukrainoje vyko prieš bolševikus nukreiptas sukilėlių judėjimas. Jo ryškiausia apraiška – Cholodnij Jaro respublikos įsteigimas Čerkasų krašte. Ši didvyriška kova, aprašyta jos dalyvio ir rašytojo Jurijaus Horliso-Horskio, ne kartą įkvėpė jaunus Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Організація українських націоналістів*, OUN) narius bei Ukrainos sukilėlių armijos (*Українська повстанська армія*, UPA) karijus.

Maskvos sukurta Ukrainos Sovietų Socialistinė Respublika iš tikrųjų buvo priklausoma nedemokratinė valstybė-simuliakras, iš esmės – periferinė Rusijos kolonija. Jos tolesnį egzistavimą, nepaisant tariamos modernizavimo pažangos demonstravimo, lydėjo didelio masto humanitarinės ir technogeninės katastrofos – nuo Holodomoro iki Černobylio,

taip pat nuolatinis politinis teroras bei rusifikacija. Visa tai kėlė pavojų Ukrainos tautos egzistencijai.

Antrasis svarbus Ukrainos mitas-simbolis yra Holodomoras. Ši tragedija tapo žiauraus Rusijos imperializmo nusikaltimo prieš Ukrainiečių tautą ir kartu ilgai trukusio ukrainiečių pasipriešinimo stalinizmui liudijimu, kuris reiškėsi dar ir kaip atminties apie šias piktadarybes saugojimas. Holodomoras tapo nuolatinio priminimu ukrainiečiams, kad tautos genocidas galimas tik neturint savo demokratinės valstybės.

Trečiasis mitas-simbolis – OUN ir UPA tautinio išsivadavimo kovos prieš Stalino imperiją. Jos pademonstravo negęstantį ukrainiečių troškimą siekti nepriklausomybės ir kurti savo valstybę, o kartu paliudijo, kad imperinis genocidas prieš ukrainiečius ir toliau tęsiasi.

Nepaisant viso sudėtingumo ir nevienareikšmiškumo, būdingo nacionaliniams išsivadavimo judėjimams, UPA istorijos pagrindas buvo ir išliko visų pirma kova už Ukrainos nepriklausomybę. Šiuolaikinė Ukrainos valstybė yra jos paveldėtoja. Ukrainiečiai gali pelnytai didžiulius šia kova, kurioje patyrė didžiulius nuostolius. Tais laikais UPA buvo didžiausia ir aktyviausia prieš Stalino režimą kovojusi jėga. Šiame kontekste ji visiškai įsilieja į antikolonijinę tautų kovą, vykusią skirtinguose žemynuose Antrojo pasaulinio karo metu ir po jo, o Ukrainos nacionalizmas, kaip šios kovos ideologija, buvo tipiškas „antikolonijinis nacionalizmas“, su visais jam būdingais teigiamais ir neigiamais bruožais.

Visi trys šie mitai-simboliai ilgainiui paklojo istorinės atminties modelio, prisidėjusio prie nepriklausomos Ukrainos valstybės atsiradimo, pagrindą ir šiuo metu formuoja modernią, besipriešinančią Rusijos imperializmui Ukrainos tapatybę.

***

Šis straipsnių rinkinys pasirodė mūsų kolegės iš Lietuvos, istorikės Mingailės Jurkutės iš Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto iniciatyva, už tai Ukrainos istorikai yra jai nuoširdžiai dėkingi. 2022 m. vasario 24 d. prasidėjęs plataus masto Rusijos įsiveržimas į Ukrainą paliudijo, kad apskritai Ukrainos istorija Lietuvos istorikų bendruomenei išlieka *terra incognita*, ką jau kalbėti apie eilinius piliečius. Išimtis buvo keli projektai, liečiantys bendros valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, laikotarpį (Lietuvos Metrikos knygų rengimas spaudoje ir publikavimas). Taip pat Lietuvoje nesuprantamas Ukrainos posovietinis palikimas, jos raidos sovietinio totalitarizmo sąlygomis, posovietinės tapatybės ir modernios valstybės kūrimosi peripetijos, o svarbiausia – kaip būtent Ukrainos pasipriešinimo patirtis bei *nation building* skyrėsi nuo procesų, vykusių Lietuvoje.

Taip kilo mintis po vienu viršeliu suburti Ukrainos istorikus, kurių ilgus metus truncančių tyrinėjimų dėmesys nukreiptas į Ukrainos tautos raidos trūkumus ir progresą XX a. sovietų okupacijos metais. Tuo pat metu mokslininkai siekia pasiūlyti naujus esamų isto-

riografinių problemų aiškinimus, įvesti į mokslinę apyvartą naujus šaltinius bei sovietinės praeities faktus.

Žvelgiant chronologiškai, į šį rinkinį įtrauktos studijos padengia keturis sąlygiškus laikotarpius: XX a. ketvirtą dešimtmečio genocidas ir represijos (Tetiana Boriak ir Roman Podkur), Antrasis pasaulinis karas (Oleksandr Lysenko ir Vladyslav Hrynevyč), pokaris (Olena Stiažkina ir Oleh Bažan) bei tarpdisciplininiai tyrinėjimai, apimantys skirtingus ir ne tik XX a. laikotarpius (Jaroslava Vermenyč). Suprantama, tokį skirstymą nulemia įgyta patirtis, iš esmės neigiama ir represinė. O pokario istoriją iš tikrųjų formavo dviejų totalitarizmų (sovietų ir vokiečių) susidūrimas; šie režimai užsimojo viešpatauti pasaulyje, o jų mūšio lauku, be kita ko, tapo okupuota Ukraina, kur susidūrė skirtingos valstybės, etnosai su savo praeities traumomis, *nation building* projektai ir tapatybės ir kur kaip nugalėtojas vėl, kaip ir 1921 m., iškilo rusiškasis (užsimaskavęs kaip sovietinis) totalitarizmas, išvirtęs pirmąją ar pakartotinę daugelio Europos šalių okupacijos katastrofa.

Tetiana Boriak pateikė amžininkės citatą apie badą („Parašykite, kad badas buvo dirbtinis“), užfiksuotą XX a. šeštojo dešimtmečio pradžioje vykdant projektą, nieko bendra neturintį su badu, taip sujungiant bado atmintį su šiandien prieinamais asmeninės kilmės šaltiniais apie badą. Autorė siūlo kalbėti apie anuometinę Ukrainą Stalino koordinacinių sistemoje, įgalinančioje tiek suprasti jo baimę „prarasti Ukrainą“, tiek paaiškinančią Holodomorą kaip jo reakciją užkertant kelią tokiai įvykių raidai. Išryškinamos ir strategijos, kurias kaip atsaką rinkosi Ukrainos valstiečiai.

Siekiant geriau suprasti istorinių šios problematikos tyrimų kontekstą, pateikiami Holodomoro šaltinių bazės metmenys. Jų klasifikacija tapo įmanoma, iš vienos pusės, užbaigus archyvinį šaltinių išslaptinimo procesą Ukrainoje, iš kitos pusės, nustojus rinkti žodinę istoriją ir bado liudininkų prisiminimus, liudininkų kartai išeinant į amžinybę. Tyrinėtoja atkreipia dėmesį ir į tokį – dar vieną – sovietų valdžios nusikaltimą, kaip „archyvocidas“ – tyčinį XX a. ketvirtajame–septintajame dešimtmečiais vykusį įvairaus pobūdžio dokumentų, fiksavusių informaciją apie badą, naikinimą. Būtent tai lemia kartinį asmeninių šaltinių vaidmenį Holodomoro tyrimuose. Autorė išskiria šešias nevienodos apimties tokių istorinių šaltinių grupes: laiškus, dienoraščius, eilėraščius, užsienio specialiųjų tarnybų ir diplomatų ataskaitas. Prie šių įvairaus pobūdžio šaltinių atsiradimo prisidėjo skirtingų tautybių asmenys (ukrainiečiai, lenkai, italai, vokiečiai, britai, amerikiečiai, rusai ir kt.) bei skirtingi socialiniai ir profesiniai sluoksniai (valstiečiai, darbininkai, miestiečiai, raudonarmiečiai, žurnalistai, diplomatai, kompartijos nariai, spectarnybų darbuotojai, kultūros ir mokslo veikėjai ir kt.). Boriak daro išvadą, kad bado naratyvas nenutrūko nei asmeniniuose šaltiniuose, nei individualioje ukrainiečių atmintyje.

Sovietų režimo vykdyta ukrainietiškos tapatybės naikinimo tema toliau organiškai plėtojama Romano Podkuro straipsnyje apie „vykdytojų“ fenomeną per Didįjį 1937–1938 m. sovietų terorą. Prieš SSRS žlugimą Maskva išvežė iš Kyjivo dalį KGB archyvo. Tai, kas liko

Ukrainoje, buvo išslaptinta ir tapo (su tam tikrais apribojimais) prieinama mokslininkams. Tai suteikė galimybę tyrinėti NKVD narių biografijas ir plėsti sovietinio totalitarizmo XX a. ketvirtajame dešimtmetyje supratimo horizontus. Be kita ko, Ukrainos tyrinėtojai užfiksavo čekistų klientelių sistemą, tačiau jos neapsaugojo čekistų nuo sistemingo sunaikinimo Didžiojo teroro metu. Podkuras pateikia veiksnius, formavusius vykdytojų pasaulėžiūrą, veiklą bei darbo metodus. Mokslininkas išskiria elgesio tipus ir strategijas, kurias demonstravo vykdytojai jau jų pačių persekiojimo metu.

Istorikas sudaužo istoriografinį mitą apie „partinę čekistų kontrolę“, kuris iš tikrųjų buvo sukurtas, kad apsaugotų Staliną ir jo aplinką nuo puolimo. Dar viena svarbi išvada – apie teroro kaip sovietinės valdžios auklėjamosios priemonės ir socialinės inžinerijos įrankio išsaugojimą: straipsnyje akcentuojama, kad čekistai, pradėję dirbti 1939 m. okupuotose Vakarų Ukrainos teritorijose, perimdavo savo pirmtakų metodus ir pažiūras, kuriuos šie buvo įgiję prieš karą saugant „socialistinę teisėtumą“.

Oleksandro Lysenkos straipsnyje „(Ne)baigtas Antrasis pasaulinis karas Ukrainoje“ apžvelgiamas vadinamasis tarpukario laikotarpis, kuris Ukrainos istoriografijoje apima dvidešimt metų nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki Antrojo pasaulinio karo pradžios. Šiam trumpam laikotarpiui priskiriami labai svarbūs Ukrainos nacionalinės istorijos etapai: įvyksta Ukrainos revoliucija, sovietų okupacija bei Ukrainos prijungimas prie raudonosios Rusijos; turime trumpą ekonominio ir kultūrinio pakilimo etapą sovietų naujosios ekonominės politikos metais bei ukrainizaciją, galiausiai Stalinas vykdo ukrainiečių Holodomorą ir terorą.

Tačiau pagrindinis autoriaus dėmesys sutelktas analizei, kaip Antrojo pasaulinio karo metais „Ukrainos klausimas“ atsidūrė dviejų totalitarinių imperijų – raudonosios ir rudosios – interesų epicentre. Būtent jų slapti susitarimai dėl Europos padalijimo prisidėjo prie Antrojo pasaulinio karo pradžios, o patys nacių ir komunistų režimai paskui įvykdė precedento neturinčias masines žudynes, genocidus bei kitus nusikaltimus. Visa tai skatino Ukrainos tautinio išsivadavimo judėjimo suaktyvėjimą, kurį, gindamos pamatinius Ukrainos žmonių interesus, organizavo įvairios politinės jėgos, įskaitant OUN.

Vladyslavas Hrynevyčius straipsnyje „Stalino imperijos kova su Ukrainos sukilėlių judėjimu paskutiniajame Antrojo pasaulinio karo etape (1944–1945): Raudonosios armijos vaidmuo“, remdamasis mažai tyrinėtais dokumentais, atkreipia dėmesį į keletą anksčiau mokslininkų nepastebėtų svarbių dalykų. Visų pirma tai, kokį vaidmenį suvaidino Raudonoji armija Stalino režimo kovoje prieš sukilėlius ir kaip reguliariosios kariuomenės dalinių panaudojimas šioje kovoje prieš sukilėlius ir prieš civilius gyventojus sąlygojo karo barbariškumą. Autorius teigia, kad kaip vokiečių SS kariuomenės ir Vermachto karių dalyvavimas naikinant civilius gyventojus iš esmės paskatino karo rytuose brutalizaciją, taip ir NKVD bei Raudonosios armijos karas prieš Ukrainos sukilėlius lėmė civilių gyventojų genocidinį naikinimą Vakarų Ukrainoje.

Straipsnyje „Išlaisvinti“, pasmerkti ir „nedėkingi“: Ukrainos ir ukrainiečių bolševikinė „resovietizacija“ (1943 m.–6 deš. pradžia) Olena Stiažkina nagrinėja vietos gyventojų ir Stalino režimo santykius šiai valdžiai sugrįžus. Sovietai, arba „raudonieji“, kaip juos tarpusavyje vadino ukrainiečiai, manė, jog po dvejų metų okupacijos vietos gyventojai laikytini nusikaltusiais dėl „ryšių“ su priešu. 1944 m. vasario 7 d. Maskvoje vykusiame SSRS rašytojų IX plenumo tokią poziciją išreiškė ukrainiečių rašytojas Petro Pančas, pažymėjęs, kad visi gyventojai, dabar esantys išlaisvintose teritorijose, iš tikrųjų negali laisvai žiūrėti į akis „mūsų išvaduotojams“, nes tam tikru laipsniu esą įsipainioję į santykius su vokiečiais.

Galiausiai įtariamaisiais buvo pripažinti visi, kas oficialiai įsirašė liūdnei pagarsėjusioje sovietinės anketos skiltyje „Ar jūs arba jūsų giminaičiai buvote okupuotoje teritorijoje?“. Stalino režimo sugrįžimą į Ukrainą lydėjo masiniai valymai ir represijos prieš prieš „bendrininkus“ – šis reiškinys nedaug skyrėsi nuo procesų, vykusių kitose Europos šalyse, tuo laikotarpiu išsivadavusių iš vokiečių okupacijos. Tačiau totalinių represijų ir trėmimų Ukrainoje nebuvo, nes Stalino valdžiai žūt būtinai reikėjo milijonų ukrainiečių Raudonajai armijai papildyti bei pramonei ir žemės ūkiui atkurti. Tačiau stalinizmo sugrįžimas į Ukrainą ir sovietų valdžios joje įteisinimas išvirto sustiprinta rusifikacija bei tolesniu ukrainietiškos tapatybės naikinimu.

Olehas Bažanas straipsnyje „XX a. antros pusės pasipriešinimo judėjimas Sovietų Ukrainoje: esmė, mastai, formos ir metodai“ išsamiai nagrinėja po destalinizacijos tris dešimtmečius Ukrainoje vykusius pokyčius. Pirmiausia kalba eina apie tuo laikotarpiu Ukrainoje kilusį opozicinį judėjimą, kuris pasirodė galįs iš tikrųjų pasipriešinti sovietų totalitariniam režimui ir ypač – Ukrainoje vykdomai nutautinimo politikai. Kartu šis, kaip jį vadina autorius, „prieš režimą nukreiptas judėjimas“ ne tik apjungė tiek demokratines, tiek tautines jėgas, bet ir glaudžiai bendradarbiavo su Krymo totorių, žydų tautinių ir religinių judėjimų aktyvistais. Viena svarbiausių Ukrainos disidentų judėjimo pasekmių buvo ta, kad jau žlungant SSRS Ukrainoje susiformavo politinės jėgos, kurias galima laikyti stipria opozicija komunistams ir kurios galėjo prisiimti atsakomybę už senos valstybės išardymą bei naujos valstybės kūrimą.

Paskutinis Jaroslavo Vermenyč straipsnis yra tam tikra prasme „antlaikiškas“, tarpdisciplininis ir susijęs su regioninio identiteto problema. Šis tyrimas – tai savotiška Ukrainos visuomenės tapatybinių orientacijų santrauka, padaryta atsižvelgiant į etninių sąveikų procesų sudėtingumą, apsunkintą sovietų valdžios vykdytais sovietinės valstybės ir visuomenės konstravimo procesais, iš kurių pažymėtinas Josifo Stalino sugalvotas „didysis tautų perkėlimas“ SSRS viduje. Autorė yra regionalistikos specialistė, siūlanti atitinkamas metodologines prieigas šiai problematikai nagrinėti. Ji pabrėžia, kad šiuose tyrimuose būtina atsižvelgti į daugybę parametrų: tiek į sąlyginai tradicinius geopolitinius, etninius, kalbinius, kultūrinius, ekonominius, demografinius dėmenis, tiek į tapatybių variacijas (individualias, grupines, socialines, regionines). Mokslininkė ragina istorikus

perkelti dėmesį į „regioninę“ istoriją, kas, iš vienos pusės, leistų atnaujinti metodologinę tyrimų instrumentariją (istorinė-genetinė prieiga), įgalinantį istorinių procesų permąstymą regioninės erdvės ir istorinio laiko sankirtos perspektyvoje, iš kitos pusės, padėtų suvokti skirtumus ir potencialias grėsmes, darant įmanomą pastarųjų aptarimą ir užkardymą, idant jos neišaugtų į pavojingas regiono ir valstybės stabilumui (saugumo faktorius).

Galiausiai pažymima universali XXI a. pradžios demokratiškos valstybių problema – krizės ir tapatybių karai, ką, be kita ko, patvirtina Rusijos ir Ukrainos karas, kurio metu Rusijos valstybė mėgino keisti vaikų ir suaugusiųjų identitetą bei vertybines nuostatas jos okupuotose Ukrainos teritorijose, suformuodama bent „hibridinę“ tapatybę su išplautomis „savo“ ir „svetimo“ ribomis arba ir atvirai antiukrainišką tapatybę, silpninančią ukrainietiškos pusės atsparumą.

Taigi šiuo metu kalbame apie giluminius poslinkius Ukrainos istorijos moksle – poslinkius, kurie dekomunizuoja ne tik gatves ir gyvenvietes, bet dekomunizuoja, desovietizuoja, dekolonizuoja ir derusifikuoja savąjį ilgojo kruvino XX a. matymą. Deja, Ukrainai jis dar toli gražu nepasibaigęs, vis patvirtinamas raketų atsikrydžiais ir pakartotine (jau kelintąją per šimtmetį) okupacija, paskatinta Rusijos, negalinčios susitaikyti su nepriklausomos Ukrainos egzistavimu, imperialistinių, fantominių skausmų. Ir buvusios metropolijos prieš buvusią koloniją pradėtas karas ne ką mažiau nulemtas Rusijos tapatybės krizės, baimės stoti akistaton su savo imperine totalitarine praeitimi, galiausiai pripažinti bei pasmerkti sovietinį totalitarizmą, kas savo ruožtu atvertų galimybę pasaulėžiūrinei modernizacinei Rusijos visuomenės transformacijai. Skirtingai nei Rusijos humanitarai (kurie savo grįžimą į neoimperializmą įformino uždarydami istorinio švietimo organizaciją „Memorial“ likus dviem mėnesiams iki plataus masto įsiveržimo į Ukrainą), Ukrainos istorikai savo namų darbus – priversti visuomenę suvokti savo totalitarinę praeitį ir kurti savo mentalinę bei tapatybės erdvę – atliko ir tęsia šį darbą šiandien dar intensyviau besitęsiančio karo metu. Kviečiame skaitytojus prisidėti iš naujo skaitant desovietizuotą Ukrainos istoriją.

Tetiana Boriak, Vilnius
Vladyslav Hrynevych, Kyjivas
2023 m. liepa

Foreword

The proclamation of the independent state of Ukraine in 1991 was a logical consequence of the struggle of the Ukrainian people for independence, and it only fuelled the development of a new Ukrainian identity and a new political nation. One important goal of modern Ukraine is for it to return to the family of European nations, from which it was brutally ripped away by Red Moscow. The events currently taking place in Ukraine signify a distinct determination on a civilisational level. Ukraine is proceeding with its *exodus* – leaving the enemy empire and creating an independent state in the diverse Europe, in doing so it is making the transition from Euro-Asian to European civilisation.

Against this background, study of the Soviet period of Ukrainian history has undergone radical transformation, since “overcoming the past” is impossible without altering it. By changing the old falsified history, we are rebuilding the consciousness of society and shaping a different future. Currently, the history of Ukraine is in the process of rethinking, or, as it is also called, “processing”, “working through” the past; something which should call for critical work on the memory of the past. At the same time, the three main Ukrainian national founding myths-symbols of the 20th century fit seamlessly in the European historical memory.

During the period of the Ukrainian Revolution of 1917 and the struggles for liberation that lasted until 1922, there were several attempts to create an independent Ukrainian state like those that emerged in Central and Eastern Europe, arising from the ruins of old empires. However, the reincarnation of the Russian Empire by the Bolsheviks hindered this process.

The establishment of Communist power in Ukraine was not a voluntary choice of the Ukrainian people, but rather a result of its occupation by the Russian Bolsheviks. Only the third occupation of Ukraine by the Bolsheviks saw some notable results, when, in 1920, the Workers’ and Peasants’ Red Army, almost a million people strong, entered the country, at a time it consisted of more than 80% Great Russians from the central provinces of Russia and only 8% of Ukrainians. And then, the so-called Ukrainian government arrived in the midst of this army, which in reality looked more like a colonial administration, the members of which didn’t even speak the language of the “indigenous people”.

The anti-Bolshevik insurgent movement continued in Ukraine throughout the 1920s, the strongest manifestation of which was the Kholodnoyarsk Republic in the Cherkasy region. This heroic struggle, later described by a participant and writer Yurii Gorlis-Gorsky, held the power time and again to inspire young members of Organisation of Ukrainian Nationalists (*Організація українських націоналістів*, OUN) and soldiers of Ukrainian Insurgent Army (*Українська повстанська армія*, UPA).

The Ukrainian Soviet Socialist Republic, which was created by Moscow, represented a dependent non-democratic simulacrum of a state, and essentially a peripheral colony of Russia. Its continuous existence (despite apparent modernisation efforts) was accompanied by large-scale humanitarian and man-made disasters – from Holodomor to Chernobyl – and also by ongoing political terror and Russification. All this endangered the very existence of the Ukrainian nation.

The second important Ukrainian founding myth-symbol was Holodomor, which was an example of terrible crime against the Ukrainian nation under the banner of Russian imperialism; at the same time, it represented an ongoing resistance of the Ukrainians to Stalinism; this has been noted in particular by the preservation of the memory of these atrocities. Holodomor became a constant reminder to Ukrainians that genocide against the nation is possible only in the absence of their own democratic state.

The third founding myth-symbol was national liberation struggle of OUN and UPA against the Stalinist empire, which demonstrated the ever-burning desire of Ukrainians for independence and their own state; at the same time, it testified that imperial genocide against Ukrainians was taking place.

Despite all the complexity and ambiguity inherent in the actions of national liberation movements, the basis of the history of the UPA was, and remains, the struggle for the independence of Ukraine first and foremost. In this regard, the modern Ukrainian state is its successor. Ukrainians can rightfully be proud of this struggle, in which they suffered huge losses. UPA was the largest and most active anti-Stalin force in those days. In this context it fits completely in the concept of peoples' anti-colonial struggles, which were happening on various continents during and after the World War II, while Ukrainian nationalism, as the ideology of this struggle, was a typical "anti-colonial nationalism" with all its inherent positives and negatives.

All three of these myth-symbols eventually laid the foundation of the model of historical memory that contributed to the emergence of the independent Ukrainian state, and currently form the modern Ukrainian identity that opposes Russian imperialism.

***

This collection was made possible thanks to the initiative of our Lithuanian colleague, historian Mingailė Jurkutė from the Faculty of History of Vilnius University, to whom Ukrainian historians are sincerely grateful. The start of Russia's full-scale invasion of Ukraine on 24 February 2022 proved that, in general, Ukrainian history remains mostly *terra incognita* among the Lithuanian professional community of historians, let alone ordinary citizens. There is an element of exception to this, in the form of some projects covering the period of the common state, the Grand Duchy of Lithuania (preparation for the printing and publication of Lithuanian *Metrica*, Latin *Acta Magni Ducatus Lithuaniae*). At the same

time, there exists a misunderstanding of Ukrainian post-Soviet heritage, the vicissitudes of its development under Soviet totalitarianism, post-Soviet identity and modern nation building, and how exactly the Ukrainian experience of resistance and nation building differed from the Lithuanian one.

This is what brought about the idea of collecting under one cover the works of Ukrainian historians, who in their many years of research focused on the divisions and progress of the Ukrainian nation in the 20th century and during the Soviet occupation. At the same time, they strive to offer new interpretations of existing historiographical problems and introduce new sources and facts from the Soviet past into academic discourse.

From chronological point of view, the studies included in this collection cover four conditional periods: the genocide and repressions of the 1930s (Tetiana Boriak and Roman Podkur), World War II (Oleksandr Lysenko and Vladyslav Hrynevych), the post-war period (Olena Stiazhkina and Oleg Bazhan) and interdisciplinary studies that cover various different periods, not only the 20th century (Yaroslava Vermenych). It is clear that, during the establishment of these periods, they relied on experience gained in previous stages, which are predominantly negative and repressive in this case. However, post-war history is formed mainly from the clash of two totalitarianisms (Soviet and German) which attempted to dominate the world; among other things, their battlefield encompassed Ukraine in its entirety, a place where different states and ethnic groups clashed with their traumas of the past, and their nation building projects and identities – as in 1921, the winner here (again) was Russian (disguised as Soviet) totalitarianism that turned into a catastrophe of initial or repeated occupation of a number of European countries.

Tetiana Boriak quoted “Please note that the famine was man-made” from an eyewitness account of the famine, recorded at the beginning of 1950s in the course of a project that had nothing to do with the famine – this only links memories of the famine with the sources of private origin about the famine available today. The author proposes to talk about Ukraine in Stalin’s coordinate system, which enables both understanding his fear of “losing Ukraine” and explaining the Holodomor as his reaction to prevent such a development of events. She also highlights the strategies employed by Ukrainian peasants in their response to it all.

For the sake of ensuring a better understanding of the context of historical research on the issue, Boriak outlined the contours of the Holodomor source base. This classification became possible when two conditions were met: the complete declassification of the archival sources, and the stop of recording oral history and memories of eyewitnesses of the famine due to the passing of the generation. The researcher draws attention to another similar crime perpetrated by the Soviet authorities, titled “archivocide” – the deliberate destruction of various types of documents in 1930–1960 that contained information about the famine. This is what has led to an increased emphasis in the essential role of sources

of private origin in studies of the Holodomor. The author distinguishes six groups of such historical sources, which are unequal in scope: letters, diaries, poems, reports of foreign special services and diplomats. These various types of sources were created by people of different nationalities (Ukrainians, Poles, Italians, Germans, British, Americans, Russians, etc.) and different social and professional strata (peasants, workers, townspeople, members of the Red Army, journalists, diplomats, party members, employees of special security services, cultural and scientific figures, etc.). Boriak concludes that the narrative of the famine continued both in personal sources and in the individual memory of Ukrainians.

Roman Podkur's article about the phenomenon of "performers" during the Great Terror of 1937–1938 reflects a logical continuation of the destruction of Ukrainian identity. Before the collapse of the Union of the Soviet Socialist Republics (USSR), Moscow removed part of the KGB archive from Kyiv. What remained in Ukraine was declassified and made available (with certain restrictions) to researchers. This makes it possible to study the biographies of the members of the People's Commissariat for Internal Affairs (Rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD) and expand the horizons of understanding of the phenomenon of Soviet totalitarianism in the 1930s. Ukrainian researchers discovered the clientele system of Cheka members, which, however, didn't protect them from further destruction brought on by the system itself during the Great Terror. Podkur outlines the circle of factors that shaped the worldview and the activities of these actors and their work methods. The researcher distinguishes the types of behavior and strategies that were demonstrated by the perpetrators during their own persecution.

The historian exposes historiographical myth about "party control over Cheka members", which was created to remove Stalin and his entourage from the attack. Another important conclusion is about the preservation of terror as an educational tool and social engineering tool of the Soviet government: the article emphasizes that the Chekists, who started working in 1939 in the occupied territories of Western Ukraine, adopted the methods and views of their predecessors, which they had developed before the war while protecting "socialist legality".

Oleksandr Lysenko's text "The (Un)Finished Ukrainian World War II" contains an overview of the so-called interwar period, in which Ukrainian historiography encompasses the 20 years that lasted between the end of the World War I and the beginning of the World War II. This period includes such important stages of national history as the Ukrainian revolution, the Soviet occupation and absorption of Ukraine by Red Russia, a short stage of economic and cultural rise during the NEP period and Ukrainisation, as well as Stalin's Holodomor and terror.

However, the author's foremost point of attention is on the analysis of how, during the World War II, the "Ukrainian question" turned out to be at the epicentre of the interests of

two totalitarian empires – the Red and the Brown. This happened precisely because secret agreements concluded between them on the division of Europe contributed to the outbreak of the World War II, and the Nazi and Communist regimes then committed unprecedented mass murders, genocide and other crimes. All this ultimately led to the activation of the Ukrainian national liberation movement, which was organised by various political forces, including the OUN, striving to protect the indigenous interests of the people of Ukraine.

Vladyslav Hrynevych in the article “Stalin’s Empire in the Fight Against the Ukrainian Insurgent Movement at the Final Stage of the World War II (1944–1945): The Role of the Red Army”, with reference to little-explored documents, draws attention to a number of important points that previously didn’t earn the attention of researchers. It is primarily about the question of what role the Red Army played in the Stalinist anti-insurgency struggle and how the use of active army units against insurgents and the civilian population led to the barbarisation of this war. The author claims that, just as the participation of SS troops and Wehrmacht soldiers in the extermination of the civilian population had a significant impact on the process of brutalising the war in the East, so the actions perpetrated by NKVD and the Red Army against Ukrainian insurgents led to genocidal destruction of the civilian population in Western Ukraine.

In the article “‘De-liberated’, stigmatized and ‘ungrateful’: practices of Bolshevik ‘re-Sovietization’ of Ukraine and Ukrainians (1943 – early 1950s)” Olena Stiazhkina examines the relationship between local population and Stalinist government in the period after its return. The Soviets, or the “reds”, as the Ukrainians called them among themselves, believed that after two years of occupation local residents could be rightfully considered guilty of their “ties” with the enemy. At the Ninth Plenum of Soviet Writers in Moscow, which took place on 7 February 1944, this position was expressed by Petro Panch, who noted that the entire population now [that is, then] in the liberated regions, in fact [couldn’t] freely look into the eyes of “our liberators”, since they [were] to some extent confused in the light of relations with the Germans.

Ultimately, everyone that was officially reflected in the notorious column of the Soviet questionnaire “Have you or your relatives been in the occupied territory?” was deemed a suspect. The return of the Stalinist regime to Ukraine was accompanied by mass purges and repressions against the henchmen of the enemy, which differed little from other European countries that liberated themselves from German occupation during this period. But total repressions and deportations didn’t happen in Ukraine, because Stalinist government desperately needed millions of Ukrainians for the Red Army and for the reconstruction of industry and agriculture. However, the return of Stalinism to Ukraine and the legitimisation of Soviet power here resulted in increased Russification and further destruction of Ukrainian identity.

Oleh Bazhan in the article “Anti-Regime Movement in the Second Half of the 20th Century in Soviet Ukraine: Essence, Scale, Forms and Methods of Resistance” comprehensively examines the changes that took place in Ukraine during three decades of de-Stalinisation. First and foremost, the question focusses on the opposition movement that arose in Ukraine during this period, which proved to be able to really oppose the Soviet totalitarian regime and, in particular, resist the policy of denationalisation here. At the same time, this “anti-regime movement”, as the author calls it, not only combined both democratic and nationalist forces, but also closely cooperated with the activists of Crimean Tatar and Jewish national and religious movements. One of the important consequences of the development of the Ukrainian dissident movement was the fact that, at the time when the USSR collapsed in Ukraine, it had already formed political forces which represented a powerful opposition to the Communists and were capable of assuming responsibility for the dismantling of the old state and the construction of a new one.

Finally, the latest publication of Yaroslava Vermenych is to a certain extent “timeless”, interdisciplinary, and it addresses the issue of regional identity. This study is a kind of summary of the identity orientations of the Ukrainian society, made taking into account the complexity of the processes of ethnic interaction, complicated by the processes of construction of the Soviet state and society carried out by the Soviet authorities, among which the “great transfer of peoples” orchestrated by Joseph Stalin within the USSR can be noted. The author is a specialist in regional studies and offers appropriate methodological approaches to the problem. She emphasises that, in this area, in order for research to be effective, it is necessary to take a number of parameters into account: both relatively traditional such as geopolitical, ethnic, linguistic, cultural, economic and demographic ones, and ones revolving around identity variations (individual, group, social, and regional). The researcher argues for the need to shift the focus of historians’ attention to “regional” history, which will make it possible to update the methodological toolkit (historical-genetic approach) for understanding historical processes from the perspective of the relationship between regional space and historical time, while also making it possible to realise differences and potential threats, enabling one to speak about them and prevent them from transitioning into a state whereby the stability of the region and the state is threatened (safety factor).

Lastly, the author notes the universal problem of democratic states of the early 21st century i.e. crises and wars of identities – this is confirmed in particular by the Russian-Ukrainian war, during which the Russian state tried to modify the identity and value system of children and adults in the Ukrainian territories occupied by it, so as to form at least a “hybrid” identity with blurred boundaries of “own” and “foreign”, or an openly anti-Ukrainian one, which is supposed to weaken the ability of the Ukrainian side to resist.

Thus, we are currently talking about profound shifts in Ukrainian historical science, with the de-Communisation of not only streets and settlements, but also with the

de-Communistation, de-Sovietisation, decolonisation, and de-Russification of its vision of the bloody 20th century. Unfortunately, it is far from over for Ukraine, the continuation of it is still confirmed by missile attacks and repeated (several times already) occupation, fuelled by the imperialist phantom pains of Russia, which cannot accept the existence of an independent sovereign Ukraine. Also, the war unleashed by the former metropolis against the former colony was to a large extent brought on by the Russian identity crisis and the fear of coming to terms with its imperial totalitarian past and eventually recognising and condemning Soviet totalitarianism, which would give a chance for a modern transformation of Russian society and its worldviews. Unlike Russian humanitarians, who formalised their return to neo-imperialism by closing down the historical and educational organisation “Memorial” two months before the full-scale invasion of Ukraine, Ukrainian historians laid the groundwork to make the public aware of its totalitarian past and to create its own mental and identity space – and they continue this work even more intensively today, in the midst of an ongoing war. We invite readers to participate in a new reading of the de-Sovietised history of Ukraine.

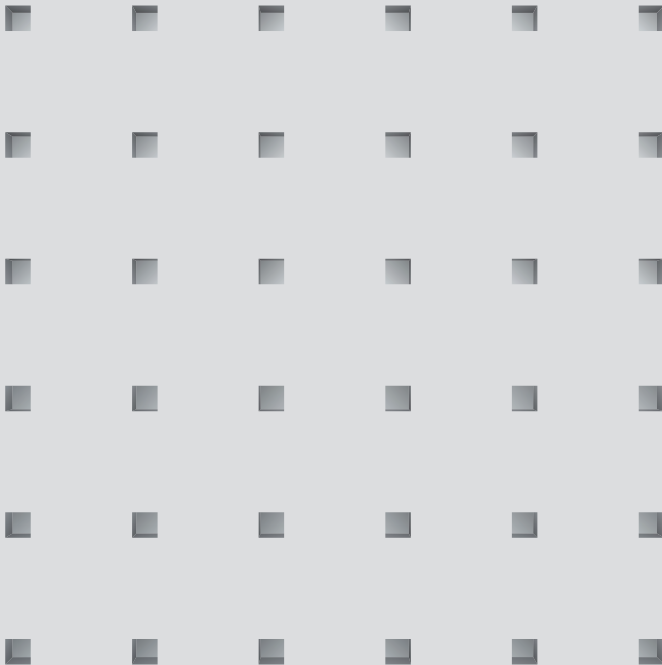
Tetiana Boriak, Vilnius

Vladyslav Hrynevych, Kyiv

July 2023

STRAIPSNIAI

„Parašykite, kad badas buvo dirbtinis“*: asmeniniai šaltiniai apie 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje

TETIANA BORIAK

Daktarė, mokslo darbuotoja

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas
(Vilnius, Lietuva)

✉ tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

ABSTRACT. The author proposes classification of the Holodomor source base for a better understanding of the context of historical research on the issue. The author divides the sources into two large segments: official documentation deposited in archival institutions and sources of personal origin. The first segment includes five groups. Analysing the state of the sources of this segment, the author focuses on the gaps due to “archivocide” as the deliberate destruction by the Soviet authorities of traces of the famine in official documentation and the specifics of documenting administrative decisions of that period. That is why sources of personal origin constitute a significant segment of the Holodomor source base and should be more widely used in research. Here the author managed to identify six groups of unequal size. The article presents thematic blocks of sources of personal origin and gives examples of various types of such sources. A conclusion is made about the continuity of the narrative about the famine in the sources of personal origin and in the individual memory of Ukrainians. Here it is emphasized that the sources about the famine, which are diverse in types and authorship, did not appear out of nowhere in the post-war period or in the 1980s, but began to appear as early as 1932.

KEYWORDS: Holodomor, source base, sources of personal origin, oral history, history of Soviet totalitarianism.

* Citata iš interviu su penkiasdešimt trejų metų kolūkiete, įrašyto vykdant Harvardo universiteto projektą apie sovietinę socialinę sistemą (1948–1953) – *Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule A, Vol. 37, Case 622(NY)1719 (interviewer W. T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik.* Widener Library, Harvard University, 6, [online], in: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$6i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$6i)

Įvadas: Stalino baimė „prarasti Ukrainą“ ir Holodomoras kaip atsakas

2023 m. minimos 90-osios Holodomoro Ukrainoje metinės. Holodomoras prasidėjo 1932 m. dėl daugybės politiškai motyvuotų sprendimų: kartą ir visiems laikams išspręsti „Ukrainos klausimą“ ir galutinai paversti Ukrainą, kupiną, anot Josifo Stalino, „petliūrovcu“¹ ir kitų buržuazinių bei nacionalistinių elementų“², „tikra SSRS tvirtovė, pavyzdinga respublika“, mat antraip, 1939 m. rugpjūtį pažymėjo Stalinas, „galime prarasti Ukrainą“³.

Baimė netekti kontrolės Ukrainoje buvo susijusi ne vien tik su ekonominėmis prielaidomis – galimu valstiečių, verčiamų atsisakyti privačios nuosavybės ir stoti į kolūkius, pasipriešinimu. Veikiausiai daugiau grėsmių buvo įžvelgiama kylant iš nacionalinio atgimimo, stiprėjančio dėl ukrainizacijos⁴ politikos. Pastaroji startavo 1923 m. siekiant nukreipti ukrainiečių nacionalinio išsivadavimo lūkesčius bolševikams palankia kryptimi. Tačiau praslinkus dešimtmečiui rezultatai buvo priešingi.

Ukrainiečių kalba pradėta plačiai vartoti įvairiausiose sferose, įskaitant švietimą, mokslą, teatrą, kiną. Ukrainos mokslų akademija sėkmingai plėtojo įvairias tyrimų sritis. Ukrainakalbė literatūra klestėjo, vystydama įvairiomis kryptimis.

Rašytojas Mykola Chvylovis siūlė savitą Ukrainos literatūrinės raidos (ir, panašu, nepaisant jo santūrumo, ne vien tik estetinė, tačiau ir politinė prasme) kryptį:

Šiandien susiduriame su ukrainiečių dvasios, gilios ir sklidinios nenumatomų pasekmių, sprogiu. [...] Sąjunga [SSRS] išliks Sąjunga, o Ukraina yra savarankiškas vienetas [...] Ar Rusija nepriklausoma? Nepriklausoma. Na, mes irgi esame nepriklausomi. [...] Tad dabar, kai mūsų literatūra pagaliau eina savo raidos keliu, kyla klausimas: į kokią pasaulinę literatūrą ji turi orientuotis? Bet kuriuo atveju, ne į rusiškąją. Ryžtingai ir be jokių išlygų. Mūsų orientacija – į

¹ Simonas Petliūra buvo vienas iš 1917–1921 m. Ukrainos revoliucijos lyderių, vėliau emigravo ir 1926 metais Paryžiuje buvo nušautas bolševikų agento. Jo vardas pakeitė pažeminimą „mazepininkai“ (pagal etmoną Ivaną Mazepą, kuris 1709 m. pralaimėjo Poltavos mūšį Maskvos carui, būsimam Rusijos imperatoriui Petrui Didžiajam; šis pralaimėjimas žymėjo Ukrainos žemių įtraukimą į Rusijos imperiją). Jo vardas buvo naudojamas atskirti tikrą „bilšovišką“ [ukr. bolševikas] nuo priešiško, „buržuazinio nacionalisto“. Po Antrojo pasaulinio karo sovietų propaganda terminą „petliurovcai“ pakeitė terminu „banderovcai“ (Stepanas Bandera, Antrojo pasaulinio karo nacionalinio judėjimo lyderis, beveik visą karą praleido Zaksenhauzeno koncentracijos stovykloje, 1958 m. buvo nušautas KGB agento Miunchene), kuris vis dar naudojamas pateisinti Rusijos valstybės nusikaltimus Ukrainoje.

² Formuluoatė pasiskolinta iš 1932 m. gruodžio 14 d. VKP(b) CK ir SSRS LKT nutarimo dėl grūdų paruošų Ukrainoje, Šiaurės Kaukaze ir Vakarų regione. Išsamiau: *Holodomor of 1932–33 in Ukraine. Documents and Materials*, sudarė Ruslan Pyrih, Kyjivas: Mohyla Academy Publishing House, 2008, p. 22–43, [online], in: http://history.org.ua/LiberUA/PyrihHolodUkr_2008/PyrihHolodUkr_2008.pdf

³ J. Stalino laiškas L. Kaganovičiui apie problemas Ukrainos partinėje vadovybėje, 1932 m. rugpjūčio 11 d., in: *Holodomoro tyrimų institutas (Інститут дослідження Голодомору, toliau – HTI)* [online], in: <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/lyst-j-stalina-do-l-kaganovycha-pro-problemy-u-partijnomu-kerivnyctvi-ukrayiny/>

⁴ Taip vadinta politika, skatinusi ukrainiečių kalbos vartojimą administracijoje, moksle, kultūroje, švietime, mene, literatūroje. Tačiau šiomis priemonėmis buvo siekiama ne stiprinti Ukrainos valstybę, tačiau neutralizuoti ukrainiečių tautines aspiracijas, skleisti sovietinę propagandą, stiprinti komunistų partijos įtaką, demonstruoti sovietų valstybės „lojalumą“ jos oponentams Ukrainoje, suartinti rusifikuotus „bilšovikų“ miestus su ukrainakalbiais valstiečiais. Ukrainizacijos politika buvo staigiai sustabdyta (apkaltinus „klaidingu bolševikinių principų taikymu įgyvendinant nacionalinę politiką“, leidusiems sustiprėti „petliurovcams“), o 1932 m. gruodį prasidėjo masinės aktyvių ukrainizacijos proceso dalyvių represijos.

Vakarų Europos meną, stilių, metodus. [...] Mes žinome, kas yra Europa, ir mūsų skaitytojai žino. [...] Naudokimės savo pačių protu. [...] Mes vyksime studijuoti į Europą su slapta mintim – degti keltę metų nepaprasta šviesa. Ar girdite, maskofilai iš Maskvos priemiesčių, ko mes norime?⁵

Stalinas skaitė šį manifestą. 1926 m. balandžio 26 d. Ukrainos komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetui (UKP(b) CK) adresuotame laiške jis ragino „paversti kylančią Ukrainos kultūrą ir ukrainiečių bendruomenę sovietine kultūra ir bendruomene“. UKP(b) CK pirmasis sekretorius Lazaris Kaganovičius pristatė jo ir Chvylovio siūlymus ataskaitoje „CK ir UKP(b) CK plenumo tezės apie ukrainizacijos rezultatus“, kalbėjo apie „atsitraukimą nuo Maskvos“, „lozungus gręžtis į Europą“ ir įspėjo, kad ukrainiečių „buržuazija“ gali panaudoti šiuos lozungus „atsiriboti nuo internacionalinės revoliucijos tvirtovės, SSRS sostinės – Maskvos“⁶.

Ukrainos ekonomistas Mychailas Volobujevas siūlė panašią kryptį ekonomikoje, teigdamas, kad Rusija išnaudoja Ukrainos SSR tarsi koloniją. Trečiajame dešimtmetyje Ukrainos Foto ir kino departamentas pastatė per 140 meninių filmų, kuriančių vientisą ukrainietiškos literatūros, kultūros, istorijos ir tradicijų erdvę. Jau trečiame dešimtmetyje Ukrainos SSR Valstybinė politinė valdyba (rus. *Государственное политическое управление*, GPU) ėmė pranešinėti apie inteligentijos, darbininkų ir valstiečių nuotaikas bei nepasitenkinimą sovietų politika. Dėka Autokefalinės Ukrainos Ortodoksų Bažnyčios, kuri itin aktyviai veikė kaimiškose vietovėse, ukrainiečių valstiečiai ne vien tik priešinosi kolektyvizacijai, tačiau sugebėjo išlaikyti ir savitą švietimo, tradicijų ir religijos erdvę. Ukraina, turėjusi tapti paklusnia Mažąja Rusija, iš esmės atrodančia kaip Didžioji Rusija, virto sovietinės Ukrainos antipodu, turinčiu ryškų atskirą ukrainietišką identitetą, ir Stalinas tokios situacijos toleruoti nebegalėjo.

Siekdamas „neprarasti Ukrainos“, 1932 m. pabaigoje–1933 m. Kremlius išleido eilę dokumentų. Šie nurodymai įgalino veikti: paskelbti, kad visi ukrainiečių valstiečiai yra kalti dėl neišpildomų grūdų paruošų normų; kad, GPU duomenimis, ukrainiečiai 1933 m. pavasariui planuoja visuotinį sukilimą (štai dėl ko „lemiamas smūgis visiems kontrrevoliuciniams buožiniams-petliūriniais elementams“ buvo suduotas jau 1932 m. gruodį); atimti iš valstiečių judėjimo laisvę; atimtą atlygį už darbą kolūkiuose; kratų metu skirti baudas bulvėmis ir mėsa, kas ilgainiui išvirto visų maisto atsargų konfiskavimu; konfiskuoti kaimų grūdų atsargas; uždrausti prekiauti duona iki 1933 m. pavasario; atkirsti ir izoliuoti atskirus kaimus, rajonus ir visą Ukrainos SSR (kartu su Kubane, kurioje vyravo ukrainiečių populiacija); sustabdyti Kubanės ukrainizaciją ir Ukrainos ukrainizacijos transformaciją antisovietine „petliūrine“ kryptimi; uždrausti keliones traukiniais – to laiko pagrindine transporto priemone.

⁵ Микола Хвильовий, „Апологети писаризму (до проблем культурної революції)“ [„Skriptizmo apologetai (dėl kultūrinės revoliucijos problemų)“], in: *Публічна електронна бібліотека української художньої літератури* [Viešoji elektroninė ukrainiečių grožinės literatūros biblioteka], [online], in: http://ukrlit.org/khvylyovyy_mykola/apolohety_pysaryzmu

⁶ Володимир Панченко, „Микола Хвильовий: Історія гасла „Геть від Москви!““ [„Mykola Chvylovis: šūkiuo Tolyn nuo Maskvos! istorija“], in: *The Day*, nr. 3-4. (2019), [online], in: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayintsi-chytayte/mykola-khvylyovyy-istoriya-hasla-het-vid-moskvy>

Dėl šių nurodymų maisto atsargos buvo nusavintos iš visų valstiečių ūkių visoje Ukrainoje. Susidėjus daugiau papildomų aplinkybių, tokių kaip žiema, apribotas mobilumas, pinigų ir dažnai drabužių stygius (pastarieji neretai būdavo nusavinami drauge su maistu), kaimų, miestu ir bendrai visos respublikos blokada, maisto produktų paskolos⁷ ir pagalba, pasirodžiusi tik po 1933 m. sėjos (ir tik tiems, kurie fiziškai pajėgė dirbti kolūkių laukuose), mirtingumo rodikliai nežmonišškai išaugo.

Valstiečiai atsakė maisto slėpimu (namuose, ūkiniuose pastatuose, miškuose, upėse, šulinuose ir t. t.) ir įvairiomis išgyvenimo strategijomis: mainydami drabužius ir įvairius jiems priklausančius daiktus į maistą baltarusių ir rusų pasienio kaimuose; mainydami auskarus, vestuvinius žiedus, papuošalus ir carinių laikų monetas specialiose torgžinų parduotuvėse (prekyba su užsieniečiais, rus. *торговля с иностранцами*, ukr. *торгівля з іноземцями*); bėgdami iš kaimų į kasyklas, sovchozus (tarybinius ūkius, rus. *совхоз – советское хозяйство*) ir miestus; valgydami maisto pakaitalus (žolę, supuvusias bulves, šaknis, aliejaus išspaudas, šunis, kates, graužikus, arklius, paukščius, upių moliuskus ir t. t.). Viena iš išeičių buvo atgabenti ir palikti vaikus miestų vaikų namuose. Badaui pasibaigus dažnai tėvai neberasdavo savo vaikų. Radosi lavonų valgymo ir kanibalizmo atvejų. Yra žinoma, kad 1932–1933 m. Ukrainos SSR GPU dėl kanibalizmo pradėjo 83 000 kriminalinių bylų⁸. Žinant, kad kanibalizmu dažnai užsiimdavo grupėmis, galime tarti, kad bado metu Ukrainoje egzistavo apie 100 000 kanibalų. Be to, buvo paplitęs ir lavonų valgymas, įskaitant lavonų kasimą iš kapų.

Apskritai, pasak demografų, Holodomoras yra vienintelis atvejis istorijoje kai per tokį trumpą laiką (maždaug šašis mėnesius) nuo bado mirė tokia daugybė žmonių. Išsamesnę Holodomoro priežasčių ir eigos apžvalgą galima rasti Stanislavo Kulchytskyi ir Annės Applebaum darbuose⁹.

Skaičiuodama demografinius nuostolius, istorinės demografijos specialistų grupė sutaria dėl 3,9 mln. tiesioginių nuostolių (neįtraukiant apytiksliai 500–550 tūkst. žmonių, kurie sudarydavo metinį mirtingumo rodiklį, kitaip tariant, žmonių, kurie vis tiek būtų mirę jei ne badas) ir 600 tūkst. netiesioginių nuostolių¹⁰. Tai sudarė maždaug

⁷ Paskolos reiškė, kad jas vėliau reikės grąžinti: tiek pat, plius 10 proc. Taigi, iš pradžių valstybė iš ukrainiečių valstiečių atėmė grūdus, o paskui bado metu šiuos grūdus tiekė badaujantiems žmonėms kaip paskolą, kurią jie turėjo grąžinti, bet didesne suma, nei ta, kurią gavo.

⁸ Šaltiniai ir ištekliai apie badą Ukrainos archyvų sistemoje, in: HTI, p. 14, [online], in: <http://resource.history.org.ua/item/0015082>. Perpublikuota 2008 m. gavus Harvardo universiteto Ukrainos tyrimų instituto (HURI) leidimą iš *Harward Ukrainian Studies. The Journal of the Ukrainian Research Institute at Harward University*, 2004–2005, t. 27, p. 117–147. Autorių teisės priklauso Harvardo koledžo prezidentui ir valdybai (*Fellows*).

⁹ Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*, London: Penguin Books Ltd, 2017; Stanislav Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: an Anatomy of the Holodomor*, translated by Ali Kinsella, Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2018.

¹⁰ Omelian Rudnytskyi [et al.], „Demography of a Man-Made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933“, in: *Canadian Studies in Population*, 2015, nr. 42 (1-2), p. 53–81.

13 proc. Ukrainos populiacijos. Literatūroje¹¹ ir ypač žiniasklaidos erdvėje galima aptikti istorinės demografijos metodais nepagrįstų skaičiavimų ir liudytojų pasakojimų apie patirtus 6–10 mln. dydžio nuostolius. Deja, pastaruoju metu Holodomoro aukų skaičius iš grynai mokslinės problemos virto politine instrumentaluota. Tačiau genocidas nenustoją būti genocidu, jei jo aukų skaičius matuojamas ne dešimčia milijonų, o mažesniu skaičiumi.

Kadangi tiesioginių bado liudytojų kartos jau nebėra (dėl ko sustoja ir Holodomoro žodinės istorijos masyvo formavimasis), baigiant šaltinių šia tema identifikavimo darbą, atsirado poreikis apibrėžti šaltinių bazę, ypač asmeninių šaltinių segmentą.

Straipsnyje siekiama pristatyti Holodomoro šaltinių bazės klasifikaciją bei atsekti, kokius bado aspektus paliečia asmeniniai šaltiniai. Tokia prieiga, iš vienos pusės, leis patvirtinti arba paneigti šaltinių kūrimo „kontinuumą“, iš kitos pusės, įvertinti jų turinį (kiek panašūs ar skirtingi yra skirtingų asmeninių šaltinių tipų blokai).

Holodomoro šaltinių bazė: tipologija ir charakteristikos

Pasiekęs savo politinį tikslą atimti iš Ukrainos tapatybę, intelektualus (gausūs Ukrainos pareigūnų, mokytojų, mokslininkų, rašytojų areštai prasidėjo dar 1933 m., gerokai iki Didžiojo 1937–1938 m. teroro), Bažnyčią ir bet kokių protesto judėjimų kaimuose bazę, Kremlius pradėjo gerai pragalvotą informacinį karą prieš badą. Buvo uždraustas bet koks bado paminėjimas, už tai grėsė lagerio baismė, užsienio žurnalistams uždrausta patekti į Ukrainą, užsienio valstybių vadovams tiekta klaidinga informacija, pradėtas informacijos apie badą klastojimas, išgyvenusieji badą pradėti vadinti nacių kolaborantais ir t. t.

Taigi, SSRS egzistavimo laikotarpiu, iki pat 1987 m. pabaigos, Holodomoro tema buvo tabu. Todėl tik pradėdant devintojo dešimtmečio pabaiga tyrinėtojai galėjo susipažinti su dokumentiniais šaltiniais. Jau nepriklausomoje Ukrainoje išslaptinus dokumentus prasidėjo sukauptų duomenų permąstymo procesas ir bandymas juos sisteminti.

Holodomoro tyrimų šaltinių bazę (oficialią dokumentaciją; čia įtraukiame ir sovietų aukštųjų pareigūnų epistolografiją) sudaro daugybė segmentų. Remdamiesi istorikų archyvarų Ruslano Pyrigo¹² ir Henadijaus Boriako¹³ klasifikacija, siūlome tokią šaltinių bazės tipologiją:

¹¹ „Кількість жертв Голодомору-геноциду в Україні намагаються штучно применшити, – науковці“ [„Holodomoro genocido aukų skaičių Ukrainoje bandoma dirbtinai sumažinti – mokslininkai“], 2018-09-13, in: *Holodomoro muziejus (Музей Голодомору, toliau – HM)*, [online], in: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/kilkist-zhertv-golodomoru-genocidu-v-ukraini-namagayutsya-shtuchno-primenshiti-naukovci/>

¹² Руслан Пиріг, „Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України“ [„Dokumentai apie bado istoriją Ukrainos archyvuose“], in: *Український історичний журнал* [Ukrainos istorinis žurnalas], 2003, nr. 5, p. 83–95.

¹³ Геннадій Боряк, „Архіви Голодомору в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан те перспективи досліджень“, [„Holodomoro archyvai Ukrainoje 1932–1933 m.: dabartinė tyrimų būklė ir perspektyvos“], in: *Константи*, 2007, nr. 13, [online], in: <http://mycity.kherson.ua/journal/konstanty13.html>

1. SSRS aukščiausios valdžios ir administracijos dokumentai.

Instituciniai fondai: Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetas (rus. *Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большеви́ков)*) (VKP (b) CK); SSRS Centrinis vykdomasis komitetas (rus. *Центральный исполнительный комитет СССР*) (SSRS CVK); SSRS Liaudies komisarų taryba (rus. *Совет народных комиссаров СССР*) (SSRS LKT), SSRS Jungtinė valstybinė politinė valdyba (rus. *Объединённое государственное политическое управление*) (OGPU) ir daugybė žinybų (užsienio politikos, prekybos, tiekimo, perkėlimo komitetas ir kt.).

Asmeniniai fondai: Josifo Stalino, Lazario Kaganovičiaus, Viačeslavo Molotovo.

2. Respublikinio lygmens dokumentai.

Ukrainos Sovietų Socialistinės Respublikos sovietų valdžios organai: Visos Ukrainos centrinis vykdomasis komitetas (VUCVK) (rus. *Всеукраинский центральный исполнительный комитет*), Ukrainos SSR Liaudies komisarų taryba, Generalinė prokuratūra, Aukščiausiasis Teismas, liaudies komisariatai (žemės ūkio reikalų, teisingumo, švietimo, sveikatos apsaugos, darbininkų ir valstiečių inspekcijos), Visos Ukrainos žemės ūkio kolektyvų sąjunga ir kt.

Partiniai organai: Ukrainos komunistų partijos Centro komitetas (UKP CK) (suvažiavimų medžiaga, rezoliucijos, laiški, telegramos, užrašai ir kt. medžiaga; informacinės sėjos grupės dokumentai ir kt.).

Ukrainos SSR partijos vadovybės (Grigorijaus Petrovskio, Vlaso Čubarо, Stanislavo Kosiоro) susirašinėjimas ir įvairių partijos pareigūnų raštai jiems.

3. Žemiausios valdymo grandies dokumentai pagal administracinę ir teritorinę suskirstymą.

Regionų komitetai, rajonų komitetai, miestų komitetai bei visų šių trijų lygių vykdomieji komitetai: nutarimai, ataskaitos, raštai ir kt.

4. Valstybinės politinės valdybos (GPU) prie RTFSR NKVD.

Tai norminiai ir administraciniai dokumentai (instrukcijos, pranešimai, raštai, specialieji pranešimai, operatyvinės suvestinės ir kt., ypač apie represijas kaimiškose vietovėse, gyventojų nuotaikas, 1932-12-05 operatyvinis įsakymas Nr. 1 ir 1933-02-13 operatyvinis įsakymas Nr. 2 su Vsevolodo Balytskio parašais), statistinės atskaitomybės dokumentai. Išskiriamos archyvinės baudžiamosios bylos¹⁴, kuriose išsaugota daug eilėraščių, laiškų ir dienoraščių bei kitų liudijimų apie badą.

¹⁴ Василь Даниленко, „Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні“ [„Ukrainos saugumo tarnybos valstybinio filialo archyvo dokumentai, kaip šaltinis tiriant 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje“], *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ІТЛУ-НКВД [Išslaptinta atmintis. Holodomoras 1932–1933 m. Ukrainoje GPU-NKVD dokumentuose]*, Київ: ВД „Стилос“, 2008, p. 22–24, 29.

5. Demografinės statistikos dokumentai.

Tai mirties metrikų knygos. Kalbama apie maždaug 4 000 metrikų knygų (kelis milijonus lapų su 1932–1933 m. įrašais¹⁵), apimančių mažiau nei pusę Ukrainos SSR gyvenviečių. Taip pat įvairaus lygio statistinės ataskaitos, aplinkraščiai ir kt.¹⁶

Atskira šaltinių grupė yra vaizdiniai šaltiniai (fotodokumentai), tačiau jų analizė nepatenka į mūsų tyrimo užduotis.

Pagrindinė archyvinų šaltinių problema – šaltinių bazės fragmentiškumas. Sovietų valdžia stengėsi ištrinti bado katastrofos pėdsakus ir formuoti atitinkamą istorinės atminties politiką. Ji vykdė „archyvocidą“ – tyčinį dokumentų apie Holodomorą naikinimą¹⁷. Pavyzdžiui, pirmosios „archyvinių represijų“ aukos buvo mirties registrų knygos (bado liudytojai stebėjo, kaip dingo ir pati registracijos knyga, ir ją vedęs asmuo 1933 m. pabaigoje¹⁸, ir tokie liudijimai nėra pavieniai).

Kitos aukos – kaimo tarybos lygmens archyviniai dokumentai, kurie 1933 m. gruodžio 27 d. aplinkraščių buvo perimti ir tikriausiai sunaikinti. Kita dokumentų naikinimo banga jau apėmė respublikinius archyvinius fondus – Visos Ukrainos centrinio vykdomojo komiteto, Liaudies komisarų tarybos, liaudies komisariatų. Anot istoriko ir archyvaro Boriako, sunaikinta ne mažiau kaip 100 tūkst. 1932–1933 m. laikotarpio dokumentų (apie 2 500 bylų)¹⁹.

GPU dokumentai taip pat neišvengė šio likimo: Ukrainos saugumo tarnybos valstybiniame archyve (*Галузевий державний архів Служби безпеки України*) nepavyko išsiaiškinti, kodėl beveik visiškai nėra Ukrainos SSR GPU 1922–1933 m. įsakymų ir potvarkių. Archyvarai spėja, kad priežastys gali būti tos pačios kaip Sovietų Sąjungos centre – evakuacija Antrojo pasaulinio karo metais ar kiti veiksniai²⁰.

¹⁵ Геннадій Боряк, „Архіви Голодомору в Україні...“.

¹⁶ Cf. Наталя Левчук, „До питання про „старі“ та „нові“ підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.“ [„Dėl „seno“ ir „naujo“ požiūrių į gyventojų praradimo Ukrainoje vertinimą dėl 1932–1933 m. Holodomoro“], in: *Український історичний журнал* [Ukrainos istorinis žurnalas], 2018, nr. 2, p. 183–184.

¹⁷ Геннадій Боряк, „Архівоцид“ в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій“ [„Archyvocidas“ Ukrainoje 1934–1941 m. kaip Holodomoro pasekmė: valdžios institucijų dokumentų naikinimo organizavimas, eiga ir mastai], 2013, p. 11 [online]: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3>

¹⁸ *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* [Tautos atmintis: 1932–1933 m. bado genocidas Ukrainoje. Liudijimas. Pirmą knygą], упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій, Київ: ВД „КАЛИТА“, 2009, p. 590.

¹⁹ Cf. Геннадій Боряк, „„Архівоцид“ в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору“ [„Archyvocidas“ Ukrainoje 1934–1960 m. kaip Holodomoro pasekmė“], in: *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* [Badas Ukrainoje XX amžiaus pirmoje pusėje: priežastys ir pasekmės (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)], матеріали міжнародної наукової конференції [tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga], Київ, 20–21 листопада 2013 р., Київ, 2013, p. 13–17.

²⁰ Василь Даниленко, *op. cit.*, p. 22.

Į dokumentus bado tema, pateiktus Rusijos archyvų, reikia žiūrėti su deramu atsargumu dėl šališkos jų atranką nulėmusios politikos. Ją puikiai parodo gerai žinomas rusų istoriko Viktoro Kondrašino oficialus aiškinamasis raštas ir rekomendacijos dokumentų rinkinio *Badas SSRS 1929–1934 m. rengėjams*: „Rinkti juos [dokumentus – T.B.] reikia taip, kad būtų matoma visų valstiečių tragedija, neakcentuojant Ukrainos [...] Atsižvelgiant į ,ukrainietišką veiksnį‘, dokumentai turėtų būti atrenkami taip, kad jie parodytų universalų grūdų paruošų pobūdį 1932 m.“

Greta to, kad buvo tyčia naikinami „popieriniai liudytojai“, sovietinis totalitarinis režimas dažnai vengdavo rašytinių nurodymų ir duodavo juos žodžiu²¹, o dokumentuose buvo konstruojamas tolimas tikriems įvykiams vaizdas – šitai leido išsaugoti aukštesniųjų valdžios institucijų politinį veidą²².

Toks šaltinių fragmentiškumas neleido istorikams pilnai rekonstruoti Holodomoro laikotarpio įvykių. Tad būtent žodinės istorijos šaltinių masyvo telkimas ir analizė papildė istorinius Holodomoro tyrimus informacija, kurios trūko istorikams, grindžiantiems savo tyrimus išimtinai oficialia XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžios dokumentacija.

Asmeninių šaltinių tipologija

1. Sakytinės istorijos šaltiniai: sakytinė istorija (liudijimai) ir atsiminimai. Sakytinė istorija – tai pirminis asmeninės kilmės istorinis šaltinis, kuriamas (pasakojamas, užrašomas, fiksuojamas) tiesiogiai įvykio dalyvio (liudytojo) arba iš jo žodžių. Tai informacija, gauta iš pirmų lūpų (retai – netiesiogiai). Skirtingai nuo kitų asmeninių šaltinių (išskyrus prisiminimus), dokumentinių ar fotodokumentinių šaltinių segmentų, žodinių šaltinių apie Holodomorą kūrimo ir kaupimo procesai nuosekliai tęsėsi devynis dešimtmečius (iki 1987 m. tai vyko už Ukrainos ribų, išskyrus Antrojo pasaulinio karo okupacijų laikotarpį, kai šalies viduje buvo leista saikingai minėti ir rašyti apie ketvirtojo dešimtmečio badą) ir faktiškai nutrūko tik dabar, išėjus tai kartai. Tai reiškia, kad šio tipo šaltiniai nėra statiški kalbant apie jų sukūrimo laiką. Mūsų skaičiavimais, tokių šaltinių yra mažiausiai 100 tūkst. Ši grupė apima prisiminimus, liudijimus, memuarus, kadangi dažnai nėra žinoma, kiek kuriant šiuos dokumentus buvo laikomasi sakytinės istorijos fiksavimo metodologijos ir ar toks dokumentas nėra paties asmens užrašyti prisiminimai.

²¹ Oficialus dokumentas Ukrainoje buvo paviešintas 2007 m. sausį, kai Rosarchyvo vadovybė įtraukė jį į oficialų kvietimą dalyvauti projekte, išsiųstą Ukrainos valstybiniam archyvu. Išs. žr. Виктор Кондрашин, „Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину“ [„Rinkti juos [dokumentus] reikia taip, kad būtų matoma visų sovietinių valstiečių tragedija, neakcentuojant Ukrainos.“], *План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника Голод в СРСР 1932–1933* [Prospektas su dokumentų atrankos rekomendacijomis rinkiniui *Badas SSRS 1932–1933 m.*], [online], in: <http://resource.history.org.ua/item/0013470>

²² Андреа Грациози, „Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика“ [„Nauji sovietmečio archyviniai dokumentai: šaltinių tyrimo kritika“], in: *Отечественные записки* [Buitiniai užrašai], 2008, nr. 4 [online], in: <https://strana-oz.ru/2008/4/novye-arhivnye-dokumenty-sovetskoy-epohi-istochnikovedcheskaya-kritika>

2. Trijų rūšių laiškai:

a) Laiškai, parašyti stipriausiu badmečio etapu artimiesiems į Vakarų Ukrainą²³ prašant padėti – jie buvo paskelbti arba perpasakoti Vakarų Ukrainos ar užsienio spaudoje, dėl ko daugelyje šalių buvo imtasi pagalbos veikslių. Tokie raginimai padėti dažnai atsi-rasdavo diplomatų²⁴ ir užsienio specialiųjų tarnybų²⁵ suvestinėse. Tai – itin informatyvūs šaltiniai, nes jame yra badavimo aprašymai, sukurti žvelgiant „iš vidaus“.

b) Ukrainos valstiečių, žemesnio lygio partiečių, komjaunuolių, miestiečių, darbininkų laiškai valdžiai su bado aprašymais ir prašymais padėti badaujantiems; kartais adresatais būdavo jų draugai ar giminaičiai – tokie laiškai saugomi asmeniniuose adresatų fonduose. Pažymėtina, kad tokie laiškai labai koreliuoja su sakytine istorija. Bene garsiausias yra 1940 m. gegužės 1 d. kolūkiečio Mykolos Revos laiškas Stalinui (už kurį jis gavo šešis metus nelaisvės), kuriame jis mini 1933 m. badą. Jis prisiminė 1933 m. badą²⁶ taip, kaip būdinga tūkstančiams kitų išgyvenusiujų pasakojimų, kurie bado metu buvo suaugę (vaikai daug mažiau prisimena Holodomorą – jų pasakojimas dažniausiai susiaurinamas iki šeimos patirties):

Tamsi alkanų 1933 metų reakcija, kai žmonės valgė medžių žievę, žolę ir net savo vaikus, kai šimtai tūkstančių žmonių mirė iš bado, ir visa tai prieš akis komunistams, kurie savo mašinomis važiuo per mūsų kūnus ir įžūliai šlovino gyvenimą [...] Žmonės mirė iš bado ne dėl to, kad buvo prastas derlius, o todėl, kad valstybė paėmė jų grūdus, o grūdai gulėjo Zahotzerno [Grūdų tiekimo] sandėliuose elevatoriuose ir buvo distiliuojami į alkoholį svaiginimuisi, kai žmonės mirė iš bado. [...] 1933 m., kai alkani žmonės rinko kukurūzų grūdus prie Zahotzerno sandėlio Chorolo stotyje, buvo šaudomi kaip šunys; raitosios policijos būrys [...] persekiojo mus alkanus, o sandėliuose buvo grūdų, buvo miltų, bet žmonės mirdavo iš bado, vadinasi, visa tai tyčia vykdė valstybė, ir valstybė apie tai žinojo. [...] Kaimo taryba neišduoda mirties liudijimų už 1933 metus, nes mirtingumas tais metais buvo toks didelis, kad per daugiau nei penkiasdešimt metų mirė ne tiek žmonių, kiek tais metais. Kas liko gyvas, ištvėręs tokius sunkumus – tas žmogus jau sužlugdytas, nes, kaip žinau iš savo patirties, mes, kolūkiečiai, buvome ištinę iš bado, kritome nuo kojų, praradome gebėjimą mąstyti, praradome tam tikrą savo regėjimo procentą, sveikatos nėra. [...] Visa tai vyko komunistų akyse [...] jei kas nors būtų pabandęs bent žodžiu užtarti tautą, būtų susilaukęs mūsų likimo.²⁷

²³ Станіслав Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 як геноцид. Труднощі усвідомлення* [Holodomoras 1932–1933 m. kaip genocidas. Suvokimo sunkumai], Київ: Наш час, 2008, p. 253.

²⁴ Čia Vakarų Ukrainą suprantame kaip teritorijas, kurios tarpukariu buvo skirtingų valstybių dalis: Lenkijos, Čekoslovakijos, Rumunijos.

²⁵ Athanasius D. McVay, Lubomyr Y. Luciuk, „The Holy See and the Holodomor“, *The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*, editors Athanasius D. McVay, Lubomyr Y. Luciuk, [Kingston, Ont.]: The Kashtan Press and Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto, 2011, p. IV–IX.

²⁶ Роберт Кушнеж, „Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор“ [„Lenkijos diplomatijos ir žvalgybos dokumentai apie Holodomorą“], *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції* [1932–1933 m. Holodomoras Ukrainoje: priežastys, demografinės pasekmės, teisinis vertinimas], Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga, 2008 m. rugsėjo 25–26 d., Київ: Києво-Могилянська академія, 2009, p. 148.

²⁷ *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник* [1932–1933 m. Holodomoras Ukrainoje pagal SBU VSD dokumentus: anotuotas žinytas], sudarė V. Danylenko, L. Aulova, V. Lavrenyuk, Lvivas, 2010, p. 573–577.

Deja, dėl archyvų naikinimo tokių šaltinių tėra išlikę nedaug. Kreipimaisi ir raštai, atgule UKP CK fonde, buvo sunaikinti 1941 m. vasarą²⁸. Kitas dokumentų naikinimas palietė Visos Ukrainos centrinį vykdomąjį komitetą (VUCVK): 1937–1938 m. (sunaikinti VUCVK gaunamos ir siunčiamos korespondencijos žurnalai); 1940 m. (113 1932-ųjų metų bylų); Antrojo pasaulinio karo metais (1 500 bylų); 1965 m. (sunaikintų valstiečių pareiškimų registravimo kontrolinės kortelės)²⁹. Esama tam tikrų duomenų, kad Kremliaus archyve (veikiausiai Rusijos Federacijos Prezidento fonde) esama daugiau nei 35 tūkst. badaujančių Ukrainos valstiečių laiškų Stalinui, kurie, tenka karčiai konstatuoti, 2008 m. buvo nepasiekiami ir tokiais išlieka ir toliau³⁰ (nėra pagrindo manyti, kad artimiausiu metu situacija keisis).

c) Laiškai su prisiminimais apie badą, išsiųsti sakinės istorijos projektų iniciatoriams ar užsienio žurnalų redaktoriams po Antrojo pasaulinio karo ar jau nepriklausomoje Ukrainoje – publikuojami kaip prisiminimai atskiruose rinkiniuose ir periodinėje spaudoje. Palyginti su dviem pirmosiomis šaltinių grupėmis, akivaizdu, kad tai jau yra prisiminimai apie badą – jie nutolę nuo paties įvykio, kai fiksuojama tai, kas aplinkui, iš bado epicentro (pirmuoju atveju), arba iš šalies (antruoju atveju, kai įgalioti asmenys ar miestiečiai atsidurdavo kaime ar stebėdavo badaujančius valstiečius miestuose).

Visoms trimis laiškų grupėms būdinga tai, kad jų originalai prarasti, todėl pirmuoju ir trečiuoju atveju atminties šaltiniu dažnai tampa spauda, kurioje šie laiškai buvo paskelbti.

3. Bado aprašymai, surinkti užsienio žurnalistų ir publikuoti kaip straipsniai periodinėje spaudoje (užsienio ir Ukrainos), publikuoti memuarai ir dienoraščių įrašai. Šiuose šaltiniuose susimaišo šaltinio tipas (laiškai, atsiminimai, dienoraščio įrašai) ir publikavimo būdas (spauda). Ne sovietinės spaudos atveju galima išskirti dvi šaltinių grupes: laiškus ir sakinę istoriją, užfiksuotą korespondentų užrašuose jų pačių stebėjimo pagrindu, bei reportažus, surašytus pagal interviu su kaimo gyventojais betarpiškų asmeninių susitikimų su jais metu.

Kadangi Vakarų korespondentų pranešimuose dažnai neįmanoma nustatyti konkretaus informaciją pateikusio šaltinio (ir stinga ne tik originalaus pokalbio įrašo, tačiau ir žurnalistų daryto išrašo), manome, kad būtina šią grupę traktuoti kaip atskirą. Tokie pasakojimai apie badą buvo skelbti periodinėje spaudoje arba atskirais rinkiniais bado metu arba praėjus keliems metams po jo.

²⁸ Letter from the collective farmer Mykola Reva to Joseph Stalin about the Famine of 1933 in Ukraine. In Rozsekrechena pam'iat' (2007). Excerpts, pp. 573–75, 576. Translated by Bohdan Klid, in: *Survivor testimonies, memoirs, diaries, and letters*. Holodomor Research and Education Consortium, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, pp. 13–14, [online], in: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/09/5.-Holodomor-survivors-MY.pdf>

²⁹ Руслан Пиріг, „Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України“ [„Dokumentai apie bado istoriją Ukrainos archyvų fonduose“], *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки [1932–1933 m. badas Ukrainoje: priežastys ir pasekmės]*, редкол.: В. Смолій (голова) та ін., Київ: Наукова думка, 2003, p. 19.

³⁰ Геннадій Боряк, „Архівоцид“ в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору..., p. 7.

Bene garsiausias žurnalistas, skleidęs stalinistinį naratyvą kaip esą nėra jokio bado, buvo Pulitzerio premijos laureatas Walteris Duranty³¹ (kuris esmingai paveikė JAV prezidento Franklino Ruzvelto požiūrį apie padėtį Sovietų Sąjungoje)³². Mažiau žinomas apologetas (vėliau nusisukęs nuo komunizmo ir pripažinęs badą) buvo Louisas Fisheris. Vis dėlto buvo žurnalistų, nepabijojusių parodyti pasauliui Stalino nusikaltimą: Garethas Jonesas, Malcolmas Muggerridge'as³³, Eugene'as Lyonsas, Ralphas Barnes, Williamas Henry Chamberlinas, Gary Langas, taip pat ukrainiečių kilmės amerikietis Adamas Todalas³⁴.

Ko gero populiariausias tarp tyrinėtojų buvo Garethas Jonesas, ne paskutinėje vietoje buvo ir jo paslaptina mirtis ir detektyvo verta dienoraščių atradimo istorija. 2001–2015 m. apie jį buvo išleistos keturios knygos, 2019 m. pasirodė filmas *Tiesos kaina*. Jo dienoraščius internete paskelbė jo anūkinis sūnėnas Nigenas Linsanas Coley³⁵.

Greta laiškų, kitas naratyvinis šaltinis, publikuojamas Vakarų Ukrainos ir užsienio žurnaluose, buvo pabėgėlių iš Ukrainos SSR (valstiečių), o taip pat darbininkų, kurie legaliai išvyko iš Ukrainos teritorijos baigę darbą didelėse pramonės įmonėse, pasakojimai.

4. Su diplomatinių institucijų ir specialiųjų tarnybų veikla susiję šaltiniai. Savo prigimtimi tai yra dokumentai, sukurti valstybės aparato elementų (įvairių šalių konsulatų ir ambasadų SSRS ar kitose valstybėse) kaip raštvedybos dalis, o pagal autorystę (konkretūs diplomatai, nevaržomi totalitarinio režimo apribojimų kalbėti bado tema) ir turinį (galėjimą apibūdinti badą nevaržant sovietinei cenzūrai) jie panašūs į sakytinės istorijos šaltinius. Jiems būdingas palyginti neutralus požiūris į įvykius, nes diplomatai negalėjo būti nei nusikaltimo aukomis, nei vykdytojais, jie į įvykius žvelgė tarsi iš šono ir bandė savo vyriausybėms perduoti, jų nuomone, maksimaliai korektišką informaciją.

Šiai grupei priskiriami ir užsienio specialiųjų tarnybų dokumentai – jie pagrįsti apsikeitimu duomenimis tarp savo ir kitų šalių diplomatinių tarnybų. Lenkijos ir Rumunijos saugumo tarnybos savo pranešimuose dažniausiai remdavosi interviu su pabėgėliais iš Ukrainos SSR, kuriems pavyko gyviems kirsti sovietinę sieną.

³¹ S. J. Taylor, *Stalin's Apologist. Walter Duranty. The New York Times's Man in Moscow*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1990; Джеймс Мейс, „Повість про двох журналістів: Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія“ [„Pasakojimas apie du žurnalistus: Walter Duranty, Gareth Jones ir Pulitzerio premija“], 2022 m. kovo 29 d., in: *HM*, [online], in: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>

³² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т., т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні [Didysis badas Ukrainoje 1932–1933 m.: IV tomai, t. IV: JAV kongreso prezidento komisijos Didžiojo bado Ukrainoje 1932–1933 m. tyrimo ataskaita], виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С. Кульчицький, НАН України, Інститут історії України, Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2008, p. 234.

³³ *Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. Malcolm Muggerridge*, sudarė ir įvadą parašė Nicolas Flynn, Marjknol, New York: Orbis Book, 2010.

³⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років, p. 217–232.

³⁵ Gareth Jones Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Rev. 22 April 2015, Nigel Linsan Colley, [online], in: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm

Išsamiau skirtingų šalių diplomatinių pranešimų apie badą skirtumus aprašė Paolo Fonzi savo studijoje³⁶. Čia nurodysime tik vienuolika šalių, į kurių diplomatinių institucijų, diplomatų, Vidaus reikalų ar Užsienio reikalų ministerijų fondus pateko dokumentai, fiksuojantys Holodomorą: Vatikanas, Didžioji Britanija, Estija, Italija, Latvija, Moldova, Vokietija, Lenkija, Rumunija, JAV ir Japonija. Manome, kad šis sąrašas nėra baigtinis.

Kai kurie tyrinėtojai laikosi nuomonės, kad būtent daugybė atskirų šalių diplomatinių ir specialiųjų tarnybų dokumentų, publikuotų devintojo dešimtmečio pradžioje, pakeitė sovietinės propagandos vektorius – SSRS buvo priversta pripažinti, kad badas buvo, nors ir toliau teigė, kad jį sukėlė natūralios priežastys³⁷.

5. Eilėraščiai ir meno kūriniai. Ši nedidelės apimties šaltinių grupė geografiškai daugiausia aptinkama Ukrainos SSR. Dėl draudimo viešojoje erdvėje vartoti žodį „badas“ ir represijų už šio draudimo pažeidimą, mus pasiekė ne tiek jau daug eilėraščių ir poemų, sukurtų badmečiu ar iškart po jo (ir dėl to šie šaltiniai yra itin vertingi). Kai minėti badą yra draudžiama, kai stinga politinės valios prisiminti, priartėti kuo arčiau įvykio, neatsiranda didesnės šaltinių (nei institucinės, nei asmeninės kilmės) apie badą sancaupos, nei daug vizualinių badą interpretuojančių kūrinių, kurie būtų svarbūs bado tyrimui. Autorė į šią grupę įtraukė 14 poetų, intelektualų ir asmenų, savo akimis regėjusių badą – daugeliui jų eilėraščiai kainavo asmeninę laisvę.

6. Dienoraščiai ir dienoraščių įrašai. Iš viso radome duomenų apie daugiau nei 30 dienoraščių ir dienoraščių įrašų, fiksuojančių informaciją apie badą. Iš jų pavyko apdoroti 25: 24 yra bado aprašymai „iš vidaus“ įvykio metu, 1932–1933 metų laikotarpiu, ir vienas – praėjus metams ar porai po bado piko, 1934–1935 m. Apie keturis dienoraščius turime duomenų periodinėje spaudoje. Dienoraščius kūrė įvairių socialinių ir profesinių sluoksnių žmonės: valstiečiai (suaugusieji ir vaikai), partijos nariai, kaimo mokytojai, rašytojai, miesto gyventojai ir t. t.

Tai rodo, pirmiausia, kad badas buvo toks intensyvus, jog buvo matomas ne tik kaimiškoje vietovėse. Antra, kad jis skyrėsi nuo ankstesnių badmečių ir tai pastūmėjo liudininčius tai fiksuoti dienoraščiuose, net suprantant, kad už šių užrašų turėjimą jie gali būti nu-teisti. Galiausiai, įvairi dienoraščių autorių gyvenimo patirtis leidžia išvysti badą iš įvairių perspektyvų. Apie likusius esama tik užuominų³⁸.

³⁶ Paolo Fonzi, „Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources“, in: *Nationalities Papers*, vol. 48, Special issue 3: *Special Issue on the Soviet Famines of 1930–1933*, May 2020, p. 444–459. Internete paskelbė Cambridge University Press, 2019-12-16, [online], in: <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/nonsoviet-perspectives-on-the-great-famine-a-comparative-analysis-of-british-italian-polish-and-german-sources/C83F7316FDC2B0B36A33344A57669895#>

³⁷ Roman Serbyn, „Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933“, in: *Holodomor Studies*, 2010, t. 2, nr. 1, p. 63–64.

³⁸ Išsamiau žr. Tetiana Boriak, „Мій мертвий історик: щоденникові нотатки про Голодомор“ [„Mano miręs istorikas: dienoraščio užrašai apie Holodomorą“], in: *Етнічна історія народів Європи [Europos tautų etninė istorija]*, 2022, nr. 68, p. 80–92, [online], in: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2022/68/articles/9.pdf>

Pateiksime vieną tokio šaltinio, kuriame aprašytas 1933 m. genocidas persikloja su šiuolaikiniu Rusijos genocidu Ukrainoje, istoriją. 2020 m. vasarą Kyjivo istorikai Ivankovo rajono istorijos ir kraštotyros muziejaus (Kyjivo sritis) ekspozicijoje aptiko kaimo mokytojo Oksentijaus Musienko dienoraštį ir eilėraščius (datuota 1932 m. gruodžio mėn.). Laimė, juos pavyko laiku suskaitmeninti – 2022 m. vasario pabaigoje per plataus masto Rusijos invaziją į Ukrainą (mūšių dėl Ivankovo miesto metu) muziejus okupantų buvo sudegintas. Šiuo metu rankraštis ruošiamas publikavimui³⁹.

Asmeninių šaltinių turinys

Tirdami sakininės istorijos šaltinių turinį, išskyrėme 25 temas grupes: 1) kolektyvizacija; 2) išbuožinimas; 3) kanibalizmas; 4) grūdų konfiskavimas; 5) produktų konfiskavimas; 6) žmonių tinimas, mirtys po atviru dangumi, lavonai gatvėse; 7) mirtingumas; 8) laidojimas; 9) išgyvenimo strategijos; 10) sienų su Lenkija ir Rumunija kirtimas; 11) bado prognozės ir faktinis konstatavimas; 12) dirbtinis bado pobūdis; 13) bado pasekmės; 14) maistas ir maitinimasis; 15) bado tikslas; 16) metai; 17) 1932 m. rugpjūčio 7 d. įstatymas dėl bausmės už varpų skynimą ir rinkimą, jų apsauga; 18) psichologiniai aspektai; 19) draudimas kalbėti ar užsiminti apie badą; 20) diagnozės ir gydytojai; 21) sienų blokavimas; 22) pabėgėliai; 23) grūdų eksportas; 24) metodai, aktyvistai; 25) pasipriešinimas.

Pateiksime asmeninių šaltinių, liudijančių vieną ar kitą Holodomoro aspektą, pavyzdžių. Vatikano archyve chronologiškai paskutiniame dokumente apie badą rašoma, kad sostinė iš Kyjivo perkelta į Charkivą, nes jau buvo galima nebijoti „Ukrainos separatistų judėjimo po bado šalyje“⁴⁰.

Italų diplomatiniai dokumentai liudija apie represijas prieš inteligentiją, ukrainiečių kultūrą, taip pat juose esama situacijos kaimo vietovėse aprašymų, fiksuojama valdžios ketinimų, palyginimų su Rusijos regionais, sėjos, kratų (!), surogatinės mitybos, miestiečių telkimo į darbą laukuose, mirčių masto, laidojimo masinėse kapavietėse aprašymų, daroma išvada apie ukrainiečių „etnografinio audinio pokytį“⁴¹.

Išliko Latvijos ambasadoriaus Maskvoje Alfredo Bilmanio pranešimai – jis bandė gauti leidimą keliauti į Ukrainą. Negavęs leidimo, savarankiškai rinko informaciją apie badą (ištisu kaimų išnykimą, kaimo gyventojų pabėgimą į miestus, kanibalizmą, po 20–30 kasdieniinių žmonių mirčių Ukrainos kaimuose)⁴².

³⁹ Оксентій Мусієнко, *Патент на голод. Поезії. Щоденникові нотатки. 1931–1933* [Patentas badui. Poezija. Dienoraščio užrašai. 1931–1933], підгот. Оксана Юркова, Геннадій Боряк; НАН України, Інститут історії України, Іванківська районна державна адміністрація, Іванківський районний історико-краєзнавчий музей, Київ, 2022 (руošiamas spaudai).

⁴⁰ Athanasius D. McVay, Lubomyr Y. Luciuk, *op. cit.*, p. XII–XVI.

⁴¹ *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнх італійських дипломатів 1932–1933 роки* [Laiškai iš Charkovo. Vadas Ukrainoje ir Šiaurės Kaukaze italų diplomatų pranešimuose 1932–1933 m.], Київ: Фоліо, 2007, p. 56–241.

⁴² Edvins Šnore, Indrek Paavle, „The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia“, in: *Holodomor Studies*, 2011, vol. 3, nos. 1–2, p. 44–53.

Vokiečių diplomatai išreiškė nuomonę, kad badas naudojamas siekiant nuslopinti valstiečių pasipriešinimą⁴³; jie vartojo sąvokas „politinis bado panaudojimas“, „bado katastrofa“; nurodė valstybės vykdomą maisto ir sėklų dalijimą kaip politinį svertą; kalbėjo apie rusų šovinizmą kaip bado priežastį; nubrėžė takoskyrą tarp vokiečių badavimo (ekonominės priežastys) ir ukrainiečių bei rusų valstiečių Ukrainoje badavimo (nacionalinės priežastys)⁴⁴.

Bene labiausiai informuota apie įvykius pasirodė Lenkijos valdžia. Lenkų diplomatai ir specialiosios tarnybos jau 1932 m. vasarį užfiksavo augančią bado krizę, valdžios kovą su badaujančiais valstiečiais miestuose, Ukrainos SSR sienų uždarymą, o 1933 m. vasario mėn. – didžiulį mirtingumą, prastą kaimo gyventojų psichinę būklę ir padarė išvadas apie bendrą maisto krizę visoje SSRS, pabrėždami didžiausią bado mastą būtent Ukrainoje. Rašė apie lavonus kaimuose ir miestuose, laukuose ir keliuose, kurių nėra kam palaidoti, ir lavonus, išmestus į tuščių namų rūsius; suvalgytas kates ir šunis; valstiečių bėgimą iš kaimų, kanibalizmą, mirtingumo mastą (vien Kyjive kasnakt išvežama 700 lavonų), žuvusiųjų skaičių – mažiausiai 5 milijonai; baltarusių, rusų ir žydų perkėlimą į apleistus regionus⁴⁵.

Štai taip Vakarų Ukrainos gyventojai matė pabėgėlius iš Ukrainos SSR: „gyvi griaučiai, nes badas ten klaukus“⁴⁶; „Išnyko ne tik buožės ir ‚vidutiniai‘ valstiečiai, bet ir apskritai ukrainiečių valstiečiai, jie buvo paversti pasyviais sovietiniais baudžiauninkais-kolūkiečiais“. Spauda rašė apie kanibalizmą: vienas Ukrainos SSR keliaujantis amerikietis stebėjo teismo procesą, kuriame motina buvo teisiama dėl 4 vaikų nužudymo⁴⁷. Buvo neįmanoma nepastebėti nuolatinių kratų: „Vis dar vykdoma produktų iš valstiečių rekvizicija. Ją valdžios įsakymu vykdo iš centrų atvykstantys komjaunuoliai. Visi produktai, kuriuos valstietis turi, yra paaimami.“⁴⁸

⁴³ Paolo Fonzi, „A Trial of Strength against the Restive Peasantry: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It“, in: *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу [Holodomoro 1932–1933 m. dokumentavimas Ukrainoje: archyvinės kolekcijos už Sovietų Sąjungos ribų]*, Харків, Львів, 2021, p. 203–204, 206, 210.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 204–207; Fonzi Paolo, „No German Must Starve: The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933“, in: *Harvard Ukrainian Studies*, 2021, 38, nr. 1–2, p. 39–42.

⁴⁵ Jan Jacek Bruski, „In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor“, *Holodomor and Gorta Mor. Historiesm memories and Representation of Famine in Ukraine and Ireland*, red. Christian Noack, Lindsay Janssem Vincent Comerford, Anthem Press, 2013, p. 217–222.

⁴⁶ Ст. Баран, „З нашої трагедії за Збручем“ [*Iš mūsų tragedijos už Zbručo*], 1933, nr. 128, 1933-05-21, p. 1, [online], in: <https://libraria.ua/numbers/192/19599/?PageNumber=1&ArticleId=729944&Search=%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BE%20%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%201933>

⁴⁷ *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. Науково-документальне видання [Voluinė prisimena. 1932–1933 metų bado Sovietų Ukrainoje atgarsiai Voluinėje. Mokslinis-dokumentinis leidinys]*, авт.-упорядн. М. Кучерепа, В. Ткачук; за заг. ред. М. Кучерепа, Волинська обласна державна адміністрація; Волинська обласна рада; Редакційно-видавнична група „Науковий центр історичних студій Волині“; Державний архів Волинської області, Луцьк: РВГ „Науковий центр історичних студій Волині“, 2008, p. 167.

⁴⁸ Володимир Садовий, *Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років [Квітінтоjo dešimtmečio Galicijos spauda apie Holodomorą Didžiojoje Ukrainoje 1932–1933 m.]*, Дрогобич: Коло, 2011, p. 51.

Emigrantas J. Zozulja laiške (1932 m. rugsėjis) rašo apie laiškus iš namų, kuriuose jo prašoma atsiųsti maisto, nes „badas žvelgia į akis“⁴⁹. Žurnalo *The Morning Post* 1934 m. rugpjūčio 16 d. vedamajame rašoma: „tie, kurie liko gyvi, veidais kaip mirusiųjų, išsipūtusiais pilvais susitaikę laukia mirties, kuri išvaduos juos iš kančių“⁵⁰.

Mokytojo O. Nalivaykos eilėraščiai yra ypač artimi sakytiniam naratyvui. Kartu su dienoraščiu jis parašė ir šešis eilėraščius apie badą Fernatos kaime⁵¹. Štai eilėraštis, parašytas 1933 m. vasario 25 d.:

Žmonės aplinkui
Visur žudomi,
Ne botagais,
Badas ėda...
Taip – kaip dabar jau buvo,
Taip kankina
Kad viskas vienodai.
Jie viską atėmė
Kaip niekada nebuvo
Sunaikino viską...
Ech! Nuskęs į dugną.
Ir visi vaikšto –
Našlaičiai kaimuose
Ir visi rauda,
Ir kiek jėgos...⁵²

Kovo 28 d. įrašas fiksuoja: kaimas „apėjo dzižulėmis piktžolėmis“⁵³. Birželio 12 d. parašytas eilėraštis kalba:

...O kas jiems [valdininkams] rūpi,
Kad žmonės miršta badu,
Žiūrėk, partija jiems
Taip diktuoja... [...]

⁴⁹ „Ми бємо в Великий дзвін“. Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України [„Mes skambinam didžioju varpu“, 1932–1933 metų Holodomoras ukrainiečių diasporos akimis], Держ. ком. Архівів України, ЦДАВОУ; уряд.: Н. Маковська (кер.) [et al.], К.: В-во „Горобець“, 2008, p. 114.

⁵⁰ Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні: Збірка статей, опублікованих у газетах 30-х років у Підкарпатській Русі) [Vaisios tragedijos atgarsiai (1932–1933 m. Holodomoro Ukrainoje 75-osios metinės: ketvirtajame dešimtmetyje Pakarpatės Rusijos laikraščiuose publikuotų straipsnių rinkinys)], уряд.: М. Делеган, С. Вискварко, Ужгород: ВАТ „Патент“, 2008, p. 82.

⁵¹ *Волинь пам'ятає*, p. 26.

⁵² Dabar – Karmaliukivkos kaimas Baltijos rajone Odesos srityje.

⁵³ „Репресовані“ щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні [„Represuotųjų“ dienoraščiai. 1932–1933 m. Holodomoras Ukrainoje], ред. Я. Файзуліна: Український інститут національної пам'яті, Київ: Фенікс, 2018, p. 312–313.

Niekas nekaltas
Išskyrus bolševikus
Apgavusius valstiečius
Dabar juos naikinančius.⁵⁴

Net to meto meno kūriniai neišvengė bado temos: antai aprašoma krata pas valstiečių, kurios metu randama duobė pilna duonos⁵⁵. 1933 m. pjesėje mirštantys ir badaujantys valstiečiai prašo pagalbos iš kaimo tarybos, kuri skelbia iš Maskvos atsiųstus įsakymus, vaizduojamas grūdų konfiskavimas ir Mykolos Skrypnyko savižudybė⁵⁶.

Išvados

Pristatoma oficialiųjų dokumentų kaip Holodomoro šaltinių klasifikacija jau iš pirmo žvilgsnio atskleidžia, kad badas atsispindėjo visuose administracinės valdymo sistemos hierarchiniuose lygmenyse, kadangi dokumentai, nušviečiantys badą, saugomi tiek aukščiausių SSRS valdžios institucijų ir vadovų, tiek respublikinio bei žemesnio valdžios lygmens fonduose. Be to, iš sovietų specialiųjų tarnybų ir statistikos agentūrų dokumentų taip pat matosi sprendimų įvairovė ir jų pasekmės badmečiui.

Nepaisant to, surinkti duomenys leidžia identifikuoti Holodomoro šaltinių bazės spragas, atskleidžiančias neatstatomą šimtų tūkstančių dokumentų praradimą dėl tyčinio dokumentų naikinimo Ukrainos SSR vadovybės ir žemesnės valdžios lygmenyse. Tad asmeniniai šaltiniai turėtų būti (ir tampa) integralia Holodomoro studijų dalimi.

Kalbant apie pastaruosius, mums pavyko išskirti šešias nevienodos apimties ir reikšmės asmeninių šaltinių grupes. Sakytinės istorijos liudijimai ir atsiminimai sudaro didžiausią asmeninių šaltinių segmentą, kuris buvo kuriamas ilgiausiai (90 metų), o užrašymo vietos geografija apima visą pasaulį (nuo Kanados, JAV, Lotynų Amerikos iki Europos ir Australijos).

Savita siūlomos tipologijos grupė yra laišakai, kuriuos galime suskirstyti į tris porūšius. Pirmasis ir antrasis (laiškai artimiesiems ir laišakai valdžios atstovams) buvo sukurti badmečiui, o trečiasis fiksuoja pasakojimus apie badą, užrašytus jau vėliau. Būdinga tai, kad pirmojo porūšio originalai neišliko, o antrojo šiek tiek esama (mūsų skaičiavimais – keli šimtai). Trečiąjį porūšį praktiškai ištiko pirmojo likimas (kadangi bado liudininkai dažnai savo užrašytus prisiminimus apie badą išsiųsdavo sakytinės istorijos rinkėjams).

Užsienio ir Vakarų Ukrainos periodiniai leidiniai yra vertingas šaltinis, nes juose yra ir liudytojų pasakojimų (aprašymų, laiškų), ir žurnalistų pasakojimų. Šiandien žinome 11 šalių, kurių diplomatinuose ir saugumo archyvuose sukaupta jų pačių užrašyta ar iš

⁵⁴ *Ibid.*, p. 312–313.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 319.

⁵⁶ Аркадій Любченко, Вертеп. Краків: „Українське Видавництво“, 1943, p. 78–84.

kitų šalių atstovų gauta informacija apie badą. Kaip žiūrovai iš šalies, nedalyvaujantys Stalino kare, vadovaudamiesi savo interesais, jie pateikė asmeninį požiūrį ir situacijos vertinimą.

Paskutinės dvi grupės mus sugrąžina į Ukrainos SSR teritoriją ir leidžia įvertinti dienoraščio įrašų arba eilėraščių pavidalu išlikusius bado liudijimus su užuominomis apie autorių asmenybes. Tokių dokumentų turėjimas dažnai reikšdavo, kad bus susilaukiama specialiųjų tarnybų dėmesio, kurios nusavindavo tokius „kontrevoliucinės veiklos“ įrodymus. Vis dėlto kartais tokius šaltinius šeimoms pavykdavo išsaugoti.

Glausta minėtų naratyvinių asmeninių šaltinių apžvalga rodo tiek Ukrainos valstiečių Holodomoro patirčių variantiškumą, tiek bendrą tokių liudijimų koreliaciją su gausiausia grupe – sakinės istorijos šaltiniais. Žinoma, šaltinio naratyvas priklausė nuo gyvenamosios vietos ir profesinės veiklos badmečiu. Bet apskritai 1932–1933 m. suvokiami kaip laikotarpis, kada taip išaugo badas, kad jį sunkiai besisėkė pateisinti kaip sukeltą oro sąlygų ar ekonominių veiksnių – šaltiniai kalba apie politinę ir ekonominę kovą, visuotines kratas, kliūtis valstiečiams gauti maisto.

Asmeninių šaltinių įvairovė liudija ir tai, kad 1932–1933 m. buvo išskirtiniai, kai dėl kolektyvizacijos politikos kilęs milžiniškas badas atnešė radikalų lūžį tradiciniame šeimos gyvenime – šeimos narių mirtis tapo kasdienybe, o maisto gauti buvo neįmanoma. Išoriniai stebėtojai matė tokio badavimo rezultatus: lavonus gatvėse, elgetaujančius badaujančius žmones, apleistus kaimus. Įvykių epicentre atsidūrusiems valstiečiams tai reiškė, kad šis laikotarpis įsivėžė, virto jų individualios atminties dalimi, tapo kartojamas pasakojimuose ir atsiminimuose.

Mūsų nuomone, visa Holodomoro šaltinių bazė paneigia tezę, kad badą „sugalvojo“ „nacių kolaborantai“ ir „ukrainiečių nacionalistai“ po Antrojo pasaulinio karo ar devintajame dešimtmetyje, nes tokiu atveju į tokių „nacių“ gretas reikėtų įtraukti kiekvieną bado liudytoją, kuris nusprendė iš karto (po karo užsienyje) arba sulaukęs, kol bus panaikintas draudimas minėti badą (Ukrainoje), liudyti apie tai, ką patyrė 1932–1933 m., ir tokių liudytojų yra mažiausiai šimtas tūkstančių.

Galiausiai, skirtingai nei institucinės kilmės šaltiniai, kurie buvo sukurti, išskyrus kai kurias išimtis, bado metu, asmeniniai šaltiniai liudija nenutrūkstamą tradiciją prisiminti badą ir bandyti nupasakoti tai, kas matyta, tam tikra forma – pradedant kaimo mokytojo O. Musienkos eilėrašciais apie 1932 m. badą ir baigiant Nacionalinio Holodomoro ir genocido muziejaus (*Національний музей Голодомору-геноциду*) užfiksuotais liudijimais jau Rusijos ir Ukrainos karo metu 2022 m. (kai bado liudytojas tuo pat metu buvo šiuolaikinio Rusijos valstybės genocido prieš Ukrainą liudytoju).

Tetiana Boriak

„Parašykite, kad badas buvo dirbtinis“: asmeniniai šaltiniai apie 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje

SANTRAUKA

Autorė siūlo Holodomoro šaltinių klasifikaciją, kad būtų galima geriau suprasti istorinių šios problemos tyrimų kontekstą. Šaltinius ji skirsto į du didelius segmentus: archyvinėse įstaigose saugomus institucijų dokumentus ir asmeninius šaltinius. Pirmąjį segmentą sudaro penkios grupės. Analizuojant šio segmento šaltinių būklę, dėmesys skiriamas spragoms, atsiradusioms dėl „archyvocido“ – sovietų valdžios tyčinio bado pėdsakų naikinimo oficialiuose dokumentuose, bei to laikotarpio valdžios sprendimų dokumentavimo specifikos. Būtent dėl to asmeniniai šaltiniai sudaro reikšmingą Holodomoro šaltinių bazės segmentą ir turėtų būti plačiau įtraukiami į tyrimus. Išskiriamos šešios nevienodo dydžio grupės. Pateikiami teminiai asmeninių šaltinių blokai ir įvairių tokių šaltinių tipų pavyzdžiai. Daroma išvada dėl naratyvo apie badą tęstinumo asmeniniuose šaltiniuose ir individualioje ukrainiečių atmintyje. Pabrėžiama, kad šaltiniai apie badą (įvairaus tipo ir autorystės) radosi ne tuščioje vietoje pokariu ar devintajame dešimtmetyje, bet buvo pradėti kurti jau 1932 m.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Holodomoras, šaltinių bazė, asmeniniai šaltiniai, sakytinė istorija, sovietinio totalitarizmo istorija.

Тетяна Боряк

«Запишіть, що голод був штучний»: джерела особового походження про Голодомор в Україні 1932–1933

РЕЗЮМЕ

Авторка пропонує класифікацію джерельної бази Голодомору для кращого розуміння контексту історичних досліджень з проблематики. Джерела вона поділяє на два великі сегменти: офіційна документація, яка відклалась в архівних установах, та особового походження. Перший сегмент включає п'ять груп. Аналізуючи стан джерел цього сегменту, акцентується на прогалинах через «архівоцид» як свідоме знищення радянською владою слідів про голод в офіційній документації та специфіку документування управлінських рішень того періоду. Саме тому джерела особового походження становлять істотний сегмент джерельної бази Голодомору та повинні ширше залучатися у дослідження. Тут вдалося виокремити шість нерівнозначних за обсягом груп. Наведено тематичні блоки джерел особового походження та запропоновано приклади різних видів таких джерел. Зроблено висновок про континуїтет нарративу про голод у джерелах особового походження та індивідуальній пам'яті українців. Наголошено на тому, що різноманітні за видами та авторством джерела про голод не виникли нізвідки у повоєнний період чи у 1980-х рр., а почали створюватися ще у 1932 р.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Голодомор, джерельна база, джерела особового походження, усна історія, історія радянського тоталітаризму.

1937–1938 m. Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomenas

ROMAN PODKUR

Daktaras, vyresnysis mokslo darbuotojas

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

Sovietų teroro istorijos skyrius

(Kyjivas, Ukraina)

✉ 5roman@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>

ABSTRACT. The article examines the phenomenon of “performers” during the Great Terror of 1937–1938 in Ukrainian historiography of the mid-1990s – 2020s is studied.

Research methodology and methods. Exploring the principles of historicism, systematicity, objectivity, comprehensiveness, and continuity, the author reveals their dependency on the origin of historical knowledge. The factor of subjectivity (the researcher’s personality) is particularly determining and obstructing objectivity of the research. The author employed historiographical analysis, synthesis, typology of research directions, and comparative analysis.

Conclusions. The study of the phenomenon of the “perpetrator” of the Great Terror became possible only after the complete declassification of the documents of the communist special services. The study of the phenomenon had a certain dynamic – from the role of the “general director of terror” Joseph Stalin, his closest entourage, the people’s commissars of Internal affairs of the USSR and Soviet Ukraine to the activities of specific investigators of the regional Ukrainian NKVD, heads of district apparatuses, direct executors of death sentences. The researchers were able to outline the overall portrait of the performer: Chekist-organizer, Chekist-investigator, Chekist-executioner.

Researchers have identified some patterns of Chekists’ behaviour when accused of “violating socialist legality” by the top political leadership. The patterns indicate attempts to avoid or reduce punishment, to not openly accuse Stalin and the higher party-Soviet leadership of forcing them to commit the crime. This shows that criticism of the Communist Party was inadmissible in their corporate worldview. Such a tendency was characteristic of the Soviet security organs throughout the life of the communist regime.

KEYWORDS: performer, perpetrator, Great Terror, historiography, NKVD, biographical studies.

Visuomenės pasaulėžiūrinės sferos dekomunizacija XXI a. pradžioje tapo vienu iš Ukrainos visuomenės reformos elementų. Šiame kontekste komunistinio režimo nusikaltimų atskleidimas ir paviešinimas plačiajai visuomenei tapo viena svarbiausių tyrimų temų.

1937–1938 m. Didžiojo teroro ir jo pasekmių Ukrainai tyrimas prasidėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje Michailo Gorbačiovo paskelbtos vadinamosios perestrojkos ir stalinistinių politinių represijų aukų rehabilitacijos fone. Tuo pat metu prasidėjo SSRS ir USRS – Ukrainos Tarybų Socialistinės Respublikos – aukščiausiosios partinės ir sovietinės vadovybės dokumentų išslaptinimo procesas. Šis procesas stipriai paskatino mokslinius tyrimus¹.

Markas Jungė atliko preliminarią XX a. dešimtojo dešimtmečio ir XXI a. pradžios istoriografijos analizę. Jis pabrėžė, kad iki 1991 m. „baudėjų“ (taip jis vadino Didžiojo teroro vykdytojus) tyrimai apsiribojo Josifo Stalino – „teroro generalinio direktoriaus“ – figūra. Kalbėdami apie Stalino direktyvų įgyvendinimą, tyrinėtojai kartais mini sąjunginio ir respublikinių vidaus reikalų liaudies komisariatų vadovus. Apskritai čekistai buvo vertinami kaip valstybės ir partinės sistemos elementas ir kartu beasmenis įrankis. Pagrindiniai tokių tyrimų šaltiniai buvo partinių ir sovietinių organų dokumentai, atrinkta baudžiamųjų bylų medžiaga, atsiminimai ir kt.

Pasak Jungės, XX a. dešimtojo dešimtmečio ir XXI a. pradžioje Rusijos istoriografijoje susiformavo kelios kryptys. Tipišku pirmosios krypties atstovu (tai daugiausia istorikai, susiję su Rusijos Federacijos federalinės saugumo tarnybos arba Federalinės saugumo tarnybos sistemos švietimo įstaigomis) galima laikyti Olegą Mozochiną. Jis pirmiausia siekė išsaugoti komunistinių specialiųjų tarnybų „munduro garbę“, kas buvo gana logiška, turint omenyje akivaizdžią tendenciją Rusijoje reabilituoti Vidaus reikalų liaudies komisariato (rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD) pareigūnus, nuteistus, nubaustus ar atleistus iš valstybės saugumo organų 1937–1941 m. ir 1954–1961 m. už „socialistinio teisėtumo pažeidimus“. Jis pabrėžė, kad valstybės saugumo institucijoms „neteisminius įgaliojimus“ suteikė aukščiausieji valstybės įstatymų leidžiamosios valdžios organai. Mozochinas sumažina valstybės saugumo organų vaidmenį iki „vykdomosios valdžios“ vaidmens. Susidaro įspūdis, kad partinio aparato atstovai kūrė atitinkamas sąlygas, apgaulinėjo ir privertė čekistus pažeisti „socialistinių teisėtumą“. Jungė pabrėžė, kad šios krypties atstovai ignoravo pačios valstybės saugumo vadovybės suinteresuotumą masinėmis represinėmis operacijomis ir neigė čekistų atsakomybę už piliečių kankinimus ir masines žudynes².

¹ *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик [Politinės represijos Ukrainoje (1917–1980 m.): bibliografinė rodyklė],* упорядник Сергій Калитко [et al.], Київ, Житомир: Полісся, 2007.

² Марк Юнге, „Советские „каратели“. Историография, методы и источниковая база“ [„Sovietiniai ‚baudėjai‘. Istoriofografija, metodai ir šaltinių bazė“], in: *3 архіве ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ [Šis Visos Ukrainos ČK-GPU- NKVD-KGB archyvų]*, 2015, nr. 1, p. 25.

Antrajai kryptčiai atstovaujantis Rusijos tyrinėtojas Viktoras Danilovas tvirtino, kad NKVD priešinosi masinėms represijoms. Remdamasis kai kurių aukštų NKVD pareigūnų suėmimu 1937 m. liepos mėn., jis padarė išvadą, kad šių suėmimų priežastis buvo „pasipriešinimo dvasia“. Atrodo, kai kurie čekistai nebuvo nepamiršę neigiamos 1928–1933 m. kolektyvizacijos ir industrializacijos patirties. Tačiau, jų nuomone, šie čekistai negalėjo pasipriešinti partijos vadovybės direktyvoms ir skyrių operatyviniams įsakymams³.

Trečiajai kryptčiai atstovavo Aleksėjus Tepliakovas ir Nikita Petrovas. Jie bandė tyrinėti psichologiją, papročius, elgesio modelius, įvairių lygmenų klientelinius ir korupcinius ryšius ir pan. Mokslininkai tyrinėjo teroro mechanizmo formavimąsi per valstybės saugumo organų institucinę veiklą, čekistų norą eiti į kompromisus su savo sąžine, pastangas išvengti atsakomybės už nusikaltimus. Pasak mokslininkų, šių čekistų politinė ištikimybė komunistiniam režimui buvo pagrįsta privilegijų sistema, susipynusia su baime tapti spontaniška režimo auka⁴.

Išslaptinus Baltijos šalių ir Gruzijos komunistinių specialiųjų tarnybų medžiagą, mokslininkai aptiko daug tiesioginių Didžiojo teroro vykdytojų pavardžių⁵. Kilo klausimas, kaip, remiantis jų biografijomis, galima būtų ištirti tiek bendrą kolektyvinę, tiek konkrečius valstybės saugumo tarnybos darbuotojų, dalyvavusių masinėse represinėse operacijose, portretus. Buvo svarbu nustatyti bendras ir asmenines savybes: čekisto vadovo, organizavusio tiesioginių operatyvinių įsakymų vykdymą, čekisto tyrėjo, nuo kurio priklausė tiriamo asmens likimas, ir čekisto budelio, vykdžiusio teisminį ar neteisminį nuosprendį.

Ukrainoje panašūs tyrimai susidūrė su tam tikrais sunkumais. Istorikai turėjo galimybę susipažinti su partinių ir sovietinių organų dokumentais. Tačiau didžioji dalis specialiųjų tarnybų dokumentų XXI a. pradžioje istorikams buvo neprieinami. Ukrainos saugumo tarnybos žinybinės instrukcijos draudė mokslininkams tyrinėti ir viešai skelbti informaciją apie valstybės saugumo pareigūnų, agentų asmens bylas, saugumo organų operatyvinę ir žvalgybinę veiklą sovietmečiu. Paskiros žinios buvo skelbiamos straipsnių ir dokumentų rinkiniuose, išleistuose vykdant tarptautinius mokslinių tyrimų projektus su užsienio kolegomis⁶. Tai turėjo liudyti sovietinio saugumo archyvų atvirumą. Tačiau mokslininkams pabandžius susipažinti su čekistų asmens bylomis, archyvarai informavo, kad išslaptinimo statusas neleidžia jų perduoti į skaityklą. Bylų išslaptinimas trukęs ilgai neva dėl nepakankamo darbuotojų skaičiaus.

Ukrainos specialiųjų tarnybų vadovybė buvo „kilusi iš SSRS“, kur valstybės saugumo pareigūnų, net nusikaltėlių, asmens duomenys buvo valstybės paslaptis. Privačiuose po-

³ *Ibid.*, p. 25–26.

⁴ *Ibid.*, p. 27.

⁵ *Ibid.*, p. 17–23.

⁶ *Великий терор в Україні: „Куркульська операція“ 1937–1938 рр.* [Didysis teroras Ukrainoje: „Buožinė operacija“ 1937–1938 m.], упорядники: Сергій Кокін, Марк Юнге, Київ: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2010.

kalbiuose su mokslininkais, diskusijose su pilietinės visuomenės atstovais specialiųjų tarnybų pareigūnai teigė, esą „masinių represijų vykdytojų nebėra gyvų“. Esą komunistinio režimo nusikaltėlių paviešinimas galės turėti tragiškų pasekmių jų palikuonims. Kartais specialiosios tarnybos netgi remdavosi gerai žinomu stereotipu „tokie buvo laikai“, esą komunistinis režimas vertęs šiuos žmones daryti nusikaltimus bijant dėl atleidimo iš „organų“ grėšiančios numanomos bausmės arba galimos marginalizacijos sovietinėje visuomenėje.

Biografinis tyrimas – pirmas žingsnis tyrinėjant „vykdytojų“ fenomeną

Dešimtojo dešimtmečio viduryje Ukrainoje pradėtos nagrinėti valstybės saugumo pareigūnų biografijos. Tai buvo susiję su 1993 m. pradėta leisti mokslinių-dokumentinių knygų serija *Istorijos reabilituotieji (Реабілітовані історією)*, kurioje ne tik skelbiami komunistinio režimo politinių represijų aukų sąrašai, bet ir tiriamas 1917–1991 m. valstybinio teroro formavimosi ir veikimo mechanizmas. Vienas iš valstybinės teroro sistemos elementų buvo valstybės saugumo organai. Todėl tyrėjai sutelkė dėmesį į tų organų darbuotojus.

Serijos *Istorijos reabilituotieji* redakcinės kolegijos parengtame klausimyne reprezentuotiems piliečiams buvo punktas nurodyti tyrėjo pavardę. Planuota nustatyti saugumo organų padalinius (specialiuosius, slaptuosius politinius, transporto ir kt.), respublikinio aparato tyrėjus, Ukrainos NKVD regioninius skyrius, labiausiai įsitraukusius į masines represijas. Tačiau Ukrainos saugumo tarnybos vadovybė pareikalavo, kad valstybės saugumo pareigūnų pavardės nebūtų skelbiamos. Pagrindinis argumentas buvo galimas pavojus šių komunistinių specialiųjų tarnybų pareigūnų šeimoms. Redakcinė kolegija turėjo sutikti su tokiu kompromisu, nes priešingu atveju prieiga prie baudžiamųjų bylų regioninėms archyvo tyrėjų grupėms būtų buvusi apribota.

Tačiau tyrinėtojai pradėjo rinkti biografinius duomenis iš patikrinimų ataskaitų apie čekistus, susijusius su „socialistinio teisėtumo pažeidimais“ (kankinimais, klastojimu, manipuliavimu dokumentais), randamų kai kuriose archyvinėse reabilituotų piliečių baudžiamosiose bylose. Tokios pažymos buvo pridėdamos kaip konkretaus piliečio nepagrįsto represavimo įrodymas. Daug biografinių duomenų buvo partinių organų (Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto (UKP CK), sričių partinių komitetų) dokumentuose. NKVD ir Ukrainos NKVD personalo skyriaus darbuotojų gyvenimo aprašymai, prieš pasiskiriant eiti pareigas, buvo teikiami Politbiuro ir sričių partijos komiteto biuro nariams.

Jau 1997 m. pabaigoje buvo paskelbtos išsamios sovietų Ukrainos Valstybinės politinės valdybos (rus. *Государственное политическое управление, GPU*) ir NKVD sričių vadovų ir vidurinėsios grandies pareigūnų biografijos⁷. Po kelerių metų Vadimas Zolotarovas išleido išsamių Sovietų Sąjungos ir sovietų Ukrainos GPU ir NKVD viduriniojo rango

⁷ Юрій Шаповал, Володимир Пристайко, Вадим Золотарьов, *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи* [ЧК-GPU-NKVD Ukrainoje: asmenybės, faktai, dokumentai], Київ: Абрис, 1997.

pareigūnų biografijų seriją. Dėl dokumentų neprieinamumo dokumentų iš komunistinių specialiųjų tarnybų archyvų buvo nedaug⁸.

Pirmosios biografinės apybraižos buvo panašios struktūros. Zolotariovas tyrė čekisto socialinę kilmę ir šeimą, kaip vieną svarbiausių veiksnių, lėmusių karjerą valstybės saugumo organuose XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Jis išsamiai aprašė mokymąsi, išėjimą į gyvenimą, dalyvavimą socialdemokratinėse politinėse organizacijose, Ukrainos revoliuciją ir vaidmenį Rusijos pilietiniame kare bolševikų pusėje. Biografijos rodo, kad diduma vidurinėsios grandies pareigūnų į valstybės saugumo organus atėjo 1920–1921 m., tai yra Rusijos įvykdytos Ukrainos Liaudies Respublikos okupacijos metu. Jie dalyvavo formuojant čekistinius organus Rusijos okupacinėje administracijoje. Dažniausiai jie būdavo atsiunčiami iš Raudonosios armijos dalinių arba iš Ukrainos teritoriją okupavusios Rusijos ypatingosios komisijos (rus. *Всероссийская чрезвычайная комиссия*, VČK arba ČK) specdalinių. Dėl jų paskyrimo buvo tariamasi tiesiogiai su ČK vadovybe.

Vėliau Zolotariovo, Oleho Bažano ir Jurijaus Šapovalo⁹ biografinės apybraižos buvo papildytos visiškai naujais siužetais. Jie susiję su aptiktomis klientelėmis, įsigalėjusiomis sovietų Ukrainoje. Šiuos žmones siejo tarnyba, siuzerenas, gyvenimo kelio panašumas, bendras pavojus ir konkurencija su kita klientele. Pirmiausia buvo užfiksuotas Nikolajaus Ježovo tinklas. Taip pat savo klientelę iš karto pradėjo formuoti sovietų Ukrainos vidaus reikalų liaudies komisaras Aleksandras Uspenskis. Į ją pateko darbuotojai, dirbę su juo Novosibirske ir Orenburge. Jo prašymu jie buvo perkelti į sovietų Ukrainos NKVD.

Atlikęs didelės apimties lyginamąją biografijų analizę, tarpasmeninių santykių tyrimą, Zolotariovas nustatė dar kelių klientelių sovietų Ukrainos NKVD susiformavimą. Tai „litvinais“, „žakovečiais“ arba „leningradiečiais“, „ukrainiečiais“, „šiaurės kaukaziečiais“ ir „neutralais“¹⁰.

XX a. devintajame dešimtmetyje ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje paskelbtos NKVD respublikinio aparato vadovų ir darbuotojų bei kai kurių NKVD regioninių skyrių vadovų biografijos parodė, kad jų dalyvavimas Rusijos pilietiniame kare ar kovoje su Ukrainos su-

⁸ Вадим Золотарьов, „Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо“ [„Sąžinės išbandymas. Valstybės saugumo 3 rango komisaro S. Mazo biografijos puslapiai“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2000, no 2/4, p. 374–389; Вадим Золотарьов, „Своєк Сталіна (сторінки біографії комісара держбезпеки 1 рангу Станіслава Реденца)“ [„Sąžinės išbandymas. Valstybės saugumo 3 rango komisaro S. Mazo biografijos puslapiai“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2004, nr. 1/2, p. 210–249.

⁹ Вадим Золотарьов, *Секретно-політичний відділ ДПУ УССР: справи та люди* [USSR valstybinės politikos valdybos *Slaptasis politinis skyrius: bylos ir žmonės*], Харків: Фоліо, 2007; Вадим Золотарьов, Олег Бажан, „Архітектор ‚Великого терору‘ на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков“ [„Didžiojo teroro“ architektas Poltavoje: Oleksandras Oleksandrovičius Volkovas“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2017, no 2, p. 5–59; Вадим Золотарьов, *ЧК-ГПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941* [ČK-GPU-NKVD Charkivo rajone: žmonės ir likimai. 1919–1941], Харків: Фоліо, 2003.

¹⁰ Вадим Золотарьов, *Олександр Успенський: особа, час, оточення* [Oleksandras Uspenskis: asmuo, laikas, aplinka], Харків: Фоліо, 2004, p. 94–106.

kilėliais, politiniais bolševikų priešininkais, dalyvavimas politinėse ir ekonominėse kampanijose, masiniai valstiečių, lenkų, vokiečių ir politiškai nepatikimų piliečių trėmimai 1930–1936 m. neišgelbėjo nuo kaltinimų „socialistinio teisėtumo pažeidimu“ Didžiojo teroro metais. Priklausymas tam tikrai klientelei taip pat neapsaugojo nuo įvairių bausmių.

Istorikai ir publicistai dar aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintajame dešimtmetyje atkreipė dėmesį į stalinistinio nusikaltimo vykdytojų likvidavimą. Tada buvo padaryta paviršutiniška išvada, kad nusikaltėliai buvo sunaikinti kaip nusikaltimų liudininkai.

Mano nuomone, pagrindinė priežastis, dėl kurios SSRS vidaus reikalų liaudies komisariatas žingsnis po žingsnio buvo „valomas“, buvo ta, kad atsirado būtinybė pakeisti darbuotojus centriniame ir teritoriniuose NKVD aparatuose. Tai buvo dalis bendros „kadry revoliucijos“, vykusios XX a. trečiojo dešimtmečio antroje pusėje. Siekta sovietinės tikrovės sąlygomis suformuoti naują jaunų, išsilavinusių, politiškai ir ideologiškai lojalių žmonių elitą, pasirengusį įvykdyti bet kokią šalies vadovybės užduotį. Šiame kontekste Nikolija Wertas teisingai teigia, kad represijos prieš sovietų elitą formavo Kremliaus vadovams būtiną viešą teroro suvokimą. Maskvoje surengti parodomieji teismo procesai ir šimtai vietinių teismo procesų prieš partijos ir sovietų vadovus turėjo auklėjamąjį poveikį naujiesiems lyderiams. Tai buvo aiškus signalas biurokratijai ir plačiajai visuomenei apie jų likimą, jei vado reikalavimai nebus patenkinti¹¹.

Stalino „kadry revoliucijos“ SSRS Vidaus reikalų komisariato padaliniuose koncepciją tam tikru mastu patvirtino Zolotariovo tyrimai. Jis atliko devyniasdešimties Ukrainos SSR NKVD aukštesniosios grandies pareigūnų, vadovavusių trečiojo dešimtmečio viduryje, socialinę-statistinę analizę XX a.¹² Rezultatai buvo tokie:

– amžius: 71 % SSRS centrinio aparato čekistų buvo 36–45 metų amžiaus (50 % – 36–40 metų, 21 % – 41–45 metų amžiaus). Apskritai, tai vyresnio amžiaus žmonės, sukaupę didelę gyvenimo patirtį ir gebantys kritiškai vertinti šalies vadovų politinius ir ekonominius žingsnius;

– tautybė: 66,67 % – žydai, 15,55 % – rusai, 6,67 % – ukrainiečiai. Tokia nacionalinė valstybės saugumo organų struktūra turėjo nepatikti Stalinui, garsėjusiam antisemitinėmis ir rusofiliškomis pažiūromis;

– socialinė padėtis: 60,22 % buvo „socialiai svetimos“ kilmės. Nors čekistų vadovai demonstravo politinį lojalumą, Stalino suplanuotoje „socialinėje inžinerijoje“ svarbiausias buvo žmogiškasis veiksnys. Čekistas vykdytojas neturėjo abejoti, ar tikslinga naikinti asmenis pagal socialinius, klasinius, tautinius ar religinius požymius. Todėl komunistų va-

¹¹ Никола Верт, *История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х–первая половина 1950-х гг.* [Stalininio GULAGO istorija. XX a. trečiojo dešimtmečio pabaiga ir pirmoji šeštojo dešimtmečio pusė], t. 1, Moskva: „Российская политическая энциклопедия“ (РОССПЭН), 2004, p. 72.

¹² Україна в добу „Великого терору“. 1936–1938 рр. [Ukraina per „Didįjį terorą“. 1936–1938 m.], упорядники: Богунів Сергій [et al.], Київ, 2009, p. 60–83.

dovybė stengėsi užpildyti NKVD aparatą asmenimis, jautusiais neapykantą „svetimai kilmei“, religijai, „priešo tautai“ ir kt.;

– partiškumas: 1905–1920 m. į partiją įstojo 64,45 % NKVD pareigūnų. Taigi, laikydami save „senaisiais komunistais“, jie potencialiai galėjo sudaryti opoziciją Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) (VKP(b)) įtvirtintai diktatūrinei sistemai.

Stalinai negalėjo vienu ypu pakeisti SSRS NKVD organų kadro socialinių parametrų iš esmės. Todėl pasinaudojęs proga, VKP(b) lyderis 1936–1939 m. atliko du SSRS NKVD kadro „valymus“ – iš pradžių „Jagodos grupės“, o paskui – „Ježovo grupės“. Dėl to buvo beveik visiškai sunaikinta gausi SSRS NKVD centrinio, respublikinio ir regioninio aparato klientelė.

Galimą sąmokslų pavojų jis išvengė partijos ir sovietinio aparato, valstybės saugumo aparato, prokuratūros ir kariuomenės klientelizme. Nuolatinė kadro kaita tik laikinai sutrikdydavo asmeninių santykių stabilumą. Tačiau įvairaus lygio vadovų, jiems lojalių vasalų naikinimas ilgam sustabdė senų ryšių atkūrimą ar naujos klientelės formavimąsi. Kartu tai užtikrino jo diktatūrinio valdymo organizacinį, aparatūrinį tvarumą.

„Žudikų už rašomojo stalo“ ir budelių tyrimai

Naujas požiūris į „vykdytojų“ fenomeno tyrinėjimą atsirado vykdant mokslinių tyrimų projektą *Didžiojo teroro atgarsiai: NKVD darbuotojai teisiamųjų suole (1938–1941 m.)*. Ukrainos, Vokietijos, Jungtinių Amerikos Valstijų, Kanados, Moldovos, Gruzijos ir Rusijos Federacijos mokslininkų diskusijos dėl jo prasidėjo dar 2010 m. Jų metu vienas mokslininkas iš Vokietijos šį projektą pavadino „baudėjais“ (*каратели*, angl. *perpetrator*). Tai sukėlė nevienareikšmiškus jausmus Ukrainos mokslininkams. Šis terminas buvo taikomas Vermachto, Vokietijos Saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) kariams, Antrojo pasaulinio karo metais dalyvavusiems karo nusikaltimuose.

Aš supratau, kad į valdžią Ukrainoje atėjus prorusiškiems politikams, atviras termino „baudėjas“ vartojimas užkirs bet kokią priegią prie komunistinių specialiųjų tarnybų archyvų. Šie politikai palaikė „sovietinės praeities“ reabilitavimo kursą, kuriame čekistai buvo vienas iš teigiamų veikėjų. Todėl projekto pradžioje buvo pasiūlytas terminas „vykdytojai“ (*виконавці*).

Terminą *perpetrator* kalbant apie komunistinio režimo valstybės saugumo darbuotojus minėjo Kanados tyrinėtoja Lynne Viola. 2010 m. Lidse (Jungtinė Karalystė) vykusioje konferencijoje ji skaitė pranešimą apie *perpetrator* (suprantamą kaip „baudėjas“) Didžiojo teroro kontekste. 2013 m. ji publikavo išsamų tyrimą¹³. Vėliau ji aptiko, kad šis terminas nebuvo vartojamas stalinistinėje istoriografijoje, nes dėl įvairių priežasčių (pirmiausia politinių, taip pat pasaulėžiūrinių) kai kurie tyrinėtojai neturėjo noro ieškoti jokių kitų

¹³ Lynne Viola, „The Question of the Perpetrator in Soviet History“, in: *Slavic Review*, Spring, 2013, no. 1, vol. 72, p. 1–23.

kaltininkų, išskyrus Staliną. Tačiau, mano galva, pagrindinė priežastis glūdėjo nusistovėjusiose tyrimų priegose: tradiciniame sovietinės visuomenės „iš viršaus į apačią“ tyrinėjime, bei studijavime atskirų socialinių grupių – valdininkijos, naikinamos valstybinio teroro sistemoje. Tokią priegią formavo ir ribota prieiga prie archyvinių dokumentų. Tuo pat metu nacių nusikaltimus ir Holokaustą tyrinėję mokslininkai daug dėmesio skyrė *perpetrator* fenomenui. Terminu semantinė reikšmė svyravo nuo „banalaus biurokrato“, „žudiko už rašomojo stalo“ iki „žiauraus, užkietėjusio žudiko“, „užkietėjusio ideologo“ su ryškiais niuansais tarp šių kraštutinių reikšmių.

Tačiau, Violos nuomone, SSRS neįvyko komunizmo teismo procesas, atitinkantis Niurnbergo procesą. Tai neleido iki galo atverti archyvų ir, užsiimant komunistinių nusikaltimų rekonstrukcija, iki galo jų suvokti bei pasmerkti¹⁴. Toks procesas būtų atnešęs didelę pasaulėžiūrinę šių posovietinių visuomenių, visų pirma Rusijos Federacijos, Ukrainos ir Baltarusijos, transformaciją. Deja, Rusijoje ir Baltarusijoje komunistinės ideologijos pasmerkimo procesas sustojo. Visuomeninės istorinių tyrimų ir švietimo organizacijos, ypač „Memorialas“, palaiptai buvo izoliuotos, o jų veikla nutraukta. Ukrainoje *perpetrator* tyrimai nuo 2008 m., pradėjus skelbti minėto tarptautinio mokslinio-leidybinio projekto *Didžiojo teroro atgarsiai* rezultatus, pamažu įsibėgėjo.

Pagrindiniai šio kolektyvinio tyrimo klausimai buvo šie:

- aukščiausios politinės vadovybės motyvacija vykdant čekistų suėmimus ir teismus;
- NKVD darbuotojų atrankos bausmėms kriterijai;
- NKVD darbuotojų „valymas“ kaip kaltės perkėlimas regioniniam aparatui, atpirkimo ožių už nepagrįstus suėmimus paieška, kankinimai per masines operacijas;
- konfliktai tarp NKVD klientelės, partijos ir sovietinių organų kaip dar vienas NKVD „valymo“ veiksnys¹⁵.

Pagal šiuos klausimus tyrėjai nubrėžė dvi tyrimo kryptis. Pirmoji – nustatyti regioninių partijos komitetų ir regioninių UNKVD (rus. *Управление народного комиссариата внутренних дел*, UNKVD) santykių ypatumus. Antroji – išsiaiškinti tiesioginius „vykdytojus“ NKVD apskričių skyrių, sričių ir respublikinio vidaus reikalų liaudies komisariato lygmeniu, išnagrinti jų elgesį, atsižvelgiant į aukščiausios politinės vadovybės kaltinimus valstybės saugumo pareigūnams dėl „socialistinio teisėtumo“ pažeidimų ir nustatant jų gynybos algoritmus vidinių tyrimų ir karinių tribunolų teismo posėdžių metu.

Pirmiausia buvo paskelbtos partinių būrelių posėdžių ir regioninių UNKVD pareigūnų operatyvinių pasitarimų stenogramos. Tokio pobūdžio šaltiniai suteikė įdomios informacijos apie tarpasmeninius santykius srities valdyboje, regioninę klientelę ir jos santykius

¹⁴ Віола Лінн, „Введение“ [„Įvadas“], in: *3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2015, nr. 1, p. 7.

¹⁵ *Ibid.*, p. 16.

su sąjunginiu ir respublikiniu Vidaus reikalų liaudies komisariatais. Taip pat pavyko atkurti tam tikrus vadovybės ir eilinių darbuotojų kasdienės veiklos elementus, maisto tiekimo, apgyvendinimo ir materialinio aprūpinimo problemas¹⁶.

Tyrinėtojai užfiksavo čekistų supratimo apie aukščiausios politinės vadovybės kaltinimų pobūdį, dinamiką, jų elgesio modelių pokyčius. Iš pradžių nei regioninių skyrių vadovai, nei eiliniai darbuotojai nesuprato, kodėl yra kaltinami, nes, jų požiūriu, jie sąžiningai vykdė partijos nurodymus. Pagal tradicinį elgesio modelį, gavus VKP(b) Centro komiteto nurodymą, nedelsiant būdavo rengiamas operatyvinis posėdis arba partijos susirinkimas tolesniems politinės vadovybės uždaviniams aptarti. UNKVD viršininkai, inertiškai surengė skubius operatyvinius pasitarimus, nežinojo, kaip reaguoti į kaltinimus „socialistinio teisėtumo pažeidimu“. Pavyzdžiui, jau 1938 m. lapkričio 25 d. Vinicos srities vidaus reikalų skyriaus viršininkas I. Korabliovas surengė pasitarimą, kuriame buvo svarstomas 1938 m. lapkričio 17 d. SSRS liaudies komisarų tarybos ir Visasąjunginės komunistų partijos Centro komiteto nutarimas „Dėl prokurorinės priežiūros, suėmimų ir tyrimų“. Jo pranešimas buvo gana standartinis – jis apibūdino pagrindinius kelių Ukrainos SSR NKVD skyrių trūkumus, apie kuriuos sužinojo posėdyje UKP(b) Centro komitete iš Nikitos Chruščiovo kalbos, pranešė apie Vinicos srities NKVD nustatytus trūkumus, nubaudė atskirus pareigūnus už nepagrįstus suėmimus 1938 m., pateikė nurodymus, kaip pagerinti agentūrinį-operatyvinį darbą, užkirsti kelią „iškrypimams ir iškraipymams dabartiniame darbe“ ir kt. Tyrinėtojų teigimu, I. Korabliovas veikė tipiškai reaguodamas į nustatytus kasdienio darbo trūkumus. 1938 m. gruodžio 26 d. UNKVD Vinicos srities darbuotojų partinis susirinkimas jau vyko pagal iš esmės kitokį scenarijų. I. Korabliovas pripažino savo klaidas, pasmerkė valdybos darbuotojų trūkumus¹⁷. Viola teisingai pastebėjo, kad čekistai iš karto suvokė galimų diskusijų lygį ir kritikos ribas. VKP(b) CK Politbiuro leidimas suimti Ježovą ir jo aplinką, Ukrainos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro Uspenskio pabėgimas ir savižudybės inscenizavimas bei jo dalyvavimo SSRS NKVD vidaus reikalų liaudies komisaro aplinkoje išaiškinimas nulėmė pirmąjį kritikos ratą. Čekistai atvirai aptarinėjo pagrindinius valstybinio teroro aspektus, agentūrinio-operatyvinio darbo pažangą ir trūkumus, pripažindami, kad tai buvo „socialistinio teisėtumo“ pažeidimai¹⁸. Visiems buvo akivaizdu, kad taip pat buvo kritikuojami ir baudžiami ir UNKVD viršininkai, kurie buvo paskirti Uspenskiui pritarus. Vienintelis dalykas, kurį reikėjo nustatyti, buvo srities valdybos viršininko vasalų, kurie taip pat turėtų būti nubausti, sąrašas.

Preliminari valstybės saugumo darbuotojų elgesio partijos susirinkimuose analizė iki šiol leido nustatyti keletą elgesio tipų:

¹⁶ Відлуння Великого терору [Didžiojo teroro aidai], т. 1, упорядники: Валерій Васильєв, Лінн Віола, Роман Подкур, Київ: Видавець Захаренко В. О., 2017.

¹⁷ *Ibid.*, т. 1, p. 18–24, 30–69.

¹⁸ *Ibid.*, p. 7.

- nesutikti su kaltinimais dėl „socialistinio teisėtumo“ pažeidimų. Tokie darbuotojai buvo įsitikinę, kad suėmimai buvo vykdomi remiantis pagrįstais parodymais arba operatyvine medžiaga. Jie nematė nieko blogo naudoti „fizinės prievartos metodus“, nes tiriami asmenys buvo „liaudies priešai“, kurie nenorėjo duoti reikiamų parodymų. Charkivo srities vidaus reikalų liaudies komisariato valdybos partiniame susirinkime valstybės saugumo darbuotojas I. Kriukovas liudijo: „[...] per aštuonerius metus, kuriuos dirbau valstybinėje politinėje valdyboje – vidaus reikalų liaudies komisariate, niekada nemaniau, kad galiu tardyti žmones, suimtus už kontrrevoliucinę veiklą, mūvėdamas baltas pirštines“. Geriausiu savo darbo išskirtinumu jis laikė „griežto tyrėjo“ reputaciją¹⁹;
- pripažinti atskiras tyrimo klaidas, tačiau savo veiksmus pateisinti skyriaus / UNKVD vadovybės nenoru įsiklausyti į tyrėjo argumentus;
- kai kurie darbuotojai suprato, kad pažeidžia „socialistinių teisėtumą“, tačiau supaprastinta tyrimo procedūra, UNKVD vadovybės reikalavimai pateikti „prisipažinimo protokolus“ ir Komunistų partijos vadovybės inicijuota propagandinė kampanija, kuria siekta surasti „liaudies priešus“, neskatino jų pasipriešinti. Jie baiminosi (manė), kad tai yra „teisinga linija“, o jų veiksmai bus vertinami kaip „kontrrevoliucionierių gynimas“;
- pagal įprastą schemą darbuotojai pripažino savo klaidas ir dėl jų gailėjosi, kaltino Ukrainos SSR regioninių UNKVD ir NKVD vadovus. Jie teigė, kad sąžiningai vykdė savo viršininkų nurodymus ir nebuvo įsivėlę į teisinius konfliktus. Jie atskleidė UNKVD viršininkų „priešišką veiklą“, vadindami juos „priešo pakalikais“, pasakojo apie konkrečius nusikaltimus ir nurodinėjo jų „bendrininkų“ pavardes. Taip jie elgėsi dėl to, kad būtent jie sąžiningai vykdė UNKVD vadovybės įsakymus;
- dar kiti čekistai gailėjosi, kad, žinodami apie tyrimo procedūrų pažeidimus, kankinimus ar tiriamų asmenų nužudymus, nepranešė apie tai partijos komitetui. Žinoma, iš tikrųjų jie neketino pranešti apie šiuos atvejus, nes buvo informuoti apie žinybos vadovybės leidimą mušti tiriamus asmenis ir klastoti baudžiamąsias bylas²⁰. Čekistai manė, kad supaprastinta tyrimo procedūra ir visa jų veikla turi būti žinybinė paslaptis.

Atvira čekistų diskusija apie supaprastinto tyrimo aplinkybes atskleidė šių žmonių menkumą ir niekšingumą. Diduma suprato, kad į mirtį siunčia nekaltus žmones, tačiau nė vienas nenorėjo pasitraukti iš NKVD organų, nesipriešino vadovybės įsakymams. Savo veikla jie stengėsi parodyti politinę ištikimybę ir išlikti „čekistų korporacijos“ nariais.

¹⁹ Роман Подкур, Ірина Ставнюк, „Співробітники звикли до спрощеного слідства...: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р.“ [„Darbuotojai yra įpratę prie supaprastinto tyrimo...: Ukrainos NKVD partinis susirinkimas Charkivo srityje masinių operacijų nutraukimo kontekste 1938 m. lapkritį“], in: *3 архівіе ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2019, nr. 1, p. 64.

²⁰ *Ibid.*, p. 64–65.

Svarbus ir tyrinėtojų kažkodėl pražiūrimas aspektas yra vietinio srities partijos komiteto sekretoriaus dalyvavimas partijos susirinkimuose ir operatyviniuose pasitarimuose. Partinei aplinkai tai buvo formalus įrodymas, kad partinė NKVD organų kontrolė yra atkurta. Nuo devintojo dešimtmečio pabaigos per visą dešimtąjį dešimtmetį tęsėsi tokia istoriografinė tendencija, pagrindiniu nepagrįstų masinių areštų paaiškinimu laikyti „NKVD vadovybės ir darbuotojų pasitraukimą nuo partijos kontrolės“. Sovietmečiu tai buvo vaizduojama net kai kuriuose vaidybiniuose filmuose, kuriuose partija „atkurdavo teisingumą“ neteisėtai persekiojamų piliečių atžvilgiu.

Sergijaus Kokino ir Marko Jungės tyrime vienas skyrius pavadintas „Baudėjų organų su-tramdymas ir perorientavimas“ (*Приборкання й переорієнтація каральних органів*)²¹. Jungė šią tendenciją pavadino „auklėjimo diktatūra“. Analizuodamas valstybės saugumo darbuotojų teismo procesus ir lygindamas juos su 1936–1938 m. Maskvos teismo procesais, jis teigė, kad politinis „lojalumas“ ir ištikimybė sovietinei valstybei pasitraukė į antrą planą. Jo nuomone, ritualinius kaltinimus „trockizmu“ ar „dešiniuoju nuokrypiu“, 1936–1938 m. privestus iki absurdo ir beprasmybės, pakeitė racionalesnė baudžiamoji praktika, kurios pagrindinis orientyras buvo sovietų valstybės interesai²². Grįsdami šią tezę, mokslininkai dažnai rėmėsi sąjunginio, respublikinio ir regioninio lygmens lyderių suėmimais, atskirų čekistų pasisakymais privačiuose pokalbiuose²³.

Iš išorės situacija iš tiesų atrodė taip, tarsi valstybės saugumo pareigūnai savo nuožiūra suiminėtų partinio sovietinio aparato pareigūnus. Tačiau Oleho Chlevniuko atliktas Politbiuro dokumentų tyrimas atskleidė, kad partijos nario, priklausančio VKP(b) Centro komiteto nomenklatūrai, suėmimo procedūra buvo griežtai reglamentuota. Jis išsamiai aprašė Ježovo santykius su Stalinu ir jo aplinka bei padarė išvadą, kad nėra žinoma nė vieno atvejo, kad Vidaus reikalų liaudies komisaras būtų nekontroliuojamas Stalino. Ježovas nuo pareigų buvo nušalintas tuo metu, kai to prireikė Stalinui²⁴. Reikėtų pridurti, kad Sovietų Sąjungos komunistų partijos (bolševikų) ir Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto pritarimas, partinių ratelių egzistavimas respublikiniame ir regioniniame aparate leido griežtai kontroliuoti čekistų veiklą.

Tad plačiai pasklidusi kai kurių tyrinėtojų mintis apie tariamą partinės NKVD kontrolės susigrąžinimą, pareigūnų „prisijaukinimą“ buvo skirta plačiam partiniam sovietiniam aparatui, siekiant paaiškinti „atskirus lazdos perlenkimus“. Kuriant iškreiptą tikrovę, ma-

²¹ Великий терор в Україні..., 2 d., p. 323.

²² Марк Юнге, „Козлы отпущения“ сопротивляются: процессы над нарушителями, социалистической законности в Николаевской области в 1939–1941 гг.“ [„Atpirkimo ožiai“ priešinasi: socialistinio teisėtumo' pažeidėjų teismai Mykolajivo srityje 1939–1941 m.], in: 3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2015, nr. 1, p. 74–75.

²³ *Українос саугумо татыбос валстыбінис жіныбінис архывас (Галузевий державний архів служби безпеки України, toliau – UST VŽA)*, f. 16, ap. 1, b. 353, l. 210; *Відлуння Великого терору...*, т. 1, p. 170.

²⁴ Олег Хлевнюк, *Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры* [Šeimininkas. Stalinas ir stalininės diktatūros įsigalėjimas], Moskva: Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2010, p. 341.

nipuliuojant faktais, Stalinas ir jo aplinka išsisuko nuo kritikos. Dar kartą masinėje sąmonėje suveikė „gerojo caro ir blogųjų bojarinų“ stereotipas.

Kartu reikia sutikti su Jungės teze, kad didaktinė „socialistinio teisėtumo“ atkūrimo kampanijos koncepcija tam tikra prasme „atšaldė“ stalinistiškai nusiteikusių jaunų regioninių lyderių sluoksnį, atėjusį pakeisti suimtų valdininkų ir atkakliai „demaskavusį liaudies priešus“. Jie greitai suprato, kad „liaudies priešų“ medžioklė vykdoma nebe masiškai, o selektyviai²⁵. Dabar įrodymų bazė turi būti grindžiama ne nutylimais kaltinimais politiniu neloyalumu, o konkrečia veikla.

Tyrinėtojai taip pat nurodė, kad apramindamas partinį ir sovietinį aparatą bei visuomenę, peržiūrėdamas atskiras buvusių pareigūnų baudžiamąsias bylas, režimas vis dėlto nedarė jokių nuolaidų sovietinei visuomenei. Stalino pasirinktas radikalaus ekonomikos ir visuomenės pertvarkymo kursas buvo išlaikytas be jokių korekcijų²⁶. Mano nuomone, tai svarbi išvada, nes daugelis tyrinėtojų masinių operacijų nutraukimą interpretuodavo kaip „Berijos atšilimą“. Nors buvo pripažinta, kad represiniai veiksmai tęsėsi, jie tapo sistemingi ir kryptingi²⁷.

Logiškas „vykdytojų“ fenomeno tyrimo segmentas buvo archyvinės baudžiamosios bylos ir valstybės saugumo pareigūnų vykdytų „socialistinio teisėtumo pažeidimų“ teismo procesų stenogramos. Kokinas ir Jeffrey Rossmannas parengė Ukrainos SSR NKVD valstybės saugumo pareigūnų 1938 m. spalio–1943 m. birželio mėn. teismo procesų stenogramas²⁸. Paskelbus šį istorinį šaltinį, tyrinėtojai ne tik paviešino Didžiojo teroro aukas, kurios liudijo tribunole. Jungė teisingai pastebėjo, kad stenogramos įgalino nustatyti spontaniškas ir ilgalaikes kampanijas, skirtas nubausti „socialistinio teisėtumo pažeidėjams“. Jose aptinkama nauja informacija apie baudžiamųjų bylų klastojimo mechanizmą, tardymo metodus, partijos komitetų, milicijos, prokuratūros ir valstybės saugumo aparato bendradarbiavimą Didžiojo teroro laikotarpiu. Politiniai ideologiniai, teisiniai, socialiniai psichologiniai veiksniai, lėmę Didžiojo teroro įgyvendinimą ir rezultatus, įgijo aiškų pavidalą.

Teismo posėdžių protokolai taip pat polifoniški. Jie leido ištirti kai kuriuos nusikaltėlių sąvokimo aspektus, susijusius tiek su pačiu čekistu, tiek su auka, dalyvavusia procese²⁹. Žinoma, teisėjai, kaltinamieji ir liudininkai šiuose procesuose siekė skirtingų tikslų. Tačiau nė viena stenograma nefiksuoja jokios kritikos partijos veikėjui ar bendrai komunistinei sistemai, leidusiai daryti tokius šiurkščius nusikaltimus.

²⁵ Марк Юнге, „Козлы отпущения‘ сопротивляются...“, p. 79.

²⁶ *Ibid.*, p. 79.

²⁷ Cf. Валерій Васильев, „Беріївська відлига‘ в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти“ [„Berijos atšilimas‘ USSR 1938–1939 m.: politiniai aspektai“], in: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2009, nr. 2, p. 16–135; Марк Юнге, Чекісты Сталіна: мощь и бессилие. „Бериевская оттепель“ в Николаевской области Украины [Stalino čekistai: galia ir bejėgiškumas. „Berijos atšilimas“ Ukrainos Mykolajivo srityje], Moskva: АИРО-XXI, 2017.

²⁸ Відлуння Великого терору [Didžiojo teroro aidai], 3 knygos, t. 2, sudarytojai Serhii Kokinas, Džefris Rossmannas, Київ, 2018–2022.

²⁹ Відлуння Великого терору, t. 2, 2018, p. 7–8.

Deja, šių dokumentų skelbėjai, atrinkinėdami „socialistinio teisėtumo pažeidimo“ faktus, pražiūrėjo į svarbų dalyką. O tai yra bolševikinio teisingumo principai – bausti už partijos direktyvų ir žinybinių nurodymų pažeidimus. Tai reiškia, kad psichologinio smurto ir kankinimų naudojimas prieš „liaudies priešus“ buvo SSRS politinės vadovybės norma. 1939 m. sausio 10 d. šifruotoje telegramoje Stalinas patvirtino, kad prieš tiriamus asmenis galima naudoti fizinio smurto metodus³⁰. Čekistas buvo baudžiamas ne už mušimą. Jis kaltintas tuo, kad pasitelkęs papildomus faktus neįrodė įtariamojo kaltės. Tiriamojo mirtis tardymo metu buvo akivaizdus žinybinių direktyvų pažeidimas ne dėl mirties fakto, bet dėl prarastos galimybės įrodyti tiriamojo nusikalstamą veiką. Mano nuomone, labai praverstų specialus tyrimas, kuriame jėgas sujungtų istorikai ir teisės mokslo žinovai, siekiant kruopščiai iširti politinį foną, visus selektyvaus teisingumo taikymo aspektus, galimą ar negalimą teisės aktų, žinybinių direktyvų laikymąsi ir kt.

Išsamus dokumentų komplekso – teismo posėdžių protokolų, tarnybinių tyrimų medžiagos, asmeninių ir baudžiamųjų bylų – tyrimas leido sudaryti ir papildyti tam tikrus kolektyvinio čekisto vykdytojo portreto kontūrus. Tačiau daugiausia dėmesio mokslininkai skyrė valstybės saugumo darbuotojų savigynos strategijoms oficialių ir baudžiamųjų tyrimų bei teismo posėdžių metu.

Taigi įvairaus lygmens čekistų kreipimūsi analizė atskleidė tris universalias strategijas, kurias savo gynybai naudojo buvę SSRS ir Ukrainos Sovietų Socialistinės Respublikos NKVD darbuotojai. Pirmoji buvo asmeninės atsakomybės už bet kokius „socialistinio teisėtumo“ pažeidimus neigimas. Atsakomybę čekistai permesdavo vadovybei – nuo skyriaus viršininko iki SSRS Vidaus reikalų liaudies komisaro, vienas kitam ir, retais atvejais, vietiniams partijos organams. Tačiau kritika buvo nukreipta į partijos sekretorių iniciatyvą, reikalavimus suiminėti ir griežtą partijos narių nustatytą „liaudies priešų“ tyrimą.

Dažnai, prisipažinus suklastojus baudžiamąją bylą, čekistas tai aiškino savo, kolegų ar pavaldinių nekompetencija, per trumpu tyrimui skirtu laiku ir neįmanomumu išsamiai patikrinti prieinamos informacijos, vadovybės reikalavimais kuo greičiau užbaigti bylą – kitaip tariant, kaltę dėl padaryto nusikaltimo permesdavo kitiems. Jis taip pat pabrėždavo, kad tiriamieji asmenys viso tyrimo metu „laikėsi savo pirminių pareiškimų“. Šiai strategijai buvo būdinga mėginti diskredituoti liudininkus ir andainykščius įtariamuosius.

Antroji gynybos strategija buvo neigti arba menkinti padarytus nusikaltimus, ginčijant didumą jiems pareikštų kaltinimų, ypač dėl fizinio smurto naudojimo ir tyrimo dokumentų klastojimo.

³⁰ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР „Смерш“. 1939–март 1946 [Lubianka. Stalinas ir NKVD, NKGB, GUKR „Smerš“. 1939–1946 m. kovas], составили Владимир Хаустов, Владимир Наумов, Наталья Плотникова Москва: МФД, 2006, p. 14–15.

Populiarus pasiteisinimas buvo skirtumo tarp skirtingų NKVD masinių operacijų 1937 m. ir 1938 m. vykdymo supratimas. Aktyviai gindami savo veiksmus ir metodus, taikytus vykdančias operacijas pagal SSRS NKVD operatyvinį įsakymą Nr. 00447 prieš buvusius „kenkėjus“ ar „liaudies priešus“, čekistai noriai prisipažindavo, kad „nacionalinių“ operacijų metu „pažeidė socialistinį teisėtumą“ spaudžiami viršininkų. Tačiau ir čia darbuotojai pabrėždavo, kad „tikslas pateisino priemones“. Čekistai, atgailaudami dėl smulkių įstatymo pažeidimų, visiškai neabejojo geru kovos su „liaudies priešais“ tikslu ir savo pačių veiksmais.

Todėl tiriamas čekistas greitai pereidavo prie kito šios strategijos žingsnio: sumažinti padaryto nusikaltimo mastą. Jis neigė kaltinimus fiziniu smurtu ir baudžiamosios bylos klastojimu. Teisindamasis čekistas teigė, jog asmuo, kurio atžvilgiu buvo vykdomas tyrimas, elgėsi įžūliai ir „įžeidinėjo sovietų valdžią“. Todėl supykęs jis trenkė tiriamam asmeniui per skruostą arba keikė nepadoriais žodžiais. Buvo privalu pažymėti, kad toks incidentas įvyko vieną kartą.

Tuo pat metu kai kurie čekistai teigė, kad jie buvo kovos su klastotojais ir „socialistinio teisėtumo pažeidėjais“ iniciatoriai. Jie tvirtino, kad baudžiamojo persekiojimo priežastis buvo kova su klastotojais.

Trečioji čekistų gynimo strategija buvo demonstruoti politinį lojalumą, kad jie buvo ir liks, kas benutiktų, lojalūs „stalinistai“ ir „socialiai artimi“ sovietų valdžiai / komunistų režimui žmonės. Jie apeliavo į savo kaip čekistų nuopelnus partijai ir valstybei, atsidavimą tarnybai, nepaisanti jokių čekistų darbo sunkumų ir grėsmės jų asmeniniam saugumui „kovoju su revoliucijos priešais“.

Tuo pat metu buvo pabrėžiama proletarinė kilmė, „už sovietų valdžią pralietas kraujas“. Suprasdami žaidimo taisykles, valstybės saugumo darbuotojai nuolat pabrėždavo savo asmeninį atsidavimą „darbo liaudies vadui“ Stalinui. Pažymėtina, kad kalbos, kreipimaisi, laišakai ir skundai aukšties sovietų partijos pareigūnams ir žinybų vadovams buvo pateiški ir emocingi, su daugybe epitetų³¹.

Siekdami išvengti baudžiamojo persekiojimo, žinybinė vadovybė ir valstybės saugumo darbuotojai dengėsi Antrojo pasaulinio karo pradžia ir sovietų invazija į Lenkiją. 1939 m. rugsėjo mėn. daugelis čekistų, kurių atžvilgiu buvo pradėti tyrimai, buvo išsiųsti į anek-

³¹ Роман Подкур, „Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк“ [„Mūsų partija yra valstybės partija, partija, kuri valdo valstybę...: Komunistų partijos sprendimų vykdytojas, valstybės saugumo pulkininkas V. Maistruk“], in: *3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2018, nr. 1, p. 5–71; Олег Бажан, Вадим Золотарьов, „Яків Флейшман. Непарадний портрет начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області“ [„Jakiv Fleišman. NKVD Valstybės saugumo departamento Dnipro srities specialiojo skyriaus viršininko portretas“], in: *Краєзнавство [Краštotyra]*, 2019, nr. 1, p. 83–99; Олена Лисенко, „Вороги чи свідки: покарання співробітників УНКВС по Чернігівській області після завершення Великого терору“ [„Priešai ar liudininkai: NKVD darbuotojų baudimas Černigovo srityje pasibaigus Didžiajam terorui“], in: *3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2019, nr. 1, p. 195–220; *Чекісты на скамье подсудимых [Čekistai teisiamųjų suole]*, составители Марк Юнге, Линн Виола, Джеффри Россман, Москва: ПРОБЕЛ-2000, 2017.

suotus Vakarų Ukrainos regionus kaip operatyvinių grupių nariai. Andrijus Žyviukas išsamiai išanalizavo Vakarų Ukrainos NKVD ir Valstybės saugumo liaudies komisariato (rus. Народный комиссариат государственной безопасности, НКГБ) skyrių nuolatinius darbuotojus ir pateikė pagrįstą išvadą dėl Didžiojo teroro patirties panaudojimo „valant antisovietinius elementus“ naujai aneksuotuose regionuose. Jo atlikto tyrimo rezultatai atskleidė, kad nuo 1939 m. į tarnybą atėję darbuotojai greitai iš „senųjų“ čekistų perėmė institucines elgesio su „liaudies priešais“ taisykles.

Tiesioginiai represinių veiksmų vykdytojai buvo darbuotojai, pasižymėję per masines 1937–1938 m. operacijas. Žyviuko skaičiavimais, septyni iš dešimties Ukrainos NKVD vadovų ir penki iš šešių Ukrainos NKGB vadovų vakariniuose SSRS regionuose buvo tiesiogiai susiję su Didžiuoju teroru. Tokiems vadovams buvo pradėti tarnybiniai tyrimai. Kadangi jie buvo pasiūsti „sovietizuoti“ Vakarų Ukrainą, jų dalyvavimas „socialistinio teisėtumo pažeidime“ buvo pamirštas³². Šias išvadas patvirtina 1939–1941 m. Rivnės srities UNKVD ir UNKGB apygardų, apskričių skyrių, įstaigų vadovų biografijų analizė³³.

Kolektyvinį „vykdytojo“ portretą svarbiais bruožais papildė Bažanas ir Zolotariovas, tyrinėję kalėjimų komendantų biografijas ir profesinę veiklą³⁴. Šie asmenys ne tik organizavo ir vadovavo mirties bausmių vykdymo procesui, bet ir tiesiogiai dalyvavo juos vykdant. Viisiškai aišku, kad mirties nuosprendžiui vykdyti būtinas tam tikras psichologinis pasirengimas. Todėl mokslininkai bandė išsiaiškinti veiksnius, lemiančius žmogaus norą žudyti. Pasak jų, tai tarnyba Raudonojoje armijoje, pradinis išsilavinimas, tamsios biografijos dėmės.

Tai vertingas atradimas. Raudonojoje armijoje jie išmoko naudotis ginklais ir žudyti priešus. Daugiausia jie dalyvaudavo kovose su sukilėliais, „valė“ kaimus, grobė ginklus, grūdus ir kt. Tokiomis sąlygomis susiformavo psichologinis ginkluoto asmens, įsitikinusio savo nebaudžiamumu, tipas. Tokios tamsios biografijos dėmės buvo sunkinanti aplinkybė ir tik vertė asmenį nuolat įrodinėti savo lojalumą kitų žmonių mirtimi.

Žemas išsilavinimas įtakoją norą žudyti. Intelektinis ribotumas neprivertė susimąstyti apie patį nužudymo faktą, prisidėjo prie empatijos stokos. Antai, Naumas Turbovskis pats sušaudė per 2 100 žmonių. Tai tapo vienu lemiamų veiksnių jo karjeros augimui³⁵.

³² Андрій Жив'юк, „Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час першої радянської Західної України через призму Великого терору“ [„NKVD ir NKGB organų kadru struktūra ir veikla, pirmosios sovietizacijos laikotarpiu Vakarų Ukrainoje per Didžiojo teroro prizmę“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, nr. 2, 2012, p. 7–40.

³³ Андрій Жив'юк, „Використані та викинуті... на Західну Україну: виконавці Великого терору як радянзатори Рівненської області (1939–1941 pp.)“ [„Panaudoti ir išmesti... į Vakarų Ukrainą: Didžiojo teroro vykdytojai kaip Rivnės srities „sovietizatoriai“ (1939–1941)“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2018, nr. 2, p. 69–122.

³⁴ Олег Бажан, Вадим Золотарьов, „Ті, хто натискали на гачок“. Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часі Великого терору“ [„Tie, kurie spustelėjo gaiduką. Trumpos Ukrainos SSR NKVD ir Kijevo srities NKVD komendantūros vadovų biografijos „Didžiojo teroro“ laikotarpiu“], in: *Краєзнавство*, 2016, nr. 3/4, p. 251–282.

³⁵ *Ibid.*, p. 274.

Bažanui ir Zolotariovui taip pat pavyko atkurti mirties nuosprendžių vykdymo procesą remiantis UNKVD kalėjimo Charkivo srityje pavyzdžiu³⁶. Jie nustatė, kad griežtas žudymo proceso reglamentavimas nesutrukdė egzekutoriams nei tyčiotis iš aukų, nei jas apiplėšinėti. Kaip paaiškėjo, plėšikavimas tarp tiesioginių nuosprendžių vykdytojų buvo tipiškas reiškinys. Tokie pat faktai buvo užfiksuoti Umanės, Kyjivo ir kituose kalėjimuose. Buvo vagiami nušautųjų drabužiai ir asmeniniai daiktai. Vėliau juos parduodavo komiso parduotuvėse ar turguje³⁷.

Išvados

Taigi, Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomeno tyrimas tapo įmanomas tik po to, kai buvo visiškai išslaptinti komunistinių slaptųjų tarnybų dokumentai. Pagrindiniai šaltiniai – tarnybinių tyrimų medžiaga, valstybės saugumo pareigūnų baudžiamosios ir asmens bylos, partijos susirinkimų, operatyvinių pasitarimų ir teismo posėdžių stenogramos, išrašai ir nuorašai, partinio ir sovietinio aparato dokumentai apie regioninių NKVD ir NKGB skyrių darbuotojus.

Šios problemos tyrimas turėjo tam tikrą dinamiką – prasidėjęs nuo Stalino, jo artimiausios aplinkos, SSRS ir Sovietų Ukrainos vidaus reikalų komisarų vaidmens nagrinėjimu, atbaigė konkrečių Ukrainos NKVD regioninių, rajoninių skyrių vadovų ir tiesioginių mirties nuosprendžių vykdytojų veiklos tyrimais. Mokslininkams pavyko sudaryti bendrą vykdytojo portretą – čekisto-organizatoriaus, čekisto-tyrėjo, čekisto-budelio. Tam jie analizavo jų gyvenimo kelią, elgesio modelius Ukrainos Liaudies Respublikos okupacijos, pilietinio karo Rusijoje, kovos su Ukrainos sukilėlių armija, kolektyvizacijos ir Holodomoro, partinių „valymų“ ir kt. metu. Mokslininkams pavyko atrasti daug įdomių dalykų apie įvairių klientelių formavimąsi SSRS ir Ukrainos SSR Vidaus reikalų liaudies komisariate, regioniniuose UNKVD padaliniuose, valstybės saugumo ir partinių organų abipusės įtakos sankirtose, siekiuose paaukštinti „reikalingus“ žmones.

Mokslininkai identifikavo tam tikrus čekistų elgesio modelius aukščiausiaijai politinei vadovybei pradėjus kaltinimus „socialistinio teisėtumo pažeidimais“. Šie modeliai atskleidžia, kad buvo bandoma išvengti arba sumažinti bausmę. Čekistai pateikdavo įvairias „socialistinio teisėtumo pažeidimo“ priežastis, tačiau neminėdavo Stalino ar aukščiausiosios sovietinės partinės vadovybės. Tai rodo, kad kritika partijos atžvilgiu buvo nepriimtina susiformavusioje institucinėje pasaulėžiūroje. Kaip rodo praktika, ši tendencija išliko valstybės saugumo organuose ir tęsėsi visą komunistinio režimo gyvavimo laikotarpį.

³⁶ Олег Бажан, Вадим Золотарьов, „Смертні вироки у період Великого терору на території Харківщини: статистика, процедура та персональний склад „розстрільної команди“ [„Mirties nuosprendžiai Didžiojo teroro laikotarpiu Charkovo srityje: statistika, procedūra ir asmeninė „sušaudymo būrio“ sudėtis“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2019, nr. 1, p. 5–52.

³⁷ Виола Линн, „Дело Уманского районного отделения НКВД“ [„NKVD Umanės rajono skyriaus byla“], in: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2015, nr. 2, p. 180–223.

Roman Podkur

1937–1938 m. Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomenas

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjamas „vykdytojų“ fenomenas per Didįjį 1937–1938 m. terorą 1990-ųjų vidurio–2020 metų Ukrainos istoriografijoje.

Tyrimo metodika ir metodai. Nagrinėdamas istorizmo, sistemiškumo, objektyvumo, visapusiškumo, tęstinumo principus, autorius atskleidžia jų priklausomybę nuo istorinių žinių kilmės. Subjektyvumo veiksnys (tyrėjo asmenybė) turi ypač didelės reikšmės tyrimo objektyvumui. Autorius naudojo istoriografinę analizę, sintezę, tyrimo krypčių tipologiją, lyginamąją analizę.

Išvados. Didžiojo teroro „kaltininko“ fenomeno tyrimas tapo įmanomas tik visiškai išsłaptinus komunistinių specialiųjų tarnybų dokumentus. Reiškinių tyrimas turėjo tam tikrą dinamiką – nuo „generalinio teroro direktoriaus“ Josifo Stalino vaidmens, jo artimiausios aplinkos, SSRS ir Sovietų Ukrainos NKVD komisarų iki konkrečių tyrėjų regioniniuose Ukrainos NKVD padaliniuose, apygardų viršininkų, tiesioginių mirties bausmių vykdytojų. Istorikams pavyko nubrėžti apibendrintą vykdytojo – čekisto organizatoriaus, čekisto tyrėjo, čekisto budelio – portretą.

Tyrėjai nustatė kai kuriuos čekistų elgsenos modelius aukščiausiai politinei vadovybei apkaltinus juos „socialistinio teisėtumo pažeidimais“. Jie rodo bandymus išvengti bausmės arba ją sumenkinti, atvirai nekaltinti Stalino ir aukštesnės partinės-sovietinės vadovybės vertus daryti nusikaltimus. Tai rodo, kad jų korporacinėje pasaulėžiūroje komunistų partijos kritika buvo nepriimtina. Tokia tendencija sovietų saugumo organams buvo būdinga visą komunistinio režimo gyvavimo laikotarpį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: vykdytojai, nusikaltėliai, Didysis teroras, istoriografija, NKVD, biografinės studijos.

Роман Ю. Подкур

Дослідження феномену «виконавців» під час Великого терору 1937–1938 рр.

РЕЗЮМЕ

Досліджується еволюція феномену «виконавців» під час Великого терору 1937–1938 рр. в українській історіографії середини 1990-х – 2020-х рр.

Методологія та методи дослідження. Користуючись принципами історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності, автор усвідомлює, що вони мають специфіку, зумовлену особливостями генези історичних знань. Зокрема, домінування суб'єктивного фактору (власне особи автора тексту, що досліджується) робить неможливим досягнути абсолютної об'єктивності. Автор застосував методи історіографічного аналізу, синтезу, типологізації наукових напрямів, порівняльного аналізу.

Висновки. Дослідження феномену «виконавця» Великого терору стало можливим лише після повного розсекречення документів комуністичної спецслужби. Вивчення феномену мало певну динаміку – від вивчення ролі «генерального директора терору» Сталіна, його найближчого оточення, наркомів внутрішніх справ СРСР і радянської України до діяльності конкретних слідчих обласних УНКВД, начальників районних апаратів, безпосередніх виконавців смертних вироків. Вчені зуміли окреслити сукупний портрет виконавця – чекіста-організатора, чекіста-слідчого, чекіста-ката.

Вчені визначили деякі моделі поведінки чекістів під час обвинувачення вищим політичним керівництвом у «порушенні соціалістичної законності». Згадані моделі свідчать про спроби уникнути або зменшити покарання. Водночас вони відкрито не звинувачували Й. Сталіна і вище партійно-радянське керівництво у примушенні їх до здійснення злочину. Це свідчить про недопустимість критики Компартії у їхньому корпоративному світогляді. Ця тенденція в органах держбезпеки зберігалася упродовж всього існування комуністичного режиму.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: виконавець, Великий терор, історіографія, НКВД, біографічні студії.

(Ne)baigtas Antrasis pasaulinis karas Ukrainoje

OLEKSANDR LYSENKO

Daktaras, profesorius

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

Karinių istorinių tyrimų skyriaus vedėjas

(Kyjivas, Ukraina)

✉ ukr2ww@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ABSTRACT. The text examines one of the most difficult periods in the history of people of Ukraine – the events of the World War II.

The purpose of this survey is to show the existential nature of the largest armed conflict in the history of mankind for Ukrainians, which was determined by the real threat of depopulation, as well as the deprivation of their natural right to self-determination. Not only great and influential, but also smaller actors of international arena had their own interests in Ukrainian territories, raw materials, and industrial and human resources. However, Moscow considered Ukraine to be the sphere of its undivided domination and used all means to solve the “Ukrainian question” according to its own scenarios. The first Sovietisation unequivocally confirmed the Kremlin’s intentions to implement the Bolshevik project in the Ukrainian regions annexed in 1939–1940. Under the collision of two totalitarian systems – Soviet and Nazi – Ukrainian political independence-oriented forces managed to organise themselves for resistance and protection of the indigenous interests of the people of Ukraine. The organisation of Ukrainian nationalists, as well as representatives of other political groups created their own armed formations – such as “Poliska Sich”, the Ukrainian Insurgent Army, self-defence units – which launched a struggle against the German and Soviet occupational forces and administration. This asymmetric confrontation had great political and moral-psychological significance, affirming the vitality of the “Ukrainian idea” and the continuity of the struggle for the restoration of Ukrainian statehood. The Stalinist regime needed more than 10 years to suppress the national liberation movement in Ukraine. Yet Ukrainians did not come to terms with communist tyranny and resisted it until the fall of the Soviet Union. In the current confrontation with the Russian aggression, Ukraine is finally breaking with its imperial past and establishing it as an independent, democratic state.

KEYWORDS: Ukrainian question, sovereignty, political nation, statehood, World War II, Russia, Germany, occupation, deportations, terror, genocide.

Ukrainiečių kova su nacistine ir bolševikine totalitarinėmis sistemomis Antrojo pasaulinio karo metais tapo daugybės tyrimų tema. Ukrainoje per pastaruosius tris dešimtmečius susiformavo solidus istoriografinės medžiagos pluoštas: nagrinėjamos nacionalinio išsivadavimo judėjimo problemos, priešinimasis Maskvos bandymams pilnai inkorporuoti Ukrainą į imperijos politinį, socialinį, ekonominį ir etnokonfesinį organizmą, asimiliuoti ukrainiečius, ištirpdyti juos „naujos istorinės bendruomenės – sovietinių žmonių“ masėje. Vien tokiems darbams išvardyti prireiktų rimto bibliografinio leidinio. Todėl paminėsime tik kai kuriuos iš jų, kurie, mūsų manymu, yra esminiai siekiant paaiškinti, kodėl ir kokių būdu Josifas Stalinas ir jo artimiausia aplinka sprendė „Ukrainos klausimą“.

Metodologinis posūkis Antrojo pasaulinio karo istoriografijoje siejamas su Michailo Kovalio darbais – jis pirmą kartą sistemingai suabejojo sovietiniu mitu apie „Didįjį Tėvynės karą ir Pergalę“¹. Sugriauti sovietinę istorinę schemą padėjo Vladyslavo Hrynevyciaus knygos, pateikiančios platų įvairių Ukrainos visuomenės sluoksnių nuotaikų spektrą karo metu, Josifo Stalino režimo „jautrius taškus“ ir pilietinio nepaklusnumo formas².

Nemenka mokslininkų grupė tyrinėjo Ukrainos nacionalinio išsivadavimo judėjimą. Reikšmingiausi rezultatai paskelbti Ivano Bilaso, Volodymyro Dziobako, Anatolijaus Rusnačenkos, Anatolijaus Kentijaus, Ivano Patryliako, Volodymyro Nikolskio monografijose³.

¹ Михайл В. Коваль, „Маловідомі і непрочитані сторінки історії [Mažai žinomi ir neperskaityti istorijos puslapiai], in: Київ, 1995 c; Михайл В. Коваль, *Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 pp.)*: Спроба сучасного концептуального бачення [Ukraina Antrajame pasauliniame ir Didžiajame Tėvynės karuose (1939–1945): šiuolaikinės koncepcinės vizijos bandymas], (ser. *Україна крізь віки*, 12), Київ: Альтернативи, 1999; Михайл В. Коваль, *Друга світова війна і Україна (1939–1945 pp.)*: Історіософські нотатки [Antrasis pasaulinis karas ir Ukraina (1939–1945 metai): Istoriosofinės pastabos], Київ: Ін-т історії України, 1999; Михайл В. Коваль, *Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)*. Спроба сучасного концептуального бачення [Ukraina Antrajame pasauliniame ir Didžiajame Tėvynės karuose (1939–1945): šiuolaikinės koncepcinės vizijos bandymas], (ser. *Україна крізь віки*, 12), Київ: Альтернативи, 1999; Михайл В. Коваль, *Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 pp.)* [Ukraina Antrajame pasauliniame ir Didžiajame Tėvynės karuose (1939–1945)], Київ, 2000.

² Владислав А. Гриневич, *Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 pp.)* [Visuomeninės politinės Ukrainos gyventojų nuotaikos Antrojo pasaulinio karo metais (1939–1945)], Київ, 2007; Владислав А. Гриневич, *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939–червень 1941 pp.* [Nesuvaldomi nesutarimai: Antrasis pasaulinis karas ir visuomeninės politinės nuotaikos Ukrainoje, 1939 m.–1941 m. birželis], Київ, Дніпропетровськ: Ліра, 2012.

³ Іван Г. Білас, *Репресивно-каральна система України (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* [Represinė baudžiamoji Ukrainos sistema (1917–1953): visuomeninė politinė ir istorinė teisinė analizė], 2 книги, Київ: Либідь–Військо України, 1994; Володимир Дзьобак, *Тарас Бульба-Боровець та його військовий підрозділ в українському русі опору (1941–1944 pp.)* [Tarasas Bulba-Borovec ir jo ginkluotieji padaliniai Ukrainos pasipriešinimo išsivadavimo judėjime (1941–1944)], Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002; Анатолий Русначенко, *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках* [Pasipiktinusi tauta. Nacionalinis išsivadavimo judėjimas Ukrainoje ir nacionaliniai pasipriešinimo judėjimai Baltarusijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje 1940–1950 metais], Київ: Пульсари, 2002; Анатолий Кентій, *Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси* [Ukrainos nacionalistų ginkluotasis aktas. 1920–1956: Istorinės archyvinės apybraižos], t. 1: *Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942* [Nuo Ukrainos karinės organizacijos iki Ukrainos nacionalistų organizacijos. 1920–1942 metai], Київ, 2005; Володимир М. Нікольський, *Підпілля ОУН(Б) у Донбасі* [OUN(Б) pogrindis Donbase], Київ, 2001; Іван К. Патріляк, *Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках* [OUN(Б) karinė veikla 1940–1942 metais], Київ, 2004.

Istorikų darbo grupės prie Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Організація українських націоналістів, OUN*) ir Ukrainos sukilėlių armijos (*Українська повстанська армія, UPA*) veiklos tyrimo vyriausybės komisijos (sudarytos 1997 m.) daugiamečio darbo rezultatu tapo „Parengiamoji istorinė informacija“ ir „Istorinė išvada apie OUN–UPA veiklą“, taip pat baigiamoji kolektyvinė monografija *Ukrainos nacionalistų organizacija ir Ukrainos sukilėlių armija*⁴.

Volodymyras Baranas, Vasylis Tokarskis, Mykola Lytvynas, Kimas Naumenka nuodugniai išnagrinėjo Vakarų Ukrainos pirmosios sovietizacijos laikotarpį⁵.

Sovietinės karo laikų Temidės specifika nagrinėja Tamara Vronska. Ji išsamiai aprašo plataus laikotarpio Kremliaus represinės politikos ukrainiečių atžvilgiu reglamentavimą ir teisinę bazę, pateikia patikslintą deportacijų statistiką, išryškina kolektyvinės atsakomybės ir šeimų įkaitų taikymo algoritmą⁶.

Daugybėje bendro pobūdžio darbų autorių kolektyvai kompleksiskai nagrinėjo klausimus, susijusius su antiukrainietiška Kremliaus politika, pirmąja ir antrąja Vakarų Ukrainos sovietizacija, valstybiniu teroru prieš savo žmones, Ukrainos veiksnio naudojimu tarptautinėje arenoje kuriant Jungtinių Tautų organizaciją ir kt.⁷ Tarp kolektyvinių darbų išsiskiria tritomis *Ukraina ir Rusija istorinėje retrospektyvoje*. Vienas šios knygos tomas skirtas Ukrainos sovietinio projekto analizei, ypač jo įgyvendinimui Antrojo pasaulinio karo kontekste bei jo visuomeninėms bei politinėms pasekmėms⁸.

⁴ Проблема ОУН і УПА: попередня історична довідка [OUN ir UPA problema: parengiamoji istorinė informacija], Київ: Інститут історії України, 2000; Проміжний звіт Робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН–УПА [Тарпінė darbo grupės ataskaita rengiant istorinę išvadą apie OUN–UPA veiklą], Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси [Ukrainos nacionalistų organizacija ir Ukrainos sukilėlių armija: Istorinės apybraižos], Київ: Наукова думка, 2005.

⁵ Володимир К. Баран, Василь В. Токарський, Україна. Західні землі. 1939–1941 [Ukraina. Vakarinės žemės. 1939–1941], Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009; Микола Литвин, Кім Науменко, Сталін і Західна Україна 1939–1941 pp. [Stalinas ir Vakarų Ukraina 1939–1941 metais], Київ, 2010.

⁶ Тамара В. Вронська, Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952): Монографія [Neteisminės nacionalinio išsivadavimo judėjimo dalyvių šeimoms narių represijos vakarinėse Ukrainos srityse (1944–1952): Monografija], Харків: Право, 2008; Тамара В. Вронська, Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин „ворогів народу“ в Україні (1917–1953 pp.) [Totalitarinio režimo įkaltai: represijos prieš „liaudies priešų“ šeimas Ukrainoje (1917–1953 metai)], Київ: Інститут історії України, 2009; Тамара В. Вронська, Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 pp.) [Sutramdymas pasitelkiant baimę: šeimos įkaltai sovietų valdžios baudžiamojoje praktikoje (1917–1953 metai)], Київ: Темпора, 2013.

⁷ Політична історія України ХХ століття, 6 томів, т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) [XX amžiaus Ukrainos politinė istorija, t. 4: Ukraina Antrajame pasauliniame kare (1939–1945)], Київ, 2003; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. [Ukraina Antrajame pasauliniame kare: žvilgsnis iš XXI amžiaus perspektyvos], 2 книги, Київ: Наукова думка, 2010, 2011; Депортації. Західні землі України (кінець 1930-х–початок 1950-х pp.): документи, матеріали, спогади [Deportacijos. Vakarinės Ukrainos žemės (20 a. ketvirtąjo dešimtmečio pabaiga–šeštojo dešimtmečio pradžia): dokumentai, medžiaga, prisiminimai], t. 1, L'vivs: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996.

⁸ Владислав А. Гриневиц, Віктор М. Даниленко, Станіслав В. Кульчицький, Олександр Є. Лисенко, Україна і Росія в історичній ретроспективі, т. 2: Радянський проект для України [Ukraina ir Rusija istorinėje retrospektyvoje, t. 2: Sovietinis projektas Ukrainai], Київ, 2004.

Atsižvelgiant į tai, kad „Ukrainos klausimas“ nebuvo išspręstas paisant Ukrainos politinės tautos interesų, yra būtina tyrinėti kaip Ukraina išėjo iš Antrojo pasaulinio karo ir kaip klostėsi vėlesnės Ukrainos nacionalinio judėjimo trajektorijos, kurios galiausiai logiškai užbaigė šį procesą.

„Ukrainos klausimas“ tarpukario laikotarpiu

Kiekvienos tautos istorijoje yra laikotarpių, nulemiančių jos civilizacinius vektorius, aksiologinius orientyrus ir kovos strategijas su destruktiviais vidiniais ir išoriniais veiksniais, kurie trukdo įgyvendinti trokštamus planus ir prigimtinę teisę į apsisprendimą ir suverenią valstybę. Ukrainos tautai tai buvo Ukrainos revoliucijos (1917–1921), Antrojo pasaulinio karo bei šiuolaikinio Rusijos Federacijos karo prieš Ukrainą metai. Visus šiuos įvykius jungiančia vidine prasme grandine reikėtų laikyti Ukrainos politinės tautos formavimąsi ir jos kovą už savo valstybę. Juos skiriantys laiko intervalai tik iš pirmo, paviršinio žvilgsnio leidžia juos suvokti kaip atskirus, skirtingos prigimties fenomenus. Iš tikrųjų tai yra organiškai to paties proceso komponentai. Tas procesas trunka kelis šimtmečius ir pasižymi pakilimais ir nuosmukiais, nepaneigiamais laimėjimais ir didžiulėmis netektimis. Intensyviausiu pagal mastą, ideologinį veikimą, politinį ir diplomatinį aktyvumą bei ginklo naudojimą tapo chronologinis laikotarpis nuo XX a. pradžios iki XXI a. pradžios. Svarbus veiksnys, formavęs ir formuojantis Ukrainos tautos esmę ir nepriklausomybės siekį, yra antiukrainietiška Rusijos valstybinė politika, jos autokratinės, sovietinės ir šiuolaikinės formos. Beveik genetinis mentalinis Rusijos valdovų (o kartu su jais ir daugumos politinio ir kultūrinio elito bei nuo „centro“ nutolusių gyventojų) įsitikinimas, kad ukrainiečiai yra „mažieji broliai“, o rusų misija – jais „pasirūpinti“, daugelį šimtmečių yra Sankt Peterburgo-Maskvos ekspansinės politikos pagrindas. Šiandien ši konfrontacija pasiekė kulminaciją, kadangi kalbame apie fizinę ukrainiečių tautos, kaip ir Ukrainos politinės nacijos, kuri formavosi sudėtingai ir ilgai, tolesnę egzistenciją. Ir tai yra įtikinamas įrodymas, kad visi ankstesni Ukrainos nacionalinio išsivadavimo sąjūdžio laikotarpiai nevisiškai pasiekdavo tikslą, tačiau kartu vyko su stipria inercija, kuri anksčiau ar vėliau turėjo atvesti arba į teigiamą „Ukrainos klausimo“ sprendimą, arba ukrainiečių kaip etninės, politinės ir socialinės bendruomenės sunykimą ir su(si)skaldymą, taip pat Ukrainos išnykimą iš pasaulio politinio žemėlapiu.

Dėl klausimų, kuriuos paliečia šio straipsnio tema, gausos istoriografinė apžvalga užimtų per daug vietas. Todėl leisiu sau tik konstatuoti, kad tiek Ukrainoje, tiek už jos ribų egzistuoja platus istorikų, politologų, teisininkų įdirbis, atspindintis įvairius Ukrainos tautos kovos už savo valstybę aspektus⁹.

Po Pirmojo pasaulinio karo teritorijos, kuriose nuo seno gyveno ukrainiečiai, tapo Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos (SSRS), Lenkijos, Rumunijos ir Čekoslovakijos da-

⁹ Станіслав В. Кульчицький, Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі [Raudonasis iššūkis: komunizmo Ukrainoje istorija nuo jo gimimo iki žlugimo], kn. 2, Київ: Темпора, 2013.

limi. Pastarosiose šalyse ukrainiečiai turėjo tam tikrų politinių ir pilietinių teisių (tiesa, su įvairiais apribojimais), tačiau Sovietų Sąjungoje buvo visiškai kitokia valstybės ir visuomenės bei atskirų jos narių santykių tvarka.

„Pergalingas tarybų valdžios žygis“ po bolševikų perversmo Rusijoje 1917-ųjų spalį Ukrainoje iš tikrųjų virto kruvinomis žudynėmis, kurių tikslas buvo paversti Ukrainos žemes „socialistinių pertvarkų“ platforma. Ukrainos nacionalinės jėgos trejus metus atkakliai priešinosi šiems bandymams. 1919 m. sausio 18 d. Kyjive buvo iškilmingai pasirašytas Ukrainos Liaudies Respublikos ir Vakarų Ukrainos Liaudies Respublikų susijungimo aktas, simbolizuojantis Ukrainos žemių sutelkimą vienoje valstybėje. Tačiau nei Centrinei Radai, nei etmonui Pavlui Skoropadskiui, nei Ukrainos Liaudies Respublikos Vyriausybei dėl itin nepalankios tarptautinės ir socialinės ekonominės situacijos bei ginkluotos konfrontacijos su užsienio kariuomene nepavyko išsaugoti Ukrainos valstybingumo. Ginklais užvaldę Ukrainą, Rusijos satrapai geležine ranka smaugė sukilėlių judėjimą ir spontaniškus valstiečių maištus.

Siekdamas pritraukti tautiškai sąmoningos Ukrainos gyventojų dalies simpatijas ir suformuoti teigiamą SSRS įvaizdį užsienyje, valdantysis elitas 1923 m. pradėjo „korenizacijos“ politiką, kuri Ukrainos SSR įgijo „ukrainizacijos“ formą¹⁰. Neatpažinusi klastingo strateginio manevro, Ukrainos inteligentija patikėjo valdžios nuoširdumui ir laikinas nuolaidas, susijusias su kultūros, švietimo ir kalbos sričių liberalizavimu, palaikė ketinimu sudaryti ukrainiečiams palankias sąlygas nacionaliniam vystymuisi. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje „ukrainizacijos“ politika pradėjo trauktis, o režimas paskelbė kovą su „ukrainiečių buržuaziniu nacionalizmu“. Ribiniais tapo 1933-ieji, kai dėl susiklosčiusios situacijos nužudė nacionalinių komunistų lyderiai Mykola Chvyliovas ir Mykola Skrypnykas¹¹.

Valstybinis teroras tapo viena iš prioritetinių bolševikų vidaus politikos krypčių. Šio antihumaniško „Maskvos svajotojų“ kurso instrumentalizaciją įrodo institucinė ir norminė teisės sąranga. Demonizuotas „liaudies priešas“ įvaizdis tapo propagandos branduoliu ir kartu teisine apibrėžtimi, o jo įtvirtinimas masinėje sovietų piliečių sąmonėje prisidėjo prie esamos politinės sistemos legitimizacijos ir masinio teroro pateisinimo.

Pirmosioms „nereikalingų žmonių“ kategorijoms buvo priskirti buvę aukščiausiojo ir viduriniojo biurokratijos sluoksnių atstovai, verslininkai, bankininkai, dvarininkai, o netrukus ir „buožės“ – stiprūs ir efektyvūs stambūs žemvaldžiai, kurie neketino valstybei grobuonei nemokamai atiduoti beveik visų savo darbo rezultatų. Kremlius į tai at-

¹⁰ Apie „ukrainizaciją“ žr. šiame leidinyje – Tetiana Boriak, p. 23–24.

¹¹ Žr. „Українізація“ 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки [XX а. 3–4 десятиліття „ukrainizacija“ prielaidos, pasiekimai, patokos], Київ: Інститут історії України, 2003; Національне питання в Україні ХХ–ХХІ ст.: історичні нариси [Nacionalinis klausimas Ukrainoje ХХ–ХХІ а.: istorinės apybraižos], 2006; Тері Мартин, Імперія національного відривування: нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939) [Nacionalinio niveliavimo imperija: tautos ir nacionalizmas Sovietų Sąjungoje (1923–1939)], Київ: Критика, 2013.

sakė priverstinai iškeldindamas „buožes“ kartu su šeimomis: iki 1930 m. kovo pradžios į SSRS šiaurės rytus buvo priverstinai iškeldinti beveik 93 tūkst. ukrainiečių valstiečių¹², o 1931 m. birželį – dar daugiau nei 18 tūkst.¹³ Kai kurių tyrėjų duomenimis, per dvejus metus iš Ukrainos Sovietų Socialistinės Respublikos (Ukrainos SSR) buvo išvežti daugiau nei 277 tūkst. valstiečių¹⁴. Išvijusi ir ištrėmusi pagrindinį žemės ūkio produkcijos gamintoją, kuris neslėpė savo priešiško, sovietų valdžia ėmėsi viduriniojo valstiečių sluoksnio. Paskelbusi, kad bus laikomasi pagreitintos industrializacijos kurso, bolševikų vadovybė nusprendė jį finansuoti lėšomis, gautomis iš žemės ūkio produktų eksporto. Grūdų derliaus nuėmimas baigdavosi visišku grūdų atėmimu, dėl kurio masiškai išplito badas ir, įvairiais skaičiavimais, mirė nuo 4 iki 6 mln. respublikos gyventojų. Holodomoru (Didysis Ukrainos badmetis) buvo įgyvendintas dar vienas nuožmus Maskvos planas – išnaikinti tautiškai sąmoningą ukrainiečių dalį, kuri nenoriai ir per lėtai, Stalino ir jo pakalikų įsitikinimu, priėmė ir įsisavino „socializmo pranašumus“.

Didysis 1937–1938 m. teroras tapo eiliniu ukrainiečių naikinimo etapu, ir ne tik tų, kurie atvirai ar bent jau užuominomis nukrypo nuo „pagrindinės partijos linijos“. Visų visuomenės sluoksnių ir valstybės aparato grandžių „valymai“ labai stipriai sumažino nacionalinio elito, galinčio skleisti ir įgyvendinti nacionalinę idėją, kritinę masę. Ukrainos SSR Sovietų Sąjungos sudėtyje virto viena didele koncentracijos stovykla, kurios gyventojus paralyžavo baimė. Tokia padėtis leido sovietų vadovybei kontroliuoti visas visuomeninio ir politinio gyvenimo sritis ir užgniaužti bet kokias opozicinių apraiškų užuomazgas.

1936 m. „Stalino Konstitucija“ išryškino bolševikų elito sukurtą politinę ir socialinę ekonominę sistemą, visiškai atmetančią demokratines laisves ir tautų apsisprendimo teisę (pastarąjį šūkį propagandos tikslais ypač aktyviai minėjo Leninas ikirevoliuciniu ir revoliuciniu laikotarpiais). Tuo metu daugeliui atrodė, kad sovietinė bolševikinė valstybingumo forma liks vienintelė įmanoma ukrainiečių visuomenės organizacijos forma. Ketvirtą dešimtmečio pabaigoje „Ukrainos klausimas“ vėl pateko į Europos politikos epicentrą. Pirmojo pasaulinio karo metu neišspręsti antagonizmai transformavosi į naujas grėsmes. Ukrainiečių apgyvendintos Bukovina, Voluinė, Galicija, Užkarpatė, Lemkivščyna, Palenkė ir Chelmo žemė daugeliui žaidėjų buvo mažai reikšmingos figūros Europos šachmatų lentoje. Nedaugelis iš jų ketino atsižvelgti į šių teritorijų gyventojų interesus ir lūkesčius, ypač į amžinąjį ukrainiečių troškimą sukurti savo suverenią valstybę. Pagal Miuncheno

¹² Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939: Док. и материалы, 5 томів, т. 2: Ноябрь 1929–декабрь 1930 гг. [Sovietinio kaimo tragedija: kolektyvizacija ir išbūžinimas, 1927–1939: Dokumentai ir medžiaga, t. 2: 1929 m. lapkritis–1930 m. gruodis], Moskva: ROSSPEN, 2000, p. 337–338.

¹³ Станіслав В. Кульчицький, Суцільна колективізація українського села. Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки [Visuotinė Ukrainos kaimo kolektyvizacija. 1932–1933 metų badas Ukrainoje: priežastys ir pasekmės], Київ: Наукова думка, 2003, p. 381.

¹⁴ Николай Ф. Бугай, Народы Украины в „Особой папке Сталина“ [Ukrainos tautos „upatingajame Stalino segtuve“], Moskva: Наука, 2006, p. 56.

susitarime užfiksuotus sprendimus Praha suteikė autonomijos statusą vadinamajai Prie-karpatės Rutėnijai (*Подкарпатська Русь*, ček. *Podkarpatska Rus, Země Podkarpatoruska*). 1938 m. lapkričio 22 d. Karpatų Ukrainos (*Карпатська Україна*) autonomiją oficialiai pripažino Čekoslovakijos Respublikos parlamentas. Tačiau 1939 m. kovą Vengrijos kariai okupavo šią Ukrainos nacionalinio valstybingumo salelę. Tuo tarpu įtakingi Antrosios Lenkijos Respublikos, padėjęsios Vengrijai užgrobti Užkarpatę (*Закарпаття*), politiniai sluoksniai nenustojo ieškoti būdų prieiti prie Juodosios jūros. 1938 m. lapkričio 18 d. Lenkijos vidaus reikalų ministerijos Politikos departamento direktoriaus pavaduotojas, kalbėdamasis su Vokietijos ambasados Varšuvoje patarėju, paskelbė apie savo vyriausybės sutikimą „palaikyti Vokietiją žygyje prieš Sovietų Ukrainą“¹⁵.

Savo poziciją „Ukrainos klausimu“ turėjo ir Kremlius. Derindamas lanksčius manevrus ir nuolaidas (pavyzdžiui, „ukrainizacijos“ politiką) su masinėmis represijomis ir deportacijomis dėl tautybės, ketvirtajame dešimtmetyje Stalinas bandė susilpninti „ukrainietiško separatizmo“ pagrindus. Atidžiai sekdamas įvykius ne tik Ukrainos SSR, bet ir tarp ukrainiečių emigrantų, jis reagavo jam būdingomis priemonėmis. Komentuodamas Kremliaus taktiką, amerikiečių tyrinėtojas Markas Franklandas pažymėjo, kad sovietų lyderiai „nepamiršo, kaip Ukrainos nacionalistai 1917 m. susivienijo su Vokietija; po dvidešimt metų atrodė, kad vokiečių invazija yra vienintelė išeitis, galinti padaryti Ukrainos separatizmą įmanomą“¹⁶. Noras likviduoti „nacionalistų lizdą“ Lenkijoje sutapo su noru atimti iš jos Voluinę ir Galiciją. „Kalbant apie Lenkiją, – pabrėžė Hryhoryjus Kostiukas, – iš jos tikrai buvo reikalaujama, jei ne tiesiogiai, tai netiesiogiai atiduoti visą Ukrainos teritoriją (Galiciją, Voluinę ir kt.). Stalinas manė, kad be šito Ukrainos išsivadavimo judėjimo (Ukrainos ugnikalnio) pavojaus lokalizuoti neįmanoma“¹⁷. Sovietų lyderis norėjo pasinaudoti įkyriū Hitlerio pasiūlymu sudaryti susitarimą su SSRS, leidžiantį Vokietijai sutelkti dėmesį į pasirengimą karui. Tokia sutartis kartu atvėrė kelią Stalino geopolitinių ambicijų įgyvendinimui. 1939 m. rugpjūčio 23 d. buvo pasirašyta dvišalė Nepuolimo sutartis tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, vadinamasis Molotovo-Ribbentropo paktas, ir jos slaptasis protokolas. Pagal paskutinį dokumentą demarkacijos linija tarp Vokietijos ir SSRS (politinių permainų atveju) turėjo eiti ties Pisa–Narevu–Vysla–Sanu. Be to, Vokietija suteikė Sovietų Sąjungai veiksmų laisvę Besarabijos klausimu. Molotovo–Ribentropo paktas atvėrė daugiau galimybių slopinti Ukrainos judėjimą už nepriklausomybę nei galimi susitarimai su Londonu ir Paryžiumi (kurie, beje, žaidė savo žaidimą). Sukūrus kolektyvinio saugumo sistemą su Vakarų demokratijomis (net ir SSRS sąlygomis), sovietų specialiųjų tarnybų

¹⁵ Год кризиса: Документы и материалы. 1938–1939 [Krizės metai: Dokumentai ir medžiaga. 1938–1939], 2 tomai, t. 1: 29 вересня 1938–31 травня 1939, Москва, 1990, p. 174–177.

¹⁶ Mark Frankland, *Khrushchev*, New York: Stein and Day, 1969, p. 52.

¹⁷ Григорій Костюк, *Сталінізм в Україні: генеза й наслідки* [Stalinizmas Ukrainoje: genezė ir pasekmės], Київ, 1995, p. 385.

veiksmai susilauktų ne tik Lenkijos, bet ir Didžiosios Britanijos bei Prancūzijos vyriausybų pasipriešinimo. O sutartis su Vokietija dėl įtakos sferų, priešingai, suteikė Stalinui teisę priimti bet kokius sprendimus ir imtis bet kokių veiksmų vakarinėse Ukrainos žemėse. Tikrasis jo siekis buvo Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos prijungimas.

Tačiau Ukrainos politiniai sluoksniai už Ukrainos SSR ir SSRS ribų nesiliovė bandę susitelkti kovai su Stalino tironija. Reikia pripažinti, kad Ukrainos politikai ir visuomenė užsienyje buvo per daug diferencijuoti tiek ideologiniu, tiek instituciniu požiūriu, kad būtų galima rasti pagrindą konsoliduotiems veiksams. Tačiau net tokiomis sąlygomis buvo jėgų, kurios demonstravo atkaklumą ir ryžtą siekdamas nacionalinio ukrainiečių išsivadavimo. 1920 m. aktyvūs Ukrainos revoliucijos dalyviai įsteigė Ukrainos karinę organizaciją (*Українська Військова Організація*, UVO), kuriai vadovavo buvęs Sečės šaulių vadas Jevhenas Konovalcis. Ji siekė kovoti su dviem Ukrainos okupantais – Lenkija ir bolševikine Rusija. UVO ideologiniu pagrindu tapo ukrainiečių nacionalizmas, kurio teoretikai buvo Dmytro Doncovas, Dmytro Andrijevskis, Julijanas Vasyjanas, Jevhenas Onackis, Volodymyras Martynecis ir Mykola Sciborskis. „Ukrainiečių nacionalizmas tautą laikė amžina ir absoliučia vertybe, o valios faktorių – varomąja istorinio proceso jėga. Jis išskėlė tautą aukščiau už individą, gyrė „geriausių žmonių“ didvyriškumą, reikalavo, kad tauta veiktų kaip vientisas vienetas, vadovaujamas vienos politinės organizacijos ir vieno lyderio-vado.“¹⁸ Viename iš pokalbių 1937 m. viduryje Konovalcis, numatydamas galimus įvykių vystymosi variantus, teigė: „Karas neišvengiamas po kokių dvejų ar trejų metų. Vokietijos ir Italijos ašis ketina sugriauti Sovietų Sąjungą, ir jei Hitleris neišprotės, tai Ukraina turės autonomiją ir savo kariuomenę.“¹⁹

Ideologinė, politinė ir organizacinė UVO veikla sudarė pagrindą sukurti OUN (1929), suvienijusią radikalias Ukrainos nacionalinės emigracijos stovyklos jėgas. Kadangi UVO politinis šūkis ir bekompromisiai kovos už Ukrainos visuotinę suverenią valstybę metodai užkardė galimybę teisėtai dalyvauti socialiniame ir politiniame šalių, į kurių sudėtį įėjo ukrainiečių apgyvendintos žemės, gyvenime, UVO lyderiai pasirinko nelegalias veiklos formas, kurias laikė vienintelėmis įmanomomis ir veiksmingomis tomis sąlygomis.

Pirmajame OUN kongrese, arba pirmajame Didžiajame susirinkime (Viena, 1929 m. sausio 28 d.–vasario 3 d.), buvo priimti keli nutarimai, kuriais buvo įtvirtinta organizacinė struktūra, valdymo organai, nubrėžti tikslai ir uždaviniai. Forumo dalyviai pareiškė, kad veikla turi būti vykdoma ne kai kuriose konkrečiose teritorijose, o visur, kur gyvena ukrainiečiai. OUN ideologine doktrina tapo ukrainiečių nacionalizmas – dvasinis ir politinis judėjimas esminiams tautos interesams ginti. Dokumentuose pabrėžta, kad „tik karinė

¹⁸ Анатолій Кентій, *Збройний чин Українських Націоналістів...*, t. 1, p. 66.

¹⁹ *Життя і смерть полковника Коновальця: Документи, матеріали, спогади, щоденники, листи, фотографії* [Pulkininko Konovalcio gyvenimas ir mirtis: Dokumentai, medžiaga, prisiminimai, dienoraščiai, laiškai, nuotraukos], Львів: Червона калина, 1993, p. 144.

jėga, kuria remiasi ginkluota tauta, pasirengusi atkakliai ir užsispyrusiai kovoti už savo teises, gali išvaduoti Ukrainą iš okupantų ir sudaryti sąlygas atkurti Ukrainos valstybę²⁰. Antrojo Didžiojo OUN susirinkimo (1941 m. balandžio mėn.) nutarimuose pabrėžta, kad organizacija „Ukrainos sąjungininkėmis laiko visas valstybes, politines grupes ir jėgas, suinteresuotas SSRS žlugimu ir nuo nieko nepriklausomos Ukrainos Suverenios Visuotinės Valstybės sukūrimu“²¹.

Neturėdami galimybės patekti į Sovietų Sąjungos Ukrainą, OUN nariai vykdė antibolševikinio pobūdžio propagandines akcijas. Vis dėlto daugiausia pastangų ketvirtajame dešimtmetyje jie dėjo į kovą su antiukrainietiškomis radikalių dešiniųjų Antrosios Lenkijos Respublikos politikų priemonėmis bei į teroristinius aktus prieš valstybės veikėjus, kurie laikėsi ypač griežto kurso Ukrainos bendruomenės atžvilgiu.

Vakarų Ukrainos prisijungimas kaip imperinis projektas

1939 m. rugsėjį dėl Stalino ir Hitlerio nusikalstamo sąmokslu žlugo Antroji Lenkijos Respublika. SSRS atiteko rytinės Lenkijos teritorijos, kuriose daugiausia gyveno ukrainiečiai ir baltarusiai. 1939 m. spalio 26 d. Lvice Vakarų Ukrainos Liaudies Susirinkimas paskelbė „Deklaraciją dėl valstybinės valdžios Vakarų Ukrainoje“ (*Декларація про державну владу на Західній Україні*) ir „Deklaraciją dėl Vakarų Ukrainos įėjimo į Ukrainos SSR“ (*Декларація про входження Західної України до складу УРСР*). Lapkričio 1 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos 5-oji sesija išnagrinėjo Liaudies Susirinkimo pareiškimą ir priėmė Vakarų Ukrainos įėjimo į SSRS sudėtį ir jos susijungimo į Ukrainos Sovietų Socialistinę Respubliką įstatymą (*Закон про входження Західної України до складу Союзу РСР з її возз'єднання в Українській Радянській Соціалістичній Республіці*). Deleгатų išrinkta komisija su atitinkamais dokumentais išvyko į Maskvą, į SSRS Aukščiausiosios Tarybos 5-osios sesijos posėdį, kur ir buvo priimtas Vakarų Ukrainos įjungimo į SSRS sudėtį ir jos susijungimo į Ukrainos Sovietų Socialistinę Respubliką įstatymas (*Закон про входження Західної України до складу Союзу РСР з її возз'єднанням з Українською Радянською Соціалістичною Республікою*). Taigi vakarinės Ukrainos žemės atsidūrė kvazivalstybinio darinio – Ukrainos SSR – sudėtyje, o tai visiškai netenkino Ukrainos nepriklausomybės šalininkų. Vietiniai gyventojai taipogi atsargiai priėmė bolševikų atvykimą. Beveik 700 tūkst. potencialių rinkėjų neatėjo prie balsadėžių arba balsavo prieš vienintelių kandidatus be alternatyvų, nuleistus „iš viršaus“. Kostiukas pateikė tokį pirmųjų sovietų rinkimų krašte vaizdą:

Vakarinių Ukrainos sričių žmonės per savo Liaudies Susirinkimą buvo priversti pripažinti sovietų valdžią, bet už tai aukščiausioji Sovietų Sąjungos valdžia [...] buvo priversta specialiu įsta-

²⁰ Cit. pagal Зиновій Книш, *При джерелах українського організованого націоналізму [Ukrainos organizuoto nacionalizmo ištakos]*, Toronto: Срібна Сурма, 1970, p. 162.

²¹ Ярослав Стецько, *30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України [1941 m. birželio 30 d. Ukrainos valstybingumo atkūrimo paskelbimas]*, Toronto, London: Ліга Визволення України, 1967, p. 61.

tymu pripažinti Ukrainos tautos teisę sujungti visas savo šimtmečius atskirtas žemes į vieną valstybę. Istorija parodys, kas kam padarė didesnę nuolaidą.²²

Iš tiesų Stalinas ukrainiečiams nedarė jokių „nuolaidų“, jis maniakiškai ir nuosekliai įgyvendino savo imperinius planus, plėsdamas sienas ir prarydamas ištisus regionus. Naujosios valdžios populistiniai šūkiai ir priemonės tik iš dalies nuslėpė tikruosius jo ketinimus, tuo netrukus įsitikino ir regiono gyventojai. Oleksandras Dovženka apie tai užsiminė dienoraštyje: „Ak, jei man užtektų jėgų ir laiko, parašyčiau romaną apie Vakarų Ukrainos išvadavimą, apie mūsų tautų susivienijimą [...] Ir kaip iš tikrųjų ukrainiečių tauta su tuo neturėjo nieko bendro.“²³

Pirmoji Vakarų Ukrainos sovietizacija buvo vykdyta totalitarinio režimo trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais išbandytais teroro metodais.

Naujų teritorijų prijungimą lydėjo priemonės, nukreiptos į politinę ir socialinę unifika- ciją, priverstinę stambiųjų žemvaldžių kolektyvizaciją, nusistovėjusių ūkininkavimo for- mų naikinimą ir „socialistinio gamybos metodo“ primetimą.

1939 m. gruodžio 5 d. Sovietų Sąjungos Vyriausybė paskelbė nutarimą dėl osadnikų* šeimų iškeldinimo į atokias šalies vietas. Gruodžio 29-ąją paskelbti SSRS Vidaus rei- kalų liaudies komisariato (NKVD) parengti Iš Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR vakarinių sričių iškeldintų osadnikų specialaus apsigyvenimo ir įdarbinimo nuostatai (*Положення о спецпоселениях и трудовом устройстве осадников, выселяемых из западных областей УССР и БССР*). Dokumente buvo pateikti tokie nurodymai: „a) vadovaujantis SSRS Sovietų Sąjungos Liaudies Komiteto nutarimu, bendrais pagrindais turi būti iškel- dinamos ir osadnikų šeimos bei miško sargai (*лісові сторожі*)** – ukrainiečiai, įtraukti į sąrašus, sudarytus Ukrainos SSR Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) organams atliekant osadnikų apskaitą; b) turi būti iškeldinamos taip pat osadnikų šeimos ir miško sargai, kurie apskaitos metu turėjo 3–4 margus žemės ir buvo įtraukti į vaivadijų osadnikų sąrašus kaip asmenys, besinaudojantys visomis Lenkijos valstybės privilegijomis“²⁴.

Vasario 13 dieną Maskva gavo informaciją apie 17 206 ištremtas šeimas (89 062 žmones), o kartu su osadnikais, išvežtais iš Baltarusijos SSR, tremtinių skaičius sudarė 139 590 žmo- nių. Jie buvo perkelti į didžiulę SSRS teritoriją, apimančią 21 sritį ir kraštą (115 specialiųjų gyvenviečių), 72 proc. iš jų buvo moterys ir nepilnamečiai vaikai²⁵. Šiai kategorijai priklaus-

²² Григорій Костюк, *Сталінізм в Україні...*, p. 437.

²³ Олександр Довженко, *Щоденник 1941–1956 [1941–1956 dienoraštis]*, Київ: Знання.

* Osadnikai – lenkų naujakuriai kolonistai, kurie trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais gavo žemės sklypus pietryčių vaivadijose (dab. Vakarų Baltarusijoje ir Vakarų Ukrainoje).

** Tuo metu oficialiai vykdę jau tik girininkų funkcijas.

²⁴ Cit. pagal Тамара В. Вронська, *Заручники тоталітарного режиму...*, p. 252.

²⁵ Stanisław Ciesielski, Grzegorz Hryciuk, Aleksander Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław: Prace historyczne, 1993, p. 27–28.

santys žmonės buvo iškeldinami iš gimtųjų vietovių ir vėliau. 1941 m. rugsėjo mėnesį, SSRS NKVD duomenimis, specialiosiose gyvenvietėse buvo 243 106 osadnikai su šeimomis. Tarp jų buvo daug ukrainiečių, susituokusių su osadnikais arba gimusių osadnikų šeimose²⁶.

1940 m. kovo 2 d. Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (VKP(b) CK) Politbiuras, apsvaistęs klausimą „Dėl valstybės sienos apsaugos U[krainos]SSR ir B[altarusijos]SSR vakarinėse srityse“, nurodė sąjunginių respublikų vadovybei iki balandžio 15 d. perkelti iš 800 metrų juostos (išskyrus Zališčikus, Sokalį ir Peremisli) šeimas, įtrauktas į specialiuosius vidaus reikalų įstaigų sąrašus. Kartu buvo priimtose direktyvos 10 metų laikotarpiui į Kazachstaną ištremti anksčiau represuoti asmenų ir tų, kurie buvo karo belaisvių stovyklose (Lenkijos kariuomenės karininkų, policininkų, kalėjimo prižiūrėtojų ir kt.), šeimų narius – iš viso 22–25 tūkst. šeimų²⁷. Vyriausybės nutarime į „nepatikimų elementų“ kategoriją buvo įtraukti Ukrainos politinių ir visuomeninių susivienijimų (Vakarų Ukrainos komunistų partijos, OUN, Ukrainos nacionalinio demokratinio susivienijimo, UNDS) ir kt.) veikėjai, turtingi valstiečiai, kuriems priklausė iki penkių hektarų žemės priemiestyje, iki septynių hektarų – kaimo vietovėje ir iki 10 hektarų – kalnuotoje vietovėje, taip pat šeimos, kurių galvos buvo areštuotos arba iškeldintos į vokiečių okupacinę zoną²⁸.

Antroji deportacijų banga vyko 1940 m., naktį iš balandžio 12-osios į 13-ąją.

Vermachto spaudžiami pabėgėliai iš įvairių Antrosios Lenkijos Respublikos regionų kėlėsi į Lvivo, Drohobyčo ir Voluinės sritis. Dauguma jų – 35 283 šeimos (79 301 asmuo) – buvo registruotos sovietų įstaigose. Netrukus, kontroliuojant Vokietijos perkėlimo komisijai, iš Vakarų Ukrainos regiono į Vakarų, daugiausia į Reichą, buvo išvežtos 30 062 šeimos (65 899 žmonės).

Naktį iš birželio 28-osios į 29-ąją, kai iš Ukrainos išvyko paskutiniai Vokietijos pabėgėlių komisijos atstovai, NKVD pajėgos į šalies rytinius rajonus išvežė 40 tūkst. lenkų pabėgėlių. Nacionalinę priverstinai perkeltų pabėgėlių sudėtį liudija Voluinės srities duomenys: iš 11 771 išvežtųjų 1 017 buvo ukrainiečiai, 1 837 – lenkai, 8 924 – žydai. Be įspėjimo vykdyta trėmimo akcija paskatino panikos ir bandymų pabėgti bangą, o tada enkavėdistai nelaimėlius šaudė²⁹. Vykdydami šias priemones be perspėjimo ir privers-

²⁶ Тамара В. Вронська, *Упокорення страхом...*, p. 249.

²⁷ *Ibid.*, p. 250.

²⁸ *Депортації: Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади [Deportacijos: Vakarinės Ukrainos žemės ketvirtjo dešimtmečio pabaigoje–šeštojo dešimtmečio pradžioje: dokumentai, medžiaga, prisiminimai]*, 3 tomai, t. 1: 1939–1945 metai, p. 110, atsak. red. J. Slyvka, Lvivas: Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos I. Krypjakevyčiaus ukrainistikos institutas, 1996.

²⁹ К. Кондратюк, *Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр. Україна–Польща: важкі питання*, т. 5: *Мат. V міжнар. семінару іст. Українсько-польські відносини під час Другої світової війни, Луцьк, 27–29 квітня, 1999 р.* [Vakarų Ukrainos gyventojų netektys 1939–1941 metais. Ukraina–Lenkija: sunkūs klausimai, t. 5: Tarptautinio istorijos seminaro apie Ukrainos ir Lenkijos santykius Antrojo pasaulinio karo metais medžiaga], Luckas, 1999 m. balandžio 27–29 d., Varšuva: TYRSA, 2001, p. 153.

tinai, vidaus kariuomenės daliniai atidengė į mėginusius bėgti žmones ugnį. Kai kurie nusižudė³⁰.

Po trumpos pauzės SSRS vadovybei pavyko suorganizuoti kitą, jau ketvirtąją trėmimų bangą. Išreikšdami susirūpinimą dėl Ukrainos nacionalistinio pogrindžio suaktyvėjimo, 1941 m. gegužės 14 d. VKP(b) CK ir SSRS Liaudies komisarų taryba paskelbė bendrą nutarimą „Dėl kontrrevoliucinių organizacijų Ukrainos SSR vakarinėse srityse sunaikinimo“, kuriame buvo nurodyta:

Suimti ir dvidešimčiai metų ištremti į gyvenvietes atokiuose Sovietų Sąjungos rajonuose su turto konfiskavimu: a) kontrrevoliucinių organizacijų, kurių vadai veikia nelegaliai ir slapstosi nuo valdžios institucijų, dalyvių šeimos narius; b) minėtų kontrrevoliucinių nacionalistinių organizacijų, kurių vadams skirta aukščiausioji bausmė, dalyvių šeimos narius.³¹

Iki 1941 m. gegužės 22 d. „operacija“ iš esmės buvo baigta: į rytus ešelonuose pajudėjo 3 073 šeimos (11 320 žmonių) iš Voluinės, Drohobyčo, Lvivo, Rivnės, Stanislavivo, Ternopolio ir Černivcių apylinkių³².

Stengdamiesi užkirsti kelią savo giminaičių iškeldinimui, pavieniai OUN kovotojai priešinosi sovietų jėgos struktūroms. Kai kurie pogrindžio nariai pasidavė valdžios institucijoms, kad apsaugotų šeimos narius.

Mokslinėje literatūroje nėra vieningo sutarimo dėl šalies viduje perkeltųjų asmenų ir pabėgėlių iš Vakarų Ukrainos skaičiaus pirmosios sovietizacijos laikotarpiu. Trijų tomų knygoje *Deportacijos: Vakarų Ukrainos žemės ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje–šeštojo dešimtmečio pradžioje* nurodyta, kad iki 1941 m. balandžio 1 d. iš vakarinių Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR sričių į specialiąsias darbo gyvenvietes buvo išsiųsta 208,5 tūkst. žmonių³³. Aleksandras Gurjanovas, kuris suskaičiavo kiekvieną deportuotą asmenų ešeloną, teigia, kad nuo 1940 m. vasario iki 1941 m. iš viso į rytinius SSRS rajonus ištremtų lenkų skaičius siekė nuo 309 iki 321 tūkst. asmenų³⁴.

Atskirų ištremtųjų kategorijų diferenciniai duomenys pateikiami SSRS NKVD pažymoje apie įkurdintų specialiųjų naujakurių iš Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR vakarinių sričių skaičių: 26 120 buvusių karo belaisvių, 132 460 osadnikų ir girininkų, 46 597 nuteis-

³⁰ *Ibid.*, p. 159.

³¹ Cit. pagal T. V. Вронська, *Упокорення страхом...*, p. 266.

³² *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сборник документов*, 8 т., т. 1: Накануне, кн. 2: 1 января–21 июня 1941 года, [Valstybės saugumo institucijos Didžiojo Tėvynės karo metu: Dokumentų rinkinys, 8 tomai, t. 1: Išvakarėse, kn. 2: 1941 m. sausio 1 d.–1941 m. birželio 21 d., составлены В. П. Ямпольским [et al.], Moskva: A/O, knyga ir verslas, 1995, p. 148–154.

³³ *Депортації: Західні землі України...*, т. 1: 1939–1945 pp., p. 155.

³⁴ Александр Э. Гурьянов, *Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае–июне 1941 г. Исторические сборники „Мемориала“*, Вып. 1: Репрессии поляков и польских граждан [Gyventojų deportacijos į SSRS gilumą 1941 m. gegužė–birželį mastai. „Memorialo“ istoriniai rinkiniai, leid. 1: Lenkų ir Lenkijos piliečių represijos], Москва: Звенья, 1997, p. 116.

tieji, 176 000 pabėgėlių ir represuotų asmenų šeimos narių, viso – 381 220 asmenų³⁵. Jaroslavas Hrycakas nurodo žymiai didesnę 1939–1941 m. iš buvusių Voluinės, Ternopilio ir Stalino vaivadijų priverstinai iškeldintų gyventojų skaičių – beveik 550 tūkst. asmenų, o tai sudarė apie 10 proc. visų Vakarų Ukrainos gyventojų³⁶.

Beje, analogiškus vietos gyventojų tramdymo būdus bolševikų administracija taikė ir Lietuvoje. Iki 1941 m. gegužės 17 d. čia represavo 15 851 asmenį, iš jų ištremti 10 187 asmenys. Iš viso nuo sovietų okupacijos iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios Lietuvoje buvo represuota 32,5 tūkst. piliečių³⁷.

Kartu su trėmimais buvo suiminėjami ir įkalinami tikri ir įsivaizduojami „sovietų valdžios priešai“. Vien nuo 1939 m. rugsėjo iki gruodžio sulaikyta ir teismo institucijoms perduota 10,2 tūkst. asmenų³⁸. Daugumos jų laukė ilgas kalėjimas ir mirtis NKVD kazematuose.

Siekiant idėjinės politinės Vakarų Ukrainos regiono unifikacijos čia buvo likviduojamos visos politinės partijos ir visuomeninės organizacijos (Taraso Ševčenkos draugija „Prosvita“ ir kt.), kurios veikė Lenkijos laikotarpiu, o jų lyderiai pateko į represijų gniaužtus. Įvairioms partinėms, sovietinėms, ūkio pareigoms užimti atvykdavo biurokratijos atstovai ir specialistai iš kitų Ukrainos sričių ir net SSRS. Tarp jų – 40 tūkst. partinių darbuotojų³⁹.

Pagal Ukrainos NKVD 1939 m. spalio 3 d. specialųjį pranešimą, iki to laiko buvo sulaikyti 144 Ukrainos nacionalinio demokratinio susivienijimo (UNDS), OUN ir kitų partijų vadovai ir nariai, taip pat 74 „petliūrovcai ir bandformuočių dalyviai“⁴⁰. Iki lapkričio 27 dienos sulaikytų OUN narių skaičius išaugo iki 280, UNDS narių skaičius – iki 186⁴¹.

Sovietų specialiosios tarnybos nuolat stebėjo padėtį ir stengėsi neutralizuoti visas Ukrainos nepriklausomybės sekėjų pastangas naujai prijungtose teritorijose. Gruodžio viduryje specialiosios tarnybos atliko dar vieną nacionalistinio pogrindžio likvidavimo

³⁵ *История сталинского ГУлага. Конец 1920-х–первая половина 1950-х годов, собрание документов в 7-ми томах, т. 5: Спецпоселенцы в СССР [Stalino Gulago istorija. XX a. trečiojo dešimtmečio pabaiga–XX a. šeštojo dešimtmečio pirma pusė, 7 tomų dokumentų rinkinys, t. 5: Specialiųjų gyvenviečių tremtiniai SSRS]*, Отв. ред. и сост. Т.В Царевская-Дякина -Djakina, Москва: РОССПЭН, 2004, p. 63.

³⁶ Ярослав Грицак, *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття [Ukrainos istorijos apybraižos: XIX–XX a. modernios Ukrainos tautos formavimas]*, Київ: Генеза, 1996, p. 214.

³⁷ Анатолий Русначенко, *Народ збурений...*, Київ: Пульсарі, 2002; Aleksandras Gurjanovas, „Gyventojų trėmimo į SSRS gilumą mastas...“, p. 56–65.

³⁸ Микола Литвин, О. І. Луцький, Кім Науменко, 1939. Західні землі України [Vakarinės Ukrainos žemės], Lvivas, 1999, p. 139.

³⁹ *Політична історія України XX століття*, т. 4, p. 95.

⁴⁰ *Ukrainos valstybinis žinybinis archyvas (Галузевий державний архів України, toliau – UVŽA)*, f. 16, ap. 32 (1951 m.), b. 33, l. 95.

⁴¹ *Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р.: документи ГДА СБ України [Sovietų valstybės saugumo institucijos nuo 1939 m. iki 1941 m. birželio: Ukrainos saugumo tarnybos valstybinio žinybinio archyvo dokumentai]*, Київ, 2009, p. 265.

operaciją. 1941 m. pradžioje represijos tęsėsi. 1941 m. kovo 26 d. Ukrainos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras Pavlas Mešykas pranešė SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojui Bogdanui Kobulovui apie tai, kad per 1940 metus Vakarų Ukrainos regione buvo represuoti 4 657 ukrainiečių nacionalistai, 1941 m. sausį–vasarį – dar 1 462. Be to, agentūros duomenimis, 1941 m. kovo mėn. į įskaitą buvo įtraukti 13 529 asmenys, iš jų 426 nelegalai. Dokumente taip pat buvo pateiktos instrukcijos, kaip organizuoti darbus, kuriais siekiama iš vidaus sugriauti OUN pagrindį, sukompromituoti Stepaną Banderą ir Andrijų Melnyką bei pagilinti susiskaldymą tarp jų šalininkų⁴².

Ekonomikos srityje sovietų valdžia pasuko stambiosios ir vidutinės nuosavybės nusaivinimo keliu. Iš 2,7 mln. hektarų žemės, atimtos iš stambiųjų žemvaldžių, 1,1 mln. hektarų buvo perduoti bežemiams ir mažžemiams valstiečiams, 1,6 mln. hektarų – kolūkiams ir tarybiniais ūkiams⁴³. Žemės ūkio kolektyvizacija, nepaisant stambiųjų žemvaldžių pasipriešinimo, buvo vykdoma paspartintu tempu ir daugiausia prievartiniais metodais, tai liudija tokia oficiali statistika: iki 1940 m. gegužės mėn. šalyje buvo sukurti tik 155 kolūkiai, metų pabaigoje jau veikė 529 kolūkiai, o 1941 m. viduryje – beveik trys tūkstančiai⁴⁴. Vargiausia valstiečių dalis šias reformas vertino teigiamai, tačiau daugelis kaimo ūkininkų suprato, kad naujoji valdžia veda juos į pažadėtąjį „rojų“, 1932–1933 m. Didžiojoje Ukrainoje virtusiu Holodomoru.

Religinėje sferoje bolševikų politika sulaukė didelio pasipriešinimo. Atsižvelgiant į tai, kad pagal kai kuriuos vertinimus tuo metu Vakarų Ukrainos žemėse gyveno 3,5 mln. graikų apeigų katalikų, 2 mln. Romos katalikų, 1,5 mln. stačiatikių, 800 tūkst. judėjų, kalbama apie daugumos naujai prie Ukrainos SSR prijungtų anklavų gyventojų interesus⁴⁵. Vakarų Ukrainos regionuose graikų apeigų katalikų, Romos katalikų ir stačiatikių bažnyčios turėjo didžiulį autoritetą ir buvo sudariusi specialias teisines sutartis (konkordatus) su Lenkijos valstybe. Be to, jie turėjo daug turto, miškų ir žemės, tai buvo jų ekonominio savarankiškumo pagrindas. Tačiau Maskvoje nuspręsta pakeisti susiklosčiusią situaciją, nors ir suvokta, kad „kavalerijos ataka“ gali pakenkti krašto ateizacijai. Tačiau tikrovėje viskas, kaip visada, pasirodė labai proziška.

Tiek partiniams sovietiniams funkcionieriams, tiek Raudonosios armijos kariams buvo sunku priimti tradiciškai pamaldžių Vakarų Ukrainos gyventojų tradicijas. Jos formavo ypatingą mentalitetą, neįprastą komunizmo „misionieriams“, kuriuos Kremlius siuntė sovietizuoti krašto. Sovietų kariškiai stebėjosi, kad vietiniai valstiečiai per religines šven-

⁴² UVŽA, f. 16, ap. 84, b. 7, l. 218–222.

⁴³ Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto: University of Toronto Press, 1966, p. 618.

⁴⁴ *Політична історія України XX століття*, т. 4, p. 97.

⁴⁵ Степан А. Макаручук, *Етносоціальное розвитие и національные отношения на западноукраїнських землях в период імперіалізму* [Etnosocialinis vystymasis ir nacionaliniai santykiai Vakarų Ukrainos žemėse imperikalizmo laikotarpiu], Львов: Вышш. шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1983, p. 146–148.

tes dėvi gražius drabužius ir nedira, pavyzdžiui, taip buvo 1939 m. rugsėjo 21 d., per švč. Mergelės Marijos gimimo šventę⁴⁶.

1940 m. vasario 11 d. laikraštys *Безбожник* (*Bedievis*) buvo paskelbtas O. Jaroslavskio straipsnis „Apie antireliginį darbą Ukrainos ir Baltarusijos vakarinėse srityse“, kuris faktiškai turėjo tapti metodine instrukcija šiai 1939 m. rugsėjį prijungtų regionų sovietizacijos kryptim. Vos po kelių mėnesių Vakarų Ukrainos teritorijose pradėjo augti ateistinių grupių tinklas. 1940-ųjų pabaigoje, remiantis Ukrainos SSR Švietimo liaudies komisariato ataskaitos duomenimis, šešiuose Vakarų Ukrainos regionuose veikė 335 ateistinės grupės, kurias lankė daugiau nei 6 tūkst. asmenų. Ateistinis komponentas tapo nepakeičiamu ugdymo proceso elementu visų tipų mokymo įstaigose⁴⁷.

Bolševikų režimas iš karto ėmė spausti visų konfesijų dvasininkus, nenorėdamas su jais dalytis įtakos vietos politinei visuomenei svertais. Jei Antrojoje Lenkijos Respublikoje dvasininkai gaudavo nemažai lengvatų, tai atėjus bolševikams dvasininko rango asmenų apmokestinimas dažnai viršydavo jų gaunamas pajamas. Taip buvo siekiama priversti dvasininkus pakeisti savo veiklos rūšį, o tai, pagal Kremliaus sumanymą, turėjo sukelti šios įtakingos socialinės grupės žlugimą⁴⁸.

Dar viena Vakarų Ukrainos religinių organizacijų pašalinimo iš viešosios erdvės priemonė buvo civilinės būklės registravimo funkcijos perėmimas pagal Ukrainos komunistų partijos (b) CK 1940 m. balandžio 13 d. nutarimą. Metrikacijos knygos buvo išvežtos iš parapijų ir perduotos valstybės struktūroms⁴⁹.

Remiantis Vakarų Ukrainos Liaudies Susirinkimo priimtais dokumentais, konkrečiai potvarkiui dėl dvarininkų ir vienuolynų žemių nacionalizavimo⁵⁰, buvo nusavintos vienuolynų ir bažnyčių žemės, miškai ir kitas turtas, taip pat jiems priklausančios patalpos. Tokie veiksmai sukėlė tikinčiųjų, kurie labai pagarbiai žiūrėjo į vienuolystę, pasipriešinimą.

Sovietų specialiosios tarnybos tapo vienu iš svarbiausių antireliginių veiksmų įrankių valdančiojo elito rankose. 1939 m. lapkričio 23 d. Ukrainos SSR NKVD įsakyme „Dėl Ukrainos SSR Vakarų sričių NKVD valdybų agentūrinio, operatyvinio ir tiriamojo darbo trūku-

⁴⁶ Юрій Ош, *З лихоліттям на прю* [I kovą su sunkmečiu], Суми: Ярославна, 1998, p. 19.

⁴⁷ Л. В. Кравчук, Т. Б. Кадобний, Л. О. Кравчук, „Трансформаційні процеси на Тернопільщині в 1939–1941 роках як фактор формування у студентів-медиків почуття патріотизму, компетентності під час вивчення історії краю“ [„Transformacijos procesai Ternopilio srityje 1939–1941 metais kaip veiksnys, formuojantis medicinos studentų patriotizmo jausmą ir kompetenciją studijuojant krašto istoriją“], in: *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України* [Ukrainos sveikatos apsaugos organizavimo ir socialinės higienos leidėjas], 2018, nr. 3 (77), p. 37–38.

⁴⁸ Василь Савчук, *За українську церкву* [Už Ukrainos Bažnyčią], Івано-Франківськ: Лілея, 1997, p. 101.

⁴⁹ *Ukrainos centrinis valstybinis visuomeninių susivienijimų archyvas* (Центральний державний архів громадських об'єднань, toliau – UCV VSA), f. 1, ap. 6, b. 578, l. 202.

⁵⁰ UCV VSA, f. 1, ap. 6, b. 516, l. 171–172.

mų“ buvo nurodymai formuoti specialiųjų agentūrų tinklą „iš religinio aktyvo (vyskupų, dvasininkų, kunigų) siekiant prevencinės veiklos ir susiskaldymo tarp bažnytininkų“⁵¹.

Nepaisant pabrėžtinai neutralios Graikų Apeigų Katalikų Bažnyčios vadovybės pozicijos naujojo režimo atžvilgiu, sovietų specialiosios tarnybos Maskvos nurodymu „ėmė taikyti operatyvinio poveikio priemones“ autoritetingiausiems šios konfesijos sielų ganytojams. 1939 m. gruodžio 31 d. NKVD Lvivo srities valdybos Valstybės saugumo valdybos 2-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio viršininkas, valstybės saugumo jaunesnysis leitenantas Čerpakovas, susipažinęs su medžiaga apie Andrejų Šeptyckį, Leontijų Kunyckį, Ivaną Bučką, Mykytą Budką, O. Kovalskį, V. Labą, A. Kaštaniuką, L. Djakovą, „nusprendė, kad minėtieji asmenys yra aktyvūs UNDS dalyviai ir lyderiai, vykdo antisovietinę veiklą pasitelkdami religiją“. Rezoliucinėje dokumento dalyje nurodyta, kad dėl visų išvardytų asmenų buvo pradėta agentūros byla su kodu „Vaikščiotojai“ (Ходячи)⁵². Taigi, beveik iš karto po to, kai užvaldė „sujungtas“ žemes, Stalino opričnikai ėmė nuolat kontroliuoti visus graikų apeigų katalikų dvasininkijos atstovus, kurie turėjo aiškią pilietinę poziciją ir buvo gerbiami vietinės ukrainiečių bendruomenės.

1941 m. sausio 11 d. SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras Lavrentijus Berija patvirtino agentūrinių-operatyvinių priemonių planą Graikų Apeigų Katalikų Bažnyčios atžvilgiu, skirtą jai diskredituoti, suskaldyti ir galiausiai likviduoti. Dokumente pateiktos instrukcijos apie hierarchijos ir dvasininkijos suskaldymo būdus įžiebiant prieštaravimus tarp Bažnyčios lotynizacijos šalininkų ir jos bizantiškųjų apeigų išsaugojimo šalininkų, kompromituojant archijerėjus falsifikuota medžiaga apie jų „buitinį gyvenimą“ ir kanoninių nuostatų pažeidimus, piktnaudžiavimą materialiniu Bažnyčios turtu ir pan. Buvo planuojama suformuoti dvasininkų grupę, kuri pradėtų judėjimą dėl atsiskyrimo nuo Vatikano ir prisijungimo prie Rusijos stačiatikių bažnyčios⁵³.

Likviduoti tokią įtakingą konfesiją per vienkartinę kampaniją buvo neįmanoma. Pats metropolitas 1941 m. vasarą apie tai rašė taip:

Visiškai akivaizdu, kad valdant bolševikams visi jautėmės pasmerkti mirčiai; jie neslėpė savo noro sunaikinti ir pasmaugti krikščionybę, ištrinti menkiausius jos pėdsakus. Jie tai darė lėtai, kad nesukeltų per didelio visų gyventojų pasipriešinimo. Jie taip pat bijojo Europos viešosios nuomonės. Jų manymu, Europa buvo gerai informuota apie tai, kas čia vyksta, bet iš tikrųjų buvo kitaip. Apskritai jie nesijautė čia kaip namie: galbūt tai buvo viena iš priežasčių, kodėl jie elgėsi su mumis atsargiau, nei tikėjomės.⁵⁴

⁵¹ Іван Г. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Represinė baudžiamoji sistema Ukrainoje 1917–1953 metais: visuomeninė politinė ir istorinė teisinė analizė]*, kn. 1, p. 126.

⁵² Cit. pagal Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) [Metropolitas Andrejus Šeptyckis sovietinių valstybės saugumo institucijų dokumentuose (1939–1944 metai)], Київ, 2005, p. 43 (vertimas iš rusų k.).

⁵³ В. І. Сергійчук, *Правда про „золотий“ вересень 1939-го...*, p. 42.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 49.

Stačiatikių Bažnyčia taip pat nesijautė saugiai. Dėl bolševikų ateistų puolimo per 1940 m. vien Voluinės vyskupijoje nustojo veikti 90 parapijų⁵⁵, Počajivo lauros gyventojų skaičius sumažėjo nuo 300 iki 80⁵⁶, o Mukačevo šv. Mikalojaus moterų vienuolyne – nuo 64 iki 20⁵⁷.

Represijos prieš įvairių konfesijų ir denominacijų dvasininkus tęsėsi iki pat Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios. Mokslininkų skaičiavimais, prieš Vokietijai užpuolant SSRS, Raudonosios armijos per „išvadavimo žygį“ užimtoje Lenkijos teritorijoje buvo suimti 53 stačiatikių dvasininkai: dešimčiai iš jų pasisekė, jie buvo paleisti, 37 dingo be žinios, 6 mirė arba buvo sušaudyti⁵⁸.

Vietos valdininkai ėmėsi priemonių, griaunančių religines bendruomenes, leidžiančių uždaryti veikiančias bažnyčias, ką vietos gyventojai taip pat vertino neigiamai.

Dėl bolševikų religinės politikos Vakarų Ukrainoje ir kitų priemonių didžioji dalis šiame regione gyvenusių ukrainiečių ir lenkų neigiamai vertino Stalino režimą, ir prasidėjus Vokietijos karui su SSRS tai smarkiai nulėmė vietos visuomenės požiūrį į vokiečių okupacinę administraciją.

Paskutinis pirmosios sovietizacijos akordas buvo masinės Vakarų Ukrainos miestų kalėjimų kalinių žudynės. Iš visų kalinių, kurie turėjo būti evakuoti į rytinius šalies rajonus, NKVD pareigūnai pirmosiomis karo dienomis kankindami nužudė ir sušaudė apie 22 tūkst. asmenų⁵⁹.

Ukrainos nacionalinio išsivadavimo judėjimas Antrojo pasaulinio karo metais

Prieš Vokietijai užpuolant SSRS, karo išvakarėse, Ukrainos nepriklausomybės siekiančios jėgos ketino paskelbti savo valdžią tose Ukrainos teritorijose, iš kurių trauksis Raudonoji armija. Vis dėlto nepaisant visų pastangų suformuoti pagrindinių ginkluotųjų pajėgų, galinčių organizuotai pasipriešinti Stalino jėgos struktūroms, nepriklausomybės šalininkai nespėjo. Taigi OUN(B)* 1941 m. antroje pusėje galėjo turėti 12 tūkst. narių ir 7 tūkst. „jaunimo“⁶⁰. Lietuvos aktyvistų fronte (LAF) tuo metu buvo 36 tūkst. asmenų⁶¹. Sovietinės

⁵⁵ М. Кучерепа, В. Вісин, *Волинь: 1939–1941 pp.* [Voluinė: 1939–1941 m.], Luckas, 2005, p. 99.

⁵⁶ Daniela Kalkandzhieva, *The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection*, New York: Routledge, 2015, p. 72.

⁵⁷ Володимир Борщевич, *Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція* [Voluinės dvasininkija XX amžiuje: tapatybė, statusas, evoliucija], Луцьк: РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010, p. 95.

⁵⁸ Friedrich Heyer, *Kirchengeschichte der Ukraine im 20 Jahrhundert: von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, p. 236.

⁵⁹ *Ще один етап геноциду. Як убивали в'язнів у тюрмах 1941 року. Історична правда* [Dar vienas genocido etapas. Kaip žudė kalinius 1941 metų kalėjimuose. Istorinė tiesa. 2012 m. rugsėjo 4 d], 2012 6 вересня; Кай Струве, „Масові вбивства в'язнів львівських тюрем: що відомо про місця та кількість жертв?“ [„Lvivo kalėjimų kalinių masinės žudynės: kas žinoma apie vietas ir aukų skaičių?“], in: *Ukraina moderna*, 2021, nr. 31 ir kiti.

* Po OUN skilimo susiformavęs radikalusis OUN sparnas, vadovaujamas Stepano Banderos.

⁶⁰ Анатолій Кентій, *Збройний чин українських націоналістів...*, т. 1, p. 190.

⁶¹ Гаррисон Солсбери, *900 дней* [900 dienų], Москва: Русич, 1994, p. 164–165.

tarnybos gana efektyviai priešinosi bandymams formuoti pagrindinį tinklą, o tai sutrukdė įgyvendinti išsivadavimo judėjimo dalyvių planus.

Tikėdamiesi, kad Berlynas toleruos ukrainiečių siekius, didelė dalis ukrainiečių vokiečių atvykimą siejo su socialinės ekonominės padėties pagerėjimu ir didesnėmis laisvėmis. Tokie lūkesčiai iš dalies buvo pagrįsti 1918 m. vokiečių okupacijos patirtimi. Tačiau naujos realijos buvo nesuderinamos su 1917–1921 m. Ukrainos revoliucijos įvykiais. Kai kurie emigravę nepriklausomi Ukrainos politikai situaciją vertino blaiviau. Dar 1939 m. spalį laikraštis *Українське слово* (*Ukrainiečių žodis*, Paryžius) išspausdino medžiagą, kurioje buvo nurodyta:

Vokietija nuo šiol kelia labai didelį pavojų Ukrainos klausimui. Stebina tai, kad didžiosios valstybės to nesuvokia, net priešingai, baiminasi, kad vokiečiai ketina sukurti nepriklausomą Ukrainos valstybę. [...] Dabar mūsų užduotis – padaryti taip, kad visi suprastų, kad nepriklausomos Ukrainos valstybės sukūrimas yra būtinas. Juk, viena vertus, niekas kitas taip nepalengvina vokiečių dominavimo Rytų Europoje, kita vertus – Rusijos bolševikų įtakos plitimo į Vakarų, kaip Ukrainos valstybės nebuvimas. Nepriklausomos Ukrainos valstybės sukūrimas atitinka bendrus Vakarų valstybių tikslus ir reiškia atsakymą pripažinti vokiečių ir rusų hegemoniją Europoje.⁶²

Kartu su sąjungininkų Ukrainos klausimu paieška tarptautinėje arenoje OUN teoretikai, juos remiantys mokslininkai, teisininkai, ekonomistai, stambūs žemvaldžiai ir turėjusieji patirties valstybės valdymo srityje (ypač Ukrainos revoliucijos metais) rengė dokumentus, kurie turėjo pakloti pamatą valstybės statybos koncepcijai. 1940 m. pradžioje buvo suformuota Valstybinio planavimo komisija, kuri veikė prie Ukrainos nacionalistų valdybos (*Провід українських націоналістів*, PUN). Jai vadovavo OUN nariai P. Herasymenka ir L. Bileckis, o atsakingu už šį darbą iš UNO buvo paskirtas O. Olžyčius. Valstybinio planavimo komisiją sudarė 15 komisijų, tarp kurių buvo ekonomikos, gamtos iškasenų naudojimo, finansų, žemės ūkio, pramonės ir prekybos, kooperatyvinio judėjimo, mokyklų ir kt. Valstybinio planavimo komisijos tikslą glaustai apibrėžė PUN narys Andrijevskis: ji turėjo „išspręsti visokias problemas ekonominio, visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo srityse [...] iš visos Ukrainos poreikių perspektyvos“⁶³.

Po OUN suskilimo Banderos šalininkų sparnas suformavo savo Volodymyro Horbovo vadovaujamą OUN valstybinę komisiją (1941 m. balandis), kuri dirbo analogiškais klausimais.

Iškart po Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios Banderos ir Melnyko OUN „žygiuojančios grupės“ (*Похідні групи ОУН*) pajudėjo į Ukrainos SSR teritoriją. Jos buvo laikomos savotiška „politine armija“, pašaukta formuoti vietos savivaldos organus, Ukrainos miliciją, kurti nacionalines visuomenines asociacijas, kultūros ir švietimo įstaigas. Vien

⁶² Cit. pagal Володимир Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* [*Ukraina ir Vokietija Antrajame pasauliniame kare*], Париж, Нью-Йорк, Львів, p. 487–488.

⁶³ Дмитро Андрієвський. „Під знаком Саксенгаузена“ [*Su Zaksenhauzeno ženklų*], in: *Непогасний огонь віри* [*Negęstanti tikėjimo ugnis*], Париж, 1977, p. 254.

OUN(B) į centrinius, pietinius ir rytinius Ukrainos regionus išsiuntė beveik penkis tūkstančius „žygiuojančių grupių“ narių, konkuruojančių su OUN(M) (Melnuko) bendražygiais. Viename iš Banderos OUN analitinių dokumentų buvo teigiama, kad 1941 m. vasarą

OUN SUZ (*Rytų Ukrainos žemių – O. L.*) piliečių aktyse ir net paprastų narių vaizduotėje veikė kaip nepriklausoma Ukrainos jėga, suradusi arba ieškanti sąjungos su vokiečiais kovoje su bolševizmu. Labai mažai SUZ piliečių žinojo apie tikrąją savarankišką revoliucinę OUN programą ir susidūrimo su Hitlerio Vokietija neišvengiamybę.⁶⁴

Iš pradžių ir patys naciai aiškiai nesuvokė Ukrainos nacionalistų tikslo, o jį sužinoję ėmėsi teroro. Jau 1941 m. rugsėjo viduryje jie suėmė Banderos, o vėliau ir Melnyko šalininkus⁶⁵.

Iliuzijų dėl galimybių nacių „naujosios tvarkos“ sąlygomis suformuoti Ukrainos valstybę kurį laiką turėjo net OUN(B) vadovybė.

Čia į galvą ateina dar viena istorinė ir semantinė paralelė. Iškart po to, kai Vermachto ir jo sąjungininkų spaudžiama Raudonoji armija pasitraukė, ir Ukrainoje, ir Lietuvoje nacionalinės jėgos pabandė atkurti suverenią valstybę. Birželio 23 d. LAF paskelbė apie Lietuvos Respublikos atkūrimą ir Kazio Škirpos vadovaujamos Laikinosios vyriausybės sudėtį. 1941 m. birželio 30 d. Ukrainos nacionalistai specialiu aktu paskelbė Ukrainos valstybės atgimimą. Tačiau, kaip ir sovietų valdžia, nacių okupantai nesuteikė vietos nacionalinėms jėgoms nė menkiausios politinės autonomijos. Bet koks aktyvumas šioje srityje buvo žiauriai persekiojamas. Škirpos vokiečiai neįsileido į Lietuvą⁶⁶. Akto paskelbimo birželio 30 d. Lvice iniciatoriai taip pat sulaukė griežtų sankcijų. 1941 m. liepos 5 d. Krokuvoje vokiečiai suėmė Banderą, Volodymyrą Janivą, vėliau – Horbovą ir Jaroslavą Steckį. Po tardymų Berlyne jie buvo perkelti taikant specialų stebėjimą. Po Ukrainos nacionalistų areštų ir masinių egzekucijų 1941 m. antroje pusėje–1942 m. pradžioje dauguma išlikusių organizacijos narių (tiek Banderos, tiek Melnyko OUN frakcijų gretose) pasitraukė į pogrindį ir pradėjo formuoti ginkluotus dalinius kovai su vokiečių ir sovietų okupantais.

Vis dėlto pirmasis savarankiškos krypties darinys, atsiradęs nacių okupuotoje teritorijoje, buvo Taraso Bulbos-Borovecio Polesės sečė, susijusi su Ukrainos Liaudies Respublikos vyriausybe tremtyje. Atamanas pagrindiniu savo uždaviniu laikė kovą su bolševikais. Kadangi vokiečiai įsakė šį junginį panaikinti, Bulba-Borovecis su grupe kovotojų ir vadų persikėlė į mišką, ten vėliau iškilo naujas darinys – Ukrainos sukilėlių armija (*Українська повстанська армія, UPA*) – jau laikęsis antivokiškos krypties⁶⁷. Laikui bėgant Bulbos da-

⁶⁴ Володимир Сергійчук, *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи [OUN-UPA karo metais. Nauji dokumentai]*, Київ, 1996, p. 303.

⁶⁵ Анатолій Кентій, *Збройний чин українських націоналістів...*, т. 1, p. 238–249.

⁶⁶ Арунас Бубнис, „Литовское национальное антифашистское сопротивление, 1941–1945 гг.“ [„Lietuvių tautinis antifašistinis pasipriešinimas, 1941–1945 m.“], in: *Вестник архивиста [Archyvisto žinios]*, 1995, nr. 3(27), p. 55–60.

⁶⁷ Žr. Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави [Armija be valstybės]*, Lvivas, 1983; Володимир Дзьобак, *Тарас Бульба-Боровець і його військовий підрозділ в українському русі опору (1941–1944 рр.) [Bulba-Borovecis ir jo kariniai daliniai Ukrainos pasipriešinimo judėjime (1941–1944)]*, Київ, 2002.

riniai buvo priverstinai prijungti prie Banderos UPA, kuri buvo sukurta 1942 m. pabaigoje–1943 m. pradžioje ir perėmė šį pavadinimą iš bulbivičių. Pirmuoju jos vadu tapo Dmytro Kliačківskis (slap. Klymas Savuras). Pagal UPA vadovybės koncepciją bolševikai grįš į Ukrainą susilpnėję ir kovai su jais reikės mažiausiai 300 tūkst. Ukrainos karių armijos. Tačiau dėl Ukrainą okupavusių vokiečių UPA laikėsi dviejų frontų kovos strategijos, patvirtintos 1943 m. rugpjūčio mėn. trečiajame neeiliniame Didžiajame OUN susirinkime. Ji numatė kovą su Maskvos ir Berlyno imperializmu. Tuo pat metu pagrindiniu suverenios Ukrainos idėjos priešū buvo laikomas Stalino režimas:

Болшевіків įvykdyтą Ukrainos žemių okupaciją priimame aktyviai kovodami visomis tomis formomis, kurios griauna Maskvos imperializmo valstybinį aparatą ir skatina Ukrainos tautos organizuotų jėgų augimą jos kovoje už Ukrainos nepriklausomą valstybę.⁶⁸

UPA daliniai vykdė diversijas, atakas prieš vokiečių įgulas, kalėjimus, sandėlius, kurių metu siekė gauti ginklų, amunicijos, vaistų, maisto. Vien 1943 m. gegužės–birželio mėn. UPA Pirmoji grupė, vadovaujama „Dubovo“, dalyvavo 18-oje kovinių susirėmimų (aštuoni – su vokiečiais, likusieji – su lenkų ir sovietų daliniais)⁶⁹. 1943-ųjų rudenį UPA daliniai su vokiečiais susirėmė 47 mūšiuose, savignos grupiniai daliniai dalyvavo 125 susirėmimuose, kurių metu sukilėliai neteko (buvo nužudyta ir sužeista) 414, o vokiečiai – iki 1500 asmenų⁷⁰.

1943 m. lapkritį UPA turėjo apie 20 tūkst. karių, o kartu su Bulbos ir Melnyko junginiais Ukrainos nacionalinio pasipriešinimo judėjimo ginkluotiesiems daliniams priklausė 35–40 tūkst. asmenų⁷¹.

Vermachtui praradus strateginę iniciatyvą ir Raudonajai armijai pradėjus puolimą Ukrainos teritorijoje, veiklos akcentas buvo perkeltas į antisovietinę kryptį. OUN dokumente „Dėl vidinės padėties“ (*До внутрішнього положення*, 1943 m. pabaiga) pabrėžiama:

Raudonųjų partizanų veiksmai daro šią žalą: 1) provokuoja vokiečius pasisakyti prieš Ukrainos tautą; 2) naikina sąmoningą Ukrainos elementą; 3) tai atskiras veiksnys, vykdamas komunistinių darbų Ukrainos žemėse ir dėl to klaidinantis dalį gyventojų (promaskvietiška orientacija); 4) savo veiksmais stengiasi paralyžiuoti Ukrainos tautos išsivadavimo judėjimą; 5) tai Ukrainos imperializmo avangardas, taigi ir pavergtų tautų išsivadavimo kovos priešas [...]”⁷²

Artėjant fronto linijai, raudonieji partizanai suaktyvino savo veiksmus, todėl UPA vadovybė buvo priversta imtis intensyvių atsakomųjų veiksmų. 1943 m. spalio–lapkričio mė-

⁶⁸ Анатолій Кентій, „Двофронтова‘ боротьба УПА (1943–перша половина 1944 рр.)“ [„UPA ‚dviejų frontų‘ kova (1943 m. pirmoji pusė 1944 m.)“], *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія*, p. 160–222.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 182.

⁷⁰ Л. Шанковський, *Історія українського війська* [Ukrainos kariuomenės istorija], друге, доповнене видання, Вінніпег, 1953, p. 46.

⁷¹ Анатолій Кентій, *Українська повстанська армія у 1942–1943 рр.* [Ukrainos sukilėlių armija 1942–1943 metais], Київ: Ін-т історії України, 1999, p. 181.

⁷² Cit. pagal Анатолій Кентій, „Двофронтова‘ боротьба УПА...“, p. 200.

nesiais sukilėliai surengė 54 susirėmimus su sovietų partizanais, o su vokiečiais – 47⁷³. UPA daliniai puolė Raudonosios armijos dalinius, sovietų partijos aktyvius narius, priešinosi bolševikų mobilizacinėms priemonėms Dešiniakrantėje ir Vakarų Ukrainoje. Tačiau 1944 m. jie susidūrė su dar viena jėga – NKVD vidaus kariuomene, kuri buvo geriau aprūpinta ir apmokyta nei sovietų partizanai. Todėl sukilėlių praradimai ėmė didėti. Ukrainos SSR NKVD duomenimis (1944 m. kovo mėn.), per 65 operacijas žuvo 1 129 UPA ir OUN nariai, o nuo kovo 7 d. iki balandžio 7 d. dėl 109 čekistų operacijų nužudyti 2,6 tūkst. sukilėlių ir pagrindžio kovotojų, 3 256 pateko į nelaisvę. NKVD vidaus kariuomenės nuostoliai – 112 žuvusiųjų ir 90 sužeistųjų⁷⁴.

Fronto linijai kirtus Ukrainos sienas, prasidėjo paskutinis, dramatiškiausias Ukrainos nacionalinio išsivadavimo judėjimo ir Stalino režimo konfrontacijos laikotarpis.

1945 m. sausio 25 d., Ukrainos SSR NKVD duomenimis, respublikos teritorijoje veikė 496 OUN ir UPA koviniai vienetai (25 353 žmonės)⁷⁵. Kovo 15 d. (tai yra tą dieną, kai turėjo būti padarytas galas nacionalistiniams dariniams), remiantis Lvivo srities partijos komiteto informacija, srityje buvo likusios 49 „gaujos“ (1 200 kovotojų), Voluinės srityje – 7 (704), Rivnės – 55 (1 160), o Drohobyčo – 69 (1 384), Stanislavivo – 11 (2 150), Ternopilio – 79 (1 908), iš viso – daugiau nei 200 vienetų⁷⁶. Tada Maskva nusprendė panaudoti naują nacionalinio išsivadavimo judėjimo neutralizavimo taktiką – blokadą. Ukrainos KP(b) CK plenumo buvo pristatyti du mėnesius trukusių „čekistinių karinių operacijų“ rezultatai: nužudyta 11 tūkst. UPA karių ir OUN narių, 26 tūkst. paimti į nelaisvę, 22 tūkst. pasidavė⁷⁷. Per susirėmimus su NKVD kariuomene žuvo daug OUN vadovybės atstovų ir UPA vadų, konkrečiai OUN vedlys Ukrainos šiaurės vakarų žemėse Kliačivskis slap. Klymas Savuras, grupių susivienijimo „Zavychost“ vado pavaduotojas ir būstinės viršininkas Oleksijus Hromadiukas slap. Ostrizkas-Holubenka, brigadų „Pyliavci“ (slap. Lysas), „Cholmska“, „Buriaria“, „Pomsta Krut“ (slap. Verchovyneć ir Kryha-Nazar), „Pamjat Bazaru“ (slap. Jarok) vadai, UPA vado pirmasis pavaduotojas ir būstinės viršininkas Karpovyčius, Vakarų UPA vado pavaduotojas slap. Kreminis, OUN Pietų krašto šakos vedlys slap. Borysas. Į nelaisvę pateko UPA šiaurės vakarų grupės vadas Jurijus Stelmaščukas, OUN(B) Centrinės šakos narys Petro Dužas, OUN spaustuvės vedėjas ir ūkio referentas J. Myroslavas, UNO(B) Centrinės šakos narys I. Pereryvskis-Danyščukas slap. Harmatiukas⁷⁸.

⁷³ Л. Шанковський, *op. cit.*, p. 46.

⁷⁴ Анатолій Кентій, *Українська повстанська армія в 1944–1945 рр.* [Ukrainos sukilėlių armija 1944–1945 metais], Київ: Ін-т історії України, 1999, p. 111–113.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 152.

⁷⁶ Літопис УПА, *Нова серія* [UPA metraštis. Naujoji serija], т. 3: *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України* [Kova su UPA ir nacionalistiniu pogrindžiu: Ukrainos komunistų partijos CK direktyvos], Київ, Торонто, 2001, p. 145.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 234, 238.

⁷⁸ Анатолій Кентій, *Українська повстанська армія в 1944–1945 рр...*, p. 151.

Pirmoji „didžioji blokada“ nedavė norimų rezultatų, todėl iškart prasidėjo antroji, kuri tęsėsi iki 1945 m. birželio. Tuo pat metu buvo naudojamos NKVD ir Valstybės saugumo liaudies komisariato (NKGB) specgrupės, kurių sudėtyje buvo buvusių išsivadavimo judėjimo dalyvių. 1945 m. viduryje veikė 156 specgrupės (1 783 žmonės). Apsimesdami UPA kariais, jie žudė ir ėmė į nelaisvę sukilėlius. Sukūrė specialiųjų grupių demaskavimo priemonės, nepriklausomybės judėjimo ir OUN Saugumo tarnybos lyderiai privertė NKVD ir NKGB organus atsisakyti naujų specgrupių kūrimo⁷⁹.

Daug UPA karių paliko jos gretas, patikėję amnestiją žadėjusia sovietų valdžia. Paskelbus Ukrainos SSR Liaudies Komisarų Rados ir Aukščiausiosios Rados Prezidiumo bei Ukrainos komunistų partijos (b) CK kreipimąsi į vakarinių Ukrainos sričių darbininkus, valstiečius ir inteligentiją, šimtai sukilėlių ir pogrindžio narių išreiškė norą sudėti ginklus. Stalinas ir Nikita Chruščiovas pritarė išsivadavimo judėjimo dalyvių viešoms egzekucijoms Javorive, Drohobyče, Boryslave, Stryjuje, Oleske, Horochive ir kituose miestuose, kurios turėjo įbauginti ir paralyžiuoti šio judėjimo socialinę bazę.

1945 m. lapkričio 5 ir 15 d. Ukrainos SSR vadovybė paskelbė raginimus, žadančius amnestiją tiems, kurie savo noru nutrauks pasipriešinimą. Tuo pačiu metu į regioną atvyko sustiprinti kariniai daliniai. Dėl pritaikytų priemonių Ukrainos pogrindžio ir sukilėlių pajėgos patyrė rimtų žmogiškųjų, materialių ir moralinių nuostolių. „Kovos su banditizmu“ rezultatai buvo apibendrinti Ukrainos SSR NKVD informaciniame dokumente (1946 m. sausio 16 d.): nuo 1944 m. vasario iki 1946 m. sausio 1 d. įvykdytos 39 778 čekistinės karinės operacijos, nužudyta 103 313 asmenų, sulaikyti 110 785 „banditai“, suimta 8 370 OUN narių ir 15 959 „aktyvūs sukilėliai“, pasidavė 50 058 žmonės⁸⁰. Dėl sistemingo propagandos priemonių, karinių ir specialiųjų operacijų derinimo išsivadavimo judėjimas patyrė nepataisomų nuostolių. Nevienodas materialinis ir žmogiškasis šalių potencialas; OUN ir UPA atskyrimas nuo išorinių paramos (ypač politinės) šaltinių; gyventojų nuovargis dėl ilgo karo, valstybės struktūrų teroras ir OUN ir UPA spaudimas; daugelio antisovietinio pasipriešinimo dalyvių nusivylimas lėmė Stalino režimo pranašumą ir ženkliai sumažino pasipriešinimo mastą.

Šiuo sunkiu laikotarpiu OUN teoretikai ir lyderiai, UPA vadovybė ėmėsi demokratiškai atnaujinti nepriklausomybės judėjimo doktrines konstrukcijas ir organizacines bei politines formas. Tačiau tokiomis sąlygomis sukurti viršpartinių visos Ukrainos institutų nepavyko.

⁷⁹ Іван Г. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні...*, кн. 2, р. 460–464.

⁸⁰ *Державність [Valstybingumas]*, 1992, d. 7, p. 48.

Vertinant Ukrainos nacionalinio išsivadavimo judėjimo fenomeną, reikėtų suformuluoti keletą išvadų ir apibendrinimų.

Apibendrinant tai, kas pasakyta, reikia pabrėžti, kad Antrojo pasaulinio karo metais vykusį tautiškai sąmoningos, nenutautintos, nedemoralizuotos Ukrainos tautos dalies ir Maskvos imperializmo priešprieša apėmė ideologinę, politinę, etnokonfesinę ir ginkluotųjų pajėgų sritis. Neigdama ukrainiečių prigimtinę teisę laisvai pasirinkti politines ir visuomenines socialinio gyvenimo organizavimo formas ir turėti suverenią valstybę, Maskva siekė visiškai praryti Ukrainą, kad pasisavintų jos žaliavas ir žmogiškuosius išteklius. Trečiojo dešimtmečio pradžioje sunaikinęs nacionalinį valstybingumą, bolševikų totalitarinis režimas vykdė ukrainiečių genocido politiką. Tam tikras nuolaidas, pvz., nenuoseklią ir trumpalaikę „ukrainizacijos“ politiką, kvazivalstybinio administracinio teritorinio darinio – Ukrainos SSR (įeinančios į SSRS sudėtį) – sukūrimą, JT nario statuso užtikrinimą Ukrainos SSR derėtų laikyti fiktyviais bandymais užmaskuoti tikrąją situaciją: totalų centralizmą, Kremliaus savivalę, vulgarių komunistinių politinio, ekonominio ir socialinio gyvenimo formų primetimą, nutautinimą, ukrainiečių rusifikaciją ir asimiliaciją.

De facto Antrasis pasaulinis karas ukrainiečių tautai nesibaigė pergale prieš nacizmą, nes Ukraina susidūrė su kitokios (bolševikinės) totalitarinės sistemos visišku diktatu. Net tapusi *de jure* suverenia valstybe, Ukraina liko griežtoje Maskvos orbitoje. Šiandieninis Rusijos karas su Ukraina liudija, kad karas už nepriklausomybę nėra baigtas. Dabartinis jo etapas turėtų tapti lemiamu ir pagaliau išvaduoti Ukrainos žmones iš imperinio Rusijos jungo.

Oleksandr Lysenko

(Ne)baigtas Antrasis pasaulinis karas Ukrainoje

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjamas vienas sudėtingiausių ukrainiečių tautos istorijos laikotarpių – Antrojo pasaulinio karo įvykiai. Šis tyrimas siekia parodyti didžiausio žmonijos istorijoje ginkluoto susirėmimo, pasižymėjusio realia depopuliacijos grėsme ir atėmusio iš ukrainiečių prigimtine apsisprendimo teise, egzistencinį poveikį ukrainiečiams. Ne tik didieji, bet ir mažesni tarptautinių santykių arenas žaidėjai buvo asmeniškai suinteresuoti užvaldyti Ukrainos teritorijas, žaliavų, pramonės ir žmogiškuosius išteklius. Tačiau Maskva laikė Ukrainą savo neriboto viešpatavimo sritimi ir naudojo visas priemones, kad „Ukrainos klausimas“ būtų išspręstas pagal jos scenarijų. Molotovo–Ribentropo paktas tapo tik laikina sovietų diplomatijos sėkme, juk Hitleris turėjo savų planų dėl ukrainiečių žemių. Pirmoji sovietizacija nedviprasmiškai pademonstravo Kremliaus ketinimus 1939–1940 m. prijungtuose Ukrainos regionuose įgyvendinti bolševikų projektą. Susidūrus dviem totalitarinėms sistemoms – sovietinei ir nacistinei – Ukrainos savarankiškos politinės jėgos sugebėjo susitelkti, kad pasipriešintų ir apgintų esminius Ukrainos tautos interesus. Ukrainos nacionalistų organizacija, kitų politinių grupių atstovai sudarė ginkluotus dalinius – Polesės sečę, Ukrainos sukilėlių armiją, grupinius savigynos būrius, kurie pradėjo kovą su vokiečių ir sovietų okupacine kariuomene ir administracija. Ši nesimetriška konfrontacija turėjo didelę politinę, moralinę ir psichologinę reikšmę, nes patvirtino „Ukrainos idėjas“ gyvybingumą ir kovos už Ukrainos valstybingumo atkūrimą nenutrūkstamumą. Stalino režimui prireikė virš 10 metų Ukrainos nacionaliniam išsivadavimo judėjimui nuslopinti. Tačiau ukrainiečiai nesusitaikė su komunistine tironija ir priešinosi jai iki SSRS žlugimo. Dabar, priešinant agresorei Rusijai, Ukraina galutinai nutraukia ryšius su imperine praeitimi ir įsitvirtina kaip nepriklausoma, demokratinė valstybė. Metodologiniai tyrimo metodai remiasi teoriniais koncepciniais pagrindinių tyrėjų darbais, tarpdisciplininiais analitiniais ir interpretaciniais įrankiais ir šiuolaikiniu tezauru.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Ukrainos klausimas, nepriklausomybė, politinė nacija, valstybingumas, Antrasis pasaulinis karas, Rusija, Vokietija, okupacija, deportacijos, teroras, genocidas.

Олександр Лисенко

(Не)завершена українська Друга світова війна

РЕЗЮМЕ

У тексті розглядається один з найскладніших періодів у історії українського народу – події Другої світової війни.

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб показати екзистенційний характер найбільшого збройного зіткнення в історії людства для українців, який визначався реальною загрозою депопуляції, а також позбавленням їх природного права на самовизначення. Не тільки великі, а й менші актори міжнародних відносин мали власну зацікавленість в українських територіях, сировинних, промислових та людських ресурсах. Однак Москва вважала Україну сферою її безроздільного панування і використовувала всі засоби для розв'язання «українського питання» за власними сценаріями. «Пакт Молотова – Ріббентропа» став лише тимчасовим успіхом радянської дипломатії, адже Гітлер мав свої плани на українські землі. Перша радянська недвозначно засвідчила наміри Кремля реалізувати у приєднаних 1939–1940 рр. українських регіонах більшовицький проект. В умовах зіткнення двох тоталітарних систем – радянської і нацистської – українські політичні сили самостійницького спрямування зуміли організуватися для спротиву і захисту корінних інтересів народу України. Організація українських націоналістів, представники інших політичних груп створили збройні формування – «Поліську Січ», Українську повстанську армію, кушові самооборонні відділи – які розгорнули боротьбу проти німецьких і радянських окупаційних військ і адміністрації. Це асиметричне протистояння мало велике політичне і морально-психологічне значення, стверджуючи вітальність «української ідеї» і неперервність боротьби за відновлення української державності. Сталінському режиму потрібно було понад 10 років, аби придушити національно-визвольний рух в Україні. Та українці не змирилися з комуністичною тиранією і чинили їй опір до падіння СРСР. Нині, у протистоянні з російським агресором, відбувається остаточний розрив України з імперським минулим й утвердження її як незалежної, демократичної держави.

Методологічні підходи дослідження базуються на теоретико-концептуальних напрацюваннях провідних дослідників, міждисциплінарному аналітичному й інтерпретаційному інструментарії та сучасному тезаурусі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: «Українське питання», суверенітет, політична нація, державність, Друга світова війна, Росія, Німеччина, окупація, депортації, терор, геноцид.

Stalino imperijos kova su Ukrainos sukilėlių judėjimu paskutiniajame Antrojo pasaulinio karo etape (1944–1945): Raudonosios armijos vaidmuo

VLADYSLAV HRYNEVYČ

Daktaras, vyresnysis mokslo darbuotojas

Babin Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio instituto
direktorius

(Kyjivas, Ukraina)

✉ milovlada@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9734-7892>

ABSTRACT. This article, based on a wide array of archival documents, presents the analysis of military confrontation between the Stalinist Empire and the Ukrainian insurgent movement in Western Ukraine. Special attention is paid to the role of the Red Army, which, in addition to joint military punitive operations together with the NKVD itself resorted to organising anti-insurgency military measures and took an active part in such activities aimed at destroying the Ukrainian Insurgent Army (Ukrainska povstanska armia – hereafter UPA) and the underground Organisation of Ukrainian Nationalists (hereafter – OUN) using such measures as deportation and resettlement of the local population from the front-line zone, military mobilisations and repressions against the families of UPA members. The author concludes that the war of the Red Empire against the Ukrainian national liberation movement embroiled significant masses of civilian population into its merciless millstones, which led to its barbarisation, so this war by its nature and devastating consequences can be considered in essence as the genocidal extermination of the Ukrainian people.

KEYWORDS: World War II, Western Ukraine, UPA, Red Army, NKVD, genocide.

Ižanga

Stalino imperijos karo su Ukrainos sukilėliais strategija ir taktika jau ilgą laiką yra aktyviai tyrinėjamos¹. Prie to prisideda daugybė dokumentų rinkinių – tiek leistų išėivijoje², tiek tapusių prieinamais po SSRS griūties. Tai dokumentai, saugomi buvusiam Ukrainos komunistų partijos centrinio komiteto partiniame archyve (dabar – Ukrainos centrinis valstybinis visuomeninių susivienijimų ir ukrainistikos archyvas, *Центральний державний архів громадських об'єднань та українців*), taip pat Ukrainos saugumo tarnybos archyve ir kt. Be minėtų archyvų, autorius savo tyrime plačiai naudojo dokumentų rinkinį iš Rusijos Federacijos gynybos ministerijos archyvo bei dokumentų kolekciją iš vadinamųjų Stalino „Ypatingųjų aplankų“, saugomų RF valstybiniame archyve Maskvoje³.

Istorikai akcentuoja, kad sovietams sugrįžus į Vakarų Ukrainos teritorijas, nuo pat pradžių pagrindine kovos prieš sukilėlius forma tapo ginkluota kova. Režimas bandė sutriuškinti sukilėlių judėjimą visa savo karine galia. Šiuo tikslu sovietai vykdė daugybę karinių baudžiamųjų operacijų, kurių bendras skaičius siekė daugiau nei 10 tūkst. Kartu buvo pasitelktos įvairios politinės, ideologinės bei kitokios priemonės, kurių pagalba ką tik iš nacistinės okupacijos išlaisvintose žemėse mėginama įtvirtinti sovietų valdžią.

Sovietų pusėje šioje kovoje naudotos gana įvairaus plauko jėgos: Vidaus reikalų liaudies komisariato (rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD) vidaus, geležinkelinių, konvojaus ir pasienio kariuomenės, NKVD specgrupės, Valstybės saugumo liaudies komisariato (rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*, NKGB) operatyvininkai, SSRS liaudies gynybos komisariato (rus. *Народный комиссариат обороны*, NKO) bei NKO Vyriausiosios kontržvalgybos valdybos SMERŠ agentai, milicija, įvairūs geležinkelio tiltų, gamyklų ir kt. apsaugos padaliniai, naikintojų batalionai (rus. *истребительные батальоны*) – vadinamieji sribai (ukr. *істребки, ястребки*)⁴, t. y. paramos daliniai, sudaryti iš vietos gyventojų, ginkluotų rajonų aktyvistų būriai, „kontrbandos“ (*контрбанди*) – specdaliniai, sudaryti iš buvusių Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Організація українських націоналістів*, OUN) ir (Українська повстанська армія, UPA) narių⁵, ir pan. Svarbiausias vaidmuo čia buvo patikėtas NKVD, vadovaujamam Lavrentijaus Berijos, kurio pavaduotojai Sergejus Kruglovas ir Ivanas Serovas vadovavo kovai prieš sukilėlius iš operatyvinio štabo Rivnės mieste. Karo metais SSRS NKVD (nuo 1946 m. – SSRS vidaus reikalų ministerija, MVD) su savo pataisos lagerių sistema – Vyriausiąja pataisos darbų lagerių valdyba (rus. *Главное управление исправительно-трудовых лагерей*, GULAG) ir Vyriausiąja karo belaisvių ir internuotųjų valdyba (rus. *Главное управление по*

⁴ Lietuviškame tekste šiai sovietų sukurtai struktūrai nusakyti naudodime lietuvišką visuomenėje paplitusį žodį *sribas*, tačiau įdomu atkreipti dėmesį, kad po Antrojo pasaulinio karo reokupuotoje Vakarų Ukrainoje tai pačiai žmonių kategorijai nusakyti funkcionavo morfologiškai ir semantiškai tapatus skolinys.

⁵ Koviniai agentai (rus. *боевой агент*), naudoti ir Lietuvos partizanų kovų metu, lietuviškoje istoriografijoje įprastai vadinami agentais-smogikais, kurių būriai dažnai būdavo sudaromi iš suimtų ir perverbuotų partizanų kovotojų.

делам военнопленных и интернированных, GUPVI) – bei savo kariuomene faktiškai buvo valstybė valstybėje. 1944 m. NKVD kariuomenėje buvo 907 tūkst. asmenų, ji turėjo atskirus aviacijos, tankų, kavalerijos ir kitus dalinius. Berija netgi paprašė Stalino kiek sumažinti šią vidaus kariuomenę⁶. Tačiau, nepaisant tam tikro sumažėjimo, karo pabaigoje NKVD specialiosiose pajėgose tarnavo 655 tūkst. karių. Civilių darbuotojų (1945 m. pabaigoje jų buvo 846 tūkst.) sąskaita Berijos žinyba padidėjo iki 1,5 mln. asmenų⁷. NKVD vykdavo tokias užduotis: SSRS sienų apsauga, kova su kriminaliniais nusikaltėliais, viešosios tvarkos palaikymas, pasų gyventojams išdavimas, kalinių apsauga lageriuose ir kt., tačiau svarbiausia tarp jų karo pabaigoje buvo kova su UPA ir panašiais rezistenciniais judėjimais Baltijos šalyse, Baltarusijos ir Lenkijos teritorijose.

1944 m. liepos pabaigoje – vykstant itin intensyvioms kovoms su sukilėliais – NKVD vidaus kariuomenė Ukrainos apygardoje turėjo vieną diviziją, devynias brigadas, vieną kavalerijos pulką ir vieną tankų batalioną – iš viso 33 011 karių, taip pat vieną brigadą, dislokuotą Rumunijos teritorijoje. Baltarusijos apygardos vidaus kariuomenę sudarė dvi divizijos ir vienas atskiras šaulių pulkas (iš viso 10 461 karys)⁸. 1944 m. spalio pradžioje vien Vakarų Ukrainos teritorijose buvo dislokuoti 26 304 NKVD vidaus kariuomenės kariai, suskirstyti į keturiolika brigadų ir vieną diviziją⁹, o 1945 m. vasarą jų jau buvo 34 865¹⁰.

Tačiau Stalino imperijai nepakako šių milžiniškų jėgų sukilėliams įveikti, tad nuo šios kovos pradžios ji buvo priversta pritraukti dar ir reguliariąją kariuomenę.

Pažymėtina, kad, kalbėdami apie to laikotarpio sovietų valdžią Vakarų Ukrainoje, dažniausiai kalbame apie Raudonąją armiją (RA), kuri čia buvo jos įkūnijimas. Partinių ir sovietinių institucijų praktiškai dar nebuvo, o sukurtosios pasirodė tokios silpnos ir bejėgės, kad be karinės paramos net negalėjo išsilaikyti. Būtent Raudonoji armija, atsitraukus vokiečių kariuomenei, ėmėsi Vakarų Ukrainoje įtvirtinti komunistinį režimą, ir tik ant jos durtuvų šis režimas laikėsi. Todėl visi didelio masto veiksmai, ypač karinės-čekistinės operacijos, remiamos NKVD dalinių, taip pat karinė mobilizacija, vietos gyventojų perkėlimas ir deportacija bei kt. neapsiėjo be Stalino kariuomenės.

Taip pat verta pridėti, kad Raudonosios armijos, kuri sovietmečiu buvo paversta komunistinės sistemos „šventa karve“ ir buvo už bet kokios kritikos ribų, vaidmuo kovoje prieš antistalininį sukilėlių judėjimą net ir žlugus SSRS nebuvo aiškiai apibrėžtas. Vis dar

⁶ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 9401, ap. 2, b. 99, l. 183.

⁷ *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe. 1944–1989*, ed. K. Persak and L. Kaminski, Warsaw: Institute of National Remembrance, 2005, p. 34–35.

⁸ Михаил Семиряга, *Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны* [*Koloboravimas: prigimtis, tipologija ir apraiškos Antrojo pasaulinio karo metais*], Москва: РОССПЭН, 2000, p. 508.

⁹ Іван Білас, *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* [*Represinė ir baudžiamoji sistema Ukrainoje (1917–1953): socialinė-politinė ir istorinė-teisinė analizė*], кн. 2, Київ: Либідь–„Військо України“, 1994, p. 478–482.

¹⁰ *Ibid.*, p. 498.

egzistuoja išankstinis nusistatymas, kad su UPA kovojo NKVD kariuomenė, o reguliarioji kariuomenė prie to neprisidėjo. Ne ką mažiau būdingas yra požiūris, kad UPA turėjo tik lokalius ir pavienius susirėmimus su Raudonąja armija, o kovojo visų pirma su čekistais.

Tačiau nei pirmasis, nei antras teiginys neatitinka tiesos. Raudonosios armijos ir Vakarų Ukrainos gyventojų santykių, taip pat Raudonosios armijos ir UPA priešpriešos, sovietų vykdytos mobilizacijos Ukrainoje problemos pirmą kartą buvo nagrinėjamos autoriaus disertaciniame tyrime, o vėliau plėtojamose daugelyje jo publikacijų¹¹.

Raudonoji armija versus UPA

UPA vadovybė gerai žinojo, kad atvira partizanų būrių, turinčių silpną karinį pasirengimą ir prastą ginkluotę, akistata su tokia kolosalia karine jėga kaip Raudonoji armija turės sukilėliams pražūtingų pasekmių, todėl rekomendavo neišitraukti į susirėmimus su sovietų kariuomene, o pasisaugoti ir toliau ruoštis tolesnei kovai su Stalino imperija, kai jos kariuomenė išžygiuos į Vakarus. Tačiau skaitlingiems puolančios Raudonosios imperijos pulkams pripildžius Vakarų Ukrainos teritoriją, išvengti susidūrimų tapo neįmanoma.

UPA kovojamo partizanų karo pagrindiniai veiksmai ir veikimo metodai buvo šie: teroro aktai prieš pavienius karius ir smulkius dalinius, partinius ir sovietinius vadovus, NKVD darbuotojus ir kt.; karinių vilkstinių su amunicija ir maistu, Raudonosios armijos štabų, sandėlių ir bazių puolimai; diversijos keliuose, tiltų, ryšių ir elektros linijų ardymas; žvalgybinių duomenų, dažnai keičiamų su vokiečiais į ginklus, rinkimas. Tuo tarpu kontaktai su Vermachtu buvo nesisteminiai – tai buvo labiau pagalba jų žvalgybos tarnyboms, veikiančioms sovietų užnugaryje, vokiečių karių ir iš nelaisvės pabėgusių karo belaisvių išvedimas iš apsupties bei palydėjimas už fronto linijos ir pan.¹² Taip pat reikia pažymėti, kad dėl UPA veiksmų Raudonoji armija faktiškai neteko žvalgybos duomenų apie vokiečių kariuomenę, kuriuos jai įprastai teikdavo sovietų partizanai, nes pastarųjų veikla Vakarų Ukrainos teritorijoje buvo visiškai paralyžuota.

Pirmieji ginkluoti UPA ir Raudonosios armijos susirėmimai įvyko dar Dešiniakrantėje Ukrainoje, tačiau Vakarų Ukrainoje, kur sovietų kariuomenė įžengė 1944 m. pradžioje, jų

¹¹ RA ir Vakarų Ukrainos gyventojų santykių, taip pat RA ir UPA priešpriešos, sovietų vykdomų mobilizacijų Ukrainoje problemos pirmą kartą buvo nagrinėjamos autoriaus disertaciniame tyrime, o vėliau daugelyje jo publikacijų. žr.: Владислав Гриневич, *Национальные проблемы в Красной армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942–октябрь 1944 гг.)* [Nacionalinės problemos Raudonojoje armijoje išlaisvinant Ukrainą nuo vokiečių fašistų įsibrovėlių (1942 m. gruodžio mėn.–1944 m. spalio mėn.)] (disertacija канд. ист. наук), Київ, 1994; Владислав Гриневич, „Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр.“ [Karinės statybos Ukrainoje 1938–1991 m.], in: *Історія українського війська, за ред. Я. Дашкевича, Львів, 1996, p. 332–467; Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни. (1939–1945 рр.)* [Ukrainos gyventojų socialinės ir politinės nuostatos Antrojo pasaulinio karo metais. (1939–1945)], Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007; „Сталінська імперія у боротьбі з українським повстанським рухом“ [„Stalino imperija kovoje su Ukrainos sukilėlių judėjimu“], in: „Особые папки“ Сталина... p. 5–44.

¹² Liubomyr Luciuk, Bohdan Kordan, *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951: A Documentary Collection*, Kingston-Vestal, 1987, p. 172–173.

skaičius ėmė smarkiai augti. Tai iškart ėmė atsispindėti kariniuose dokumentuose: „Armijos junginių ir dalinių operacijų Vakarų Ukrainos teritorijoje laikotarpiu, – raportavo savo pranešime 1-ojo Ukrainos fronto vadovybei 13-osios armijos politinis skyrius, – pastebėta daugybė atvejų, kai nacionalistinės fašistinės gaujos užpuola karių grupes bei pavienius karius.“¹³ Per pirmąsias kelias savaites po įžengimo į Vakarų Ukrainos žemes šios kariuomenės 287-oji šaulių divizija per susirėmimus su Ukrainos nacionalistais neteko 36 asmenų (iš jų – 8 karininkai), 8 buvo sužeisti, o 11 – dingę be žinios¹⁴.

Puolimus prieš sovietų karius UPA paprastai vykdavo dideliais būriais. Taip 1944 m. vasario 13 d. Liubašo kaime Rivnės srities Kostopilio rajone kone 800 sukilėlių būrys pradėjo kautynes su raudonarmiečių grupe. Žuvo 5 sovietų kariai, į mišką paimti 25 arkliai ir 15 vežimų¹⁵. Apskritai 1944 m. sausio ir vasario mėnesiais vien Rivnės krašte sukilėliai užpuolė karinius dalinius ir atskirus karius 154 kartus, žuvo 439 RA kariai ir karininkai¹⁶.

Be kita ko, tokią situaciją lėmė didelis UPA būrių susitelkimas Voluinės miškuose, kurie tuo metu buvo pagrindinė jos dislokacijos vieta. Anot Rivnės srities komunistų partijos organų, 1944 m. sausio ir vasario mėnesiais jos teritorijoje veikė 56 UPA būriai, kurių kiekviename buvo nuo 100 iki 600 karių, o bendras sukilėlių skaičius siekė 10,6 tūkst. asmenų¹⁷. Remiantis tais pačiais duomenimis, tai buvo „Dubovijaus“ ir „Boristenio“ vadovaujama UPA „Polesės armija“, kurią sudarė 3,5 tūkst. karių turintys penki būriai – „Šauliai“ („Šauliai“), „Jaremos“, „Berezos“ („Beržai“), „Korai“, „Lajdakai“ („Bastūnai“), „Enėjaus“ vadovaujama UPA „Vakarų armija“ (iki 5 tūkst. karių) ir kitos grupės (iki 2 tūkst. sukilėlių)¹⁸.

Vėliau UPA mūšių su Raudonąja armija skaičius kiek sumažėjo. Kaip 1944 m. vasarą Staliną informavo Nikita Chruščiovas, tų metų kovo–liepos mėnesiais buvo užregistruoti 134 sukilėlių išpuoliai prieš kariškius, amunicijos ir maisto gurguoles¹⁹. Pavyzdžiui, 1944 m. kovo 24 d. Rivnės srityje buvo užpulti 1031-ojo šaulių pulko kariai, kurie savo armijos politinio skyriaus nurodymais rinko žemės ūkio produkciją (t. y. atiminėjo iš vietos gyventojų maistą). UPA kariai atėmė iš raudonarmiečių gyvulius ir grąžino juos valstiečiams²⁰.

Terнопilio srityje, netoli Pidhaicių rajono Božikivo kaimo, UPA būrys pradžioje pabūklais ir minosvaidžiais, o po to kulkosvaidžių ugnimi apšaudė 1331-ojo pulko 1-ąją ryšių batalioną, vykstantį į frontą. Dėl staigaus puolimo staigumo ir ugnies intensyvumo batalionas pa-

¹³ Rusijos Federacijos Gynybos ministerijos archyvas (toliau – RF GMA), f. 393, ap. 9023, b. 23, l. 148.

¹⁴ *Ibid.*, f. 361, ap. 6092, b. 110, l. 223.

¹⁵ Ukrainos centrinis valstybinis visuomeninių susivienijimų ir ukrainistikos archyvas (Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, toliau – UCV VSA), f. 1, ap. 23, b. 703, l. 7.

¹⁶ *Ibid.*, b. 930, l. 178–180.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 703, l. 7.

²⁰ RF GMA, f. 236, ap. 2675, b. 78, l. 307.

tyrė didelių nuostolių ir buvo išblaškytas. Tik kitą dieną pavieniai kariai ėmė rinktis rajono centre²¹.

Ukrainos sukilėlių diversijos geležinkelio linijose taip pat sukeldavo daug rūpesčių sovietų valdžiai, nes trukdė nepertraukiamą tiekimą frontui ir atitraukdavo papildomas karines pajėgas keliams apsaugoti. Pavyzdžiui, 1944 m. rugpjūčio 10 d. netoli Dobrotviro kaimo, esančio Lvivo srities Kamjankos Strumilivo rajone, nuo bėgių buvo nuverstas ešelonas su amunicija, o rugpjūčio 11 d. Kamiankos, Strumilivo ir Raketų tarpstotėje buvo apgadinti geležinkelio bėgiai, dėl to įvyko avarija: sudužo aštuoni karinio ešlono vagonai²². UPA smūgiai Raudonosios armijos komunikacijoms tęsėsi 1944–1945 m., apie tai yra daugybė liudijimų²³.

Pirmaisiais mėnesiais į kraštą įžengus Raudonajai armijai, UPA dažnai rengdavo ir atskirų gyvenviečių puolimus. Pavyzdžiui, 1944 m. vasario mėnesį Ukrainos sukilėliai puolė penkis Rivnės srities rajonų centrus ir vieną Voluinės srities rajono centrą²⁴. Vasario 4 d. 400 vyrų būrys užpuolė Rivnės srities Volodimirecio rajono centrą, kur per susišaudymą žuvo šeši Ukrainos partizanai. 1944 m. kovo mėnesį, praėjus kelioms dienoms po sovietų valdžios sugrįžimo, 50 sukilėlių būrys bandė užimti Sniatino miestą Stanislavo²⁵ srityje. Su jais į mūšį stojo iš lenkų sudarytas naikintojų batalionas, kurio jėgomis ataka buvo atmūšta²⁶. Tą patį mėnesį Ukrainos sukilėliai šešis kartus užpuolė kaimų tarybas²⁷.

Su eiliniaisiais raudonarmiečiais ir RA karininkais UPA kariai elgėsi skirtingai. Pasitaikydavo, kad paimtus nelaisvėn raudonarmiečius po trumpo „politinio pokalbio“ paleisdavo, aprūpinus juos agitacine literatūra. Tačiau karininkus sukilėliai matė jau kaip sovietinio režimo atstovus, kuriuos reikia sunaikinti. Vien Lvivo krašte per dvi savaites (nuo 1944 m. liepos 27 d. iki rugpjūčio 15 d.) buvo nužudyta 11 karininkų ir 36 eiliniai²⁸. Dažnai išpuolių aukomis tapdavo karo lakūnai. Tų pačių metų rugpjūčio 9 d. Maidano kaime Lvivo srities Janivo²⁹ rajone, UPA kariai nušovė tris lėktuvo, nutūpusio avariniu būdu, įgulos narius³⁰. 1944 m. rugpjūčio 2 d. Novosilkos kaime, Ternopilio srities Pidhaicijų rajone buvo nušau-

²¹ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 919, l. 26.

²² *Ibid.*, l. 13.

²³ Жр.: Літопис УПА. Нова серія, т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ, 1943–1959 [Kova su UPA ir nacionalistiniu pogrindžiu. UKP(b) CK, partijos apygardos komitetų, NKVD–MVD, MGB–KGB informaciniai dokumentai, 1943–1959 m.], книга перша: 1943–1945, упор. В. Лозицький, І. Павленко, А. Кентій, Київ, 2002, p. 501–502.

²⁴ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 703, l. 8.

²⁵ Nuo 1962 m. Stanislavas – Ivano Frankivskas, *vert. past.*

²⁶ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 954, l. 12.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 919, l. 19.

²⁹ Nuo 1962 m. Janivas – Ivano Frankovė, *vert. past.*

³⁰ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 919, l. 13.

tas Sovietų Sąjungos didvyris, lakūnas, majoras Jakovas Toporkovas³¹. Drohobičo srities Drohobičo rajone sukilėliai numušė lėktuvą U-2, žuvo du 8-osios Oro armijos karininkai³².

Gali būti, kad nuo Ukrainos sukilėlių rankos žuvo 1-ojo Ukrainos fronto šarvuotosios ir mechanizuotosios kariuomenės vadas generolas leitenantas Andrijus Števniovas³³. Bene garsiausia UPA dalinių operacija buvo 1-ojo Ukrainos fronto vado, generolo Nikolajaus Vatutino eskorto užpuolimas; sunkiai sužeistas generolas netrukus mirė nuo sužeidimų.

Aiškinantis užpuolimo aplinkybes ir ieškant užpuolikų, aktyviai dalyvavo karinė kontržvalgyba. Pirmiausia 1-ojo Ukrainos fronto SMERŠ pranešė, kad „š. m. kovo 22 d. Rivnės srities Ostrogo rajone mūsų operatyvinė grupė likvidavo „Oleho“ banditų grupę, užpuolusią fronto vadą, draugą Vatutiną, veikusią kartu su anksčiau, kovo 12 ir 13 d., likviduota „Čornomorecio“ gauja“³⁴. Žuvusio „Oleho“ būrio vado dienoraštyje buvo rastas tokio turinio įrašas: „...II.29 taip pat buvo sunaikinti 2 automobiliai, iš kurių viename važiavo Vatutinas. Jis pats sužeistas. Paimti dokumentai ir žemėlapiai.“³⁵ Kontržvalgybininkai pažymėjo, kad „vienintelis likęs gyvas šios gaujos dalyvis, mūsų paimtas sužeistas Hryhorijus Trojanas savo parodymuose patvirtina faktą, kad ši gauja užpuolė draugą Vatutiną“³⁶.

Dėl šio įvykio Raudonoji armija surengė baudžiamąsias operacijas. Tuo pat metu regione prasidėjo NKVD specialiųjų pajėgų telkimas. 1944 m. kovo pradžioje papildomai, be esamų 4 NKVD vidaus kariuomenės brigadų (10 tūkst. asmenų) ir 4 užnugario apsaugos pasienio pulkų (4 tūkst. asmenų), į Rivnės ir Voluinės sritis buvo išsiųsti tokie NKVD kariuomenės daliniai: 2 divizijos, 4 brigados, 1 kavalerijos pulkas ir 1 tankų batalionas, iš viso – 28 tūkst. asmenų. Vien 1944 m. kovo 7–27 d. Rivnės, Voluinės ir Ternopilio srityse buvo įvykdytos 65 karinės-čekistinės operacijos „banditų grupuočių likvidacijai“, kurių metu buvo nužudyti 1 129 asmenys, sužeistas 61 asmuo, o kovinių susirėmimų vietovėse sulaikytas 2 101 asmuo. Per šį laikotarpį, NKVD vykdant agentūrinius ir operatyvinius veiksmus, buvo areštuoti 734 aktyvūs OUN nariai. Kai kuriose apskrityse buvo iššukuoti visi miškų masyvai ir gyvenvietės. Per šias operacijas aštuoniose Rivnės ir keturiose Voluinės apskrityse buvo sulaikyti ir išsiųsti į šaukimo punktus 7 517 asmenys. Taip pat buvo baigtas pasirengimas iškeldinti (pagal planą – kovo 28–31 d.) 500 „aktyvių banditų“ šeimų³⁷.

³¹ *Ibid.*, l. 26.

³² UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 962, l. 76.

³³ Александр Гогун, *op. cit.*, p. 219. Aleksandro Maslovo knygoje, skirtoje žuvusiems sovietų generolams, dėl A. Števniovo nužudymo kaltinami A. Vlasovo kariai ir vokiečiai, žr.: Aleksander Maslov, *Fallen Soviet Generals. Soviet General Officers killed in battle, 1941–1945*, transl. and ed. by David Glantz. London: Frank Cass, 1998, p. 128, 201–202.

³⁴ *Rusijos Federacijos valstybinis archyvas* (toliau – RFVA) f. 9401, ap. 2, b. 64, l. 216.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*, l. 217.

Kartu, vykdamas šias karines operacijas, kaip teigiama tame pačiame dokumente, „NKVD kariuomenės kariai ir čekistai padeda vietos organams organizuoti ir stiprinti kaimų tarybas bei atlikti politinį ir aiškinamąjį darbą tarp vietos gyventojų“³⁸.

Susidūrusi su antisovietiniu pasipriešinimu Vakarų Ukrainoje, Raudonoji armija ėmėsi atitinkamų prevencinių veiksmy. Pavyzdžiui, visuose 1-ojo Ukrainos fronto 13-osios armijos pulkuose, „siekiant kovoti su banderovcais“, pradėta kurti specialius būrius, stiprinti štabo patalpų apsaugą. Nemažai direktyvų ir kariuomenės vadovybės įsakymų uždraudė Raudonosios armijos kariams vaikščioti po vieną ar nedidelėmis grupėmis be ginklų, o karininkams – butuose bei trobose apsigyventi atskirai, ir pan³⁹.

Kartu Raudonoji armija iš savo rezervo skyrė specialius dalinius kovai su UPA. Taip 1944 m. pavasarį 1-ojo Ukrainos fronto vadovybė šiam tikslui paskyrė kavalerijos diviziją, taip pat 20 šarvuotųjų ir 8 lengvuosius tankus⁴⁰.

Plečiantis sukilėlių judėjimui, vis daugiau RA dalinių įsitraukė į operacijas prieš UPA. Neretai tokios operacijos buvo vykdomos vietos partijos organų prašymu. Pavyzdžiui, 1944 m. gegužės mėnesį Stanislavo srities komunistų partijos sekretorius Mychailo Slonis pranešė Ukrainos komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetui (UKP(b) CK), kad savų pajėgų trūkumas neleido „išsukuoti pelkių ir krūmynų“ šalia Karlivo kaimo (nuo 1947 m. – Prutivkos kaimas) ir Drahasimivo kaimo Sniatino rajone, kur buvo susitelkusios „didelės banderovcų gaujos“. Apygardos komitetas kreipėsi pagalbos į kariuomenę, ir gegužės 12 d. Kubanės plastūnų⁴¹ divizijos 36-ojo plastūnų pulko dvi kuopos pradėjo mūšį su UPA kariais, kurio metu (jis truko beveik parą) žuvo 150 sukilėlių, 62 buvo paimti į nelaisvę⁴².

Kartais susirėmimai tarp RA ir UPA dalinių virsdavo koviniais veiksmais, įtraukiančiais didelius žmogiškuosius išteklius, sunkiąją ginkluotę, artileriją, tankus ir aviaciją.

UKP(b) Ternopilio srities komiteto pranešime rašoma, kad 1944 m. balandžio–gegužės mėnesiais, kariniams daliniams judant į vakarus, šiauriniuose srities rajonuose įvyko „atviri nacionalistų kariniai išpuoliai“ ir jie buvo „numalšinti Raudonosios armijos ir NKVD kariuomenės reguliarių dalinių dideliems kariniams junginiams surengus operacijas“⁴³. Didžiausi mūšiai prieš sukilėlius, kuriuose dalyvavo RA, vyko balandžio 22–25 d. šalia Hurbų kaimo Rivnės srities Mizočo rajone (Kremenecio miškuose), kur buvo sutelkta 4–5 tūkst. sukilėlių, o prieš juos stėjo apie 30 tūkst. NKVD karių bei atskiri kariniai daliniai, turintys 15 lengvųjų tankų. Ternopilio srities komiteto pranešime teigiama, kad, jo duomenimis,

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *RF GMA*, f. 393, ap. 9023, b. 23, l. 148.

⁴⁰ *UCV VSA*, f. 1, ap. 23, b. 937, l. 7.

⁴¹ Rus. *пластуны*, ukr. *пластунни* – pėsčiųjų kazokų dalinių, sukurtų Rusijos Kaukazo karų metu, kareiviai. Pėsčiųjų žvalgų, avangardo karių ir pasalmų meistrų tradicija, siejama su terminu plastūnai, siekia Zaporizės Sečės laikus – *vert. past.*

⁴² *UCV VSA*, f. 1, ap. 23, b. 954, l. 20.

⁴³ *UCV VSA*, f. 1, ap. 23, b. 919, l. 24.

1944 m. balandžio–gegužės mėnesiais, 1-ajam Ukrainos frontui ruošiantis puolimui, „... vyriausioji OUN vadovybė, siekiant sužlugdyti Raudonosios armijos puolimą, davė UPA Pietinės grupės vadui „Enejui“ nurodymą sugadinti pagrindines fronto kelių ir geležinkelio komunikacijas Dubno ir Kremenecio ruože, neleisti jų atstatyti ir pradėti aktyvius veiksmus prieš Raudonąją armiją.“ Tačiau dėl to, kad nuo balandžio iki liepos mėnesio frontas stabilizavosi, o fronto linija buvo sklidina sovietų kariuomenės, atėjo naujas UPA vadovybės įsakymas: „nerodyti jokios veiklos, nesivelti į susirėmimus su kariuomene, išsaugoti ir toliau rengti karius, kurti diversijų ir teroristines grupes tolesnei kovai prieš sovietų valdžią“⁴⁴.

Ukrainos frontų (visų pirma 1-ojo ir 4-ojo) kariuomenės, būdamos gana ilgą laiką vakarinių sričių teritorijoje, labai nukentėdavo nuo sukilėlių antpuolių, tad dažnai ir pačios inicijuodavo akcijas prieš sukilėlius. Taip 1944 m. rugpjūčio 19 d. 1-ojo Ukrainos fronto karinė taryba priėmė nutarimą „Dėl nacionalistinių gaujų likvidavimo ir tvirtos tvarkos įvedimo fronto kariuomenių užnugaryje“. Užnugariui apsaugoti į pagalbą NKVD iš fronto buvo paskirtas vienas kavalerijos ir du motociklininkų pulkai. Suvieniję jėgas, jie nuo rugpjūčio 22 d. iki rugsėjo 7 d. likvidavo 36 „ginkluotas gaujas“, iš viso – 4 315 asmenų⁴⁵.

1944 m. rugpjūčio–rugsėjo mėnesiais NKVD kariuomenė kartu su 4-ojo Ukrainos fronto kariuomene vykdė didelio masto karines operacijas Drohobičo srityje. Pavyzdžiui, Komarnivo rajone buvo pradėta UPA būrio, turėjusio iki 1 tūkst. asmenų, likvidavimo operacija⁴⁶. Rugsėjo 5 d. Medeničivo rajone prasidėjo UPA būrių naikinimas, kurio metu žuvo 186 sukilėliai⁴⁷. Apskritai dėl bendrų NKVD ir fronto kariuomenės veiksmų Drohobičo krašte nuo rugpjūčio 18 d. iki rugsėjo 9 d. buvo nužudyti 1 174 asmenys, 1 180 – paimta į nelaisvę, o 6 tūkst. asmenų, vengusių mobilizacijos, buvo sulaikyti⁴⁸.

Taip pat RA vakarinėse Ukrainos srityse bandė įvesti ypatingąjį karinį režimą, kuris turėjo paspartinti sukilėlių judėjimo likvidavimą. 1944 m. rugpjūčio 10 d. 4-ojo Ukrainos fronto karinė taryba priėmė nutarimą Nr. 3 „Dėl karinės tvarkos nustatymo fronto zonoje“⁴⁹. „Kovai su priešo agentais ir diversantais“, taip pat „vietinių gyventojų interesams ginti“ buvo įsakyta per tris dienas atiduoti šaunamuosius ir šaltuosius ginklus, uždraus-

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Віктор Ананійчук, *Визволення західних областей України від німецько-фашистських загарбників [Vakarų Ukrainos regionų išvadavimas nuo vokiečių fašistų įsibrovėlių]*, Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1969, p. 121; *История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 [Sovietų Sąjungos Didžiojo Tėvynės karo istorija. 1941–1945 m.]*, 6 т., т. 4: *Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год) [Priešo išvarymas už Sovietų Sąjungos sienų ir Europos tautų išsivadavimo iš fašistų jungo pradžia (1944 m.)]*, гл. ред. П. Поспелов и др., Москва: Воениздат, 1962, p. 224.

⁴⁶ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 926, l. 75.

⁴⁷ *Ibid.*, l. 78.

⁴⁸ *Ibid.*, l. 77.

⁴⁹ RF GMA, f. 244, ap. 2980, b. 10, l. 26.

ta įleisti nakčiai pašalinius asmenis, rengti susibūrimus ir vakarones nuo 10 val. vakaro iki 5 val. ryto, skleisti melagingus gandus, saugoti antisovietinę literatūrą ir pan. „Priešo kurstytojus-provokatorius, liaupsinančius Vokietijos kariuomenę ir jos grobuonišką tvarką okupuotoje teritorijoje, – buvo pabrėžiama šiame dokumente, – nedelsiant sulaikyti ir perduoti tyrimo organams bei karinio tribunolo teismui“. Taip pat buvo pabrėžiama būtinybė įvesti šviesos maskavimą neleidžiant perduoti signalų, įskaitant laužų kūrimą⁵⁰.

Siekdama įbauginti vietos gyventojus, RA vykdė viešas egzekucijas. Visų pirma Drohobičo srities Senojo Sambiro rajone 1944 m. rugpjūčio mėnesį buvo nuteisti sušaudyti du vyrai, o pačiame Sambiro mieste dar du pakarti. Abi bausmės įvykdytos viešai. Nužudytieji buvo aktyvūs OUN veikėjai ir UPA kariai⁵¹.

Daugelį paimtų nelaisvėn sukilėlių nužudydavo vietoje, be tyrimo ir teismo. 350-osios Žitomiro divizijos eilinio Ivano Nevidomskio iš Chmelnickio krašto atsiminimuose yra liudijimų, kad tai buvo padaryta „specialiųjų skyrių“, nenorėjusių „perkrauti“ savęs darbu „su šiais benderovcais“, įsakymu. 1944 m. vasarą prie Ravy-Ruskos miestelio jis tapo liudininku, kaip buvo nužudytas vienas kaimo vaikinai, ir matė numestus kūnus dar aštuonių kaimo vaikinių, kuriuos sovietų pėstininkai privertė pernešti prieštankinius pabūklus, o po to sušaudė. Visi jie buvo gretimų kaimų gyventojai⁵².

Apskritai Raudonoji armija kovai su sukilėliais buvo gavusi labai plačius įgaliojimus: rengti baudžiamąsias karines operacijas, vykdyti bausmes UPA kariams ir represuoti jų šeimos narius bei kt. Generolo leitenanto Vasilijaus Ždanovo, 8-osios oro armijos vado, ir jo pavaduotojo politiniams reikalams Andrejaus Ritovo įsakyme, kuriame buvo analizuojamas 4-ojo Ukrainos fronto karinės tarybos direktyvos Nr. 00307 dėl kovos su UPA įgyvendinimas, buvo pažymėta, kad reikia

...nuo pasyvaus pasipriešinimo pavieniams banditų išpuoliams pereiti prie aktyvių veiksmų savo rajonuose. Banditus, kurie kovoja prieš mus su ginklais rankose, negailestingai naikinti [...], o jų šeimas – represuoti [...]. Paaiškinti, kad įvairaus plauko nacionalistinės gaujos yra ne kas kita, kaip šnipai, veikiantys pagal Vokietijos žvalgybos užduotis.⁵³

Deportacijos, gyventojų perkėlimas iš pafrontės ruožo ir karinė mobilizacija

Vakarų Ukrainos gyventojų deportacijas daugiausia vykdė NKVD. SSRS NKVD potvarkis, priimtas 1944 m. kovo mėnesį, skelbė, kad „šeimos, kuriose yra OUN narių, esančių nelegalioje padėtyje, užsiimančių banditizmu, taip pat nuteistų, turi būti įtrauktos į apskaitą

⁵⁰ *Ibid.*, l. 26–28.

⁵¹ *UCV VSA*, f. 1, ap. 23, b. 926, l. 78.

⁵² *Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали [Tamsos portretas. Įrodymai, dokumentai ir medžiaga]*, 2 kn., Kn. 1, упоряд. П. Л. Яшук, Київ–Нью-Йорк: видав. М. П. Коць, 1999, p. 474–475.

⁵³ *RF GMA*, f. 244, ap. 2980, b. 77, l. 369v.

bei iškeldintos į SSRS užnugario rajonus⁵⁴. 1944 m. balandžio mėnesį generolas Ivanas Serovas pranešė į Maskvą, kad jau paruoštas visas 2 tūkst. OUN narių šeimų ešelonas iškeldinti į Krasnojarsko kraštą⁵⁵. Iš viso iš vakarinių sričių (be Užkarpatės) 1944–1953 m. laikotarpiu buvo iškeldinta beveik 66 tūkst. šeimų, arba 203 662 asmenys⁵⁶.

Mažiau nagrinėtas lieka klausimas dėl vadinamojo gyventojų perkėlimo iš pafrontės – ši operacija taip pat buvo viena iš sovietų kovos su sukilėlių judėjimu priemonių. Po katastrofiškų karo pradžios pralaimėjimų, kuriuos sąlygojo ir žymios gyventojų dalies neįėjimas Stalino režimui, sovietų vadovybė įtariai žiūrėjo į visus, nespėjusius evakuotis į SSRS gilumą. Duodamas 1942 m. birželio 22 d. įsakymą maršalui Semionui Tymošenkai dėl civilių gyventojų evakuacijos iš fronto zonos, Stalinas jam būdinga maniera pabrėžė, kad tai būtina pirmiausia tam, kad „šiamie ruože neliktų nė vieno agento, nė vieno įtartino asmens, kad kariuomenės užnugaris būtų 100 proc. švarus...“⁵⁷.

Netrukus žmonių perkėlimo iš pafrontės ruožų praktika tapo sistema. Vyriausiosios vadovybės štabo 1942 m. spalio 14 d. įsakymu Nr. 170662 NKVD liaudies komisarui Berijai buvo įsakyta įrengti 25 km pločio pafrontės linijos ruožą ir iškelti iš ten civilius gyventojus⁵⁸. 1943 m. balandžio mėnesį Pietvakarių fronto vadovybės potvarkiu Vorosilovgrado ir Stalino sričių rajonuose buvo pradėtas masinis keliasdešimties tūkstančių asmenų iškeldinimas. Pavyzdžiui, Stalino srities Limano rajone buvo nuspręsta iškelti 10 370 namų ūkių – 57 230 asmenų⁵⁹. Ši itin nepopuliari tarp gyventojų priemonė buvo aiškinama būtinybe „išvengti nereikalingų civilių gyventojų aukų“ ir „kovoti su priešais ir agentais, apsimesusiais sovietiniais piliečiais“⁶⁰.

Pažymėtina, kad SSRS vakarinių respublikų teritorijoje, kur aktyviai veikė sukilėlių daliniai, vietinių gyventojų iškėlimas iš kovinių veiksmų zonos, vadinamojo „pafrontės ruožo“, įgavo didžiulį mastą.

Stalino „Ypatingųjų aplankų“ dokumentuose užfiksuota, kad iki 1944 m. birželio 21 d., remiantis ataskaita, parengta NKVD kariuomenės Vyriausiosios valdybos reguliariųjų Raudonosios armijos dalinių užnugariui saugoti, iš 25 km fronto ruožo buvo perkelta 1 674 618 asmenų, o būtent: Raudonosios armijos Leningrado frontas iškėlė 16 444, 3-iasis

⁵⁴ Микола Бугай, „Депортації населення з України (30–50-ті рр.)“ [„Gyventojų tremimai iš Ukrainos (1930–1950 m.)“], in: Український історичний журнал [Ukrainos istorijos žurnalas], 1990, nr. 11, p. 21.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 22.

⁵⁶ UCV VSA, f. 1, ap. 17, b. 79, l. 56.

⁵⁷ RF GMA, f. 96a, ap. 2011, b. 26, l. 94–102, Cituota pagal: Дмитрій Волкогонов, *Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна* [Triumfas ir tragedija: J. V. Stalino politinis portretas], 2 kn., kn. 2, Київ: Політвидав України, 1990, p. 291.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 282.

⁵⁹ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 553, l. 25.

⁶⁰ *Ibid.*, b. 542, l. 6.

Pabaltijo frontas – 49 132, 2-asis Pabaltijo frontas – 64 137, 1-asis Pabaltijo frontas – 58 162, 3-iasis Baltarusijos frontas – 50 615, 2-asis Baltarusijos frontas – 71 022, 1-asis Baltarusijos frontas – 363 503, 3-iasis Ukrainos frontas – 131 211, 2-asis Ukrainos frontas – 491 393, 1-asis Ukrainos frontas – 378 997 asmenis⁶¹.

Tokių operacijų metu kariškiai privalėjo padėti savo transportu pervežti civilius gyventojus į tam skirtas vietas (neretai iki 100 km), o politiniai organai – užtikrinti tinkamą aiškinamąjį darbą (dažniausiai vykdavo paskaitos apie „tautų draugystę“, fronto ir užnugario vienybę ir pan.)⁶².

Greta savo tiesioginio tikslo karinė mobilizacija valdžios buvo naudojama ir kovai su sukilėliais. Po to, kai 1944 m. sausio 25 d. Stalinas pasirašė specialų Valstybės gynimo komiteto (rus. Государственный комитет обороны, toliau – GKO) įsakymą „Dėl sovietų piliečių mobilizavimo iš vokiečių okupantų išvaduose Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos rajonuose“⁶³, Nikita Chruščiovas 1944 m. kovo mėnesį, siekiant suaktyvinti kovą su UPA, pasiūlė Kremliaus vadovams vykdyti nuolatinę mobilizaciją. Jo parengtame rašte, adresuotame Stalinui ir Georgijui Malenkoviui, taip pat GKO nutarimo projekte „Dėl specialiųjų priemonių vakarinėms Ukrainos sritims“ šiam klausimui buvo skirtas svarbiausias dėmesys. „Tam, kad nacionalistai neturėtų galimybės – ar laisva valia, ar jėga – verbuoti narius į savo gaujas, – akcentavo jis laiške, – reikia patraukti mobilizacijon visus šaukiamojo amžiaus vyrus.“⁶⁴ Chruščiovas taip pat pranešė, kad jau davė nurodymą Kyjivo karinės apygardos (KKA) vadui atlikti neatidėliotiną šauktinio amžiaus vyrų iki 30 metų, „kaip labiausiai aktyvios vyriškos lyties gyventojų dalies“, mobilizaciją. Ukrainos komunistų lyderis taip pat informavo Maskvą, kad kadangi su šia užduotimi KKA vienai bus sunku susidoroti, jis susitarė su maršalu Georgijumi Žukovu dėl bendradarbiavimo ir kad šiame darbe dalyvaus armijos ir fronto komplektavimo skyriai⁶⁵.

GKO nutarimo projekte mobilizacijos klausimas buvo įrašytas kaip Nr. 1:

Siekdamas likviduoti veikiančias gaujas ir atkurti tinkamą valstybinę tvarką vakariniuose Ukrainos regionuose, Valstybės gynimo komitetas nutaria: 1. Įpareigoti Liaudies gynybos komitetą (draugą Smorodinovą) iki 1944-03-20 išlaisvintuose Rivnės ir Voluinės sričių rajonuose demobilizuoti visus šaukiamojo amžiaus vyriškos lyties gyventojus, visų pirma – iki 30 metų amžiaus, ir ateityje, išlaisvinant vakarinių sričių rajonus, nedelsiant demobilizuoti šauktonių kontingentus.⁶⁶

⁶¹ RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 65, l. 265.

⁶² RF GMA, f. 361, ap. 6092, b. 140, l. 155.

⁶³ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 706, l. 13.

⁶⁴ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 703, l. 17.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*, l. 20.

Šio nutarimo projekte buvo numatyta visus mobilizuotuosius nedelsiant siųsti į užnugarį ir po filtravimo bei apmokymo „geriausią dalį“ siųsti į kovinius dalinius, o likusiuosius naudoti užnugaryje (statybos, kelių daliniai ir kt.) bei atstatymo darbuose⁶⁷.

Pagrindinė mobilizacijos našta buvo patikėta reguliariajai armijai. Iki 1944 m. kovo 27 d. 1-ojo Ukrainos ir 2-ojo Baltarusijos frontų kariuomenės vakarinėse srityse mobilizavo atitinkamai po 64 269 ir 8 614 asmenų, o kariniai komisariatai – tik 2 826 asmenų⁶⁸. Taip kartu buvo padidinta šauktinių amžiaus riba. UKP(b) CK karinio skyriaus pažymoje „Dėl šaukimo situacijos 1944 m. kovo 27 d.“ kalbama apie karo prievolinkų amžių nuo 18 iki 52, vietoj visuotinai nustatyto apribojimo iki 50 metų⁶⁹. Mobilizacija daugiausia vykdyta prievartiniais metodais. Pavyzdžiui, 1944 m. balandžio 20 d. iš 69 110 šauktinių Rivnės srityje savo noru į karinius komisariatų atvyko tik 2 620 asmenų (neįskaitant Rivnės, Zdobunivo ir Sarnų miestų), o likusieji buvo sučiupti juos gaudant kaimuose ir miškuose⁷⁰.

Mobilizavimo vykdymo metodiką tuo laikotarpiu gana vaizdžiai aprašė savo atsiminimuose generolas P. Hryhorenka:

Žmonių trūkumas buvo taip juntamas, kad mobilizacija virto žmonių medžiokle, kaip savo laiku vergų prekeiviai gaudė negrus Afrikoje. Savanoriškumą vykdė sovietišškai, panašiai, kaip yra organizuojamas šimtaprocentinis „savanoriškas“ sovietų piliečių atvykimas prie balsadėžių.⁷¹

Kaip rašoma Hryhorenkos atsiminimuose, tipiškas sovietinės mobilizacijos modelis buvo toks: kariuomenė laikydavo apsupusi kaimą iki paryčių, o gavusi įsakymą po pirmojo įspėjimo šauti į kiekvieną bandantį pabėgti, į kaimą įžengdavo speckomanda ir, apeidama trobas, išvarydavo visus vyrus į aikštę (nepriklausomai nuo amžiaus ir sveikatos būklės). Tada juos konvojuodavo į specialias stovyklas, kur atlikdavo medicininę apžiūrą ir suimdavo politiškai nepatikimus. Mobilizuotuosius labai atidžiai prižiūrėdavo. Buvo nustatyta griežta karininkų atsakomybė, net perduodant juos kariniam tribunolui, jei iš jų dalinių kas pabėgdavo. Nesėkmingai bandančius dezertyruoti naujokus griežtai bausdavo – juos pačius sušaudydavo, o jų šeimas represuodavo⁷².

Su perbėgėliais į vokiečių pusę Raudonojoje armijoje susidorodavo nedelsiant ir be jokio gailėsčio. Paprastai, siekiant įbauginti kitus, tai darydavo viešai. Vilniuje gimęs Elijahu Jones, išgyvenęs okupaciją Lvivo srityje ir pašauktas į RA, savo atsiminimuose mini, kad vakarų ukrainiečiai dažnai perbėgdavo pas vokiečius, ir netgi papasakojo atvejį, kaip jis „užkirto kelią“ panašiam karių grupės perėjimui, ir už tai buvo apdovontas Raudonosios vėliavos ordinu. Po sulaikymo ir tribunolo perbėgėlius sušaudė prie-

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *UCV VSA*, f. 1, ap. 83, b. 31, l. 29.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *UCV VSA*, f. 1, ap. 23, b. 954, l. 42.

⁷¹ Петро Григоренко, *Слогади*, Київ: Україна, 2007, p. 319.

⁷² *Ibid.*

šais rikiuotę, o jų kapą, kad neliktų nė pėdsako, karininkų įsakymu batais užtrypė visos divizijos kariai⁷³.

Kaip teigiama Ukrainos SSR gynybos liaudies komisaro generolo Vasilio Herasimenkos⁷⁴ pranešime, iki 1944 m. rugsėjo 23 d. Lvivo karinėje apygardoje buvo mobilizuota 453 tūkst. ukrainiečių, 73 878 lenkai ir 5 588 čekai⁷⁵. Tačiau šaukimas regione nebuvo nutrauktas iki karo pabaigos. Kai kuriose srityse mobilizacija turėjo visuotinį pobūdį. Pavyzdžiui, Voluinės srityje, partijos organų duomenimis, buvo mobilizuota 16 proc. gyventojų. 1944 m. pabaigoje vakarų srityse prasidėjo vadinamasis pirmalaikis 17-mečių šaukimas, kurio metu 1945 m. kovo mėnesį Lvivo apygardoje buvo pašaukti 30 799 asmenys, iš kurių beveik 10 tūkst. buvo išsiųsti į karinius dalinius dar 1944 m. pabaigoje. Dešimtys tūkstančių vyrų atsidūrė Raudonosios armijos užnugario daliniuose, prieš tai pabuvoję UPA būriuose. Iš viso karo metais regione buvo mobilizuota per 600 tūkst. asmenų.

Raudonoji armija ir vietos gyventojai

Nuo pat pradžių karas Vakarų Ukrainos teritorijoje įtraukė į savo negailestingas girnas daugybę civilių gyventojų, norėjo jie to, ar ne. Sovietų vadovai puikiai suvokė, kad be vietinių gyventojų paramos bet koks partizaninis judėjimas yra pasmerktas žlugti. „Bulbos“⁷⁶ ir Banderos junginių atrama – vietos gyventojai, – buvo pabrėžta NKVD dokumente „Dėl OUN veiklos vokiečių okupacijos metu“, parengtame pristatyti Ukrainos KP(b) CK. Ten taip pat buvo pažymėta, kad, skirtingai nei Rytų Ukrainoje, kur OUN nesulaukė reikšmingo palaikymo,

...absoliučios daugumos Vakarų Ukrainos gyventojų akyse, priešingai, OUN kariai turėjo išskirtiną autoritetą ir gaudavo visokeriopą paramą. Vakarų Ukrainos vyriškos lyties gyventojai nuo 15 iki 50 metų amžiaus yra apnuodyti nacionalistine ideologija. Dauguma jų šiais klausimais yra fanatikai.⁷⁷

⁷³ Yones Eliyahu, *Die Strasse nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941–1944*, FISCHER Taschenbuch, 2017, p. 177–179.

⁷⁴ Ukrainos SSR gynybos liaudies komisariatas – respublikos karinių reikalų valdymo institucija. Sukurtas vadovaujantis įstatymu „Dėl sąjunginių respublikų karinių junginių sudarymo ir gynybos liaudies komisariato pertvarkymo iš sąjunginio į respublikinį liaudies komisariatą“, priimtu 1944 m. vasario 1 d. SSRS AT 10-oje sesijoje ir 1944 m. kovo 6 d. Ukrainos SSR AT 6-oje sesijoje. Įstatymas buvo priimtas kaip 1936 m. SSRS Konstitucijos pataisa (18 str.). Toks Ukrainos SSR gynybos liaudies komisariato atsiradimas buvo sąlygotas Stalino imperijos vadovybės nubrėžtų užsienio politikos (Ukrainos SSR įstojimas į JTO, galimas kitų šalių prijungimas prie SSRS) ir vidaus politikos (kova su OUN ir UPA Vakarų Ukrainos teritorijose ir pan.) užduočių. Rengiant „Nuostatus“, nustatančius respublikinės karinės žinybos struktūrą ir funkcijas, išryškėjo Ukrainos politinio elito siekis išplėsti respublikos teises karinėje sferoje ir sąjungos centro nenoras tai leisti. *De facto* Ukrainos SSR karinė žyba nustojo egzistavusi 1945 m. spalio mėnesį, *de jure* egzistavo iki 1977 m. skirtingais pavadinimais (Ukrainos SSR karinė ministerija, 1946 m.; Ukrainos SSR gynybos ministerija, 1953 m.). Ukrainos SSR gynybos liaudies komisaru paskirtas buvo generolas leitenantas V. Herasymenka (1944 m. kovo 11 d.–1945 m. spalio). Išsamiau žr.: Владислав Гриневич, „Утворення Народного комісаріату оборони УРСР у 1944 році: 3 історії однієї політичної гри“, in: *Український історичний журнал*, 1991, nr. 5, p. 29–37.

⁷⁵ RFVA, f. 104, ap. 11615, b. 3, l. 47.

⁷⁶ Ukrainos išsivadavimo judėjimo Voluinės Polesėje XX a. 5-ajame dešimtmetyje vado Taraso Borovecio slapyvardis – atamanas Tarasas Bulba – *vert. past.*

⁷⁷ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 926, l. 10.

Pažymoje, kurią parengė UKP(b) CK darbuotojų grupė po apsilankymo Rivnės srityje, netrukus po jos išlaisvinimo iš vokiečių, buvo pažymėta, kad „galima pateikti daug faktų apie priešišką įvairių nacionalistinių gaujų veiklą. Beveik kiekviename kaime yra didelės ar mažos ukrainiečių ir vokiečių ar lenkų ir vokiečių nacionalistų gaujos“⁷⁸.

Įžengusi į Vakarų Ukrainos teritoriją, Raudonoji armija iš karto pajuto žmonių nuotaikų pasikeitimą. „Rivnės srities kaimų, per kuriuos pražygiavome, gyventojai, – buvo pažymėta 287-osios divizijos politinio skyriaus pranešime, – pasitinka mūsų dalinius gana abejingai, nerodydami draugiškumo. Daliniams pasirodžius gyvenvietėse, žmonės slepiasi savo namuose.“⁷⁹

Panašiai apibūdinamos ir Stanislavo krašto gyventojų nuotaikos: „Raudonosios armijos dalinių atvykimą ir sovietų valdžios įsigalėjimą vietos gyventojai pasitiko, nerodydami matomo džiaugsmo ir pakilumo“, – pranešė 38-osios armijos politinis skyrius⁸⁰.

Apskritai, RA ir vietos gyventojų santykius lėmė ne tiek džiaugsmas, kad išsivaduoja nuo vokiečių, kiek žiaurūs išibėgėjančio partizaninio karo įstatymai. Sovietų karius apstulbindavo pats faktas, kad Ukrainos sukilėliai prieš juos kovoja, nes laikė save išvaduotojais. Tuo tarpu sovietų kariškių užpuolimų skaičius vis augo. Anot 287-osios šaulių divizijos politinio skyriaus politinio pranešimo:

Ukrainos nacionalistų teroristiniai aktai sukėlė nepasitikėjimą vietos gyventojais, dėl to daugelis karių ir karininkų visus juos laiko priešiška nusiteikusia mūsų Raudonosios armijos atžvilgiu. Ukrainos nacionalistų žvėriškumai ir banditiška klasta neigiamai veikia karių moralę.⁸¹

Partizaninio karo sąlygomis sovietų kariškiams buvo nelengva susiprasti sudėtingoje karinėje ir politinėje regiono situacijoje, kur veikė skirtingos, kartais viena kitai priešiškos jėgos: gausūs lenkų ir ukrainiečių nacionalistų būriai, vokiečių diversantai ir kt. Sunku buvo atskirti civilius gyventojus nuo sukilėlių. Pavyzdžiui, Ternopilio šturmo metu, kai 322-osios šaulių divizijos 1089-ojo šaulių pulko kuopa, vadovaujama leitenanto Solovjovo, įsiveržė į miestą ir pradėjo šukuoti gatves, naikindama vokiečius, kažkokie nepažįstami, civiliais drabužiais apsirengę vyrai pro namų langus į sovietų karius atidengė ugnį⁸². Lucke 1944 m. vasario 14 d. lenkų nacionalistai apšaudė sovietų priešlėktuvininkus iš kulkosvaidžio, įrengto katalikų bažnyčios varpinėje. Lvivo srityje 16-osios mechanizuotosios brigados žvalgai, apsistoję Svijašo kaime (veikiausiai Sviržas Peremyšlianų rajone), akiai pasitikėjo vietos gyventojais, kurie tyčia nuvedė juos ten, kur į juos pataikytų priešo pabūklas⁸³. Tame pačiame kaime, pasak pranešimo,

⁷⁸ *Ibid.*, ap. 30, b. 1772, l. 35.

⁷⁹ *RF GMA*, f. 361, ap. 6092, b. 110, l. 124, 203.

⁸⁰ *RF GMA*, f. 393, ap. 9023, b. 23, l. 153.

⁸¹ *RF GMA*, f. 361, ap. 6092, b. 110, l. 203.

⁸² *RF GMA*, f. 417, ap. 10597, b. 92, l. 203.

⁸³ *RF GMA*, f. 236, ap. 2675, b. 65, l. 81.

nenustatyti asmenys nužudė sužeistą karį, čia paliktą sulaukti, kol bus nuvežtas į ligoninę⁸⁴.

Vietos partizanų baimė ir noras atkeršyti už žuvusius bendražygius kartais paskatindavo sovietų karių karo nusikaltimus. Tipiškas pavyzdys nutiko šalia Kurhanų kaimo, Rivnės srities Ostroho rajone. 1944 m. sausio 23 d. keturis 8-osios šaulių divizijos žvalgus užpuolė nenustatyti asmenys. Trys raudonarmiečiai dingo be žinios, vienas buvo sužeistas, tačiau jam pavyko pabėgti ir grįžti į savo dalinį. Kitą dieną į šį kaimą atvyko raitoji žvalgyba (iki 50 karių), vadovaujama savo vado vyresniojo leitenanto Pičkuro. Visi vyriškos lyties gyventojai buvo suvaryti į šiaurinį kaimo pakraštį. Pičkuras pasiūlė kaimo gyventojams „išduoti banditus-banderovcus, nužudžiusius jo draugus“ ir pagrasino, kad priešingu atveju sušaudys visus vyrus. Žmonės verkė, neigė savo kaimo gyventojų dalyvavimą kariškių žudynėse, prašė viską išsiaiškinti. Nepaisydamas šių maldavimų, Pičkuras atrinko 30 vyrų ir įsakė juos sušaudyti „kaip banderovcus“. Šūviu iš asmeninio ginklo jis davė įsakymą dviem automatiniais ginklais ginkluotiems kariams šaudyti į žmones, dėl to 18 asmenų buvo nužudyti, 6 – sužeisti (du iš jų vėliau mirė), dar 6 per stebuklą liko gyvi, nes parkrito ant žemės anksčiau, nei nuaidėjo šūviai⁸⁵.

Surengęs sušaudymą viso kaimo akivaizdoje, Pičkuras įsakė padegti kelias trobas ir išvyko, palikdamas kaimo gyventojams atsisaukimą. „Taikūs stačiatikiai ukrainiečiai ir lenkai! – kreipėsi į juos sovietų vadas. – Aš šiandien atvykau pas jus, kad atkeršyčiau jūsų kaimui už tris karius, kuriuos jūs nužudėte... Už kiekvieną nužudytą mūsų karį aš žudysiu po 100 vyrų ir deginsiu kaimus...“⁸⁶

Kaip pranešė 287-osios šaulių divizijos, kurios daliniai netrukus įžengė į kaimą, politinis skyrius, civilių sušaudymo faktas vietos gyventojams įvarė tokią paniką, kad išvydę raudonarmiečius daugelis jų puldavo slėptis namuose⁸⁷. Dalinio vadovybė, bandydama nuraminti gyventojus, šį incidentą pavadino „provokaciniu prieš elementų išpuoliu“⁸⁸. Tuo pat metu divizijos medicinos batalionas teikė pagalbą visiems sužeistiesiems, o sunkiai sužeistieji buvo išgabenti į karo ligoninę. Netrukus į kaimą atvyko 13-osios armijos politinio skyriaus atstovai ir paaiškino kaimo gyventojams, kad Pičkuro savivalės faktas „neturi nieko bendro su Raudonosios armijos požiūriu į civilius gyventojus“ ir kad tokie nusikaltimai RA gretose yra neleistini, o kaltieji bus griežtai nubausti. Siekiant tai įrodyti praktikoje, „Pičkuro byloje“ dalyvaujant kaimo gyventojams buvo surengtas atviras teismo posėdis. Karinio tribunolas du kariškius nuteisė sušaudyti. Tačiau vos tik kaimo gyventojai nuėjo klausytis eilinės paskaitos apie „SSRS tautų draugystę“, karinis prokuroras, „atsižvelgdamas į

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ *RF GMA*, f. 236, ap. 2675, b. 78, l. 263.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ *RF GMA*, f. 361, ap. 6092, b. 110, l. 140.

⁸⁸ *Ibid.*

Pičkuro kovinius nuopelnus“ ir į tai, kad „piliečiai po didelio auklėjamojo darbo teisingai įvertino neteisėtą sušaudymo faktą kaip neturintį nieko bendra su Raudonosios armijos karių elgesiu“, pasiūlė mirties bausmę pakeisti 10 metų laisvės atėmimu⁸⁹.

Priešiškas požiūris į vakarų ukrainiečius kaip į „įtartinus nacionalistus“, kurių kiekvienas gali būti susijęs su sukilėlių judėjimu, tik stiprėjo. Tokį būdingą požiūrį į vietos gyventojus išsakė 13-osios armijos 162-osios šaulių divizijos viršila Nema, Ščurovičių kaime, Lvivo srities Radechivo rajone nužudęs penkiasdešimtmetę moterį, kuri, kaip jam pasirodė, prieš aviacijos antskrydžio metu leido signalines raketas⁹⁰:

Kiekviena moteris ir vyras man yra banderovcas. Tokia mintis man kilo po to, kai aš savo akimis mačiau moteris ir vyrus, kurie tyčiojosi iš mūsų kareivių ir vadų, kurių mes, atitraukdami, nespėjome pasiimti iš mūšio lauko.⁹¹

Apie tai, kad karių santykiai su vietos gyventojais anuomet buvo tam tikra problema, liudija kariuomenės politiniai pranešimai, kuriuose atsispindi daugybė karinių nusikaltimų, įvykdytų Vakarų Ukrainos teritorijoje. Pavyzdžiui, tame pačiame 162-osios divizijos politiniame pranešime buvo pažymėta, kad nepaisant to, jog „kariai turi teisingą požiūrį dėl elgesio su vietos gyventojais, kai kurie kariai ir vadai vis dar turi klaidingą požiūrį į civilius gyventojus“. Taip vien 1944 m. gegužės mėnesį, kaip pažymėta dokumente, „buvo užfiksuoti du piliečių, vietinių gyventojų, nužudymo atvejai ir du moterų išžaginimo atvejai“⁹².

Tokia situacija buvo tipinė ir kituose sovietų daliniuose, esančiuose Vakarų Ukrainos teritorijoje, apie tai liudija daugybė karinių dokumentų. Pavyzdžiui, 161-osios šaulių divizijos 359-ojo pulko karininkas, komunistas Serovas, bandydamas išprievartauti moterį, nužudė berniuką, gynusį savo motiną⁹³. O būdamas girtas, 161-osios šaulių divizijos 565-ojo šaulių pulko vado pavaduotojas majoras Tabačnikovas Oleksencės kaime nušovė 53 metų valstietį Medvedį už tai, kad šis atsakė „atvesti jam moterį“⁹⁴. Leitenantas Černovas iš 99-osios šaulių divizijos Nemirivo kaime, būdamas labai girtas, šūviu iš pistoleto nužudė penkerių metų vaiką ir sužeidė žindomą kūdikį⁹⁵. Leitenantas Korotkovas, 322-osios šaulių divizijos naikintojų būrio vadas, užuot „kovojęs su banderovcais“, dvi dienas kartu su visa grupe girtuokliavo kaime. Čia jie suiminėjo žmones, reikalavo naminės degtinės, plėšikavo ir prievartavo⁹⁶.

⁸⁹ RF GMA, f. 236, ap. 2675, b. 78, l. 264.

⁹⁰ RF GMA, f. 1399, ap. 1, b. 86, l. 164.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*, l. 163–164.

⁹³ RF GMA, f. 1399, ap. 1, b. 86, l. 106.

⁹⁴ RF GMA, f. 3093, ap. 9023, b. 23, l. 145.

⁹⁵ RF GMA, f. 3533, ap. 1, b. 181, l. 213.

⁹⁶ RF GMA, f. 417, ap. 10597, b. 92, l. 294.

OUN dokumentuose taip pat užfiksuota daug faktų apie smurtą prieš vietos gyventojus. Taip Debeslavcių kaime Kolomijos apskrityje aštuoni raudonarmiečiai išprievartavo vieną merginą, o kiti trys kariai tame pačiame kaime išprievartavo šešiasdešimt penkerių metų moterį⁹⁷.

Be abejo, pateikti pavyzdžiai tėra atskirų sovietų kariškių įvykdytų kriminalinių nusikaltimų ledkalnio viršūnė. Tačiau būtent RA vadovybė pirmavo vykdant didelio masto karo nusikaltimus prieš civilius gyventojus. Būtent jų įsakymais buvo sudeginami ištisi kaimai ir sunaikinami civiliai jų gyventojai. Berijos sūnus, Sergo Berija, kuris 1944 m. vasarą buvo Lvivo krašte, prisiminė, kad matė, kaip prie Mostiskų miestelio buvo sunaikintas „nacionalistų būrys“. Sovietų kariuomenė apsupo sukilėlius ir pasiūlė jiems pasiduoti, bet tie atsisakė. Tada į šį rajoną buvo perkelti trys artilerijos pulkai. Po galingo apšaudymo artilerija neliko gyvo nė vieno UPA kario. Kaip rašė S. Berija:

Vėliau sužinojau, kad generolai Konevas ir Petrovas [maršalas Ivanas Konevas ir generolas Ivanas Petrovas, atitinkamai 1-ojo ir 4-ojo Ukrainos frontų vadai – V. H.] pasiuntė iki dešimties artilerijos pulkų, kaip jie teigė, „užnugariui išvalyti“. Valė teritoriją būtent tokiu būdu. Net sovietų pasieniečiai, kuriems buvo patikėta užnugario apsauga, neslėpė pasipiktinimo: „Tai nėra žmoniška: prieš saujelę žmonių vykdyti beveik fronto operaciją. [...] Susitaikyti su tuo buvo sunku, mes smerkėme vokiečių generolus, kad jie kovoja su partizanais, o mūsų kariuomenės daliniai naudojo tuos pačius metodus, dažnai net dar žvėriškesne forma. Sudegindavome ištisus kaimus.“⁹⁸

Faktus, kad kariškiai, kovodami su sukilėliais, sudegindavo ištisus kaimus, patvirtina ir sovietų dokumentai. Pavyzdžiui, viename iš jų kalbama apie tai, kaip 4-osios tankų armijos 51-ojo atskiro motociklų pulko pajėgos kartu su pasieniečiais 1944 m. rugpjūčio 22 d.– rugsėjo 7 d. laikotarpiu vykdė UPA būrių likvidavimą Lvivo srities Javorivo, Krakivecio ir Liubačivo rajonuose. „Per šį laiką artilerijos ir minosvaidžių ugnimi buvo nužudyta 250 sukilėlių ir sudeginti Rohizno, Chutos, Lipinos ir Nakonečnės Druhės kaimai“, – teigiama dokumente⁹⁹. Lygiai taip pat veikė ir enkavedistai. 1944 m. rugpjūčio 20 d. NKVD kariai ir pasieniečiai, iš viso 500 karių, apsupo Piriatino kaimą Rivnės srities Dubeno rajone, ieškodami jame UPA būrių, ir, nieko neradę, sudegino 75 sodybas kartu su gyvuliais¹⁰⁰.

Stalino „Ypatinguosiuose aplankuose“ buvo išsaugota ir informacija apie Ukrainos kaimų sudeginimą kovinių veiksmų prieš sukilėlius metu. Pavyzdžiui, pasakojama apie 120 karinės-čekistinės grupės karių mūšį su 300 UPA karių, įvykusį 1944 m. spalio 25 d. Sorockės kaime, Ternopilio srities Terebovlios rajone. Sukilėliai atkakliai priešinosi. Mūšis truko nuo 7 val. ryto iki 15 val. Negalėdami „išmušti“ partizanų iš kaimo, čekistai kreipė-

⁹⁷ UCV VSA, f. 1, ap. 23, b. 926, l. 35.

⁹⁸ Серго Берия, „Мой отец – Лаврентий Берия“, in: *Киевские новости*, 1993-06-09.

⁹⁹ UCV VSA, f. 1, ap. 17, b. 1, l. 137.

¹⁰⁰ Владислав Гриневич, „Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр...“, p. 407.

si pagalbos į karo aviaciją. „Skraidantys tankai“ – smogiamieji lėktuvai Il-2 iš oro atakavo UPA gynybą, dėl to žuvo 76 sukilėliai, iš kurių 15 sudegė kartu su iš lėktuvų padegtomis trobomis¹⁰¹.

Apie tai, kad sovietų smogiamieji lėktuvai iš oro apšaudė „banderovcų kaimus“, liudijo savo atsiminimuose ir sovietų Ukrainos lakūnas, kosmonautas, aviacijos generolas leitenantas, du kartus Sovietų sąjungos didvyris Heorhijus Berehovijus¹⁰².

Tokia RA kova prieš partizanus neigiamai veikė karių, priverstų kautis ne su okupantais vokiečiais, o su vietos civiliais gyventojais, moralę. Generolas Petro Hryhorenka atsiminimuose rašė, kad buvę jo pavaldiniai iš 8-osios šaulių divizijos, atvykę pas jį į Maskvą, su pykčiu ir skausmu pasakojo, kaip jie jau po karo degindavo ir griaudavo gyventojų, įtariamų remiant sukilėlius, namus, kaip veždavo į Sibirą jų šeimas, žmonas ir vaikus, kaip jie „išmesdavo“ gyventojus iš kaimų ir vienkiemių, kaip vykdavo sukilėlių gaudynių reidus¹⁰³.

Išvados

Stalino režimo kovos prieš Ukrainos sukilėlių judėjimą dinamiką atspindi karinių-čekistinių operacijų skaičius. Per metus karo prieš UPA (1944 m. vasaris–1945 m. vasaris) NKVD įvykdė 9 508 karines-čekistines operacijas, per kurias buvo nužudyta 73 333 asmenys, 73 965 – buvo sugauti gyvi, 53 333 pasidavė, įskaitant ir tuos, kurie vengė tarnybos Raudonojoje armijoje (sovietų nuostoliai buvo tokie: nužudytų – 1 708, sužeistų – 2 076, dingusių be žinios – 317 asmenų)¹⁰⁴.

1945 m. lapkričio 1 d. duomenimis, žuvusių sukilėlių skaičius pasiekė 98 696, suimtų – 107 485, o pasidavusių ir vengusiųjų karinės tarnybos – 92 219 asmenų¹⁰⁵.

Analizuojant sovietų dokumentus apie žmonių nuostolius, iškart krenta į akis neproporcingas santykis tarp žuvusių sukilėlių ir enkavėdistų: pirmųjų skaičius lenkia antruosius kelis kartus. Tai galima paaiškinti ne tik tuo, kad prieš sukilėlius kovojo gerai apginkluotos, tinkamai parengtos ir skaičiumi pranašesnės pajėgos, bet ir tuo, kad tarp žuvusiųjų buvo daug civilių. Apie tai netiesiogiai liudija faktas, kad dokumentuose yra neatitikimų tarp žuvusiųjų ir suimtųjų sukilėlių bei iš jų paimtų ginklų – žmonių visada yra kur kas daugiau nei ginklų. Taigi turime išvadą, kad čekistai arba prirašydavo „mirusias sielas“, arba tai buvo sukilėliams priskirti civiliai, žuvę per baudžiamąsias akcijas.

¹⁰¹ Apie kovos su OUN eigą vakarinėse Ukrainos srityse nuo 1944 m. spalio 15 d. iki 31 d.: RFVA, f. 9410, ap. 2, b. 67, l. 359–365.

¹⁰² Георгий Береговой, *Три высоты*, Москва: Воениздат, 1986, p. 94–96.

¹⁰³ Петро Григоренко, *В подполье можно встретить только крысы...*, Нью-Йорк: изд-во Детинец, 1981, p. 292.

¹⁰⁴ UCV VSA, f. 9401, ap. 2, b. 94, l. 346.

¹⁰⁵ UCV VSA, f. 9401, ap. 2, b. 102, l. 1.

Verta pabrėžti, kad Stalino imperijos ir UPA kovoje, greta NKVD, svarbų vaidmenį suvaidino ir Raudonoji armija. Taip pat svarbu ir tai, kad reguliariosios kariuomenės įtraukimas į akcijas prieš partizanus atnešė neišvengiamą moralės nuosmukį ir karinių veiksmų bei metodų brutalizaciją, nes kariuomenei tekdavo kariauti prieš civilius gyventojus. Šiuo atveju į galvą ateina tam tikros analogijos. Reikšmingiausia standartinių Vokietijos kariuomenės vertinimų Antrojo pasaulinio karo metais peržiūrą, praėjusio amžiaus 10-ojo dešimtmčio pradžioje radikalai pakeitusią mokslininkų nuomonę, atliko amerikiečių tyrinėtojas Omeras Bartovas. Autorius įrodė, kad ne tik SS kariuomenė, bet ir Vermachto kariai reikšmingai nulėmė karo barbarizavimą Rytuose ir pavertė jį genocidiniu naikinimu¹⁰⁶. Tai labai primena situaciją Vakarų Ukrainoje, kur prieš UPA veikė ir NKVD, ir RA, o jų žiaurios veiklos pasekmės puikiai įsirašo į Ukrainos gyventojų genocidinio naikinimo formulę.

Kalbant apie genocidinį naikinimą, šiuo metu turime teisinį precedentą, kai Europos Žmogaus Teisių Teismas (EŽTT) 2019 m. kovo mėnesį atmetė buvusio KGB darbuotojo Stanislovo Drėlingo, pripažinto kaltu dėl genocido (už dalyvavimą operacijoje suimant su sovietų valdžia kovojusių Lietuvos partizanų vadą Adolfą Ramanauską, slapyvardžiu Vanagas), skundą. EŽTT sutiko su Lietuvos Aukščiausiojo Teismo išaiškinimu, kad sovietų okupantai vykdė sistemingą Lietuvos partizanų naikinimą ir tai galima laikyti lietuvių tautos genocidu. Po suėmimo Ramanauskas-Vanagas buvo kankinamas, okupacinis teismas nuteisė jį mirties bausme, kuri buvo įvykdyta 1957 m. Iš viso ginkluotoje antisovietinėje rezistencijoje Lietuvoje dalyvavo ne mažiau nei 50 tūkst. asmenų.

Anot Lietuvos teisingumo ministro Elvino Jankevičiaus, EŽTT pripažino, kad pareiškėjas buvo teisėtai nuteistas už bendrininkavimą vykdant genocidą, o tai reiškia, kad EŽTT kartu pripažino, kad Sovietų Sąjungos represijos prieš partizanus, kaip reikšminga nacionalinės grupės dalis, gali būti laikomos genocidu¹⁰⁷.

Ministras taip pat pažymėjo, kad „ligi šiol tarptautinės bendruomenės nuomonė, kad sovietų represijos, skirtingai nei nacių represijos, buvo tolygios genocidui, dar neįgijo persvaros. Šis sprendimas turėtų pakeisti situaciją.“¹⁰⁸

Be abejonės, tokį požiūrį verta taikyti ir Stalino režimo genocidinėms represijoms Ukrainoje. Antrosios Vakarų Ukrainos okupacijos metu Raudonoji imperija čia veikė dar žiauriau nei 1939–1941 m. Neturėdama daugumos gyventojų palaikymo, sovietų valdžia galėjo kliautis tik saujele vietinių kolaborantų ir iš Rytų atsivežtais funkcionieriais. Iš tiesų pagrindinė grėsmė šiam režimui buvo OUN ir UPA, ilgą laiką neleidusios Stalino valdžiai įsitvirtinti Vakarų Ukrainos teritorijoje.

¹⁰⁶ Žr.: Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, NY–Oxford: Oxford University Press, 1991.

¹⁰⁷ „Литва: ЄСПЛ підтвердив визнання радянських злочинів геноцидом“ [„Lietuva: EŽTT patvirtino sovietų nusikaltimų pripažinimą genocidu“], [online], in: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/03/15/7093998/>

¹⁰⁸ *Ibid.*

Ukrainos karas prieš Staliną pribloškia savo mastais, trukme, bekompromisiškumu ir sukilėlių pasiaukojimu. Apskritai Vakarų Ukraina sumokėjo didelę kainą už savo laisvės troškimą: nuo 1944 m. iki 1952 m. čia buvo represuota beveik pusė milijono žmonių (daugiau nei 134 tūkst. suimta, daugiau nei 153 tūkst. nužudyta, daugiau nei 203 tūkst. asmenų ištremta iš Ukrainos visam gyvenimui)¹⁰⁹. Visa tai griaua sovietinius mitus apie „buržuazinių nacionalistų banditiškų veiksmų“ lokalumą, sporadiškumą ir ribotumą, jų atotrūkį nuo savo tautos. Neturint masinės gyventojų paramos tokia kova būtų neįmanoma. UPA gretose dalyvavo keli šimtai tūkstančių žmonių, šimtai tūkstančių jų šeimų narių vienu ar kitu būdu buvo įtraukti į šią kovą ir taipogi tapdavo Stalino režimo represijų aukomis. Taip susiformavo tragiškos ir didvyriškos kovos prieš Stalino režimą istorinė atmintis, kurios, nepaisant visų imperijos pastangų, niekada nepavyko sunaikinti. Priešingai, ji virto tikru nacionaliniu simboliu, palankia dirva puoselėti Ukrainos savistovybės idėją. O šiuo metu ši istorinė atmintis padeda mušti tą patį priešą jau Rusijos ir Ukrainos karo metu.

¹⁰⁹ Лаврентий Берия, 1953. Стенограмма июльского Пленума ЦК КПСС и другие документы [1953. SSKP CK liepos plenumo stenograma ir kiti dokumentai], под ред. А. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев, Москва: Международный фонд „Демократия“, 1999, p. 47.

Vladyslav Hrynevyč

Stalino imperijos kova su Ukrainos sukilėlių judėjimu paskutiniajame Antrojo pasaulinio karo etape (1944–1945): Raudonosios armijos vaidmuo

SANTRAUKA

Straipsnyje, remiantis gausybe archyvinių dokumentų, analizuojama karinė priešprieša tarp Stalino imperijos ir Ukrainos sukilėlių judėjimo Vakarų Ukrainoje. Ypatingas dėmesys skiriamas Raudonosios armijos vaidmeniui, kuri, be bendrų su NKVD karinių ir baudžiamųjų operacijų, pati griebėsi kovos prieš sukilėlius karinių operacijų organizavimo, taip pat aktyviai dalyvavo tokiose akcijose, nukreiptose sunaikinti Ukrainos sukilėlių armiją (toliau – USA) ir Ukrainos nacionalistų organizacijos (toliau – UNO) pagrindį, kaip antai vietinių gyventojų trėmimas ir jų perkėlimas nuo fronto linijos, karinės mobilizacijos, represijos prieš USA šeimas ir kt. Autorius daro išvadą, kad Raudonosios imperijos karas prieš Ukrainos nacionalinę išsivadavimo judėjimą į savo negailestingas girnas įtraukė nemažą civilių gyventojų skaičių, dėl to šis karas tapo barbariškas ir tiek savo prigimtimi, tiek pražūtingomis pasekmėmis gali būti laikomas Ukrainos tautos genocidiniu naikinimu.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Antrasis pasaulinis karas, Vakarų Ukraina, Ukrainos sukilėlių armija, UPA, NKVD, genocidas

Владислав Гриневич

Сталінська імперія у боротьбі з українським повстанським рухом на завершальному етапі Другої світової війни (1944–1945 рр.): Роль Червоної армії

РЕЗЮМЕ

У статті на основі широкого масиву архівних документів аналізується військове протистояння між сталінською імперією та українським повстанським рухом у Західній Україні. Особлива увага при цьому приділяється ролі Червоної армії, яка крім спільних з НКВС військово-каральних операцій, сама вдалася до організації антиповстанських військових заходів, а також брала активну участь у таких спрямованих на нищення Української повстанської армії (далі – УПА) та підпілля Організації українських націоналістів (далі – ОУН) заходів, як депортації та відселення місцевого населення з прифронтової смуги, військові мобілізації, репресії проти сімей упівців тощо. Автор висновує, що війна Червоної імперії проти українського національно-визвольного руху затягнула на свої безжальні жорна значні маси цивільного населення, що призвело до її варваризації, а сама ця війна яка за своїм характером, так і нищівних наслідків може розглядатися як геноцидне винищення українського народу

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Друга світова війна, Західна Україна, УПА, Червона армія, НКВС, геноцидне винищення

„Išlaisvinti“, pasmerkti ir „nedėkingi“: Ukrainos ir ukrainiečių bolševikinė „resovietizacija“ (1943 m.–6 deš. pradžia)*

OLENA STIAŽKINA

Daktarė, profesorė, vyriausioji mokslo darbuotoja

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

XX a. antrosios pusės Ukrainos istorijos skyrius

(Kyjivas, Ukraina)

✉ fotodonetsk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

ABSTRACT. The purpose of this article is to analyse the first steps of “liberation” and restoration of the pre-war *status quo* for the Bolshevik government in Ukraine. The task is to find out what practices of “liberation” the people experienced under the Soviet occupation; in what way did the Bolsheviks react to the revitalization of the national idea; how re-Sovietization became the foundation for the restoration of the Russian imperial order; how Ukraine became a kind of a bridgehead for reinventing the model of Soviet imperialism in its “Russo-centric” posture.

In this text, re-Sovietization will be considered as the mechanisms and practices (together with the tools) of the Bolshevik government in relation to Ukrainian communities that came out of the war with intentions of public solidarity and the ability to resist, dangerous for the Kremlin.

The source base of the work includes archival documents of central authorities, security services, memoirs, statistical data, and correspondence. The methodological basis is the concept of agency, which implies the ability to choose options for people’s own life under any circumstances.

Conclusions: right at the first stages of returning to Ukrainian lands, the Bolsheviks resumed the repressive and marauding practices that were widespread before the World War II. Through condemnation and repressive policy, a blow was struck on the Ukrainian national revival. Due to broad campaigns against “Ukrainian bourgeois nationalism” and for “gratitude to the Russian people for liberation”, Ukrainians were “pushed aside” both as victims and as heroes of the World War II.

KEYWORDS: Re-Sovietisation, marauders, Ukrainian nationalism, repression, Russian imperialism.

* Dalis straipsnyje pateikiamos medžiagos buvo išspausdinta knygoje *Рокада: чотири нариси з історії Другої світової* [Rokada: keturios esė apie Antrojo pasaulinio karo istoriją], Київ: „Дух і Літера“, 2021.

1943 m. prasidėjęs ir 1944 m. spalio 28 d. pasibaigęs nacių išvarymas iš Ukrainos teritorijos buvo sunki, bet ne galutinė Ukrainos žmonių pergalė. Nacių okupacija buvo įveikta, bet sovietinis kolonializmas išsiplėtė teritoriškai, įgijo daugybę simbolinių ir politinių svertų ir pretendavo į „pasaulio gelbėtoją nuo fašizmo“.

Sovietų valdžios atkūrimo ir (arba) įtvirtinimo Ukrainos žemėse iššūkiu buvo susiję su gana pragmatiškais sunkumais, tarp kurių – katastrofiški demografiniai nuostoliai¹, valdymo krizė ir personalo trūkumas, pramonės objektų ir būsto naikinimas², vaikų benamystė³ ir kt. Kita vertus, Ukrainos žemių resovietizacijos specifika vyko su nauja simboline etikete, pagal kurią pats karas, pavadintas Didžiuoju Tėvynės karu, apibrėžė naują atspirties tašką, „nulini“ tašką sukurtojoje Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungoje (SSRS) kaip sovietinėje imperijoje, kurioje ukrainiečių kaip „mažesniųjų brolių“ vieta buvo pažymėta plačiu simboliu diapazonu – nuo fronto kareivių ir partizanų, ištirpusių „rusų sovietų“ liaudyje, iki bejėgių nacizmo aukų ir neaiškių, nestabilių, į išdavystę linkusių „nacionalistų“.

„Resovietizacijos“ terminas, vartojamas teksto pavadinime ir tekste, atspindi autoriaus požiūrį į socialinius politinius procesus, vykusius Ukrainoje per paskutinius dešimt Stalino gyvenimo metų. Ukrainos žemėmis vadinsiu tas, kurio buvo okupuotos rusų: vienos 1918–1920 m., kitos 1939 m. ir 1944 m. Šios okupacijos politiškai buvo apibrėžiamos kaip „sovietinės sistemos įtvirtinimas“ (o tikrovėje – priverstinis diegimas, O. S.). Žemėms, kurios Maskvos valdžioje atsidūrė 1918–1920 m., okupacija jau XX a. trečiojo dešimtmečio viduryje įgijo užsitęsusių transformacinių kolonijinės politikos bruožų; dalies vietos gyventojų kolaboravimas peraugo į sąmoningą ar prievartinį dalyvavimą stiprinant Kremliaus režimą. Vakarų teritorijoms blogą sovietinio modelio transformacijos scenarijų 1941 m. nutraukė ne mažiau blogi bandymai įdiegti nacistinį kolonializmą. 1944 m. užsitęsusi sovietinė okupacija prasidėjo antrą kartą, vėliau įgijo ir kolonijinės politikos bruožų, kurią rėmė ne tik valdžios deleguoti atvykėliai, bet ir vietos gyventojai. Kalbėti ir apie tų ukrainiečių, kurie kovojo už Ukrainą, ir tų, kurie pasidavė (arba sąmoningai ar nesąmoningai,

¹ Laikotarpiu nuo 1941 m. sausio iki 1945 m. sausio 1 d. respublikoje gyventojų sumažėjo nuo 40 mln. 967 tūkst. iki 27 mln. 383 tūkst. pagal: *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 [Nemirtingumas. Ukrainos atminties knyga. 1941–1945]*, Редакційна колегія: керівник І. О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський та П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський, Київ, 2000, p. 561.

² Sunaikinta 16 100 pramonės įmonių, iš jų 599 sunkiosios ir vidutinės mašinų įrangos gamyklos, 28 metalurgijos ir 25 kokso chemijos gamyklos, 882 Donecko anglies baseino kasyklos ir šimtai kitų pramonės šakų įmonių. Per karą nustojo veikti 10 magistralinių geležinkelių, 5,6 tūkst. geležinkelio tiltų, 1,8 tūkst. geležinkelio stočių. Sugriauta 33 000 mokyklų, universitetų, technikos mokyklų, mokslo institutų patalpų, 18 000 gydymo įstaigų, daug teatrų, muziejų, kitų kultūros įstaigų, *Історія народного господарства Української РСР [Ukrainos SSR tautinio ūkio istorija]*, 3 tomai, t. 3, kn. 1, Київ, 1985, p. 165–168.

³ Nuo 1941 m. iki 1943 m. gegužės mėn. 190 000 vaikų prarado ryšį su tėvais, I. В. Маловічко, *Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1935–1945 роках 20 століття на території України [Vaikų benamystės ir nepriežiūros įveikimas XX a. 1935–1945 metais Ukrainos teritorijoje]*, in: *Порівняльно-аналітичне право (Lyginamoji ir analitinė teisė)*, nr. 3–1, 2013, p. 52.

veikiami agresyvios propagandos, solidarizavosi su Maskvos politika), vaidmenį ir veiksmų apimtį, reiškia dalytis atsakomybe už istorines žaizdas, kurias patyrė ir kurias padarė ukrainiečiai sovietinio režimo atkūrimo metu.

Šio straipsnio tikslas – ištirti pirmuosius „išvadavimo“ žingsnius bei bolševikų valdžios *status quo*, turėto iki karo, atkūrimą pasitelkus smurtą ir represijas, slopinant ukrainiečių siekį atrasti savo likimą, stiprybę, pajėgumą, tramdant visuomenę ir trukdant jai atsikurti, kuri, pasak Catherine Beck, „nors ir su regioniniais skirtumais, bet atstatė priešrevoliucines vertybes, išgyveno tautinį atgimimą“⁴. Šiame straipsnyje resovietizacija bus suvokiama kaip mechanizmai ir praktikos (taip pat ir įrankiai), kuriuos naudojo bolševikų valdžia ukrainiečių bendruomenių, kurios po karo ėmė rodyti visuomeninio solidarumo ir gebėjimo pasipriešinti ženklus, atžvilgiu. Straipsnis atskleis, kaip Ukraina tapo placdarmu, tramplinu iš naujo išradinėti sovietinio imperializmo „rusocentrinės“ krypties modelį.

Pirmieji žingsniai

Jei Europos šalyse taikus gyvenimas prasidėdavo daugiausia nuo savivaldos ir centrinės valdžios intencijų legitimizacijos arba delegitimizacijos – per linčo ar teismo procesus, rinkimus⁵ – tai Ukrainos teritorijoje jis prasidėjo nuo teritorijų „valymo“ (kartais agresyvios greitos „sanitarijos“) nuo „priešiškų“ elementų; tai buvo patikima specialiosioms Vidaus reikalų liaudies komisariato (Rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD) struktūroms. Pastebėtina, kad šios struktūros – NKVD operatyvinės grupės – pirmą kartą panaudotos 1939 m. inkorporuotose Vakarų Ukrainos žemėse. Tada joms buvo pavesta užimti (vietinių) ryšių įstaigas, bankus, spaustuves ir pan. Be to, operatyvinės-čekistinės grupės turėjo suimti ir įkaitais paimti žymius politikus, žemvaldžius, valdžios atstovus, kurti agentų tinklus, kontroliuoti strateginius objektus, taip pat užtikrinti viešąją tvarką. Juk būtent jie tapo pirmąja okupacine struktūra, su kurios veikla susidūrė Vakarų Ukrainos gyventojai.

Operatyvinių grupių panaudojimas teritorijose, iš kurių buvo išvaryti naciai, parodė, kiek „gimininga“ ir „sava“ sovietų valdžia laikė save Ukrainos teritorijose. Ateidamos į miestus ir kaimus kartu su priešakiniais kariuomenės daliniais, operatyvinės grupės buvo gavusios įgaliojimus sudarinėti pirmųjų „išdavikų“ ir „kolaborantų“ sąrašus pagal „šviežius pėdsakus“ ir juos vykdė (nerandant pastarųjų buvo suiminėjami jų šeimos nariai)⁶.

⁴ Катрін Бек, Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР [Stalininės sistemos atkūrimas pokario Ukrainos SSR], in: *Український історичний журнал*, nr. 4, 2012, p. 131.

⁵ Cf. István Deák, Norman M. Naimark, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*, Westview Press, 2015, p. 288.

⁶ Cf. Юрий Т. Терещенко, Організація відновлення діяльності органів НКВС на території України, звільненій від окупації під час другої світової війни [NKVD organų veiklos atkūrimo organizavimas iš okupacijos išlaisvintos per Antrąją pasaulinę karą Ukrainos teritorijoje], in: *Південноукраїнський правничий часопис*, 2016, nr. 2, p. 193–197.

Pirmieji „išvadavimo veiksmai“, su kuriais susidūrė vietos gyventojai, buvo didelio masto plėšimai. Plėšimas „savose“ Ukrainos teritorijose – tai yra tose, kurios nuo 1922 m. priklausė SSRS – vyko pagal savotišką scenarijų, kurių vykdytojai imitavo ir vaizdavo prieškarinį beteisiškumą. Raudonosios armijos kariai plėšė „išlaisvintus“ Ukrainos gyventojus, ne tik civilių gyventojų turtą laikydami trofėjais, bet ir prisidengdami NKVD vardu surengtomis kratomis pas „įtartinus asmenis“ arba „turto paėmimo“ pretekstu. Sovietinė valstybė sukūrė grobstymo šabloną per nepamirštamus šūkius ir akcijas „grobk tai, kas pagrobta“, duonos ir turto atėmimą iš valstiečių, išbuožinimą, turto konfiskavimą ir kt.

Būtent šios – postsovietiniams ukrainiečiams pažįstamos – represinio teisėsaugos institucijų elgesio praktikos, imituotos plėšikų, atvėrė joms bet kurio namo duris be pasipriešinimo. Pranešime, adresuotame NKVD liaudies komisarui Lavrentijui Berijai, užfiksuota nemažai panašių plėšikavimo Charkivo mieste faktų. Pavyzdžiui, 1943 m. rugpjūčio 28 d. „penki kariškiai, prisistatę NKVD kariais, įėjo į piliečio Serhijaus Hrycenko butą, atliko kratą ir paėmė kišeninį laikrodį, moterišką laikrodį, auksinius auskarus, tris auksinius žiedus ir kitus vertingus daiktus“⁷; 1943 m. rugpjūčio 28 d. „į M. S. Važnevič butą įėjo du kariškiai, kurie prisistatę kontržvalgybos atstovais atliko kratą, paėmė nemažai namų apyvokos ir vertingų daiktų ir, paleidę kelis šūvius, dingo“⁸.

1943 m. rugpjūtį SSSR vidaus reikalų komisaras Riasnojus rašė: „Plėšimus Raudonosios armijos kareiviai vykdė prisidengdami trofėjinio turto paieška pas vietos gyventojus.“ 1943 m. rugpjūčio 26 d. du kariškiai atvyko pas pilietę Lukeriją Chmelevską (Charkivo m.) ir, prisidengę trofėjinio turto paėmimu, paėmė 680 rublių, paltą, laikrodį ir pasą; 1943 m. rugpjūčio 26 d. trys kariškiai, iš kurių du buvo ginkluoti kulkosvaidžiais, tuo pačiu pretekstu iš pilietės Oleksandros Nahornajos (Charkivo m.) paėmė chronometrą, karišką diržą ir 2 kg cukraus“⁹. 1943 m. rugsėjo 12 d., remiantis NKVD pranešimu, iš Vorošylovhrado srities (dabar Luhansko) Kryvorižios kasyklos gyventojos Pelagijos Tkačenko „buvo pavogti drabužiai: 4 poros moteriškų apatinių, 2 poros kaliošų, 2 poros vyriškų apatinių, vyriški batai ir kiti daiktai“¹⁰.

Ukrainos žemėse, iš kurių buvo išvaryti naciai, sovietų kareiviai pasisavindavo viską, kas jų akimis, buvo vertinga: pinigus, laikrodžius, gramofonus, miltus, spiritą, drabužius, įskaitant dėvėtus, karves (kurias jie paskui valgė), audinius, akinius, antklodes, patalynę, indus ir kt.

⁷ Detali pažyma. Apie plėšikavimo Charkivo mieste faktus ir kovą su juo, 1943 m. rugpjūčio 31 d., in: *Ukrainos saugumo tarnybos valstybinis žinybinis archyvas*, (Галузевий державний архів Служби безпеки України, toliau – UST VŽA), f. 16, ap. 1, b. 540, l. 32.

⁸ *Ibid.*, l. 47.

⁹ *Ibid.*, l. 31, 31v.

¹⁰ SSR Sąjungos Vidaus reikalų liaudies komisarui, Valstybės saugumo generaliniam komisarui dr. Berijai L. P. in: *Ibid.*, l. 103.

Be trofėjų medžioklės, nors jie jokiū būdu negalėjo būti laikomi trofėjais tariamai savo, sovietinėje, teritorijoje, kariai griebėsi prievartavimų ir žmogžudysčių: „1943 m. rugpjūčio 28 d. ChPZ kaime (Charkive) pilietės Vasiljevės bute kareivis Belozеровas nužudė jos vyrą – Mikhailą Sovetskij“¹¹; „1943 m. rugsėjo 23 d. du kariai įėjo į Raudonosios armijos kareivio žmonos Stepanidos Kotlyar, gyvenančios Charkovo srities Didžiosios Danylivkos kaime, butą ir grasindami, kad nušaus, ją išprievartavo“¹²; „1944 m. sausio 1 d. naktį Kijevo gvardijos 8-osios divizijos naikintuvų pulko viršila Andrijus Petrovičius Poluninas iš automato nušovė penkiametę mergaitę Valentiną Balaban ir sunkiai sužeidė jos motiną Oleksandrą Semenivną Balaban, kurios gyveno Byševe, Kijevo srityje“¹³; „1944 m. sausio 5 d. naktį karys ryšininkas Mychailo Prokopovič Sičikov ėmė reikalauti, kad pilietė Pelagija Ždan turėtų su juo lytinių santykių, o jai nesutikus, Sičikov bute sudaužė baldus, pagriebė šautuvą, iššoko iš namų ir šūviu pro langą nužudė pilietę Ždan, o pats pasislėpė.“¹⁴

Pagal tokius pačius scenarijus sovietų kariai toliau žudė ir prievartavo „išvaduotame“ Lvice ir kartais patekdavo į kriminalinės situacijos mieste santrauką: „1945 m. sausį karys S. P. Kopeganovas nužudė pilietę Razdolską ir paėmė 50 tūkst. rublių“¹⁵. Tokie sovietų kariškių veiksmai nesiliovė ir po karo: 1945 m. gruodžio 27 d. sovietų kariai išprievartavo ir sumušė merginą iš Drohobyčo, kuri po nusikaltimo išprotėjo¹⁶. Nuo 1945 m. gruodžio 26 d. iki 1946 m. sausio 5 d. VOS NKO karių grupė Drohobyčo srities Samboro mieste plėšė, kankino ir žudė miesto ir kaimų gyventojus: apiplėštam Samboro bažnyčios kunigui trijose vietose sulaužė kaukolę ir sulaužė šonkaulius, Volios-Baraneckos kaime „raudonieji vagsys“ apiplėšė ir nužudė kaimo gyventoją Hryceką ir jo dukrą bei sunkiai sužalojo jo žmoną, Voskovičių kaime apiplėšė ir nužudė 65 metų moterį¹⁷.

1950 m. (!) rugpjūčio 23 d. Černigovo srities Prylukų mieste du karinio dalinio kariai bandė apiplėšti darbininką A. N. Levčenko ir tuo pat metu smarkiai sumušė jam galvą¹⁸.

¹¹ *Ibid.*, l. 32v.

¹² UKP(b) CK sekretoriui dr. Korotčenko. Pranešimas. Dėl kariškių neteisėtų veiksnių ir nusikalstamų veikų, 1943 m. spalio 7 d., in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 1, b. 534, l. 26–27.

¹³ UKP(b) CK sekretoriui dr. Chruščiovui. Pranešimas. Dėl plėšikų ir vagių grupuočių likvidavimo Kijevo mieste 1944 m. sausio 18 d. b. 545, l. 7.

¹⁴ *Ibid.*, l. 8.

¹⁵ Darbininkų laišakai ir pareiškimai bei medžiaga jiems nuo A iki E 1945 m. sausio mėn. – 1945 m. gruodžio mėn., in: *Ukrainos centrinis valstybinis visuomeninių susivienijimų archyvas (Центральний державний архів громадських об'єднань, toliau – UCV VSA)*, f. 1, ap. 41, b. 2, l. 40.

¹⁶ Oficialus pranešimas. Dėl padažnėjusių pranešimų pašto korespondencijoje apie banditizmo ir plėšimų atvejus, in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 1, b. 0561, l. 206

¹⁷ Specpranešimas. Apie banditizmo pasireiškimus, kuriuos vykdė kariškiai Drohobych regione. 1946 m. sausio 25 d., in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 1, b. 566, l. 205, 207.

¹⁸ Specpranešimas. Apie banditiškai-chuliganiškus asmenų, tarnaujančių kariuomenėje, veiksmus Lucko rajone, 1950 m. rugpjūčio 23 d., in: *UST VŽA*, f. 16, ap.1, b. 766, l. 177.

Ukrainos teritorijoje per visą resovietizacijos laikotarpį įvykdytų plėšimų masto tiksliai įvertinti negalima. Pirma, skundą pateikusių asmenų skaičius buvo daug mažesnis nei tikrų aukų. Žmonės bijojo skųstis, nes „okupuotų“ išdavikų paženkinimas sugriovė pasitikėjimą jais represinės valdžios akyse. Skųstis sau leisti galėjo tik „socialiai savi“ – darbininkai, kolūkių vadovai, raudonarmiečių žmonos, partizanai ir kt. Tačiau mastai – net ir turint nepilną nusikaltimų vaizdą – buvo tokie įspūdingi, kad gynybos liaudies komisaro pavaduotojas į juos 1944 m. gegužės 30 d. reagavo įsakymu „Dėl žiaurumų, ginkluotų apipėšimų, vagysčių iš civilių gyventojų ir asmenų nužudymų, kuriuos vykdo kariai fronto linijoje, ir priemonių prieš juos“. Įsakymas numatė įvesti griežtą karių elgesio kontrolę ir pažeidėjų bylas nagrinėti karo tribunole¹⁹. Tačiau šios pastangos realią situaciją pakeitė mažai. Pavyzdžiui, peržiūredama Ukrainos gyventojų susirašinėjimą su fronto kariais ir (arba) tarpusavyje, Ukrainos SSR Valstybės saugumo liaudies komisariato (rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*, NKGB) karinė cenzūra tik 1945 m. gruodį aptiko 926 laiškus, „kuriuose buvo pranešta apie banditizmą ir plėšimus keliuose respublikos regionuose“²⁰, kuriuos vykdė Raudonosios armijos kariai.

Bandymai bausti

Subjektiškumo netekusiai Sovietų Ukrainos vyriausybei 1943 m. sausio pabaigoje Maskvoje įvykusiame Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (VKP(b) CK) posėdyje buvo nurodyta grįžti į „išlaisvintą teritoriją“. Pirmoje „eilėje“, kuri „pagal UKP(b) CK liniją“ turėjo išvykti į Ukrainą sausio 25 d., išvyko tik vienas struktūrinis padalinys – Propagandos ir agitacijos skyrius²¹. Galų gale būtent operatyvinių-čekistinių grupių, kurios pirmosios įžengė į užkariautas žemes, veiklos derinimas su sistemingomis propagandos ir agitacijos priemonėmis buvo instrumentas, paleidęs visą resovietizacijos mechanizmą.

Pastebėtina ir tai, kad pirmojoje „vyriausybiniėje eilėje“ buvo išsiųsta laikraščio *Už Sovietų Ukrainą* (*За Радянську Україну*) redakcija, taip pat dalis laikraščių *Komunist* ir *Sovietų Ukraina* (*Советская Украина*) darbuotojų. O Ukrainos partizaninio judėjimo štabas, išskyrus kelis žmones, liko Maskvoje iki pat „ypatingųjų nurodymų“²². Tikroji Sovietų Ukrainos valdžia, kaip ir XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais, buvo Kremliuje.

Išlaisvinti nuo nacizmo, Ukrainos teritorijų gyventojai atsidūrė tokioje situacijoje, kai sovietų valdžia, anksčiau visus palikusi likimo valiai, sugrįžo tam, kad, viena vertus, nu-

¹⁹ *Русский архив: Великая Отечественная. Приказы народного комиссара обороны СССР. (1943–1945 гг.)*, Москва: Терра, 1997, p. 290–292.

²⁰ Oficialus pranešimas. Dėl pranešimų apie padažnėjusius banditizmo ir plėšimų atvejus korespondencijoje paštu aptikimo, in: *UST VŽA*, f. 16, ap.1, b. 0561, l. 125.

²¹ UKP(b) CK posėdžio protokolas. 1. Klausimai, susiję su Ukrainos vyriausybės perkėlimu į Ukrainos teritoriją, in: *Centrinis valstybinis Ukrainos aukščiausių valdžios ir valdymo institucijų archyvas (Центральный державний архів вищих органів влади та управління України, toliau – CVU AVVIA)* f. P-2, ap. 12, b. 218, l. 1.

²² *Ibid.*, l. 2.

baustų tikrus ir įsivaizduojamus išdavikus, kita vertus, atkurtą „sovietišumą“ su visais jo ritualais ir simboliais. Esant tokioms aplinkybėms, atpildo ir teisingumo troškulys, pripildęs visų iš okupacijos išlaisvintų Europos bendruomenių nuotaikas, sovietinėje versijoje neapykantą pavertė pilietine pareiga²³ ir nukreipė ją sovietų režimo įtvirtinimui reikalinga linkme. Nuo 1941 m. gruodžio iki 1944 m. rugpjūčio buvo priimta nemažai NKVD ir prokuratūros direktyvų ir nurodymų, SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dekretas (1943 m. balandžio 19 d.), keli departamentų nutarimai ir Aukščiausiojo Teismo ir SSRS prokuratūros paaiškinimai, SSRS Liaudies komisarų tarybos (LKT) potvarkiai, bendras NKGB ir SSRS prokuroro aplinkraštis, susijęs su įvairių civilių gyventojų bendradarbiavimo su okupacine valdžia formų kvalifikavimu²⁴. Be to, visi šie „fundamentalūs“ dokumentai, susiję su okupuotų žmonių elgesio vertinimu, taip pat formavo tam tikrus standartus ir idėjas apie tai, ko jokių būdu negalima daryti okupacijos sąlygomis ir kas sovietų valdžios akivaizdoje buvo kvalifikuojama kaip baisūs nusikaltimai. Šie dokumentai taip pat sukūrė verbalinę sistemą nusakyti žmogaus elgesiui: žodžiai užpildė žiniasklaidos, pasakojimų apie pokalbius su tyrėjais, filmų ir grožinės literatūros sferas. „Išdavystės“ (зрада) sinonimų sąrašas buvo papildytas žodžiais „bendrininkas“ (поплічник), „talkininkas“ (посіпак), „pagalbininkas“ (пособник) ir pan. Kai 1944 metų viduryje Raudonoji armija Vakarų Ukrainoje susidūrė su Ukrainos sukilėlių armijos (Українська повстанська армія, UPA) karių pasipriešinimu, prie „priešų“ apibūdinimo pridėtas terminas „ukrainietiš-kai-vokiškieji nacionalistai“. Pavyzdžiui, Nikita Chruščiovas 1944 metų lapkritį Ukrainos komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (УКР(б) ЦК) plenumo Ukrainos karių formuotes pavadino „gaujomis“ (Rus. банды), „hitlerininkais“, „vokiečių agentais“, „vokiečių imperialistų talkininkais“ ir t.t.²⁵ Dėl neapykantos, kuri buvo formuojama valstybės mas-tu ir per pagrindinį Ukrainos partijos žurnalą *Ukrainos bolševikas* (Більшовик України), „ukrainiečių-vokiečių nacionalistai“ buvo įvardyti kaip „pikčiausi Ukrainos liaudies priešai“²⁶ ir nusileido tik „fašistiniams grobikams“.

²³ Сергій Єкельчик, *Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни* [Kasdienis stalinizmas, Kijevas ir Kijevo žmonės po Didžiojo karo], Київ: Laurus, 2018, p. 20.

²⁴ Cf. Тамара В. Вронська, „Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки“ [„Režiminės ribojimo organų priemonės išlaisvintoje Ukrainos teritorijoje Didžiojo Tėvynės karo metu ir pirmaisiais pokario metais“], in: *Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, 1997, p. 125–142; Тамара В. Вронська, „Феміда воєнної доби і цивільне населення“ [„Karo meto Temidė ir civiliai gyventojai“], in: *Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, 1999, p. 100–119; Тамара В. Вронська, „Феномен „пособництва“: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни“ [„Kolaboravimo“ fenomenas: civilių gyventojų bendradarbiavimo su okupantais kvalifikavimo problema anks-tuuoju Didžiojo Tėvynės karo laikotarpiu“], in: *Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2008, p. 88–97.

²⁵ УКР(б) ЦК pirmojo sekretoriaus drg. N. S. Chruščiovo pranešimas UKP(b) ЦК plenumo, 1944 m. lapkričio 22–24 d., in: *CVU AVVIA*, f. 1, ap. 1, b. 667, l. 10–13, 23–24.

²⁶ О. Касисменко, „Українсько-німецькі націоналісти-найлютіші вороги українського народу“ [„Ukrainiečių-vokiečių nacionalistai – didžiausi ukrainiečių tautos priešai“], in: *Більшовик України*, nr. 11, 1944, p. 18–24.

1943–1945 m. NKVD valdžia Ukrainos žemėse už „Tėvynės išdavimą“ suėmė ir nuteisė 45 027²⁷ žmones (iš viso 1943–1953 m. „Tėvynės išdavikais ir jų bendrininkais“ buvo pavadinta 93 590 žmonių²⁸). Santykiniais skaičiais (suimtųjų skaičius, palyginti su visų gyventojų skaičiumi) tai buvo mažiau nei Belgijoje (iškelta 450 tūkst. bylų, 60 tūkst. bylų perduota į teismą, 49 tūkst. žmonių buvo nuteisti įvairaus laipsnio bausmėmis²⁹; Norvegijoje, kur iki penktojo dešimtmečio pabaigos, Istváno Deáko duomenimis, teismo procesuose dalyvavo 92 805 žmonės (4 proc. šalies gyventojų), iš jų 17 tūkst. buvo išsiųsti į kalėjimus įvairiems įkalinimo terminams; šiuo laikotarpiu Nyderlanduose iš beveik 9 milijonų gyventojų apie 150 tūkst. žmonių buvo įtariami kolaboravimu, 60 tūkst. buvo įkalinti teismo sprendimu, 152 žmonėms buvo skirtas mirties nuosprendis, tačiau tik 40 iš jų įvykdyta mirties bausmė³⁰). Per šį laikotarpį 300 tūkst. Vengrijos piliečių buvo vienaip ar kitaip nubausti – nuo įkalinimo iki draudimo eiti pareigas. Austrijoje buvo ištirta 130 tūkst. karo nusikaltėlių ir kolaborantų bylų. Į teismą pateko 23 tūkst. bylų, kuriose 13,6 tūkst. žmonių buvo pripažinti kaltais³¹.

Tačiau mažesnis už kolaboravimą nubaustų okupuotų ukrainiečių skaičius jokių būdu nepatvirtino, kad sovietinė represinė sistema yra švelnesnė. Mažesnę nubaustų žmonių skaičių, palyginti su Europos šalimis, lėmė grynai pragmatiški iššūkiai. Tarp jų – antrosios karinės mobilizacijos bangos poreikis papildyti Darbininkų ir valstiečių Raudonosios armijos³² sudėtį, būtinybė atkurti pramonę ir žemės ūkį, visų pirma orientuotą į fronto poreikius³³. Totalioms represijoms prieš okupuotus (ar „išlaisvintus“) žmones buvo netinkamas laikas. Be to, kariuomenės moralė ir kovinės savybės sovietų valdžiai buvo toks

²⁷ В. М. Нікольський, *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-х рр.): історико-статистичне дослідження [SSRS valstybės saugumo organų represinė veikla Ukrainoje (XX a. 3 deš. pab.–6 deš.): istoriniai ir statistiniai tyrimai]*, Донецьк, 2003, p. 510–511.

²⁸ *Ibid.*, p. 206–224, 451–452.

²⁹ Pieter Lagrou, „Historical trials: getting the past right – or the future?“, *The Scene of the Mass Crime. History, Film and International Tribunals*. Ed. Delage C. and Goodrich P., London: Routledge, 2013, p. 9–22, [online]: http://www.academia.edu/4497422/_Historical_trials_getting_the_past_right_or_the_future_

³⁰ István Deák, *op. cit.*, p. 204.

³¹ Tony Judt, „The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe“, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, I. Deák, J. T. Gross and T. Judt (eds.), Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 301.

³² Ukrainos mokslininkų duomenimis, per antrąją mobilizacijos iš Ukrainos teritorijų bangą į Ukrainos DVRA gretas buvo mobilizuota nuo 2,7–3 iki 4 milijonų žmonių, Людмила Рибченко, „Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.“ [„Sovietų karinė mobilizacija Ukrainos teritorijoje 1941–1945 m.“], *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси [Ukraina Antrajame pasauliniame kare: vaizdas iš XXI amžiaus. Istoriniai rašiniai]*, Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. С. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Ресент, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко, 11 kn, Київ: НВП „Видавництво „Наукова думка“, НАН України“, 2011, p. 316.

³³ Karo išvakarėse Ukrainos SSR pramonės ir gamybos personalas sudarė 2,6 milijono žmonių, o 1945 m. – tik 1,3 milijono žmonių, Володимир К. Баран, „Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955)“ (Розділ 29) [„Україна pirmajame pokario dešimtmetyje (1946–1955)“ (29 skyrius)], *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження [Ukrainos ekonomikos istorija: istoriniai ir ekonominiai tyrimai]*, в 2 т., ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гець et al., відп. ред. В. А. Смолій, авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран et al., т. 2, Київ: Ніка-Центр, 2011, p. 367.

aukštas prioritetas, kad valstybės saugumo institucijos ėmė ginti karių ir vadų žmonių ir artimųjų elgesį okupacijos metais. 1943 m. gruodžio mėn. SSRS NKGB nurodymai buvo išsiųsti sąjunginių ir autonominių respublikų KGB komisarams, regionų ir apygardų KGB skyrių viršininkams, fronto karinės cenzūros skyrių viršininkams. Juose buvo kalbama apie būtinybę imtis atsargumo priemonių dėl laiškų, siunčiamų kariams, kuriuose pranešama apie amoralų karių žmonių ir artimųjų elgesį. Tokie pranešimai buvo vadinami „provokaciniais“ ir tokiais, kuriais „siekiama sumenkinti [kariškių] kovinius pajėgumus“. „Siekiant sustabdyti tokius antisovietinio darbo metodus“, minėtas siuntas siūlyta konfiskuoti, o jų autorius rasti ir suimti³⁴.

Toks pasirengimas „nematyti“ jokių blogo ar netarybinio elgesio požymių karių žmonių ir artimųjų elgesyje buvo visiškai racionali strategija ir jokiū būdu nereiškė režimo švelninimo. Karių šeimos pagal daugybę 1941–1943 m. nutarimų, direktyvų ir nurodymų liko įkaitėmis ir karių bei tėvynės vadų išdavystės atveju (net „išdavikiškų nuotaikų“ atveju) perėjo į priešų pusę, buvo paimamos į nelaisvę ir pan., suimamos ir tremiamos³⁵.

Todėl kaip potencialūs įkaltai, kurie buvo reikšmingas įtakos svertas į kariuomenę mobilizuotų vyrų elgesiui, ir kaip „darbo fronto“ ištekliai, deokupuoti ir masiškai nerepresuoti žmonės buvo „naudingesni“ bolševikų valdžiai. Be to, nebaudžiamų, net nesuimtų, bet vis dar neaiškių ir įtartinų piliečių stigmatizavimas dėl jų buvimo okupuotose teritorijose dešimtmečius išliko ukrainiečių marginalizacijos politikos dalimi.

Kita vertus, per propagandą įteisinta neapykanta, kuri turėjo būti jaučiama „priešų“ atžvilgiu, nesutapo su supratimu apie žmogaus išgyvenimo okupacijoje netiesiškumą, daugialypiškumą. Taigi, žmonės mieliau demonstravo neapykantą, nei iš tikrųjų ją jautė. Pastebėtina, kad net pagrindinis priešas – vokiečiai – kartais nesukeldavo lauktos neapykantos, kurią būtų galima panaudoti kaip mobilizacinį mechanizmą³⁶. Atkurtos vietinio (erdvinio, profesinio, lyčių, tautinio) solidarumo sistemos, išgyvenimo kartu praktikos, bendradarbiavimo su priešu patirtis, pasyvaus pasipriešinimo sistemos prisidėjo prie to, kad bendruomenės dažniausiai saugodavo savo ir kitų žmonių paslaptis apie „neteisingą elgesį“, kad nebūtų represuojami bolševikų valdžios, o kartais net turėjo jėgų ginti „nesąžiningai nuteistus“ bendradarbius, kaimynus ir giminaičius.

³⁴ SSRS NKGB raštas Valstybės saugumo liaudies komisarams, sričių ir apskričių Valstybės saugumo departamentų vadovams, karinės cenzūros skyrių viršininkams, 1943 m. gruodžio 12 d., in: *UST VŽA*, f. 9, b. 18, l. 41.

³⁵ Тамара В. Вронська, *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)* [Sutramdymas baime: šeimos įkaltai sovietų valdžios baudžiamosioje praktikoje (1917–1953 metai)], Київ: Темпора, 2013, p. 272–302.

³⁶ Serhijus Jekelčykas atkreipė dėmesį į tai, kad partijos pareigūnams nerimą kelia Kyjivo gyventojų veiksmai ir pareiškimai vokiečiams, kurie 1943 metų rugpjūčio 16 dieną buvo vedami Kijevo gatvėmis. Pavyzdžiui, iš buto, esančio Horvitsio gatvėje 10, į vokiečių koloną kažkas metė duonos ir pakelį machorkos, buvo girdimi komentarai: „Ne visi iš jų ėjo žudyti, naikinti ir panašiai savo noru, bet pagal Hitlerio valią“, „pažiūrėk, kokie jie apžėlę, ploni, purvini, apiplyšę. Jie taip pat neteko žmonių ir vaikų, kurie jų laukė.“, Сергій Єкельчик, *Повсякденний сталінізм...*, p. 32.

Ukrainietiško stigmatizacija

Grėsmės socialiniam solidarumui, nors lėtai ir neapibrėžtai, turėjo bendrą reikšmingam žmonių skaičiui nacių (rumunų) sovietų okupacijos rezultatą fronto gyvenimo rezultatą, Ukrainos teritorijose buvo sustiprintos dėl akivaizdžios Kremlui grėsmės nacionalinei vienybei, ukrainietiško – kitokio nei rusiško, tarptautinio, sovietinio – išlikimo ir pergales kare kelio supratimo. Šį supratimą gilino ne tik Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Організація українських націоналістів*, OUN) nariai ir UPA kariai bei paprasti ukrainiečiai, bet ir valdžiai lojalūs žinomi Ukrainos menininkai. 1944 m. žiemą Maskvoje įvyko Ukrainos delegacijos priėmimas, kuriame Stalinas griežtai kritikavo Oleksandro Dovženkos filmo *Ukraina liepnose* (*Україна у огні*) scenarijų. Kremliaus lyderių labiausiai suerzino tai, kad „savo scenarijuje žmonėmis, kurie kovoja už Ukrainos išlaisvinimą, Dovženka vaizdavo tik ukrainiečius, ignoruodamas visas kitas tautas“. Be to, pasipiktinęs lyderis teigė, jog „Dovženka ignoravo sovietinių žmonių tautinio karo prieš vokiečių išibrovėlius klasinį pobūdį“, „pažemino“ partijos narius, Raudonosios armijos vadus, vaizduodamas juos kaip sausus, bejausmius mizantropus, tačiau pagrindiniai personažai buvo žmonės, kurie svyravo“³⁷. Didžiule Dovženkos „nuodėme“ buvo vadinamas „Ukrainos buržuazinių nacionalistų“ įvaizdžių trūkumas. Tai leido Stalinui padaryti išvadą, kad pats Dovženka „serga nacionalizmu“³⁸.

„Ukrainiečių nacionalizmo“ gydymas buvo vienas pagrindinių Ukrainos žemių resovietizacijos uždavinių. Jis vykdytas taikant įvairias, tiek represines, tiek „švietėjiškas“ priemones, kurioms įgyvendinti reikėjo atkurti partinio valdymo aparatą, ką daryti teko išryškėjusio aštraus personalo Ukrainos SSR stygiaus sąlygomis bei vykstant vietinių komunistų elgesio vokiečių okupacijos metais tikrinimui, ypač „jų įskaitai okupacinės valdžios organuose“. Atlikus totalinį kolaboravimo su priešu patikrinimą, pasak Irynos Sklokinos, „įrodyti, kad nedalyvavo kolaboravimo veiksmuose turėjo visi partijos ir komjaunimo nariai, likę okupuotoje teritorijoje, taip pat visi tie, kurie pretendavo pagerinti savo socialinę padėtį įgiję aukštąjį išsilavinimą ar eidami pareigas vadovaujančiam aparate“³⁹. Nepaisant to, kad „1943–1945 m. ir pokario metais partijos komitetų personalo skyrių ataskaitinėje dokumentacijoje buvo net specialus skyrius: „Buvo okupuotoje teritorijoje be specužduočių“, kur buvo nurodytas tikslus tokių asmenų,ėjusių nomenklatūrinės parei-

³⁷ Ukrainos SSR NKGB 4-osios valdybos operatyvinis pranešimas apie A. Dovženkos scenarijaus *Ukraina liepnose* svarstymą pas VKP(b) CK generalinį sekretorių J. Staliną, 1944 m. balandžio 6 d., in: *UST VŽA*, t. 11, b. C-836, t. 3, l. 23, 23v.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Ірина Склокінa. „Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики пам'яті: регіональний аспект“ [„Sovietinė kolaboravimo atminties politika nacių okupacijos laikotarpiu kaip nacionalinės atminties politikos įrankis: regioninis aspektas“], 2013-06-21, [online], in: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/749-iryna-sklokina-radyanska-polityka-pamyati-pro-koloboratsiyu-periodu-natsyystskeyi-okupatsiyi-yak-instrument-natsionalnoyi-polityky-rehionalnyy-aspekt-chastyina-1>

gas, skaičius⁴⁰. Asmeninių bylų nagrinėjimas vyko skirtingu greičiu ir taikant nevienodą „baudžiamąjį“ efektyvumą. Partijos ar komjaunimo gretų atnaujinimas, viena vertus, buvo, represinių organų požiūriu, neteisingas saugumo požiūriu. Kita vertus, jis atitiko pragmatišką užduotį aprūpinti personalu išlaisvintas teritorijas. 1944 m. birželio mėn. UKP(b) CK regioninių komitetų kadrų sekretorių posėdyje šiam klausimui buvo skiriama daug dėmesio. Atsakydamas į partijos komitetų personalo skyrių darbuotojų reikalavimus iš CK į nomenklatūrinės pareigas priimti žmones, kurie „nesusitėpė“ likdami okupuotoje teritorijoje, Chruščiovas griežtai pareiškė: „...reikia persitvarkyti personalo sekretoriams [...] Atsiminkite, kad mes daugiau žmonių neduosime, o jums teks dirbti su žmonėmis, kurie liko okupuotoje teritorijoje.“⁴¹ „Suteptų partiečių“ baudmės vis tik vykdavo. Pavyzdžiui, Olego Mozokhino teigimu, 1943 m. visoje SSRS teritorijoje buvo suimti 141 253 žmonės, jiems pareikšti įvairūs kaltinimai, įskaitant išdavystę, šnipinėjimą, diversiją, panikos gandų skleidimą, dalyvavimą antisovietinėse organizacijose ir kt. Iš jų *aparatchikų* – 132, arba 0,09 proc.⁴²; 1944 m. buvo suimti 103 532 žmonės, iš jų 82, arba 0,08 proc., *aparatchikų*⁴³; 1945 m. iš 112 348 suimtų partijos vadovybės atstovų buvo 73, arba 0,065 proc.⁴⁴

Toks selektyvus požiūris ir nedidelė dalis nubaustų valdininkų rodė bolševikų valdžios pastangas perkelti savo kaltę (už 1941–1942 m. pralaimėjimus, už panišką nomenklatūros darbuotojų bėgimą, už sisteminio pasipriešinimo organizavimo nesėkmę) naciams ir jų bendrininkams. „Balinant“ komunistus ir užgniaužiant pasakojimus apie netinkamą sovietų biurokratų ir partijos narių elgesį okupacijos metais buvo siekiama, greta pragmatiskų užduočių atkurti kontrolę ir spręsti ekonomines problemas, simboliškai sakralizuoti partijos ir Stalino vaidmenį pergalėje prieš nacizmą.

UKP(b) CK vadovai „nacionalizmo ligą“ įveikė šlovindami „didžiąją rusų tautą“, kuriai laiške „Ukrainos išvadavimo“ proga (1944 m. spalio mėn.) Ukrainos partijos lyderiai perdavė „nuoširdų visos tautos dėkingumą [...] už galingą pagalbą, suteiktą Ukrainos žmonėms organizuojant kovą su vokiečių įsibrovėliais ir telkiant liaudies pajėgas atmušti ir nugalėti

⁴⁰ В. В. Іваненко, „Відродження державного управління в УРСР (1943–1945 pp.)“ [„Viešojo administravimo atgimimas Ukrainos SSR (1943–1945)“], *Нариси історії державної служби в Україні. Служби України [Esė apie valstybės tarnybos istoriją Ukrainoje]*, редкол.: С. В. Кульчицький et al., Київ: Ніка-Центр, 2009, p. 425.

⁴¹ *Ibid.*, p. 426.

⁴² Pagal: Олег Б. Мозохин, „Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1943 г.“ [„SSRS saugumo organų represinės veiklos statistika. 1943 m.“], in: *Проект „Исторические материалы“ [Projektas „Istorinė medžiaga“]*, [online], <http://istmat.info/node/294>

⁴³ Pagal: Олег Борисович Мозохин, „Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1944 г.“ [„SSRS saugumo organų represinės veiklos statistika. 1944 m.“], in: *Проект „Исторические материалы“*, [online], <http://istmat.info/node/295>

⁴⁴ Pagal: Олег Борисович Мозохин, „Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1945 г.“ [„SSRS saugumo organų represinės veiklos statistika. 1945 m.“], in: *Проект „Исторические материалы“*, [online], <http://istmat.info/node/296>

priešą.⁴⁵ Laiškai Stalinui su padėka už išlaisvinimą tapo daugelio Ukrainos miestų įmonėse ir įstaigose surengtų mitingų scenarijų dalimi. Didžiausia „padėka“ buvo parašų rinkimo kampanija po kolektyvine poema *Ukrainos liaudies žodis Didžiajam Stalinui* (*Слово Великому Сталіну від українського народу*), kurią sukurti respublikos vadovybė pavedė šešiolikai žymiausių Ukrainos poetų. 1944 m. spalio 11 d. laiške buvo 9 316 973 Ukrainos piliečių parašai. Serhijus Jekelčykas pabrėžia, kad ši parašų kampanija atskleidė keletą stalininio režimo atkūrimo bruožų, įskaitant valdžios susirūpinimą masių lojalumu, tikėjimą grandiozinių politinių ritualų veiksmingumu, sovietų valdžios tapatinimą su „Didžiuoju Stalinu“⁴⁶. Tačiau renkant parašus tikriausiai buvo siekiama ir to, kad kuo daugiau ukrainiečių sužinotų teisingą formulę, kaip mąstyti ir kalbėti apie karą, kaip ir ką prisiminti, kaip vėl tapti sovietiniu žmogumi ir kaip matyti save, savo ir visų ukrainiečių vaidmenį kare.

Pirmaisiais metais po nacių išvaymo ir vėlesniu laikotarpiu „dėkingumas“ Stalinui ir Rusijos žmonėms įgijo formas, kurios atvirai žemino ukrainiečius ir padėjo pagrindą sąmoningam (net iki neigimo) ukrainiečių vaidmens pergalėje prieš nacizmą mažinimui. Tai išliko Rusijos Federacijos imperinės retorikos tendencija ir pirmaisiais XXI a. dešimtmečiais.

„Mažosios Rusijos“ ar, veikiau, kolonijinis tokio šlovinimo prieskonis privertė buvusį švietimo liaudies komisarą Oleksandrą Šumskį 1945 metų spalį parašyti laišką Stalinui iš Krasnojarsko krašto, kur jis buvo tremtyje. Jis rašė:

Nikita Chruščiovas savo Mažosios Rusijos lyrinėje ekstatėje pabrėžė ne tik tai, kad Rusijos gyventojai „vyresni“ Ukrainos gyventojų atžvilgiu ir kad rusai padėjo „jaunesnei“ ukrainiečių tautai, bet ir aikčiojo kalbėdamas apie ukrainiečių dėkingumą rusams. Už ką? Pasirodo – už Rusijos žmonių aiškų protą, stabilų charakterį ir tvirtą įtaką žmonių santykiams [...] Kas tada yra žmonės, kurių vardu jie tai sako – ukrainiečių tauta? Kas jie be aiškaus proto, be stabilaus charakterio, be tvirtos valios, ar tai silpnavalių, charakterio neturinčių kvailių tauta, kurią išgelbėjo protinga, stabili rusų tauta, už ką jai dėkojama?“⁴⁷

Šumskio klaida buvo Chruščiovo kaltės suasmeninimas. Tiesą sakant, Chruščiovas tik įgyvendino imperinės SSRS vizijos strategiją, kurią XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje inicijavo Kremlius. Serhijus Jekelčykas teisingai sakė: „Jei XX a. 3-iaame dešimtmetyje SSRS buvo lygių tautybių ir nevienodų klasių valstybė, tai 4-ojo dešimtmečio pabaigoje ji virto lygių klasių ir nelygių tautybių valstybe, kurioje centras vis labiau buvo tapatinamas su rusų tauta.“⁴⁸ Verta pabrėžti, kad būtent imperialistinę Rusijos galią, pasireiškusią po

⁴⁵ UKP(b) CK pirmojo sekretoriaus N. S. Chruščiovo laiškas VKP(b) CK generaliniam sekretoriui J. Stalinui Ukrainos išvadavimo dienos minėjimo proga, 1944 m. spalio 13 d., in: *CVU AVVIA*, f. 1, ap. 23, b. 779, l. 15.

⁴⁶ Сергій Екельчик, *Повсякденний сталінізм...*, p. 49–50.

⁴⁷ *Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, (Государственный архив Российской Федерации, toliau – RFVA), f. P. 9401, ap. 2, f. 138, l. 258–260* (dokumento kopija iš Tamaros Vronskos asmeninio archyvo).

⁴⁸ Сергій Екельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві, [Atminties imperija. Rusijos ir Ukrainos santykiai sovietinėje istorinėje vaizduotėje]*, Київ: Критика, 2008, p. 19–20.

nacių išvaymo, Vakarų ukrainiečiai – ir maištininkai, ir intelektualai, ir paprasti žmonės – išskyrė ir matė labai aiškiai. Vakarų Ukrainos žemėse ji ne tik slėpėsi už bolševikinių „kovos su buržuaziniu nacionalizmu“ eufemizmų, bet ir – per pastangas atnaujinti teiginį „Maskva – trečioji Roma“ – pasireiškė visiškai imperialistinėje praktikoje. Sovietų ideologai Ukrainos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios (unitų) atžvilgiu elgėsi ne tik kaip bolševikai, bet ir kaip Rusijos imperijos lyderiai, nes bolševikai turėjo diskredituoti ir uždrausti Bažnyčią kaip tokią (iš tikrųjų tai ir įvyko). Tačiau kaip imperialistai jie prievarta „ortodoksino“ šias žemes, skatindami unitų susijungimą su stačiatikiais. Unitų įsiliejimo į Stačiatikių Bažnyčios struktūrą scenarijus per vadinamąjį susijungimą imtas realizuoti 1945 m. pavasarį. Valdžios terorizuojami unitų dvasininkai H. Kostelnykas, A. Pelveckij, M. Melnykas laiške Ukrainos SSR liaudies komisariatui išreiškė norą nutraukti sąjungą su Roma ir prisijungti prie Rusijos Stačiatikių Bažnyčios. 1946 m. kovo 8–10 d. Kotelnyko vadovaujama iniciatyvinė grupė Lvivo Šv. Jurgio bažnyčioje sušaukė susirinkimą, kuriame 216 delegatų ir 19 pasauliečių priėmė nutarimą dėl Ukrainos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios likvidavimo⁴⁹.

Amžininkai tiksliai įvertino šiuos įvykius sukilėliams ir Vakarų Ukrainos gyventojams išplatintame lapelyje:

Imperialistinis Rusijos snukis išlenda iš maišo pačioje kampanijos prieš Ukrainos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčią pradžioje. [...] Nes visa dabartinė Stalino politika veda prie to, kad vėliau ukrainiečiai paverčiami Rusijos imperializmo pašaru ir galutinai paskandinami Maskvos jūroje. Būtent Rusijos Bažnyčia turėtų jam padėti tai padaryti.⁵⁰

Ukrainiečių kultūros varžymas

Atsižvelgiant į intensyvią ir nuoseklią Kremliaus surengtą kovą su „ukrainiečių buržuaziniu nacionalizmu“, 1944–1951 m. tarp visiškai sovietinių menininkų, mokslininkų, rašytojų ir žurnalistų⁵¹ nuomonę apie ukrainiečius ir ukrainiečių kultūrą būti stipresnei nei tai, kas pasiūlyta, tai yra „jaunesniojo brolio“ rolę, vienaip ar kitaip platino ne tik sukilėliai, nenorėję nuskęsti „Maskvos jūroje“, bet ir plačioji ukrainiečių inteligentija, kuri iš karo išėjo

⁴⁹ Олег Бажан, *Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940–х років. Наукові записки [5-оjo dešimtmečio antros pusės Ukrainos tautinio ir kultūrinio gyvenimo ypatumai. Moksliniai užrašai]*, t. 22, d. 1, 2003, p. 142–143; Išsamiau žr. N. Shlikhta, „Ukrainian‘ as ‚Non-Orthodox‘: How Greek Catholics Were ‚Reunited‘ with the Russian Orthodox Church, 1940s–1960s“, in: *State, Religion and Church*, nr. 2, 2015, p. 77–98.

⁵⁰ OUN atvirukas. 1945 metų liepa, in: Ternopilio srities valstybinis archyvas (Державний архів Тернопільської області, *toliau* – TSVVA), f. П-1, ap. 1, b. 290, l. 26, 26v.

⁵¹ „Represinės tendencijos atsispindėjo VKP(b) CK ir jų atsakingų asmenų nutarimuose, kuriuos priėmė UKP(b) CK. „Apie žurnalą *Vitčizna*“, „Apie satyros ir humoro žurnalą *Perec*“, „Apie Ukrainos SSR dramos ir operos teatrų repertuarą ir priemones jam tobulinti“, „Dėl kultūros ir švietimo įstaigų saviveiklos repertuaro“, „Dėl iškraipymų ir klaidų nušviečiant ukrainiečių literatūros istoriją“, „Apie politines klaidas ir nepatenkinamą Ukrainos SSR mokslų akademijos Ukrainos istorijos instituto darbą“ ir kt. Iš viso per laikotarpį nuo 1946 iki 1951 metų ideologiniais klausimais buvo priimta 12 reikšmingiausių nutarimų“, žr.: В. Даниленко, „Боротьба з українським буржуазним націоналізмом“ [„Kova su „Ukrainos buržuaziniu nacionalizmu“], *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття. Історичні нариси [Politinis teroras ir terorizmas Ukrainoje. XIX–XX a. Istorijos esė]*, Київ: Наукова думка, 2002, p. 711.

„po Ševčenkos vėliava, po Kulišo vėliava“⁵², todėl nesuvokė arba neatsižvelgė į strateginio ideologinio kurso pokyčius.

Šių kūriniuose ir moksliniuose darbuose įkūnytų nuomonių „klaidingumą“ sovietų valdžia įrodė vykdydama drausmines ir diskriminacines praktikas, atgailos ir savikritikos ritualus, „terorą jėga ir malone“, peržiūrėdama Ukrainiečių kalbos žodyną⁵³, Ukrainos istoriją ir istorijos mokslą, literatūrą ir filmų gamybą, taikydama simbolines (kaip kad Dovženkos, O. Hončaro, V. Sosiuros ir kt. atvejais) ir fizines bausmes. „Kolyma, Mor-dovija, Komijos ASSR, Norilskas, Krasnojarskas, Karaganda, Tolimieji Rytai, Irkutskas, Kemerovas, Astrachanė – tai ne visas sąrašas miestų ir vietų, kur kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose buvo „perauklėjami“ ukrainiečių poetai ir rašytojai, „buržuaziniai nacionalistai“ – teigė Viktoras Danylenko. Mokslininko duomenimis, per šį laikotarpį buvo represuota 200 ukrainiečių rašytojų⁵⁴. Werner Hahn įrodė, kad Ukrainos inteligentija tapo pirmąja „ždanovščinos“ auka, nes SSRS Agitpropovo vadovo pavaduotojas Piotras Fedosejevas 1946 m. birželio pabaigoje atvyko į Kijevą koordinuoti pirmojo ideologinio valymo etapo, tai yra likus dviem mėnesiams iki liūdnai pagarsėjusios rezolucijos „Apie žurnalus ‚Zvezda‘ ir ‚Leningrad‘“ publikacijos⁵⁵. Serhijus Jekelčykas atkreipė dėmesį į įvairius akcentus, nukreiptus į žurnalų *Zvezda* ir *Leningrad* (1946 m. rugpjūčio mėn.) bei Ukrainos tarybinių rašytojų sąjungos organo klaidingos politikos atskleidimą žurnale *Tėvynė* (*Вімчизна*) (1946 m. spalį)⁵⁶. Jei pirmuoju atveju buvo kalbama apie neleistinumą „lenktis prieš Vakarus“, tai antruoju – apie būtinybę kovoti su buržuazine nacionalistine ideologija⁵⁷.

⁵² 1946 metų rugpjūtį kalbėdamas Ukrainos rašytojų konferencijoje CK sekretorius ideologijai Kostentynas Lytvynas pažymėjo, kad „jie rėmėsi klaidinga pozicija, kad partija karo metais pakeitė savo politiką. Juk, siekiant skiepyti mūsų žmonėms patriotizmą, buvo daug rašyta apie Aleksandrą Nevskį, Suvorovą, Bohdaną Chmelnicų, vėliau paskelbta nemažai patriotinių kreipimųsi į Ukrainos žmones, kuriuose didelis dėmesys buvo skirtas herojiškoms mūsų praeities tradicijoms išryškinti; išleistas mažo formato *Kobzaras*, kuris buvo išvežtas už fronto linijos, daug informacinių lapelių, kuriuose Ševčenkos kūryba buvo panaudota grynai propagandiniams tikslais, todėl kai kurie iš viso to klaidingai padarė išvadą, kad Ukrainos išvadavimas vyksta po Ševčenkos vėliava, po Kulišo vėliava. Atleiskite už šiurkštumą, bet taip išėjo. Draugai nusprendė, kad visą ankstesnę kritiką galima atmesti, nes partijos politikoje prasidėjo lūžis, partija nusileido. Cf.: Юлія Кисла, „Сталінські спектаклі віри, або як дисциплінували українських письменників у повоєнні роки“ [„Stalino tikėjimo spektakliai, arba kaip buvo drausminami ukrainiečių rašytojai pokario metais“], in: *Україна модерна*, 2019-11-27, [online], http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances?fbclid=IwAR3LeX-DqPTb2hd_7IlgkbWKApcNAhTjzGgIBh361Ged3-44IV8Uf3Ogl2s

⁵³ 1946 m. pabaigoje patvirtinta nauja ukrainiečių kalbos rašyba, dar artimesnė rusų kalbai; ukrainiečių tautinė frazeologija ėmė nykti iš kultūrinės-ideologinės sferos. Ją pamažu pakeitė sovietinė, visasąjunginė frazeologija, B. Даниленко, *op. cit.*, p. 710.

⁵⁴ В. Даниленко, *op. cit.*, p. 722–723.

⁵⁵ Werner G. Hahn, *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946–53*, Ithaca: Cornell University Press, 1982, p. 243–248; Сергій Єкельчик, *Імперія пам'яті...*, p. 115–116.

⁵⁶ *Культурне будівництво в Українській РСР червень 1941–1950* [Kultūrinė statyba Ukrainos SSR 1941 m. birželį–1950 metais], dokumentų rinkinys, Київ, 1989, p. 266–267.

⁵⁷ Сергій Єкельчик, *Імперія пам'яті...*, p. 119–120.

Užtikrindama besiformuojančios imperinės Rusijos istorijos sampratos diskursyvumą ir Ukrainos bei ukrainiečių vietą joje, bolševikų valdžia norėjo „ištrinti“ iš atminties, pameršti ir iš fizinio gyvenimo pašalinti savo ankstesnius, jos pačios nurodytus priešus. Pokario neapykantos doktrinoje nebuvo vietos trockininkams, petliurininkams, skoropaičikams, machnovininkams, „borotbistams“, „bundistams“, Ukrainos išsivadavimo sąjungos nariams, ukrainiečių nacionalistams, vengiantiems kariuomenės. Simboline prasme jie visi išnyko net kaip visa niokojančios kritikos objektas. Fazine prasme tie, kurie gavo 10 metų nelaisvės bausmę ir išgyveno lageriuose bei kalėjimuose, turėjo būti paleisti į laisvę būtent 1947–1948 m. Tačiau taip neatsitiko. Bolševikų valdžia mieliau tuos žmones palaidodavo kalėjimuose ir tremties vietose, imdamasi precedento neturinčios baudžiamosios priemonės – nepagrįstų pakartotinių represijų⁵⁸.

Užgniauždami atminimą apie nacionalinę revoliuciją ir jos skelbėjus, apie audringą ir Ukrainos atgimimo vilties paženklintą XX a. trečiąjį dešimtmetį Gulage ir tremtyje, pristatydami ukrainiečių autorius ir mokslininkus kaip archaizmo, nacionalinių atgyvenų skleidėjus ir pan., Kremliaus lyderiai slėpė biją modernios europiečių tautinės dvasios, nacionalinio pajėgumo augimo tendencijos, pasireiškusios pirmaisiais pokario metais Europoje. Jos išsikūnijimai buvo mitas apie „Prancūziją ir prancūzus, kurie išsilaisvino patys“ ir galingi nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiai⁵⁹, kurie vystėsi sovietų įtakos zona tapusioje Europos dalyje.

Taigi, pirmieji žingsniai „išvaduojant“ Ukrainos teritoriją nuo nacių, viena vertus, buvo jų „sanitarija“ – okupuotų žmonių kaip priešų ir kolaborantų paieška arba paskyrimas. Antra vertus, Raudonosios armijos įvykdytų plėšimų, smurto, žmogžudysčių mastai Ukrainos žemėse. Jei „sanitarija“ tapo pagrindu bolševikams atnaujinti politinį ir ekonominį terorą, tai plėšikavimas ir grobstymai lėmė atsakymą į klausimus „ar sovietų valdžia laiko Ukrainos teritorijas savomis“ ir „ar Raudonosios armijos kariai buvo išvaduotojai, ar okupantai“.

Igyvendindama kolaborantų baudimo praktiką, sovietų valdžia vadovavosi pragmatiniais sumetimais dėl kadru išsaugojimo ekonomikai atgaivinti, todėl pamažu susiaurino tų, kurie turėjo būti baudžiami už „tėvynės išdavimą“, ratą. Tariamo atleidimo okupuotiems žmonėms fone vyko didelio masto simbolinė vagystė: Ukrainos žmonės buvo išbraukti iš labiausiai nukentėjusiųjų sąrašo, iš didžiausių didvyrių sąrašo, ir įprato dėkoti „rusų tautai už savo išlaisvinimą“.

⁵⁸ Išsamiau apie tragedijos vystymąsi ir aukas: Тамара Вронська, *Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953)* [Kartotojai: pasmerkti Gulago kaliniai (1948–1953)], Київ: Темпора, 2019.

⁵⁹ *The Anti-soviet Resistance in the Baltic States*, edited by Arvydas Anušauskas (Author), Vilnius: Pasauliui apie mus, 2006; Norman M. Naimark, „Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945–1953: Issues and Problems“, in: *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*, vol. 2, no. 1: *Communist Regimes and Parties after the Second World War*, 2004, pp. 28–57; Dmtar Tasić, „Violence as Cause and Consequence: Comparisons of Anti-Communist Armed Resistance in Yugoslavia and Bulgaria after The Second World War“, in: *CAS (Centre for Advanced Study Sofia), Working Paper Series*, vol. 10, 2018, p. 3–35.

Žengę sekantį „išvaduojamąjį“ žingsnį, sovietų bolševikai smogė Ukrainos atgimimui, kuris buvo juntamas kaip Ukrainos išėjimo iš karo padarinys ir reiškėsi, visų pirma, stipriais ir paveikiais literatūros, meno ir kino tekstais. Ukrainiečių nacionalizmas, Kremliaus retorikoje įvardytas kaip pavojingas, „buržuazinis“ ir „priešiškas“, buvo sutramdytas visais lygiais: kultūroje, Bažnyčios gyvenime, istoriniame naratyve, ukrainiečių nacionalizmą patikimai susiejant su vokišku fašizmu. Tokio pobūdžio resovietizacija prisidėjo prie „tolimesnio simbolinio Sovietų Ukrainos kaip savotiško ‚nacionalinio pakraščio‘ kodifikavimo“⁶⁰ ir privertė ukrainiečius „tapatintis su sovietine dabartimi ir Rusijos imperine praeitimi“⁶¹.

Olena Stiažkina

„Išlaisvinti“, pasmerkti ir „nedėkingi“: Ukrainos ir ukrainiečių bolševikinė „resovietizacija“ (1943 m.–6 deš. pradžia)

SANTRAUKA

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti pirmuosius bolševikų valdžios „išvadavimo“ ir prieškarinio *status quo* atkūrimo žingsnius Ukrainos teritorijoje. Užduotis – išsiaiškinti, kokias „išvadavimo“ praktikas patyrė okupuoti žmonės; kaip bolševikai reagavo į tautinės idėjos atgaivinimą; kaip resovietizacija tapo Rusijos imperinės tvarkos atkūrimo pagrindu; kaip Ukraina tapo placdarmu iš naujo išrasti sovietinio imperializmo modelį, „orientuotą į Rusiją“.

Šiame straipsnyje resovietizacija traktuojama kaip bolševikų valdžios mechanizmai ir praktikos (bei įrankiai) ukrainiečių bendruomenių, kurios po karo turėjo Kremlui pavojingų intencijų – visuomenės solidarumo ir gebėjimo pasipriešinti – atžvilgiu.

Darbo šaltiniai – centrinių valdžios institucijų, saugumo tarnybų archyviniai dokumentai, atsiminimai, statistikos dokumentai, korespondencija. Metodologinis pagrindas yra agentūros samprata, kuri reiškia galimybę bet kokiomis aplinkybėmis pasirinkti savo gyvenimo variantus.

Išvados. Jau pirmaisiais grįžimo į Ukrainos žemes etapais bolševikai atnaujino represijas ir plėšikavimą, kas buvo plačiai taikoma iki Antrojo pasaulinio karo. Persekiojimu ir represijomis buvo smogta Ukrainos nacionaliniam atgimimui. Vykdamas plačias kampanijas prieš Ukrainos buržuazinį nacionalizmą ir už „dėkingumą rusams už išvadavimą“, ukrainiečiai buvo užmaršiniai ir kaip Antrojo pasaulinio karo aukos, ir kaip didvyriai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: resovietizacija, marodieriai, ukrainiečių nacionalizmas, represijos, Rusijos imperializmas.

Олена Стяжкіна

«Визволені», затавровані й «невдячні»: практики більшовицької «рерадянiзацiї» України та українців (1943 – поч. 1950-х рр.)

РЕЗЮМЕ

Мета цієї статті – аналіз перших кроків «визволення» та відновлення довоєнного *status quo* для більшовицької влади на території України. Завдання – з'ясувати, які практики «звільнення» відчували на собі окуповані люди; в який спосіб більшовики зреагували на пожвавлення національної ідеї; як рерадянiзацiя ставала фундаментом для відновлення російського імперського порядку; як Україні стала плацдармом для перевинайдення моделі радянського імперіалізму у його «русскоцентрованої» поставі.

У цьому тексті рерадянiзацiя розглядатиметься як механізми й практики (сукупно з інструментарієм) більшовицької влади щодо українських спільнот, які вийшли з війни із небезпечними для Кремля інтенціями громадської солідарності та здатності чинити опір.

Джерельна база роботи включає архівні документи центральних органів влади, служби безпеки, мемуари, статистику, листування. Методологічним підґрунтям є концепція агентності, яка передбачає здатність людей за будь-яких обставин обирати варіанти власних практик життя.

Висновки: вже на перших етапах повернення на українські землі більшовики відновили репресивні та мародерські практики, що були широко застосованими ними до Другої світової війни. Через цькування та репресії було завдано удару по українському національному відродженню. Завдяки широким кампаніям проти українського буржуазного націоналізму та за «вдячність руському народу за визволення», українців почали символічно «відтискати» і як жертв, і як героїв Другої Світової.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Рерадянiзацiя, мародери, український націоналізм, репресії, російський імперіалізм.

XX a. antros pusės pasipriešinimo judėjimas Sovietų Ukrainoje: esmė, mastai, formos ir metodai

OLEH BAŽAN

Daktaras, vyresnysis mokslo darbuotojas

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

Sovietų laikotarpio valstybinio teroro istorijos skyrius

(Kyjivas, Ukraina)

✉ bazhanclio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

ABSTRACT. The article highlights the general trends and features of the formation of the opposition movement in Ukraine from the late 1950s through the 1980s, and examines the forms and methods of the protest movement as well as the specifics of the information and communication activities of Ukrainian dissidents. The study focuses on the mechanism of political repression, the use of criminal legislation in the Ukrainian SSR to punish dissent, and the approximate number of citizens of the republic who were repressed for “anti-Soviet propaganda and activities” from the 1950s through the 1980s.

KEYWORDS: dissidence, samizdat, political repression, KGB of the Ukrainian SSR.

Dar visai neseniai beveik neturėjome palankių perspektyvų tinkamai apžvelgti XX a. šeštojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio opozicinių srovių ir judėjimų veiklą. „Disidencija“ turėtų būti suprantama kaip filosofinių, ekonominių, politinių, religinių ir kultūrinių srovių, kurios visiškai ar iš dalies prieštarauja oficialioms doktrinoms visose materialinio ir dvasinio visuomenės gyvenimo srityse, visuma. „Disidentu“ galima laikyti asmenį, kurio pažiūros, įsitikinimai ir veiksmai visiškai ar iš dalies nesutampa su valdančiosios ideologijos dogmomis, realia totalitarinio režimo praktika. XX amžiaus šeštojo–devinto dešimtmečio antrosios pusės disidentų judėjimas Ukrainoje turi būti laikomas naujausia Ukrainos nacionalinio išsivadavimo judėjimo, nukreipto prieš valdantįjį sovietinį totalitarinį režimą, forma. Išsklaidyta archyvinė medžiaga, vyraujantis žinybinis požiūris į jos apdorojimą, tų įvykių dalyvių liudijimų prieštaravimai nesudarė sąlygų objektyviems ir darniems moksliniams apibendrinimams apie disidentų judėjimo Ukrainos SSR tipologiją, ypatumus ir mastą. Įsigaliojus Ukrainos valstybės įstatymui „Dėl susipažinimo su 1917–1991 m. komunistinio totalitarinio režimo represinių organų archyvais“ (2015), vėl atsirado galimybė visapusiškai susipažinti su buvusios sovietų specialiosios tarnybos dokumentais, padedančiais visapusiškai įsivaizduoti mažai žinomus XX a. šeštojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio laikotarpio Ukrainos socialinio ir politinio gyvenimo puslapius, gana išsamiai apibūdinti oficialių valdžios struktūrų ir opozicinių jėgų priešpriešą politinėje, ekonominėje ir dvasinėje srityse, aiškiau atsekti SSRS ir Ukrainos SSR partinės valstybės vadovybės represinę politiką, kuria buvo siekiama užgniaužti kitokį mąstymą.

Socialinis ir politinis protesto nuotaikų formavimosi Ukrainos SSR kontekstas

Nikitos Chruščiovo atšilimo laikotarpis paveikė visas Ukrainos SSR socialinio, politinio ir kultūrinio gyvenimo sritis. Nacionalinės savimonės augimą ir politinės kultūros ugdymą daugiausia skatino teigiami pokyčiai dvasios sferoje, kuriuos nulėmė naujosios Sovietų sąjungos komunistų partijos (SSKP) vadovybės vidaus politikos liberalizavimo kursas. Tolstant nuo stalinizmo menko totali visų gyvenimo sričių kontrolė, silpo cenzūra, nyko kovos su nacionalizmu vajai, išsiplėtė kūrybinės ir mokslinės veiklos rėmai, radosi daug naujų mokslo centrų, visuomeninių organizacijų ir kūrybinių sąjungų. Atšilimo sąlygomis bene pirmą kartą Ukrainos sovietmečio istorijoje, nors ir deklaratyvia forma, buvo iškeltas klausimas apie būtinybę užtikrinti žmogaus teises kaip būtina tolesnės visuomenės socialinės raidos prielaidą. Vadovaujantis Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto (UKP CK) sekretoriato 1963 m. kovo 4 d. nutarimu, ukrainiečių kalba buvo išleista Visuotinė žmogaus teisių deklaracija.

XX ir XXII SSKP suvažiavimų sprendimais įtvirtintas sovietinės visuomenės destalinizacijos procesas ir su juo susijęs dalinis galingos baudžiamosios sistemos griuvimas, masinė politinių represijų aukų rehabilitacija ir dvasinio gyvenimo atgimimas kokybiškai

pakeitė socialinę padėtį SSRS ir ypač Ukrainoje bei prisidėjo prie disidentinių idėjų formavimosi ir plitimo. Į gilaus praeities permąstymo procesą įsitraukė platūs Ukrainos SSR gyventojų sluoksniai. Iš archyvinių dokumentų matyti, kad Josifo Stalino asmenybės kulto kritika valdžios organizuojamuose susitikimuose gamyklose ir profesionalių kūrybinių darbuotojų susivienijimuose peržengė SSKP vadovybės nubrėžtus plačiamastės ideologinės kampanijos rėmus.

Chruščiovo antistalininio pranešimo aptarimų metu buvo keli atvejai, kai kalbėtojai griebėsi atviros sovietinės totalitarinės sistemos kritikos. Žurnalistas Viačeslavas Čornovilas prisiminė, kad „XX suvažiavimas ir asmenybės kulto demaskavimas man buvo tikras perversmas. [...] Akivaizdu, jog tai buvo paskutinis smūgis, po kurio ėmiau radikaliai peržiūrėti savo pažiūras, viską, ko buvau mokomas. Tikriausiai tada ir tapau disidentu [...]“¹.

Ženklys pokyčiai link sovietinio totalitarizmo modelio liberalizavimo lėmė naujų literatūrinių-meninių ir sociopolitinių tendencijos tarp Ukrainos intelektualinio elito – vadinamojo šešiasdešimtinių judėjimo – atsiradimą. Šešiasdešimtinių laikotarpio pradžia (XX a. šeštojo dešimtmečio pabaiga–septintojo dešimtmečio pradžia) pasižymėjo „tiesos ir sąžiningos laikysenos“, „savojo individualumo“, naujų kūrybos formų ieškojimais, moralinių ir etinių vertybių peržiūra gyvenime ir literatūroje. Poetų ir rašytojų Mykolas Vinhranovskio, Jevheno Hucalo, Ivano Dračo, Linos Kostenko, Vasylio Symonenko, Valerijaus Ševčiuko, literatūros kritikų Ivano Dziubos, Ivano Svitlyčno, Jevheno Sverstiuco, dailininkų ir grafikų Alos Horskos, Panaso Zalyvachos, Viktoro Zareckio, kompozitorių Lesios Dyčko, Valentinos Sylvestrovos, Mychailo Skoryko, kino režisierių, kino ir teatro aktorių Jurijaus Illenko, Ivano Mykolaičuko, Leonido Osykos, Lesios Taniuk, Serhijaus Paradžanovo ir kt. kūrybinis paveldas tapo XX a. septintojo dešimtmečio pradžios kūrybinio laisvėjimo, dvasinio demokratizmo, etinio maksimalizmo, nonkonformizmo, potraukio eksperimentuoti simboliu.

Jaunųjų menininkų kartos siekis kūrybos procese atsikratyti totalitarinio diktato vėliau išvirto nereglamentuotomis kultūrinėmis ir švietėjiškomis akcijomis (neformalus literatūros skaitymai, dailės parodos, represuotų menininkų atminimo vakarai, istorinio paveldo išsaugojimo priemonės, peticijų, skirtų ukrainiečių kalbai apsaugoti, rengimas ir kt.), kūrėsi neoficialios asociacijos, tokios kaip kūrybinio jaunimo klubai Kyjive, Lvive, Dniepropetrovsko srities Pridniprovsko mieste.

Šešiasdešimtinių kūryba buvo plačiai aptariama Ukrainos sovietinės spaudos puslapiuose ir kėlė vidines literatūrines ir menines diskusijas kūrybinėse sąjungose. Išreikšdami paramą kūrybiniam jaunimui, jų „prasmingiems ir drąsiems sprendimams“ ir eksperimentiniams ieškojimams, Rašytojų sąjungos, Dailininkų sąjungos ir Kompozitorių sąjungos literatūros ir meno elito atstovai švelniai ir atsargiai kritikavo naująją kartą

¹ Век XX и мир [XX amžius ir pasaulis], Москва, nr. 12, 1991, p. 27.

dėl jos apolitiškumo, susižavėjimo modernistinėmis teorijomis ir orientavimosi į Vakarų kultūros meninį paveldą. 1962 m. gruodžio 2 d. Chruščiovui griežtai sukritikavus Maskvos Manieže surengtą meno parodą, SSKP vadovybės susitikimų su kūrybine inteligentija 1962 m. gruodžio 17 d. ir 1963 m. kovo 2–8 dienomis Maskvoje tonas tapo signalu, kad Ukrainos literatūros ir meno kūrėjų sluoksniuose prasideda plataus masto kova su formalizmu ir „pseudonovatoriškumu“. Grynai profesionalias literatūrologines ir menotyrynes diskusijas apie jaunosios menininkų kartos nonkonformistinius ieškojimus, kėlusius nemenką rezonansą Ukrainos intelektualinėje erdvėje, pakeitė suasmeninta „principinga partinė kritika ir žemųjų grandžių partinių organizacijų ideologinis auklėjamasis darbas“. Respublikinis pasitarimas su kūrybine inteligentija 1963 m. balandžio 8–9 d., kuriame dalyvavo UKP CK sekretorius Andrijus Skaba, UKP CK nutarimai „Dėl kūrybinių sąjungų darbo ugdant jaunuosius rašytojus ir menininkus“ (*Про роботу творчих спілок по вихованню молодих літераторів і митців*, 1971 m. gruodis), „Dėl literatūros ir meno kritikos“ (*Про літературно-художню критику*, 1972 m. sausio 21 d.), „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“ (*Про роботу з творчою молоддю*, 1976 m. spalio 21 d.) buvo persmelkti neigiamo požiūrio į kitokį mąstymą literatūroje ir mene ir turėjo tikslą „gerinti atmosferą“ kūrybinėse sąjungose.

Didžiulis ideologinis valdžios struktūrų spaudimas, įvairių jaunimo susivienijimų persekiojimo ir jų uždarymo faktai, baudžiamųjų priemonių taikymas šešiasdešimtininkams tapo tam tikru akstinu formuoti opozicinėms nuotaikoms tarp Ukrainos inteligentijos ir kitų visuomenės sluoksnių, nes akivaizdžiai demonstravo valdančiojo režimo požiūrį į tautinio atgimimo procesą, atskleidė antihumanišką režimo esmę.

Chruščiovo ekonominės ir socialinės reformos, kurios tebuvo kosmetinio pobūdžio ir nepalietė totalitarinės sistemos pamatų, sukėlė protesto nuotaikas net tarp marksistinei-lenininei ideologijai ištikimų žmonių. Užduotis kovoti už gilesnį sovietinės visuomenės destalinizacijos procesą ir jo tolesnę plėtrą bei marksistinės-lenininės ideologijos „grynumo“ įtvirtinimą kėlė XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje Ukrainos teritorijoje veikusios nelegalios organizacijos: Demokratinė socialistų sąjunga (Odesos sritis), Sovietų Sąjungos lenininė komunistų partija (Charkivas), Kovos už Lenino idėjų įgyvendinimą partija (Luhanskas) ir kt.

Destalinizacijos nenuoseklumas ir ribotumas visoje SSRS ir ypač Ukrainoje paskatino naują kovos su bet kokiais kitokio mąstymo apraiškoms etapą. Koreguodamas valstybės politinę doktriną, naujasis šalies vadovas neketino nukrypti nuo išbandyto valdymo teroru ir prievarta metodo. Siekdamas išlaikyti savo rankose visą valdžią ir užtikrinti sovietų politinės sistemos ideologinio pagrindo vientisumą, Chruščiovas kartais griebdavosi teroristinių metodų. Tačiau teroras kaip politinių oponentų bauginimo ir tramdymo smurtinėmis priemonėmis politika Chruščiovo atšilimo laikotarpiu įgijo liberalesnes formas ir buvo naudojamas labiau selektyviai bei taikomas individualiai. Teroro recidyvai pasireiškėdavo

visą „chruščiovinį dešimtmetį“ ir buvo pastebimi tiek sovietų valstybės vidaus, tiek užsienio politikoje. Nusistovėjusių vertybių revizavimas, kritinė praeities analizė ir politinio teroro aukų rehabilitavimas vykstant destalinizacijai visai nereiškę, kad grupė vyresniųjų komunistų partijos funkcionierių ir vadovų pakeitė savo požiūrį į disidentus kaip sociopolitinį sovietinės visuomenės reiškinių. Valdantysis elitas, vadovaujamas Chruščiovo, visai kaip ir Stalinas, įvairias opozicijas apraiškas vertino kaip mirtiną grėsmę valdančiajam režimui.

Praėjus keliems mėnesiams po SSKP XX suvažiavimo, SSRS vadovybė priėmė sprendimus, kurie ne tik užkirto kelią nuomonių ir požiūrų pliuralizmui, bet ir paskatino partines organizacijas, jėgos struktūras kovoti su bet kokiais opozicinėmis nuotaikomis įvairiuose gyventojų sluoksniuose. SSKP CK 1956 m. gruodžio 19 d. rašto „Dėl partinių organizacijų politinio darbo masėse stiprinimo ir antisovietinių priešiškų elementų išpuolių stabdymo“ svarstymas žemesniuose partijos skyriuose baigėsi garsia ideologine kampanija, kurią vykdant buvo paneigiami teigiami šalies desovietizacijos pasiekimai ir realiai bandyta atgaivinti stalinizmo teoriją ir praktiką. Demokratinių permainų trapumas ir neišbaigtumas lėmė staigų šalies posūkį neostalinizmo link.

Politinio kurso pasikeitimą pirmiausia pajuto inteligentija, kuri po trumpo „patriukšmavimo“ vėl buvo įkalinta ideologiniuose gniaužtuose. Neatsitiktinai XX a. septintojo dešimtmečio viduryje daugelis mokslo ir meno inteligentijos atstovų užėmė tvirtą nonkonformistinę poziciją režimo atžvilgiu ir sudarė įvairių pagrindinių organizacijų ir grupių branduolį. Nusivylimas valdžios politika buvo pastebimas tarp darbininkų ir valstiečių, jų nepasitenkinimą didino sunki šalies ekonominė padėtis ir akivaizdžios SSKP vadovybės klaidos socialinėje ir ekonominėje srityse. Net kosmetinius bandymus reformuoti politinę sistemą partijos nomenklatūra ir administracinis aparatas vertino kaip grėsmę savo egzistencijai ir ėmė rengti sąmokslą prieš Chruščiovą. Be to, socialinių ir ekonominių reformų žlugimas neigiamai atsiliepė Chruščiovo autoritetui ir sukėlė plačiųjų visuomenės sluoksnių nepasitenkinimą. Apogėjus buvo pasiektas 1964 m. spalio mėnesį, kai SSKP CK plenumo sprendimu Chruščiovas buvo pašalintas iš valstybės vadovo pareigų. Chruščiovo pakeitimas visuomenės nepasitenkinimo fone kuriam laikui stabilizavo padėtį. KGB prie SSRS Ministrų Tarybos pirmininkas Vladimiras Semičastnyjus informavo SSKP CK prezidiumą, kad 1965 m., palyginti su 1964 m., žmonių, užsiimančių socialinių ir ekonominių gyvenimą SSRS kritikuojančios medžiagos rengimu, skaičius sumažėjo daugiau kaip du kartus².

1965 m. SSRS ekonominė reforma, kuria buvo siekiama įveikti sovietiniam ekonomikos modeliui būdingas problemas (neefektyvus gamybos išteklių naudojimas, ūkio šakų plėtros netolygumai, mažas žemės ūkio efektyvumas ir t. t.), įkvėpė tam tikrų vilčių dėl piliečių gerovės. Priemonės, kuriomis siekta stiprinti ekonomines paskatas ir didinti dar-

² *Rusijos valstybinis naujausiosios istorijos archyvas (Российский государственный архив новейшей истории, toliau – RVNIA) f. 89, ap. 6, b. 30, l. 2.*

bo kolektyvų materialinį suinteresuotumą, plėtoti kaimo materialinę ir socialinę bazę, XX a. septintojo dešimtmečio antroje pusėje davė pastebimų teigiamų rezultatų. Tačiau aštuntojo dešimtmečio pradžioje komandinio valdymo būdu vykdomos ekonominės pertvarkos ėmė silpti. XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje kilo nauja visuomenės nepasitenkinimo banga, susijusi su gyvenamojo būsto problema, maisto produktų ir pramoninių prekių stygiumi, materialinio skatinimo principų pažeidimais. Dėl rimtų gamybos proceso organizavimo trūkumų ir atsinaus įmonių vadovų požiūrio į fabriką ir gamyklų darbininkų prašymus bei poreikius vien 1967 m. sausio–spalio mėnesiais respublikoje įvyko aštuoni atsisakymo dirbti atvejai, kuriuose dalyvavo 435 žmonės³. Nors XX a. septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje daugiausia buvo kalbama apie pavienius kolektyvinio atsisakymo dirbti atvejus, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Ukrainos SSR aukščiausioji partinė vadovybė buvo labai susirūpinusi dėl streikų judėjimo suaktyvėjimo SSRS – tai buvo pažymėta 1979 m. liepos 31 d. SSKP CK Politbiuro posėdyje svarstant klausimą „Streikai darbo kolektyvuose keliuose šalies regionuose“⁴.

XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais streikų judėjimo fone Ukrainoje atsirado daug nelegalių organizacijų ir grupių, kurių pagrindinis veiklos tikslas buvo kova už miesto ir kaimo darbininkų gerovę. Štai kelios tokio pobūdžio organizacijos: Ukrainos laisvės biuletenis (*Вісник свободи України*) (1963 m., Chersonas), Pagrindinis centras „Laisvė“ (*Підпільний центр „Свобода“*) (1962 m., Kostiantynivka, Donecko sritis), Tautinių komunistų partija (*Партія народних комуністів*) (1968 m., Doneckas ir Leningradas). Valdančiojo režimo socialinės ir ekonominės politikos klaidos, įvairių socialinių grupių, pirmiausia darbininkų ir valstiečių, nepasitenkinimas jų materialine padėtimi tapo pagrindiniu respublikos gyventojų protesto nuotaikoms augti ir esminiu veiksniu formuojantis Ukrainos SSR disidentiniam sąjūdžiui. Į augančią socialinę įtampą ir protesto potencialą Ukrainos visuomenėje atkreipė dėmesį Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto pirmasis sekretorius Petro Šelestas. Jis 1972 m. sausio 9 d. dienoraštyje rašė:

1971 m. respublikoje užfiksuota daugiau kaip 100 priešiško turinio lankstinukų platinimo atvejų. Tarybiniai ir partiniai organai gavo 1000 anoniminių antisovietinio, šmeižikiško ir grasinamojo pobūdžio laiškų. [...] Atlikome anoniminių aiškinamųjų lankstinukų autorių paiešką, tačiau kokia iš to nauda? Nustatėme 80 lankstinukų rengėjų ir platintojų, 221 anoniminių laiškų autorių, 24 asmenys buvo suimti ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Tačiau, bendrai paėmus, situacija yra labai sudėtinga.⁵

³ UKP CK, obkomų pirmųjų sekretorių, srities vykdomojo komiteto vadovų, respublikinių ministerijų ir departamentų vadovų, atsakingų UKP CK ir Ukrainos SSR Ministrų Tarybos darbuotojų, respublikinių laikraščių redaktorių susirinkimo stenograma pramonės ir žemės ūkio, mokslo ir kultūros darbo klausimas, 1967-10-20, in: *Ukrainos centrinis valstybinis visuomeninių susivienijimų archyvas* (Центральний державний архів громадських об'єднань, toliau – UCVA), f. 1, ap. 31, b. 3106, l. 55.

⁴ RVNIA, f. 89, ap. 9, b. 1, l. 1.

⁵ Петро Шелест, *Справжній суд попереду* [Тікрасис теістмас лаукіа атеітује], Київ: АДЕФ-Україна, 2011, p. 555–556.

Ne mažiau svarbus veiksnys, turėjęs įtakos pasipriešinimo judėjimo suaktyvėjimui Ukrainos SSR septintajame–devintajame dešimtmečiais, buvo SSKP nacionalinė politika, kasmet įgydavusi vis daugiau šovinizmo bruožų. SSKP XXII suvažiavimui priėmus programą (1961), paskelbusią laipsniško ir nuoseklaus nacionalinių skirtumų SSRS naikinimo kursą, aukščiausioji šalies politinė vadovybė ėmė įgyvendinti rusifikacijos politiką, prisdengdama „socialistinio internacionalizmo“ šūkiomis. Valdžios institucijų įgyvendinamos įstatymų normos ir konkrečios priemonės, kuriomis buvo siekiama dirbtinai susiaurinti ukrainiečių kalbos vartojimo sferą, kalbine ir kultūrine prasme asimiliuoti ukrainiečių etnosą, sukėlė tautiškai sąmoningos respublikos gyventojų dalies nepritarimą ir pasipriešinimą.

Rusifikacijos tendencijos švietimo ir leidybos srityse sustiprino visuomeninį judėjimą, siekiantį apginti ukrainiečių tautos istorines ir dvasines vertybes. Radikalių nuotaikų visuomenėje augimą, susijusį su įstatymo „Dėl mokyklos ryšio su gyvenimu stiprinimo ir tolesnio liaudies švietimo sistemos plėtojimo Ukrainos SSR“ (1959) įsigaliojimu, liudija to laikotarpio KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos analitinės ataskaitos. Viena iš informacinių raštų, adresuotų aukščiausiajai Ukrainos politinei vadovybei, KGB pirmininkas Vitalijus Nikitčenko nurodė:

Jeigu anksčiau kai kurie intelektualai įvairiuose atvejuose išvelgdavo paniekinamą požiūrį į ukrainiečių kalbos raidą, aiškindami tai neteisingais vietinių įstaigų veiksmais, nes šios, jų nuomone, toliau vykdė asmenybės kulto laikotarpiui būdingą „tautų ir kalbų unifikavimo liniją“, tai priėmus Mokyklų įstatymą jie ėmė vertinti tai kaip oficialų „stalininio rusifikacijos kurso“ įtvirtinimą. [...] Tokios nuotaikos atsispindėjo rankraščių pavidalu platinamuose kūrinuose, kuriuose alegorijos forma arba atvirai kalbama apie ukrainiečių kalbos išstūmimą ir raginama ją apsaugoti.⁶

Be to, 1961–1964 metų laikotarpiu KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos demaskavo ir atliko vadinamąsias profilaktines priemones prieš Kyjivo, Dnipro, Lvivo ir Ivano Frankivsko jaunimo ir intelektualų grupes, susibūrusias dėl abejonių SSKP nacionalinės politikos Ukrainoje teisingumu, o praktinėje veikloje siekusias skleisti idėją apie būtinybę priešintis vykdomai Ukrainos rusifikacijai.

Ukrainiečių intelektualai tikėjosi, kad nuvertus Chruščiovą nuo politinio Olimpo Ukrainos SSR kalbos politika pasikeis į gerąją pusę. Po 1964 m. spalio mėn. įvykusio SSKP CK plenumo nemažai jų bandė įtraukti ukrainiečių kalbos plėtros klausimą į partinių organų diskusijas ir siekė, kad būtų panaikintas įstatymo „Dėl mokyklos ryšio su gyvenimu stiprinimo ir tolesnio valstybinės švietimo sistemos plėtojimo Ukrainos SSR“ devintas punktas. Sovietų slaptųjų tarnybų duomenimis, 1964 m. spalio pabaigoje Ukrainos rašytojų sąjungos nariai planavo išsiųsti keletą atvirų laišků SSRS Centro

⁶ Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir tarybiniais organams, 1965-02-04 – 1965-12-06. in: *Ukrainos saugumo tarnybos valstybinis žinybinis archyvas (Галузевий державний архів Служби безпеки України, toliau – UST VŽA)*, f. 16, ap. 3 (1968), b. 2, l. 264–276.

komitetui, siekdami atkreipti Kremliaus dėmesį į „esamus Lenino nacionalinės politikos Ukrainoje perlenkimus“⁷.

Kūrybiniuose sluoksniuose ir studentų auditorijose diskusijos apie nacionalinį klausimą Ukrainoje vėl tapo aktualios, augo susidomėjimas tautinimo politika (*коренізація*) Ukrainos SSR XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmėčiais. Didėjantis inteligentijos ir studentų pasipriešinimas nutautinimui paskatino partijos viršūnes 1965 metais žengti keletą nedrąsių žingsnių plečiant ukrainiečių kalbos sklaidą aukštosiose mokyklose. Visų pirma, kalbėdamas 1965 m. liepos mėn. vykusiame aukštųjų mokyklų rektorių ir partinių organizacijų sekretorių pasitarime, Ukrainos komunistų partijos CK sekretorius ideologijos reikalams Andrijus Skaba davė nurodymą per tris mėnesius respublikos universitetuose pereiti prie dėstymo nacionaline kalba. Panašius sprendimus priėmė kai kurios valstybės valdymo institucijos. Tačiau užsibrėžti planai praktiškai nebuvo įgyvendinti. Mažą to, sąjunginės vadovybės nurodymu 1965 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo pradžioje visoje Ukrainoje nuvilnijo politinių areštų banga. Komunistų partijos vadovybės jėgos priemonių naudojimas tik sustiprino nacionalinės kalbos atgaivinimo judėjimo politizavimo procesą XX a. septintojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio laikotarpiu.

Nusivylimas SSKP vidaus ir užsienio politika, esminės sovietinės šalies vadovybės klaidos socialinėje ir ekonominėje srityse, šiurkštūs su sąžinės ir religijos laisve susijusių konstitucinių normų pažeidimai, restalinizacijos procesai, kūrybos laisvės draudimas suteikė galingą impulsą kitokio mąstymo plėtrai ir padėjo pagrindą tolesnei disidentų judėjimo raidai Ukrainos SSR.

Pasipriešinimo judėjimo apraiškos ir tipologija

Opozicinių nuotaikų augimas tarp įvairių gyventojų sluoksnių iš esmės sąlygojo realių jėgų, galinčių pasipriešinti totalitariniam režimui, formavimąsi ir stiprėjimą. Pastarosios daugiausia buvo susitelkusios į tautiškai sąmoningą Ukrainos inteligentiją, kuri dėl jai būdingų socialinių funkcijų atliko tautinio genofondo ir kultūrinių tradicijų saugotojos vaidmenį. Ukrainos tautos nacionalinių gyvenimo formų gynimas apjungė pačias įvairiausias visuomenės protesto formas: nuo intelektualinio pasipriešinimo, išreikšto rašant ir per savilaidą platinant originalius publicistikos, prozos ir poezijos kūrinius, kuriuose buvo ryžtingai kritikuojamos sovietinės visuomenės deformacijos, iki organizacinių struktūrų kovai su esama valstybine ir socialine santvarka kūrimo.

XX a. septintojo dešimtmečio pirmoje pusėje išryškėjo tendencijos rengti apibendrintus veikalus apie Ukrainos senovės ir naujausiųjų laikų istoriją, nacionalinės politikos įgyvendinimo būdus SSRS. Būdingas šiuo požiūriu yra Ukrainos intelektualų sluoksniuose žinomo kritiko ir literatūrologo, Ukrainos rašytojų sąjungos nario Ivano Dziubos veikalas *Internacionalizmas ar rusifikacija? (Інтернаціоналізм чи русифікація?)*. Autorius, remdamasis

⁷ *Ibid.*, l. 140–146, 264–276.

Karlo Markso, Friedricho Engelso, Vladimiro Lenino veikalais, XX a. trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių Komunistų partijos dokumentais, prieinama statistine medžiaga ir periodine spauda, bandė įrodyti, kad visų Ukrainą ištikusią negandų priežastys glūdi didžiaivalstybinėje šovinistinėje Lenino nacionalinės politikos revizijoje ir kad vienintelis išsigelbėjimo receptas – grįžti prie jos. Ivanas Dziuba manė, kad tikslinga savo tyrimų rezultatus pristatyti aukščiausiesiems Ukrainos SSR vadovams. 1965 m. gruodį veikalas *Internacionalizmas ar rusifikacija?* kartu su lydraščiu buvo išsiųstas Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto pirmajam sekretoriui Šelestui. Respublikos partinio areopago reakcija pasireiškė specialių priemonių, kuriomis siekta diskredituoti ir kūrinį, ir jo autorių, parengimu ir įgyvendinimu.

Nepaisant partijos pasmerkimo, Dziubos traktatas buvo neteisėtai platinamas Ukrainoje ir už jos ribų. Bandydamas bent iš dalies suvokti istorinius Ukrainos raidos kelius, Dziuba paskatino nemažai žmonių ieškoti galimų būdų išsivaduoti iš sunkios padėties, kurioje ukrainiečių tauta atsidūrė dėl Rusijos didžiaivalstybinės politikos. Vienas iš intelektualų kohortos, apmąsčiusios sovietinės visuomenės prigimtį, buvo publicistas ir literatūros kritikas Jurijus Badzio. 1972–1979 m. jis parengė istorinį ir filosofinį veikalą simboliu pavadinimu *Teisė gyventi (Право жити)*, skirtą pagrįsti kiekvienos tautos teisę gyventi visavertį politinį, ekonominį ir dvasinį gyvenimą, užimti savąją, tik jai priklausančią vietą pasaulinėje civilizacijoje. Bene daugiausia dėmesio veikale skiriama klaidingos „tautų susiliejimo“ teorijos, kuri, pasak autoriaus, yra ne kas kita, kaip priemonė asimiliuoti visas SSRS sudėtyje buvusias nacijas ir tautybes, kritikai.

1974 m. Stepanas Chmara, odontologas iš Lvivo srities Červonohrado miesto, Maksymo Sahaidako slapyvardžiu parašė veikalą *Ukrainiečių etnocidas SSRS (Етноцид українців у СРСР)*, skirtą suvokti Ukrainos praeičiai. Kartu su kita *Ukrainiečių biuletenio* 7–8 numerio medžiaga jis buvo išvežtas į užsienį ir išleistas leidykloje „Smoloskyp“. Veikale Chmara pavaizdavo siaubingą Ukrainos žmonių padėtį totalitarinio režimo viešpatavimo laikais. Autorius įrodinėjo, kad kruvinas pilietinis karas, baisūs dirbtiniai badmečiai, prievartinė kolektyvizacija, masiniai trėmimai ir niekuo nepateisinamos represijos padarė nepataisomą žalą ukrainiečių tautos genofondui, o vykdoma rusifikacijos politika privedė ukrainiečių tautą prie dvasinio nuskurdimo slenksčio.

1966 m. Viačeslavas Čornovilas, respublikinio laikraščio *Skaitytojo draugas (Друг читача)* darbuotojas, parengė publicistinį veikalą *Teisingumas ar teroro recidyvai? (Правосуддя чи рецидиву терору?)*, kuriame bandė atskleisti grėsmingą XX a. septintojo dešimtmečio antros pusės politinių represijų mechanizmą, parodyti teisėsaugos institucijų, orientuotų tik į socialinių užsakymų vykdymą, amoralumą ir plačiai visuomenei papasakoti apie kūrybinės inteligentijos atstovų, kurie už savo pažiūras buvo metami į kalėjimą ir kalinami lageriuose, likimą⁸. Netrukus, 1968 m., Prancūzijoje pasaulį išvydo jo

⁸ Baudžiamoji byla, kurioje Viačeslavas Čornovilas Maksymovyčius apkaltinamas menais. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: *UST VŽA* (Lvivas), b. П-23335, t. 2, l. 214–216; *Ibid.*, t. 3, l. 23.

antroji knyga *Vargas dėl proto* (*Лихо з розуму*)⁹, kurioje jis akivaizdžiai įrodė, kad sovietų valdžia persekiojo ne saujelę „atskalūnų“, o tuos, kuriuos pelnytai galima laikyti Ukrainos elito dalimi.

Literatūros kritiko Jevheno Sverstiuko necenzūruota publicistika, pasižymėjusi plačiu diapazonu ir įvairiapusiškumu, XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje buvo gerai žinoma tarp meno intelektualų elito. Pagrindinė Sverstiuko esė ir pamfletų *Katedra pastoliuose* (*Собор у риштуванні*), *Apie Pohružalskio teismą* (*З приводу процесу над Погружальськи*), *Ivanas Kotliarevskis juokiasi* (*Іван Котляревський сміється*), *Motinos diena* (*На мамині свято*) tema buvo ukrainiečių tautos istorinės amnezijos problema, dėl kurios išnyko ištisi nacionalinės kultūros klodai, buvo iškraipomi šviesiausi ir ryškiausi Ukrainos istorijos puslapiai, jos politinių ir valstybinių veikėjų veikla, kultivuojamas bedvasiškumas ir nekultūringumas.

Ši tema buvo artima ir talentingam ukrainiečių žurnalistui Valerijui Marčenko, kurio likimą nulėmė trys 1972 m. jo parašyti straipsniai – „Už idėjiškumo šydo“ (*За параваном ідейності*), „Kokia siaubinga našta“ (*Страшний якийсь тягар*) ir „Kyjivo dialogas“ (*Київський діалог*), kuriuos KGB priskyre prie antisovietinių ir šmeižikiškų dokumentų¹⁰. Savo kūriniuose disidentas Marčenko kėlė retorinius klausimus: kodėl nyksta ukrainiečių kalba, kodėl taip gėdingai vaizduojama ukrainiečių tauta, kodėl lengva aukštų partinių funkcionierių ranka aukštinama bespalvė, atvirai oportunistinė literatūra, klaidinanti dabarties ir ateities kartas.

Necenzūruota Jevhenijos Kuznecovos, Michailo Masiutkos, Leonido Pliuščiaus, Ivano Sokulskio, Oleksos Tychyjaus, Sviatoslavo Karavanskio ir Vasylio Stuso publicistika sukėlė literatūros ir meno bendruomenės susidomėjimą ir paskatino diskusijas kuluaruose.

Sovietų komunistų partijos puolimas prieš ukrainiečių dvasinę ir mentalinę tapatybę išprovokavo intelektualinį pasipriešinimą poezijos forma, kuri dėl ideologinės orientacijos ne tik negalėjo būti publikuojama Ukrainoje, nes buvo priskirta „antisovietiniams dokumentams“, bet ir tapo pagrindu valdančiajam režimui kurpti baudžiamąsias bylas jos autoriams. Vasylio Stuso, Vasylio Barladianu, Ihoro ir Irynos Kalynecių, Irynos Senyk, Jaroslavo Lesivo, Taraso Melnyčiuko, Boryso Kovharo, Mykolos Cholodnyjaus, Stepano Sapeliako ir Mykolos Horbalio poezija įvairiais kanalais pasiekdavo skaitytojus ir skatino ukrainiečių tautinės savimonės formavimąsi.

Intelektualinis pasipriešinimas sovietiniam režimui reiškėsi pareiškimų, peticijų, kritikos raštų ir kreipimūsi į aukščiausiuosius SSRS ir Ukrainos SSR politinius vadovus bei daugybę tarptautinių organizacijų rengimu ir platinimu konspiraciniais būdais. Šie, konkrečiam adresatui skirti kreipimaisi tapo Ukrainos ir tarptautinės bendruomenės

⁹ Вячеслав Чорновіл, Лихо з розуму [*Vargas dėl proto*], Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1968, p. 338.

¹⁰ Валерій Марченко, Листи до матері з неволі [*Laiškai motinai iš nelaisvės*], Київ: Дух і література, 1994, p. 30–40.

vertybe, juose buvo pateikiama informacija apie padėtį respublikoje, rimtus perlenkimus nacionalinės ir kultūros politikos srityje, atskleidžiami disidentų persekiojimo faktai. Nepaisydama ideologinio ir teisinio spaudimo, valstybinių partinių struktūrų monopolinės teisės į tiesą, Ukrainos inteligentija realiai bandė pateikti objektyvų politinių, ekonominių ir kultūrinių procesų Ukrainoje vertinimą.

Griežtos valstybinės spaudos ir žiniasklaidos kontrolės sąlygomis negalėjo būti nė kalbos apie necenzūruotas literatūros ar disidentų protesto laiškų publikavimą. Vienintelis jų platinimo kanalas XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais buvo vadinamoji savilaida (*samvydav*, rus. *самиздат* – *сам издательство*) – nekontroliuojama objektyvios informacijos apie Ukrainą sklaidos priemonė. Pasak ukrainiečių filosofo ir politinio kalinio Vasylio Lisovyjaus, „savilaidos literatūros kūrimas ir platinimas tapo pagrindiniu disidentų judėjimo veiklos būdu“¹¹. Savilaidos klestėjimo laikotarpis buvo XX a. septintojo dešimtmečio vidurys ir aštuntojo dešimtmečio pradžia. Taip šį reiškinį aiškino ukrainiečių žmogaus teisių aktyvistas Ivanas Svitlyčnyjus: „Susidomėjimas antisovietine literatūra kilo [...] kai Chruščiovo avantiūrizmas ėmė juntamai reikštis politikoje, kai žodžiai ėmė prasilenkti su darbais, kai nesibaigiančios reformos neatnešė žadėtos naudos, trumpai tariant, kai daugeliu atvejų ėmė ryškėti partijos jau pasmerktos politikos liekanos. Tai pakirto žmonių tikėjimą šalyje vykstančiomis permainomis, sukėlė skepticizmą ir vertė žmones ieškoti atsakymų į aktualiausius viešojo gyvenimo klausimus kur tik jie išmanė“¹².

Tuo pačiu laikotarpiu savilaidos būdu buvo platinamas Dziubos veikalas *Internacionalizmas ar rusifikacija?*, Michailo Braičevskio traktatas *Prijungimas ar susijungimas atgal?* (*Приєднання чи возз'єднання?*), anoniminiai Sverstiuko rašiniai *Katedra pastoliuose*, *Ivanas Kotliarevskis juokiasi*, *Paskutinė ašara* (*Остання сльоза*), *Motinos diena* ir brošiūra *Apie Pohružalskio teismą*, Helijos Snehirovo originali studija *Šaudmenys egzekucijai* (*Набої для розстрілу*) („Motinėle mano, motinėle...“, *Ненько моя, ненько...*), Čornovilo publicistiniai darbai *Teisingumas ar teroro recidyvai?*, *Vargas dėl proto*, *Kaip ir ką gina Bohdanas Stenčukas* (*Як і що обстоює Богдан Стенчук*), Valentino Morozo straipsniai „Tarp sniegynų“ (*Серед снігів*), „Pasipriešinimo kronika“ (*Хроніка опору*), „Možė ir Datanas“ (*Мойсей і Датан*), „Reportažas iš Berijos draustinio“ (*Репортаж із заповідника імені Берії*), necenzūruoti Vasilio Symonenkos, Mykolos Cholodnyjaus, Ivano Sokulskio eilėraščiai, Ivano Košelivcio studija *Šiuolaikinė ukrainiečių literatūra* (*Сучасна українська література*), Bohdano Kravcivo knyga *Ant purpurinio revoliucijos žirgo: reabilitacijos proceso Ukrainos SSR link* (*На багряному коні революції: до реабілітаційного процесу в УРСР*), Jevheno Proniuko veikalas *Ukrainos išsivadavimo judėjimo būklė ir uždaviniai (nebaigtos tezės diskusijai)* (*Стан і завдання Українського визвольного руху (неповні тези*

¹¹ Дисиденти. Антологія листів [Disidentai. Laiškų antologija], Київ: „Дух і література“, 2018, p. 501.

¹² Baudžiamoji byla, kurioje Ivanas Svitlyčnyjus Oleksijovyčius kaltinamas nusikaltimu. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: UST VŽA, f. 6, b. 68805-ФП, t. 7, l. 253.

для обговорення)), informacija apie politinių kalinių laikymo sąlygas sovietiniuose lageriuose.

Jei XX a. septintajame dešimtmetyje savilaidos būdu buvo platinami pavieniai literatūros kūriniai, publicistika ir žmogaus teisių judėjimo dokumentai, tai aštuntojo dešimtmečio pradžioje visiškai pagrįstai buvo iškeltas periodinių leidinių, skirtų įvairiems Ukrainos klausimams, leidybos klausimas. Taip gimė ir buvo pradėta įgyvendinti idėja rengti *Ukrainos biuletinį*, sutelkusį tam tikrą Ukrainos disidentų ratą. Vienas iš *Ukrainos biuletinio* iniciatorių Čornovilas prisiminė, kad Ukrainos žmogaus teisių aktyvistų veikla buvo ne *Einamųjų įvykių kronikos* (rus. *Хроника текущих событий*) ar kitų panašių leidinių kopijavimas, bet kilo iš tiesioginės Ukrainos patirties, vietos galimybių ir uždavinių¹³. *Ukrainos biuletinis* turėjo platų korespondentų tinklą Kyjive, Dnipropetrovske, Donecke, Ivano Frankivske, Lvive, Rivneje, Odesoje, Ternopilyje, Černivciuose, Čerkasuose. Jame buvo publikuojami literatūros kūriniai ir poleminės esė, taip pat Ukrainos žmogaus teisių judėjimo kronikos.

Periodinio opozicijos leidinio atsiradimas liudijo, kad Ukrainos nacionalinis judėjimas pasiekė naują organizacinę lygį. Savilaidos leidinių platinimo mastas paskatino KGB vykdyti nemažai operacijų, kuriomis buvo siekiama nustatyti savilaidos leidinių gamybos, saugojimo ir platinimo centrus. Pavyzdžiui, 1965 m. tokie centrai buvo išaiškinti Kyjive, Lvive, Ternopilyje, Lucke, Ivano Frankivske ir Žytomyre. Per kratas buvo konfiskuota daugiau kaip 900 savilaidos egzempliorių ir 13 rašomųjų mašinėlių, naudotų jiems dauginti¹⁴.

Dėl plataus masto savilaidos leidinių platinimo ir jų populiarinimo centrų kūrimo SSRS ir Ukrainos SSR aukščiausioji politinė vadovybė parengė specialias priemones „Dėl kovos su neteisėtu antisovietinės ir kitos kenksmingos medžiagos platinimu“, patvirtintas SSKP CK 1971 m. birželio 28 d. ir Ukrainos komunistų partijos CK 1971 m. liepos 27 d. nutarimais¹⁵. Tačiau, nepaisant tokių akcijų žiaurumo ir reiklumo, jos nedavė norimų rezultatų, nes septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje SSRS valstybės saugumo komiteto ataskaitose Ukraina buvo įvardyta kaip viena iš nepatikimiausių šiuo požiūriu respublikų¹⁶.

¹³ Baudžiamoji byla, kurioje Viačeslavas Čornovilas Maksymovyčius apkaltinamas menais. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas] *UST VŽA* (Lvivas), b. ПI-23335, t. 2, l. 11.

¹⁴ UKP CK raštas, UKP CK skyrių nuorodos, Ukrainos obkomų, KGB prie Ukrainos TSR Ministrų Tarybos ir kitų organizacijų informacija – apie UKP CK potvarkio „Dėl informacijos apie Ukraino Aukščiausiąjį teismą, Ukrainos SSR Generalinės prokuratūros ir KDB prie Ukrainos SSR MT“, apie Ukrainos nacionalistus, apie neorganizuotą susitikimą Babyn Jare, 1966-03-25, in: *UCV VSA*, f. 1, ap. 24, b. 6160, l. 25–26.

¹⁵ Sekretoriato posėdžio protokolas Nr. 5, originalas, Nr. 125-h-172-h, in: *RVNIA*, f. 89, s. 46, b. 35, l. 1–5; *UCV VSA*, f. 1, ap. 10, b. 1024, l. 68–70.

¹⁶ Baudžiamoji byla, kurioje Mykola Bondaras Vasyliovyčius apkaltintas menais, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], *RVNIA*, f. 89, ap. 55, b. 1, l. 1-6; *Ibid.*, ap. 51, b. 10, l. 1-2; *Ibid.*, b. 13, l. 1.

Nepaisant ryžtingo valdžios institucijų pasipriešinimo, XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais savilaida išliko reikšmingu veiksniu, darančiu įtaką socialinei ir politinei situacijai respublikoje, skatinančiu nacionalinių ir patriotinių jėgų konsolidaciją ir savitarpio supratimą totalitarinės sistemos sąlygomis, rodančiu konkrečius nacionalinės idėjos įgyvendinimo būdus, kurių esmė – išsaugoti ir puoselėti šimtmečius skaičiuojančias liaudies tradicijas, propaguoti geriausius kultūros paveldo pavyzdžius, sudaryti būtinas sąlygas Ukrainos valstybingumo formavimuisi ir įtvirtinimui.

Jei XX a. septintojo dešimtmečio pirmoje pusėje protestai dažniausiai buvo anoniminiai ir pasireiškė lankstinukų, tautinių simbolių, peticijų ir pareiškimų pavidalu, tai nuo septintojo dešimtmečio vidurio kiekvieną protestą prieš totalitarinę sistemą palaikė žmonės, kurie nebematė reikalo slėpti savo pažiūrų, veidų ir vardų. Išskirtinės reikšmės įvykis, sulaukęs plataus atgarsio pasaulyje, buvo disidentų Dziubos, Stuso, Čornovilo ir Jurijaus Badžio protestas prieš politines represijas 1965 m. vasaros pabaigoje „Ukrainos“ kino teatre per Serhijaus Paradžanovo filmo *Užmirštų protėvių šešėliai* (*Тині забутих предків*) premjerą.

Panašiomis demonstracijomis vis dažniau buvo „trikdoma ramybė“ Ukrainos sostinėje ir kituose miestuose. XX a. septintojo dešimtmečio antroje pusėje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje partinei valdžiai ir teisėsaugai Kyjive nerimą kėlė Ševčenkos gedulo dienos gegužės 22 d., kai nacionalinio genijaus pagerbimo renginiai, kuriuose dalyvaudavo gydytojas Mykola Plachotniukas, dailininkė Alla Horska, rašytojai Ivanas Svitlyčnyjus, Vasylis Rubanas, mokslininkas Vasylis Lobko, artistė Tetiana Cymbal, pensininkė Oksana Meško ir neakivaizdinio skyriaus studentas Anatolijus Lupynosas, virsdavo audringomis politinėmis demonstracijomis¹⁷.

Atvirą nesutikimo su esamu režimu pareiškimą padarė Užhorodo valstybinio universiteto dėstytojas Mykola Bondaras, kuris 1970 m. spalio mėn. demonstracijos metu sugebėjo prieiti prie vyriausybės tribūnos su šūkiu „Gėda nusikalstamai SSKP vadovybei!“. Priežastis, paskatinusias jį žengti tokį žingsnį, sužinome iš 1970 m. lapkričio 6 d. Mykolo Bondaro laiško SSKP CK, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui ir SSRS Ministrų Tarybai. Mykola Bondaras kaltino šalies aukščiausiąją politinę ir valstybinę vadovybę bet kokių demokratijos daigų gniaužimu, neskaidrumu, nepagarba žmogui, kitaminčių persekiojimu, neefektyviu sovietinės ekonomikos pagrindų kūrimu ir žandariškos užsienio politikos vykdymu¹⁸.

1968 m. lapkričio 5 d. Kyjive susidegino Vasylis Makuchas, kilęs iš Lvivo srities Sokalio rajono Karivo kaimo, taip išreikšdamas asmeninį protestą prieš kolonijinę Ukrainos padėtį. 1969 m. vasario 10 d. Mykola Bereslavskis, kilęs iš Zaporožės srities Berdiansko rajono Osypenko kaimo ir ten gyvenantis, protestuodamas prieš rusifikaciją, bandė su-

¹⁷ Молодь України [Ukrainos jaunimas], 1990-05-13.

¹⁸ Baudžiamoji byla, kurioje kaltinamas Mykola Bondaras Vasyliovyčius, str 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: UST VŽA, b. 72253-ФП, t. 1, l. 7, 41–60.

sideginti Kyjivo valstybinio universiteto patalpose. Tik universiteto budinčių sargų įsikišimas sutrukdė jam įvykdyti savo ketinimą. 1978 m. sausio 21 d. vėlai vakare ant Černečios kalvos Kanive, netoli Didžiojo Kobzaro kapo, kaip deglas suliepsnojo Oleksa Hirnykas iš Ivano Frankivsko srities Kalušo miesto. Savo motyvus jis paaiškino daugybėje muziejaus draustinio teritorijoje išbarstytų lankstinukų su žodžiais: „Pavergtai tautai nepriklausoma valstybė yra jos raidos būtinybė. Protestas prieš Rusijos okupaciją Ukrainoje“¹⁹. Nepaisant to, kad KGB visais įmanomais būdais stengėsi nuslėpti ne tik tikrąsias Ukrainos patriotų susideginimo priežastis, bet ir pačius tokių aktų faktus, tiesa apie šiuos protesto aktus įveikė geležinę uždangą ir tapo visuotinai žinoma pasaulio bendruomenei, akivaizdžiai liudydama kovotojų už Ukrainos valstybės nepriklausomybę pasirengimą imtis pačių ryžtingiausių veiksmų.

XX a. septintojo dešimtmečio antroje pusėje ir aštuntajame dešimtmetyje Ukrainoje susiformavo išstisus slaptų organizacijų ir opozicinių būrelių tinklas. Kai kurie iš jų veikė remdamiesi integralaus socializmo principais – pavyzdžiui, Ukrainos nacionalinis frontas (1964–1967 m., Lvivo, Ivano Frankivsko, Kirovohrado ir Donecko sritys), kiti, pavyzdžiui, Ukrainos nacionalinė komunistų partija (1971–1972 m., Kyjivas) ir Nacionalinės pažangos partija (septintojo dešimtmečio pabaiga–aštuntojo dešimtmečio pradžia, Horlivka, Donecko sritis), rėmėsi nacionalinio komunizmo idėjomis. Nors nacionalkomunistinės ir nacionalistinės grupės daugiausia dėmesio skyrė nacionalinių problemų sprendimui ir siekė sukurti nepriklausomą Ukrainos valstybę, nemažai organizacijų ir grupių (Pogrindinis centras „Laisvė“, Kostiantynivka, Donecko sritis; Demokratinė socialistų sąjunga, Odesos srities Serpnevės kaimas; „Kova už visuomenės teisingumą“, Mykolajivo sritis; Kovos už Lenino idėjų įgyvendinimą partija, Luhanskas ir t. t.) iškėlė uždavinį įgyvendinti demokratines piliečių teises ir laisves, nepriklausomai nuo jų tautybės, kaip būtiną tolesnės sovietinės visuomenės raidos garantiją.

Nelegali padėtis, kurios sąlygomis veikė minėtosios nacionalkomunistinės, nacionalistinės, demokratinės organizacijos ir grupės, gerokai apribojo jų galimybes, susiaurino ryšius su užsienio žiniasklaida ir tarptautinėmis žmogaus teisių organizacijomis, neleido joms aktyviai ir kryptingai veikti viešosios nuomonės. Todėl jau aštuntojo dešimtmečio pradžioje atsirado poreikis kurti organizacijas ir grupes, kurios legaliai veiktų pagal sovietinius teisės aktus ir tarptautinę teisę. Viena iš tokių organizacijų buvo Visuomeninis Ninos Strokatovos gynimo komitetas – pirmoji žmogaus teisių organizacija Ukrainoje, kurią 1971 m. Lvive įsteigė Čornovilas ir Iryna Stasiv po to, kai Odesoje buvo suimta žmogaus teisių gynėjo Sviatoslavo Karavanskio žmoną Nina Strokatova. Komitetas nespėjo pradėti savo veiklos dėl kai kurių jo narių (Stasiv, Čornovilo, Stuso) suėmimo. Kartu pati legaliai veikiančios žmogaus teisių organizacijos kūrimo patirtis turėjo teigiamą reikšmę. Pirma,

¹⁹ Baudžiamoji byla, kurioje kaltinamas Mykola Beryslavskis Oleksandrovyčius, str. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: *UST VŽA*, file 70131-FP, vol. 1, sheets 7, 45, 117v.

ji įtikino aktyviausią žmogaus teisių gynėjų grupę, kad tikslinga yra suvienyti pastangas, antra, ji nutiesė kelią sukurti žmogaus teisių organizaciją, kuri ne tik rūpintųsi atskirų politinių kalinių likimu, bet ir imtųsi koordinuoti visą žmogaus teisių judėjimą.

Nauji bandymai sukurti legaliai veikiančią Ukrainos žmogaus teisių organizaciją prasidėjo XX a. septintojo dešimtmečio viduryje ir buvo grindžiami tuometinės SSRS vidaus ir užsienio politikos realijomis. Ukrainos visuomeninės Helsinkio susitarimų skatinimo grupės iniciatorius buvo rašytojas Mykola Rudenko, prie kurio prisijungė Olesius Berdnykas, Oksana Meško, Levko Lukjanenko, Ivanas Kandyba, Oleksijus Tychyjus, Nina Strokatova-Karavanska, Mykola Matusėvyčius, Miroslavas Marynovyčius ir Petro Hryhorenko. Pirmasis Ukrainos Helsinkio grupės (UHG) parengtas dokumentas buvo Ukrainos visuomeninės grupės Helsinkio susitarimams įgyvendinti deklaracija, kurioje išdėstyti žmogaus teisių asociacijos uždaviniai ir veiklos sritys. Grupė siekė supažindinti plačiąją Ukrainos visuomenę su Žmogaus teisių deklaracija, praktiškai įgyvendinti Helsinkio pasitarimo baigiamojo akto (1975) humanitarinių straipsnių nuostatas, pasiekti, kad Ukrainai kaip suverenai valstybei ir Jungtinių tautų narei atstovautų atskira delegacija visuose tarptautiniuose susitikimuose, kuriuose turėjo būti aptariami Helsinkio susitarimų įgyvendinimo rezultatai, taip pat įsteigti nepriklausomas spaudos agentūras, kurios skatintų laisvą keitimąsi informacija.

Nepaisant Helsinkio grupės Ukrainoje narių Rudenko, Tychyjaus, Marynovyčiaus, Matusėvyčiaus ir Lukjanėnkos suėmimų ir teismų 1977 m., organizacija išliko. Per visą UHG gyvavimo laikotarpį (1976–1988) jos nariais buvo 41 žmogus. Iš jų 39 už žmogaus teisių gynimo veiklą buvo nuteisti ilgomis laisvės atėmimo bausmėmis, o keturi – Stusas, Tychyjus, Marčėnko ir Jurijus Lytvynas – mirė nelaisvėje. Pagalbą ir paramą leidžiant UHG medžiagą teikė 1976 m. lapkritį Vašingtone įsteigtas Helsinkio garantijų užtikrinimo Ukrainoje komitetas (prezidentas – Andrijus Zvarunas) ir UHG užsienio biuras, kurį 1978 m. spalį įkūrė politiniai emigrantai Hryhorenko, Leonidas Pliuščius, Nadija Svitlyčna ir Strokatova-Karavanska. 1982 m. rugsėjį JAV prezidentas Ronaldas Reaganas pasirašė proklamaciją, kuria 1982 m. lapkričio 9 d. paskelbta Ukrainos Helsinkio grupės diena.

UHG veikla pažymėjo naują XX a. aštuntojo ir devintojo dešimtmečių Ukrainos pasipriešinimo judėjimo etapą, sujungusį kovą prieš nacionalinę priespaudą su kova už demokratines teises Ukrainos SSR. 1988 m. liepos mėn. UHG buvo pertvarkyta į Ukrainos Helsinkio sąjungą (*Українська Гельсінська спілка*).

XX a. septintojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio opozicinio judėjimo Ukrainoje metraštyje svarbią vietą užima Krymo totorių nacionalinis judėjimas – nesavanaudiška ir nuosekli Krymo totorių kova už sugrįžimą į savo istorinę Tėvynę, tarptautinių aktų, Sovietų Sąjungos ir Sovietų Ukrainos konstitucijų garantuojamų teisių ir laisvių įgyvendinimą. Pirmieji Krymo totorių nacionalinio judėjimo formavimosi žingsniai pastebimi XX a. penktojo dešimtmečio antroje pusėje. Jie pasireiškė Krymo

totorių nesustabdomu siekiu išsaugoti savo tapatybę, kalbą ir kultūrą, masiniais pabėgimais iš „specialiųjų gyvenviečių“, jų nustatyto režimo pažeidimais, masinėmis nuolatinėmis peticijų akcijomis, slaptos grupės Krymo totorių jaunimo sąjunga už grįžimą į Tėvynę, kuriai vadovavo Mustafa Džemilevas, Maratas Omerovas, Refatas Godženovas ir kiti, veikla.

Dirbtiniai Krymo totorių kėlimosi į Krymą apribojimai paskatino masines demonstracijas Zaporizės, Krymo ir Chersono srityse, Musos Mamuto ir Izzeto Memedullajevo pasiaukojimo aktus.

Reikšmingą opozicijos sluoksnį Ukrainoje sudarė žydų nacionalinis judėjimas, kuriam atstovavo dvi pagrindinės srovės – „emigrantai“ (siekę įgyvendinti teisę emigruoti) ir „kultūrininkai“ (siekę atgaivinti Ukrainos žydų istorines ir kultūrinis tradicijas). Žydų nacionalinio judėjimo aktyvistai – Josifas Zisselsas, Jakivas Levinas, Jakivas Mešas ir Oleksandras Parickis – dėjo daug pastangų, kad Kyjive, Charkive ir Odesoje būtų įkurti pagrindiniai kultūros ir švietimo centrai, arba *ulpanai* (hebr. אולפן), kad būtų patenkinti religiniai žydų mažumos poreikiai ir įveiktos neigiamos kasdienio ir valstybinio antisemitizmo pasekmės.

XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje–septintojo dešimtmečio pradžioje vykdyta antibažnytinė kampanija, kuria siekta forsuoti įveikti „religingumą“, lydima administracinio kišimosi į religinių organizacijų veiklą, paskatino religinės disidentijos atsiradimą. Rusijos Stačiatikių Bažnyčioje egzistavo kelios srovės, kovojančios tiek prieš Maskvos patriarchatą, tiek prieš valstybės institucijas. Kalbama apie Krikščionių komitetą tikinčiųjų teisėms SSRS ginti (1976), Poltavos ir Kremenčiuko vyskupo Teodosijaus viešus pasisakymus prieš šiurkštų valstybės kišimąsi į Bažnyčios reikalus, kunigų Petro Zdryliuko²⁰, Vasylio Romaniuko²¹ žmogaus teisių gynimo veiklą, tikinčiųjų protestus prieš masinį bažnyčių ir vienuolynų uždarymą, šventų vietų naikinimą ir kt.

Rimta jėga buvo judėjimas už Ukrainos graikų apeigų Katalikų Bažnyčios atkūrimą, kuris kilo beveik iš karto po 1946 m. Lvivo nekanoninio suvažiavimo (soboro) ir pasireiškė neregistruotų religinių bendruomenių veikimu, tikinčiųjų teises ginančių organizacijų steigimu (Tikinčiųjų ir Bažnyčios teisių gynimo iniciatyvinė grupė (*Ініціативна група захисту прав віруючих і церквей*), vadovaujama Josipo Terelios), daugybe protesto akcijų ir Josipo Slipyjaus, Vasylio Velyčkovskio ir Romano Bachtalovskio teologinių veikalų platinimu.

Dėl valstybės politikos religijos ir Bažnyčios atžvilgiu, Romos katalikų ir žydų bendruomenių atstovai buvo režimo opozicijoje. Labai aktyviai veikė Evangelikų krikščionių baptistų, Septintosios dienos adventistų ir Sekminininkų opoziciniai judėjimai, kūrė nuo valstybės nepriklausomus dvasinius centrus (Evangelikų krikščionių baptistų Bažnyčių

²⁰ *Tarptautinės istorinio švietimo, labdaros ir žmogaus teisių gynimo draugijos „Memorial“ mokslo archyvas* (Maskva), f. 103, aplankas „Represijos“, b. 6, l. 41.

²¹ *UST VŽA* (Ivano Frankivskas), b. 10123-II, t. 1, l. 31–33.

taryba, Ištikimi ir laisvi septintosios dienos adventistai) ir platinę religinius savilaidos leidinius, kreipėsi į pasaulio viešąją opinią.

Disidentų persekiojimas Ukrainos SSR statistikos veidrodyje

Nors XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje–septintojo dešimtmečio pradžioje vykęs desovietizacijos procesas lėmė tam tikrus teigiamus baudžiamųjų ir represinių institucijų veiklos pokyčius (struktūrinė ir politinė teisėsaugos institucijų pertvarka, Vidaus reikalų ministerijos ir KGB darbo kontrolė, neteisėtų stalinizmo epochos represijų aukų rehabilitacija), vis dėlto jį lydėjo, nors žymiai mažesnio masto ir šiek tiek kitokio pobūdžio, tačiau ne mažiau abejotinas ir gėdingas kitaminčių persekiojimas. Teroras kaip politinių oponentų bauginimo ir tramdymo politika šiuo laikotarpiu įgyja kontroliuojamas ir liberalizuotas formas, taikomas labiau selektyviai ir individualiai. Chruščiovinio atšilimo įkarštyje suintensyvėjo represijos prieš buvusius Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Організація українських націоналістів, OUN*) ir Ukrainos sukilėlių armijos (*Українська повстанська армія, UPA*) narius, nesankcionuotų streikų, mitingų, demonstracijų dalyvius, „nepaklusnius“, „nepatogias“ ir „niekingas“ konfesijas – Ukrainos graikų apeigų Katalikų Bažnyčią, Evangelikus krikščionis baptistus ir Septintosios dienos adventistus.

Remiantis naujomis realijomis, buvo kuriama ir įstatyminė bei norminė bazė, kuri gerokai išplėtė valdžios institucijų galimybes vykdyti politines represijas (1958 m. gruodžio 25 d. SSRS įstatymas „Dėl baudžiamosios atsakomybės už nusikaltimus valstybei“, įvestas straipsnis „Antisovietinė agitacija ir propaganda“ (Ukrainos SSR baudžiamojo kodekso 62 straipsnis), daugybė KGB prie SSRS Ministrų Tarybos, SSRS generalinės prokuratūros, SSRS Aukščiausiojo Teismo ir jiems pavaldžių respublikinių organų instrukcijų ir rekomendacijų). Nuo 1954 m. (kai buvo įsteigtas Valstybės saugumo komitetas prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos) iki 1964 m. pirmojo pusmečio KGB baudžiamojon atsakomybėn patraukti 793 asmenys už vadinamąją „nacionalistinę veiklą“ Ukrainoje. Per šį dešimtmetį KGB pareigūnai išaiškino ir likvidavo 77 nacionalistines organizacijas ir grupes, kuriose iš viso buvo 601 narys²². Masiškiausios politinės represijos Chruščiovo atšilimo laikotarpiu vyko tokiais metais: 1959 m. buvo suimti 122 žmonės, 1960 m. – 48, 1961 m. – 48, 1962 m. – 115, 1963 m. – 56.

Staugus posūkis neostalinizmo pusėn XX a. septintojo dešimtmečio viduryje nubrėžė naują generalinę kovos su „ukrainiečių nacionalizmu“ ir kitokiu mąstymu Ukrainoje liniją. Archyvinių tardymo bylų statistika leidžia ne tik atkurti politinių represijų mastą, bet ir atsekti tam tikrus to meto baudžiamosios represinės politikos etapus ir modelius.

1965 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Kyjive, Lvive, Odesoje, Ivano-Frankivske, Ternopilyje, Lucke ir Feodosijoje nuvilnijusi areštų banga, kurios metu KGB sulaikymo centruose buvo

²² Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir sovietiniams organams, 1964 m. sausio – lapkričio mėn, in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 3 (1967), b. 2, l. 277.

įkalinti 24 aktyviausi Ukrainos nacionalinio judėjimo nariai (18 iš jų vėliau buvo nuteisti įvairios trukmės laisvės atėmimo bausmėmis), buvo prevencinis valdančiojo režimo išpuolis prieš disidentinį judėjimą Ukrainoje. Vėlesnių metų „antisovietinių elementų“ suėmimų statistika atrodė taip: 1966 m. – 4 žmonės (iš viso 1966 m. Valstybės saugumo komiteto prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos darbuotojai išaiškino 73 organizacijas ir grupes, kurioms priklausė 450 žmonių), 1967 m. – 21, 1968 m. – 10²³.

Kampanija siekiant išnaikinti kitamintybę kaip socialinį reiškinį respublikoje tęsėsi. 1969 m. valstybės saugumo organai atskleidė ir sustabdė 76 grupių, kurias sudarė 335 nariai, organizuotą veiklą. 1969 m. už antisovietinę veiklą baudžiamojon atsakomybėn patraukti 55 asmenys (iš viso 1965–1969 m. KGB už antisovietinę agitaciją ir propagandą Ukrainos SSR baudžiamojon atsakomybėn patraukė 77 asmenis, iš jų 43 asmenys neteisėtus veiksmus atliko individualiai, 34 asmenys buvo dešimties antisovietinių grupių nariai. Be to, remiantis KGB medžiaga, prokuratūros ir policijos teikimu buvo nuteisti 208 asmenys. Vien 1969 m. KGB susekė 245 autorius, kurie per 86 atskirus kartus išplatino 465 lankstinukus ir 383 anoniminius laiškus. Valdantysis režimas siekė įtraukti visuomenę į kovą su disidentais. Remiantis Ukrainos SSR valstybės saugumo organų medžiaga, 1969 m. vadinamosios profilaktinės priemonės buvo taikytos 2697 asmenims, iš jų 808 asmenims, dalyvaujant darbo kolektyvams. Nepaisant įspūdingos kovos su disidentiniu judėjimu statistikos (žinoma, kad nuo 1967 m. iki 1971 m. birželio Ukrainos SSR KGB taikė „profilaktiką“ daugiau kaip 6 000 piliečių), KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos vadovas Vitalijus Nikitčenko atkreipė šalies aukščiausiosios politinės vadovybės dėmesį į didėjantį asmenų, dalyvaujančių kuriant ir platinant priešiško turinio lankstinukus ir anoniminius laiškus, skaičių (nuo 406 asmenų 1968 m. iki 515 asmenų 1969 m.). Specialiųjų tarnybų vadovybei susirūpinimą kėlė ir asmenų, „nesutinkančių“ su esama socialistine santvarka, amžiaus grupė. Nuo 1966 m. jaunesnių nei 25 metų žmonių, kuriems valstybės saugumo tarnybos taikė profilaktines priemones, skaičius kasmet didėjo: 1966 m. – 442 asmenys, 1967 m. – 461, 1968 m. – 581, 1969 m. – 684²⁴.

Yra žinoma, kad 1971 m. sausio–kovo mėn. rengiantis ir vykstant Ukrainos komunistų partijos XXIV suvažiavimui ir SSKP XXIV suvažiavimui, Ukrainos SSR KGB nutraukė dviejų nacionalistinių grupių veiklą Ivano Frankivsko ir Ternopilio srityse, daugiau kaip 100 žmonių už antisovietinius pareiškimus taikytos profilaktikos priemonės, nustatyti 86 asmenys, išplatinę 209 lankstinukus ir 91 anoniminių dokumentą, išaiškinta 15 sovietinių paminklų niokojimo atvejų, 19 asmenų patraukta baudžiamojon atsakomybėn už grasinimus sovietiniams partiniams aktyvistams.

²³ *Ibid.*, ap. 3 (1974), b. 5, l. 284.

²⁴ Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir sovietiniams organams, 1970 m. sausio – gruodžio mėn, in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 3 (1974), b. 5, l. 24.

Nepaisant to, kad valdžios struktūros įnirtingai kovojo su įvairiomis intelektualinio pasipriešinimo formomis, necenzūrojamų savilaidos kūrinių platinimas respublikoje ir užsienyje tebebuvo sovietinių specialiųjų tarnybų nekontroliuojama „fronto linija“.

Komunistų partijos vadovybės susirūpinimą dėl išaugusio visuomenės susidomėjimo savilaida atspindėjo SSKP CK 1971 m. birželio 28 d. ir Ukrainos komunistų partijos CK 1971 m. liepos 27 d. nutarimų, bendrai pavadintų „Dėl kovos su neteisėtu antisovietinės ir kitos kenksmingos medžiagos platinimu“²⁵, turinyje. Vykdydamas partinio areopago nurodymus, KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos 1971 m. vasarą pradėjo rengti specialią operaciją kodiniu pavadinimu „Blokas“ (Блок) – priemonės, skirtas neutralizuoti aktyviausius ir tarpusavyje susijusius Ukrainos SSR „nacionalistinius elementus“, susijusius su neteisėtu „antisovietinės ir kitos politiškai kenksmingos medžiagos“, tai yra savilaidos leidinių, platinimu. Pažymėtina, kad praėjus kelioms dienoms po Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto nutarimo patvirtinimo, 1971 m. rugpjūčio 9 d. Ukrainos SSR valstybės saugumo organai pradėjo baudžiamąją bylą Nr. 42 dėl nelegalaus žurnalo *Ukrainos biuletenis* gamybos ir platinimo.

Atliekant operatyvinius paieškos veiksmus „Bloko“ ir *Ukrainos biuletenio* bylose, į valstybės saugumo institucijų akiratį pateko Kyjivo, Lvivo, Odesos ir kitų Ukrainos miestų gyventojai: Ivanas Svitlyčnyj, Ivanas Dziuba, Olesis Serhijenko, Ivanas Rusynas, Viačeslavas Čornovilas, Nina Stokratova, Viktoras Nekrasovas, Vasylis Romaniukas, Serhijus Paradžanovas, Vasylis Stusas, Leonidas Seleznenko, broliai Horyniai, Stefanija Šabatura, Ivanas Helis, Zynovija Franko, Jevhenas Sverstiukas, Mykola Plachotniukas, Iryna Kaly nec, Leonidas Pliuščius ir Borysas Antonenko-Davydovyčius. Remdamiesi gauta informacija, valstybės saugumo organai sužinojo, kad „Bloko“ bylos kaltinamieji palaikė ilgalaikius ryšius su vadinamaisiais „demokratais“ iš Maskvos, susijusiais su necenzūruojamo almanacho *Einamųjų įvykių kronika* leidyba, Inicijatyvinės grupės už pilietinių teisių gynimą SSRS veikla, buvo užmezgę ryšius su atskirais „žydų nacionalistais“ ir „Krymo totorių autonominkais“, siekdami sukurti masinį opozicinį judėjimą SSRS. Realizuojant „Bloko“ bylą, 1972 m. buvo įkalinta apie 70 disidentų (tarp jų – Svitlyčnyj, Čornovilas, Sverstiukas, Stusas, Helis, Kaly nec, Šabatura, Romaniukas, Danylo Šumukas, Pliuščius, Plachotniukas, Zinovijus Antoniukas, Seleznenko, Volodymyras Rokeckis, Michailas Osadčis ir kiti).

1976 m. liepos mėn. „Bloko“ operacija, kai KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos aptarė bylos raidos būklę ir priemones jai tobulinti, buvo sustiprinta. KGB savo regionų administracijoms rekomendavo suaktyvinti pastangas neutralizuoti nacionalistinius elementus ir imtis prevencinių veiksmų prieš Helsinkio judėjimo organizatorius ir dalyvius. 1977 metais buvo suimti UHG steigėjai: Rudenko, Tychyjus, Lukjanenko, Marynovyčius, Matusėvyčius. 1979 m. iš UHG gretų buvo išplėšti Berdnykas, Petro ir Vasilis Sičko, Lytvy-

²⁵ Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir tarybiniais organams, 1971 m. sausio – gruodžio mėn, in: *UST VŽA*, ap. 7 (1985), b. 5, l. 68–75.

nas, Vasilis Ovijenko, Josifas Ziselcis. Po metų griežtų bausmių sulaukė Olha Heiko-Matusevič, Horbalis, Vitalijus Kalynyčenko, Petro Rozumnas. Teismo procesas Meško, Stuso, Kandybos, Lesivo ir Sokulskio bylose vyko 1981 m.

KGB specialioji operacija „Blokas“ truko penkiolika metų (paskutiniai dokumentai apie šią operaciją datuojami 1986 m.), tačiau jokie ilgalaikiai persekiojimai nepajėgė sunaikinti disidentų judėjimo, kuris išliko pagrindine jėga, aplink kurią Michailo Gorbačiovo perestrojkos laikotarpiu susitelkė viskas, kas Ukrainos visuomenėje buvo sveika ir pažangu.

Iš viso, vadovaujantis 1958 m. gruodžio 25 d. SSRS įstatymu „Dėl baudžiamosios atsakomybės už nusikaltimus valstybei“ ir 1961 m. balandžio 1 d. įsigaliojusio Ukrainos SSR baudžiamojo kodekso 62 straipsniu („Antisovietinė agitacija ir propaganda“), 1959–1986 m. Ukrainoje baudžiamojon atsakomybėn buvo patraukta 719 žmonių. Per pirmąjį dešimtmetį (1959–1969), kai galiojo SSRS įstatymas dėl nusikaltimų valstybei, buvo represuoti 547 asmenys, o vėlesniais dešimtmečiais (1970–1986) – 172 asmenys. Gilėjant socialinei politinei ir ekonominei krizei ir Gorbačiovo paskelbtos perestrojkos metu sovietinėje visuomenėje prasidėjus demokratizacijos procesams, SSRS valdantysis režimas, spaudžiamas tarptautinės bendruomenės, buvo tiesiog priverstas atsisakyti teroristinių kovos su kitaminčiais metodų, paleisti politinius kalinius iš kalėjimų ir tremties, leisti egzistuoti „neformalioms“ įvairių politinių ir religinių pakraipų grupėms, būreliams ir organizacijoms.

Išvados

XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais Ukrainoje egzistavo reali opozicija, kuri priešinosi sovietiniam totalitariniam režimui, vykdė sistemingą ir įvairialypę veiklą siekdama demokratizuoti visas visuomenės gyvenimo sritis, stiprinti valstybės kūrimo procesus, formuoti politinę ir teisinę tėvynainių kultūrą. Labiausiai organizuota ir sutelkta jėga buvo ukrainiečių nacionalinis judėjimas, vienijęs intelektualinio elito atstovus ir karštus Ukrainos idėjos šalininkus įvairiuose respublikos regionuose. Siekdamas galutinių tikslų, Ukrainos nacionalinis judėjimas glaudžiai bendradarbiavo su kitomis nekonformistinėmis Ukrainos jėgomis – Krymo totorių, žydų nacionalinių ir religinių judėjimų aktyvistais. Nonkonformistinės jėgos, nepaisant jų specifikos, buvo vienintelė jėga, padėjusi pasiekti demokratinių teisių ir laisvių, kurios atvėrė kelią laisvai visų Ukrainoje gyvenančių tautų raidai.

Sąjunginė ir respublikinė partinė vadovybė oficialiai nepripažino jokios opozicijos režimui egzistavimo, jos atstovus vadino „atskalūnais“ ir „kriminaliniais nusikaltėliais“, tačiau nuosekliai kovojo su nonkonformistinėmis jėgomis. Atsakas į suaktyvėjusį disidentinį judėjimą buvo politinės represijos, vykdomos pasitelkiant išplėtotą baudžiamąjį aparatą ir remiantis atitinkama įstatymų ir kitų norminių teisės aktų baze. XX a. devintojo dešimtmečio antroje pusėje nustojus taikyti terorą ir prievartą kaip valstybės valdymo formą, sovietinė totalitarinė sistema žlugo.

Oleh Bažan

XX a. antros pusės pasipriešinimo judėjimas Sovietų Ukrainoje: esmė, mastai, formos ir metodai

SANTRAUKA

Straipsnyje apžvelgiamos bendros opozicinio judėjimo formavimosi Ukrainoje XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje–devintajame dešimtmetyje tendencijos ir ypatumai, nagrinėjamos protesto judėjimo formos ir metodai, Ukrainos disidentų informacinės ir komunikacijos veiklos specifika. Tyrime daugiausia dėmesio skiriama politinių represijų mechanizmui, Ukrainos SSR baudžiamosios teisės aktų taikymui baudžiant už su oficialia ideologija nesutampančią nuomonę, nustatomas apytikslis respublikos piliečių, represuotų XX a. šeštojo–devintojo dešimtmečių laikotarpiu „už antisovietinę propagandą ir veiklą“, skaičius.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: disidencija, savilaida, politinės represijos, Ukrainos SSR KGB.

Олег Бажан

Антирежимний рух другої половини ХХ ст. в радянській Україні: сутність, масштаби, форми і методи спротиву

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлюються загальні тенденції і особливості формування опозиційного руху в Україні в другій половині 1950-х-1980-ті роки, розглядаються форми і методи протестного руху, специфіка інформаційно-комунікаційної діяльності українських дисидентів. У дослідженні акцентується увага на механізмі політичних репресій, застосуванні кримінального законодавства УРСР для покарання за інакодумство, встановлено приблизна кількість репресованих громадян республіки за «антирадянську пропаганду та діяльність в 1950- 1980 ті роки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дисидентство, самвидав, політичні репресії, Комітет державної безпеки УРСР.

Ukrainos visuomenės regioninė tapatybė: socialinis-humanitarinis diskursas

JAROSLAVA VERMENYČ

Daktarė, profesorė, vyriausioji mokslo darbuotoja

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

Istorinės regionalistikos skyriaus vedėja

(Kyjivas, Ukraina)

✉ verrosla@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

ABSTRACT. The purpose of the article is to review the development of regional studies, to understand the strategies of geopolitical dynamics in the Ukrainian space, civilizational and cultural features of regional development, complex interdependencies between national and regional dimensions of the historical process. Attention is paid to the regional problems in Ukraine, related to the specificity of regional identities, different socio-cultural values and mental stereotypes. The application of methodological approaches of regionalism is seen as the most appropriate tool both for clarifying the conflict dimension in the formation of Ukrainian identity in the past, and for finding a constructive solution to the problem of “conflict of identities” in modern conditions. It has been proven that the scientific space of modern regional history is an acceptable field for the analysis of regional societies, the economic and demographic situation in the regions, individual and group, social and territorial identities, and local political and cultural preferences. It is emphasized that during the post-war recovery in Ukraine regional characteristics took on a role of system-forming norms and structural and functional determinants that effectively stimulate and strengthen the reconstruction processes in the regions and condition the formation of a nationwide safe spatial environment.

KEYWORDS: Ukrainian society, regional identity, regional conflicts, regional history, self-identification, regionalism, security environment.

Įvadas

Pagrindinė Ukrainos regioninių problemų konfliktiškumo priežastis yra objektyvus jos nacionalinės egzistencijos polifoniškumas. Žvelgiant į istorinę retrospektyvą, Ukrainos geopolitinė erdvė formavosi nestabiliame kontekste, kurią lėmė ir aštri konfrontacija su kaimyninėmis valstybėmis. Sudėtinga įvairių regioną formuojančių veiksnių – viena vertus, geopolitinių, etninių ir istorinių, kalbinių ir kultūrinių, religinių ir, kita vertus, ekonominių, politinių, demografinių – sąveika lėmė specifinio tipo tarpregioninius ir santykinai silpnus „horizontalius“ ryšius. Dėl Ukrainos valstybingumo nebuvimo ir susikaldymo „centro ir regiono“ vertikalė formavo pastarojo pobūdį daug labiau nei natūralus tarpregioninis keitimasis ištekliais ir kultūrinėmis vertybėmis.

Tai, kad dabartinės Ukrainos teritorija susiformavo iš dalių, šimtmečius gyvavusių skirtinguose valstybiniuose dariniuose, akivaizdžiai paveikė ne tik jos regioninę struktūrą, bet ir regioninę identitetą. Vystydamsis skirtingų valstybių sudėtyje, ukrainiečių etnosas ne tik patyrė didelę asimiliacinę rusų, lenkų, austrų, vengrų ir kt. įtaką, bet ir turėjo prisitaikyti prie jam primestų erdvinio vystymosi formų. Šiuolaikiniai Ukrainos regionai vienas nuo kito skiriasi ekonomine ir socialine struktūra, visuomenės nuostatomis, turi skirtingas išorines orientacijas ir susiduria su specifinėmis etnoreliginėmis problemomis. „Amžinieji“ klausimai „Kas mes buvome?“, „Kas esame?“, „Kuo siekiame būti?“ vis iš naujo išskyla Ukrainos regioninėje erdvėje. Visuomenės raidos dinamiką iš esmės lemia potenciali įtampa tarp tautos istorinės patirties ir jos siekių perspektyvų: nepakankamai apgalvota praeities patirtis skatina kurti nerealius ateities projektus ir strategijas. Identiškumo problemos aktualizavimas ilgame „savimonės“ procese yra patikimas būdas rasti atsakymus į kankinantį ukrainiečių tautos apsisprendimo klausimą.

„Regioninės tapatybės“ sąvoka akademiniam diskurse atsirado palyginti neseniai, XX a. pabaigoje. Politines prielaidas jos sklaidai posovietinėje erdvėje sudarė visuomenės sąmonės regionalizacija, susijusi su pilietinės tapatybės krize žlugus Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungai (SSRS). Kognityvinės prielaidos, pasireiškusios tiriamojo dėmesio perkėlimu iš laiko į erdvę, tapo pasaulinėmis tendencijomis. Tapatybės krizės, kylančios žlungant imperinio tipo valstybinėms struktūroms, sukuria palankią terpę įtvirtinti tapatybes, artimesnes individo asmeninei erdvei. Tarp tų, kurių pagrindą sudaro teritoriškumo paradigma, tokios tapatybės atspindi išraiškingą lokalų koloritą – regioninę ir vietinę.

Regioninė tapatybė visada tam tikru mastu atspindi realius regioninius interesus. Tačiau dar labiau ji parodo tipiską regiono suvokimą. Apskritai, „įsivaizdavimo“ idėja, pateikta Benedicto Andersono, gali būti laikoma regioninės tapatybės konceptualizavimo pagrindu. Michaelo Keatingo vizijoje ji yra pagrindinis regiono kaip socialinės ir polit-

inės erdvės ir institucinės sistemos kūrimo elementas¹. Po regioninio tapatumo „skėčiu“ koegzistuoja įvairių tipų tapatybės – kultūrinės, etninės, kalbinės, religinės, sukuriančios tam tikra prasme prieštarą, kai kuriais atžvilgiais darnią įvairovės vienybę. Regioninio identiteto ir jo sudedamųjų dalių socialinės sąveikos formos gali būti vaizduojamos trumpalaikiu „skirtumų harmonijos“ idealu, tačiau šio idealo antipodas gali būti socialinis konfliktas. Jį gali sukelti laipsniški arba staigūs ir netikėti socialinės ekonominės, politinės, dvasinės kultūrinės, socialinės psichologinės situacijos pokyčiai².

Regioninių bendruomenių erdvinis ir teritorinis identitetas įgyja konfliktogeninių bruožų ir tampa svarbiu politinio gyvenimo veiksmu „daugiakultūre visuomenė“, kuriose gyventojų grupės skiria tam tikri, pirmiausia socialiniai kultūriniai ir ideologiniai, skirtumai. Šiuos skirtumus lemia tiek ilgalaikiai, tiek trumpalaikiai veiksniai. Pirmieji apima gyvenviečių tinklo ypatumus, etninę sudėtį, religingumą, istorinę tapatybę, požiūrį į demokratiją ir totalitarizmą, unitarinius ar autonomizmo stereotipus. Trumpalaikiai veiksniai – regiono elito interesai, informacijos išteklių išdėstymas, erdvės konfigūracija ir vykstančių politinių procesų įtaka. Šių veiksnių sąveika sukuria „regioninės plėtos modelį“ – savotišką regiono „socialinį kultūrinį kodą“, nuo kurio priklauso atkuriamo regioninio identiteto tipas³.

Teritorinių ryšių stiprumo ir teritorinių interesų stiprumo sąvoka yra esminė regioninei identifikacijai. Anot Larisos Nagornajos, į regioninio identiteto sąvoką galima žvelgti iš įvairių perspektyvų – kaip į sociopsichologinį priklausymo regioninei bendruomenei jausmą, kaip į tam tikrą resursą, apibrėžiantį teritorijos vaidmenį ir vietą bendroje nacionalinėje erdvėje, ir kaip į taktinį ginklą vietos elito rankose. Jo politinė įtaka priklauso ne tiek nuo tarpregioninės „sanglaudos“, kiek nuo tautinės tapatybės stiprumo ar silpnumo⁴.

Specialistai atkreipia dėmesį, kad yra dviejų tipų prielaidos regioninei tapatybei susiformuoti. Kultūrinės prielaidos sukuria regiono istorijos, papročių, mitų, kalbos, religijų ypatumai. Būtent šiuo kultūriniu pagrindu formuojasi Europos regionų regioninė tapatybė. Antroji regioninės tapatybės formavimosi paskata gali būti socialinis ir ekonominis spaudimas, atsirandantis dėl ekonominio išsivystymo skirtumų tarp regionų. Politiniai reikalavimai kyla ne tik iš tradiciškai probleminių regionų, bet ir iš tų, kurie laikomi

¹ Michael Keating, *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1998, p. 67–75.

² Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості [Etnopolitiniai procesai Ukrainoje: regioniniai ypatumai], Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2011, p. 46–47.

³ Олександр Стегній, „Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України“ [„Regioninis veiksnys Ukrainos gyventojų politinės kultūros raidoje“], in: *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* [Sociologija: teorija, metodai, rinkodara], 2005, nr. 3, p. 94–122.

⁴ Лариса Нагорна, *Регіональна ідентичність: український контекст* [Regioninė tapatybė: Ukrainos kontekstas], Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008, p. 72–80.

klestinčiais, bet jaučiasi esantys kokioje nors nepalankioje padėtyje. Abiem atvejais binarinė logika „mes – jie“ ir „priešo paieškos“ gali regioninei tapatybei suteikti agresyvų pobūdį.

Kuo paaiškinama didelės Ukrainos visuomenės dalies „išsklaidyta“ identifikacija, jos noras tapatintis su vienu ar kitu vertybiniu-simboliniu branduoliu? Kokie istoriniai ir geopolitiniai veiksniai lėmė tokią padėtį? Kaip Rusijos agresija paveikė visuomenę ir viešąją nuomonę? Ir kaip jie savo ruožtu paveikė nacionalinę ir regioninę tapatybę? Labai svarbu išnagrinėti šias problemas. Akivaizdu, kad jokia šalis nėra monolitinis darinys, jose esama įvairių skirtybių – gyventojų sudėties, kultūrinių ypatumų, įsitikinimų, viešosios nuomonės. Vienintelis būdas visuomenėje sukurti „polifonišką“ ir bendrakūrybišką atmosferą, savotišką „kūrybinę sferą“, yra atviras visų politinių veikėjų dialogas ir polilogas. Tokiomis aplinkybėmis būtent iš socialinių ir humanitarinių mokslų visuomenė tikisi aiškių atsakymų į klausimą, kaip ir kodėl interesų ir vertybių konfliktai, net nepradėję socialinio dialogo, greitai peržengia visus įmanomus civilizacinius rėmus ir virsta terorizmo apoteoze. Iš svarbiausia – ar yra ryšys tarp didėjančių grėsmių ir gebėjimo jas suprasti moksliskai?

Regionų istorija kaip diskusijų erdvė

Kadangi pasaulio erdvinė struktūra niekada nebebus tokia, kokia buvo praėjusiame amžiuje, regioninė analizė turi būti grindžiama moderniais, iš esmės atnaujintais pagrindais. Jei kalbėtume apie pagrindinius atsinaujinimo parametrus, pagal juos, reikėtų atsakyti linijiškumo ir vienareikšmiškumo. Dabar visuomenė suvokiama kaip disipatyvių sistemų, kurios, savaime organizuodamosi laike ir erdvėje, sukuria daugybę skirtingų socialinės būties formų, visuma. Norint suprasti Ukrainos visuomenės regioninę specifiką, reikia naudoti lyginamuosius metodus ir reprezentuoti istorinį procesą makro-, mezo- ir mikrolygmenimis, o į regioninius iššūkius būtina veiksmingai ir laiku reaguoti.

Atrodo, kad dabartinė istorijos mokslo padėtis sąlygoja nuoseklios regioninės istorijos sistemos kūrimą tiek nacionaliniu, tiek tarptautiniu mastu. Tačiau kad ir kaip būtų keista, būtent regioninės istorijos conceptualizavimas yra „silpnoji grandis“ istorinio pažinimo grandinėje. Nepaisant to, kad jis dažnai naudojamas, jo kontūrai gana neryškūs, įmantriai derinami: istorinės žinios apie tikrus ir „įsivaizduojamus“ regionus; „už centro“ dirbančių istorikų darbai; atskirų gyvenviečių istorija, persikėlimas, susisiekimo priemonės; sudėtinė bendros istorijos dalis, orientuota į atskirų regionų problemas. Regionų istorijos dalykinį lauką praplečia sienų, pasienio teritorijų, regioninės sąmonės ir atitinkamų tapatybių formavimosi procesų istorija, atskirų teritorijų „įvaizdžių“ tyrimai. Galiausiai „regioninės istorijos“ sąvoką galima suprasti kaip išsišakojusį regioninės erdvės tyrimą su ekskursais į susijusias socialinių ir humanitarinių žinių sritis – socialinę psichologi-

ją, kultūros studijas ir konfliktų studijas. Tačiau vargu ar vokiečių Zeitraum tokiu būdu ras požiūrį, kuris regioninės erdvės ir istorinio laiko santykio problemą iškeltų už įprastų metaforinio modeliavimo rėmų.

Mokslinis regioninės istorijos apmąstymas šiuo metu įgyja disciplinuotas formas, ir tai suteikia pagrindo optimistinei išvadai, kad pirminis konceptualizavimo etapas yra peržengtas. Tačiau vis dar lieka daug erdvės diskusijai. Daug įdomių nuomonių ir teisingų pasiūlymų buvo išsakyta, visų pirma, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos Ukrainos istorijos instituto Istorinio regionalizmo skyriaus dvylikos mokslinių straipsnių rinkinio Ukrainos regionų istorija (Регіональна історія України) numerių puslapiuose. Klausimas „kas yra regiono istorija?“ šiose diskusijose buvo iškeltas kelis kartus, tačiau taip ir nesulaukė vienareikšmio atsakymo. Šiandien jis ir toliau sprendžiamas vadovaujantis skonio preferencijomis arba intuicija: priklausomai nuo tyrėjo požiūrio, tai gali turėti įtakos tam tikros regioninės visuomenės istorijai ar jų visumai ir apskritai bet kokiai istorijai „už centro ribų“, vietinių istorinių mokyklų veiklai. Apibendrintai sisteminiu požiūriu regioninės istorijos sąvoka apima apibrėžtos ribotos teritorijos ir jos teritorijoje esančių gyvenviečių istoriją (teritorinis-erdvinis požiūris); tam tikros teritorinės ir intelektualinės žmonių bendruomenių veikimo erdvės istoriją (sociologinis požiūris); regioninio mentaliteto analizę istorinėje retrospektyvoje (aksiologinis požiūris); erdviškai apibrėžtą istoriografinio pažinimo produktą (kultūrinis, intelektualinis požiūris); regioninių studijų sistemos formavimosi istoriją (istoriografinis požiūris); diskursyvių praktikų, regioninės tapatybės ir vietinės sąmonės tyrimą (politologinis požiūris).

Regioninė istorija ieško nišos, siūlydama savus „vietų“ tyrimo metodus, akcentuodama regiono, kaip sociokultūrinės visumos, retrospektyvinio tyrimo ir demogenezės procesų jame prioritetus. Dėmesys sutelkiamas į visuomeninių procesų tyrimą mezolygmeniu, kuris yra tarpinis tarp nacionalinio ir vietinio lygmenų. Remdamasi „provincializmo“ istoriografijos pasiekimais, istorine ir socialine geografija, antropologija, etnologija, urbanistika ir kitomis susijusiomis regioninės analizės disciplinomis, savo mokslinę erdvę kuria būtent tarpdisciplininėse sandūrose. Ją domina ne tiek faktai, artefaktai ir mentifaktai, kiek apibendrinti jų tipai ir ypač konkrečios regioninės kultūrinės tradicijos.

Šiuolaikinė politinė praktika, susijusi su naujos Europos erdvės formavimusi, reikšmingai koreguoja regioninės istorijos dalykinės srities apibrėžtį. Viršvalstybinių valdymo formų ir tarpvalstybinio bendradarbiavimo formavimosi procesai ir mechanizmai padeda apmąstyti regioninę specifiką ir tarpvalstybinį kontekstą. Kai, pavyzdžiui, Europos regionai tyrinėjami istoriniu aspektu, sąvoka „regiono istorija“ gali būti teisėtai taikoma ir tarpvalstybine prasme. Tarpvalstybinei erdvei reikia skirti daugiau dėmesio būtent dėl regioninės tapatybės ir kultūros formavimosi bei demografinių, ekonominių ir politinių sferų asimetrijų. Tai dualistinis reiškinys, apibūdinamas ir kaip kontaktinė zona tarp kelių

pasienio zonų, ir kaip mentalinis konstruktas, atsiradęs dėl pasaulinės integracijos procesų transformacijos ir šiuolaikinės valstybės, tautos ir teritorijos triados sampratos su-naikinimo.

Erdvinė istorijos mokslo dimensija visada buvo sunkiai formuojama: tam įtakos turėjo politinis spaudimas, skirtingų mokyklų nenuoseklumas ir bendras regioninio požiūrio nuvertinimas politinės ir etninės istorijos tyrimuose. Ukrainoje tai dar labiau apsunkino teritorinis susiskaidymas, taip pat sovietinei istoriografijai būdingas polinkis ieškoti bendrųjų dėsningumų ir neidentifikuoti vietinių ypatumų. „Vietiniai“ užsiėmimai buvo laikomi ne tik mažai vertingais, bet ir pavojingais, nes valdžios institucijos neigiamai vertino bet koki nacionalinio savitumo pabrėžimą. Todėl nacionalinė regioninė istorija ilgą laiką neturėjo teorinio pagrindo.

Tūkstantmečių sandūroje atgimusį susidomėjimą regioninės istorijos konceptualizacija lėmė du veiksniai. Pirma, paskutiniame XX a. trečdalyje visame pasaulyje pasikeitė istoriografijos prioritetai. Nors epistemologinė revoliucija palietė istoriografiją vėliau nei kitas susijusias socialinio ir humanitarinio pažinimo sritis, ji privertė visas jos subdisciplinas permąstyti savo metodologinius ir teorinius pagrindus. Pasaulinės formalizuotos schemas akivaizdžiai užleido vietą antropologiškai orientuotai socialinei, kasdienio gyvenimo ir gyvenviečių istorijai. „Naujosios vietos istorijos“ sąvoka pradėjo daryti įtaką siekiui peržengti tradicinį „istoriografinį provincializmą“, įtvirtinant naują požiūrį į „vietą“ – ne kaip į periferiją, o kaip į specifinį socialinį ir kultūrinį objektą. Antra, žlugus SSRS, sparčiai vyko naujų tapatybių paieškos ir nacionalinės istoriografijos formavimasis. Tokiomis sąlygomis naujai interpretuotas regionalizmas tapo ne tik vietos apsisprendimo forma, bet ir galinga paskata įveikti provincializmą ir nacionalinį savęs įtvirtinimą. Regiono istorija virto lokalizuota nacionaline istorija, kuriai reikėjo atitinkamos teorinės ir metodologinės paramos.

Reikia tikėtis, kad XXI amžius šiuo požiūriu taps svarbiu etapu, nes šiandien ne tik sparčiai kaupiamos mokslinės žinios apie regionus, bet ir jų teorinis bei metodologinis suvokimas grindžiamas nauju filosofiniu pagrindu. Akivaizdu, kad šį procesą skatina natūralus mokslininkų siekis daryti įtaką šiuolaikiniams integracijos procesams, ypač visos Europos regioninės erdvės formavimui. Tačiau ne mažesniu mastu – ir grynai pažintinis interesas tyrinėti regionines kultūras ir jų tarpusavio įtakas, aiškintis vietovių vietą ir vaidmenį tuose socialiniuose ir kultūriniuose procesuose, kurie vyko ir vyksta Ukrainos erdvėje.

Istorinio regionalizmo sinerginis potencialas

Regioninių klausimų tyrimo sudėtingumą Ukrainos kontekste lemia jų persipynimas su etnonacionaliniais klausimais. Kurdama savo nacionalinę politikos struktūrą SSRS, valdančioji Komunistų partija iš tikrųjų kūrė regioninę sistemą, nors niekada to neakcentavo. Buvo manoma, kad, remiantis „visišku ir galutiniu“ nacionalinio klausimo spren-

dimu, regioninės problemos savaime išnyksta. Nei administracinė ir prievartinė respublikų sienų nustatymo praktika, nei gamybos vietos nustatymo principai, nei regioninės tapatybės formavimosi procesas nebuvo rimtos mokslinės analizės objektas. Nereikia nė sakyti, kad etninio persekiojimo ir deportacijų politika buvo visiškai nutylėta. Drauge dėl iškilusių problemų atsirado daug kliūčių, trukdančių organizuoti regioninių bendruomenių sugyvenimą ir įprasminti jų dramatišką istoriją.

Kadangi minimalus susidomėjimas regionų problemomis SSRS buvo palaikomas tik ekonomikos mokslo srityje, regionalizmas dažniausiai vadintas „regionine ekonomika“. Kultūriniai, etnodemografiniai, politiniai ir teisiniai regioninės plėtros aspektai iš esmės nebuvo tiriama. Manyta, kad istorinė ir ekonominė geografija sukuria pakankamai erdvės regionų savitumui tirti, todėl nebuvo jaučiamas poreikis kurti atskirą regionalizmo teoriją. Tik dešimtajame dešimtmetyje posovietinėje erdvėje ėmė ryškėti regioninių studijų teorinių koordinacinių kūrimo tendencijos.

Produktyviausias šiuolaikinio istorinio regionalizmo požiūris yra istorinis genetinis, padedantis suvokti vietos bendruomenių saviorganizacijos formų raidą ir atitinkamus socialinės normatyvinės kultūros principus. Tyrimo objektas pirmiausia yra ne teritorijos dalis, o savarankiška erdviškai organizuota bendruomenė, pagrįsta politinės, organizacinės ir gamybinės kultūros vienove. Regioninis pjūvis tokioje interpretacijoje labai padeda suprasti kultūrinę tapatybę, kuri iš esmės yra regioninė. Tai visų pirma specifinių tapatybės ir mentaliteto bruožų, kurie atsiranda veikiami geografinių, ekonominių ir politinių sąlygų, o vėliau tampa stabilia pasaulio suvokimo ir vertybinių orientacijų dominante, klausimas.

Sisteminiai regioninės tapatybės tyrimai daugiausia grindžiami naujausiais erdvinės sociologijos pasiekimais, kuriuose regionas pateikiamas ne tik kaip teritorija, bet ir kaip integracinis erdvės organizavimo modelis, lemiantis vienokius ar kitokius socialinius veiksmus. Integracinis lygmuo regioninėse studijose yra savotiškas pažinimo proceso „valdymo blokas“. Šiame lygmenyje ne tik apibrėžiamas integracinis regiono konstruktas, bet ir kuriami teoriniai pagrindai, regioninės specifikos tyrimo metodologija ir būdai, plėtojami teritorinio homogeniškumo, funkcinės regionų saviorganizacijos ir restruktūrizacijos kriterijai, rengiamos regioninės plėtros koncepcijos.

Remdamasis sociologijos, istorijos ir geografijos žiniomis, šiuolaikinis regionalizmas gali nustatyti regioninės raidos modelius ir daryti tiesioginę įtaką regioninio programavimo ir valdymo sprendimams. Deja, skirtingų sričių mokslininkų pastangos yra prastai koordinuojamos, o erdviniai požiūriai daugiausia lieka geografinės analizės srityje. Kuriant tikslų sistemą dabartiniame pokario regionų atstatymo etape, valstybei reikia strateginio planavimo, pagrįsto invariantų paieška, žinioms imlių mokslo sektorių ir aukšto lygio mokslinių tyrimų sinchronizacijos. Regionalizmo plėtojimas daugelio mokslo sričių sandūroje gali patenkinti šiuos poreikius ir tapti svarbiu regioninės politikos optima-

vimo veiksniumi. Būtent regionalizmo rėmuose suvokiami regionų plėtros strateginiai prioritetai, regioninių koncepcijų turinys ir tos mokslinės paradigmos, kurios naudojamos regionizacijos procesams modeliuoti.

Regioninių studijų taikomoji funkcija, įgyvendinama tiriant konkrečią visuomenės dinamiką regione, siekiant teoriškai ir metodologiškai pagrįsti regioninį planavimą ir prognozavimą, šiuolaikinėje realybėje tapo gerokai aktualesnė. Regionalizmo svarba taip pat pasireiškia žinių apie regionų vystymosi dėsningumus ir paradigmas, regioninio valdymo principus bei nacionalinių ir regioninių interesų derinimo algoritmų formavimu. Bendrų valstybinių ir regioninių interesų neatitiktis egzistuoja objektyviai: tarp jų visada buvo ir, aišku, bus tam tikrų prieštaravimų. Kad nebūtų dirbtinai eskaluojama, kiekviena valstybė turėtų nuolat stebėti visą sudėtingą nacionalinių ir regioninių prioritetų konglomeratą ir skirti dėmesio moksliniams tyrimams.

Visuotinės regionalizmo teorijos sukūrimas ypač sudėtingas dėl visos Europos regioninės erdvės, į kurią siekia įsilieti Ukraina, stabilumo klausimo. Pagrindinis uždavinys – didinti valdžios dėmesį visiems regioninės plėtros aspektams, įskaitant paramą mokslui. Ne tik nauji eurointegraciniai interesai ir regioninės politikos struktūrinės pertvarkos poreikiai, bet ir uždaviniai atsižvelgti į regioninio identiteto bruožus diktuoja būtinybę aiškiai apibrėžti mokslinio regionalizmo vietą ir vaidmenį siekiant suprasti socialines ir erdvines transformacijas. Tai, kad Ukrainos regionalizacijos dinamika istorinėje retrospektyvoje yra įsipynusi į be galo sudėtingą Europos erdvinių ir laiko procesų tinklą, lemia regioninių „kryžminių ryšių“ Europos istorinėje ir kultūrinėje erdvėje tyrimo metodologijos kūrimo svarbą.

Kultūrinė geografija jau yra sukūrusi kultūrinio regionalizmo kryptį, kuri tyrinėja tiek objektyvų kultūrinių skirtumų regioniniame kontekste pagrindą, tiek jų subjektyvų atspindį regioninėje sąmonėje. Geoistoriniuose tyrimuose aktyviai naudojami kultūrologiniai požiūriai, kuriais daugiausia dėmesio skiriama mentalitetų, identitetų formavimuisi ir specifiniam regioninių visuomenių chronotopui analizuoti. Socialinio ir kultūrinio dominavimo santykis labai pasikeitė pastarojo naudai. Visuomenės geoerdvinės struktūros tyrimas šiuo atveju laikomas geokultūrinių disciplinų teorijos ir metodologijos plėtojimo pagrindu, akcentuojant sistemą formuojantį „integralios“ teritorinės organizacijos veiksnį – socialinę regionalizaciją⁵.

Štai kodėl vienas iš regionalizmo prioritetų yra evoliucinė genetinė paradigma, susijusi su būtinybe suprasti paveldėtus socialinius ekonominius ir kultūrinius veiksnius. Jei praeities, dabarties ir ateities vienovė sąmoningai ar neprofesionaliai pažeidžiama, negalima atmesti socialinių sukrėtimų ir net natūralaus progresyvaus raidos ritmo

⁵ Олег Шаблій, *Суспільна географія [Socialinė geografija]*, у 2 книгах, кн.1: *Проблеми теорії, історії та методики дослідження [Teorijos, istorijos ir tyrimo metodologijos problemos]*, Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2015, p. 304–312.

sutrikdymo. Pakanka prisiminti, kaip septyniasdešimt metų trukusi direktyvinio planavimo totalitarizmo epopėja SSRS virto savitiksle raida. Užduotis įveikti iš sovietinės sistemos paveldėtą disbalansą ir iškraipymus neįsivaizduojama be aiškaus jų kilmės ir apraiškų supratimo.

Regionalizmo potencialą reikėtų vertinti ir būsimos Ukrainos saugumo aplinkos formavimo kontekste. Tokioje regioniniu požiūriu įvairialypėje valstybėje kaip Ukraina pagrindinis saugumo strategijos tikslas yra išsaugoti teritorinį vientisumą ir geopolitinį stabilumą. Atsižvelgiant į pasaulinę ir Europos pokario atstatymo patirtį, modeliuojant Ukrainos pokario vystymosi strategijas reikėtų remtis socialinės ir ekonominės politikos diferenciacijos ir segmentavimo principais, skirtais įvairių tipų bendruomenėms ir regionams. Pagrindinis priemonių sąrašas nustatomas atsižvelgiant į karo padarytos žalos konkrečioms teritorinėms dalims lygį, taip pat į konkrečius pokario saugumo iššūkius kiekvienoje iš jų. Planuojant Ukrainos atstatymą ir prognozuojant būsimą saugią aplinką regionų plėtrai, siūloma išskirti tris makroregionus: Rytinį (pasienio), Centrinį (pagrindinį) ir Vakarinį (užnugario). Specialistų teigimu, pateiktas makroregioninis suskirstymas leidžia nustatyti optimalias valstybės tolesnės plėtros strategijas, planuoti gamybos objektų išdėstymą, gyvenviečių sistemą, peržiūrėti transporto koridorius ir logistiką⁶. Tokia regionų diferenciacija turėtų būti įtraukta į naują Ukrainos regioninės plėtros valstybinę strategiją, kuri būtų orientuota į naujų pokario teritorijų atstatymo prioritetų nustatymą, atsižvelgiant į vietos realijas ir potencialias galimybes. Tačiau reikia suprasti, kad be teorinių koncepcijų ir mokslinės ekspertizės vargu ar pavyks pasiekti teigiamų rezultatų.

Regioniniai tapatybės konfliktų kontekstai

Kriziniai šių dienų įvykiai verčia dar kartą susimąstyti apie pilietinės tapatybės silpnumo ir konsoliduojančios nacionalinės idėjos trūkumo Ukrainoje priežastis. Besikeičiančių vertybinių determinantų sąlygomis tapatybės konstravimas aktyvinamas per opozicijas. Greitai atsiranda neigiama arba negatyvi tapatybė, kurios kraštutinė apraiška yra vadinamoji polemė tapatybė – bet kokio kūrybinio politinių strategijų potencialo atmetimas⁷. Tinkamiausias tokių situacijų analizės aspektas – nagrinėti jas per „tapatybės konflikto“, kuris tampa pagrindiniu šiuolaikinių konfliktų iššūkiu, fenomeno prizmę. Tapatybės kaitos ir paieškos problema būdinga daugumai pasaulio šalių ir yra universali „pereinamoju laikotarpiu“, kai senosios tapatybės praranda aktualumą, o naujos dar nėra susiformavusios. Tapatybės atsiranda permainų metu,

⁶ Анатолій Ткачук, Юрій Третяк, „Відновлення України. Регіональний аспект“ [„Ukrainos atstatymas. Regioninis aspektas“], in: *Дзеркало тижня* [Savaitės veidrodis], 2022-06-10.

⁷ Олена Злобіна, Олександр Резнік, „Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації“ [„Ukrainos pilietinė erdvė: identifikavimo laipsnis ir konsolidavimo veiksniai“], in: *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2006, nr. 2, p. 178–179.

kai kuriamos naujos reikšmės ir sociokultūrinės dominantės. „Tapatybė egzistuoja tik mūsų triukšme; kai mūsų triukšmas nurimsta, ji užmiega ir nebegirdima. Tapatybė tuo pat metu yra kova prieš dezintegraciją ir fragmentaciją, bandymas praryti ir kartu drąsus pasipriešinimas prarijimui.“⁸

Dvidešimt pirmojo amžiaus pradžioje tapatybės sąvoka vis dažniau siejama ne tiek su savirealizacija ir asmeninės laisvės siekiu, kiek su socialiniais konfliktais dėl nesibaigiančių „tapatybės karų“. Olivieris Monginas atkreipia dėmesį į „tapatybės maniją“ kaip į vieną iš esminių demokratijos krizės priežasčių, kuri „skendi tuščioje politinės tautos abstrakcijoje“⁹. Nesunku sutikti su manančiaisiais, kad pati tapatybės sąvoka toli gražu nėra tobula. Tačiau dar niekas nepasiūlė geresnio termino sudėtingam ir dviprasmiškam asmeninės socializacijos procesui rekonstruoti. Nepaisant tam tikro neapibrėžtumo ir nepastovumo, jis laikomas tautos civilizaciniu ženklu ir pagrindiniu socialinio pažinimo sistemos pagrindu.

Istorinės raidos procese individas ir visuomenė pereina keletą savęs pažinimo etapų, susiformuoja ryšių ar konfrontacijų su kitomis grupėmis tinklas, savų preferencijų ratas ir prisirišimas prie vienos ar kitos vertybių sistemos. Šiame procese vyraujančios teigiamos ar neigiamos emocijos lemia „suvokimo motyvaciją“, kuri daro įtaką visai visuomenės pasaulėžiūros sistemai, skatindama skirstymą į „savus“ ir „svetimus“. Mąstantis žmogus visada – sąmoningai ar nesąmoningai – stengiasi susieti savo veiksmus ir poelgius su tam tikroje bendruomenėje priimtomis normomis. Šia prasme tapatybė yra kategorija, kuri formuoja vertybes ir reikšmes nepriklausomai nuo konkrečių laiko parametrų. Asmenims ir grupėms būdingas nuolatinis ieškojimas šaltinių, kurie garantuotų jų įsišaknijimą; Simone Weil vizijoje tai yra pirmasis sielos poreikis, nors jį sunku apibrėžti. Kiekvienas žmogus siekia būti įtrauktas į bendruomenės, kurią automatiškai vienija gimimo vieta, profesija, aplinka, egzistavimo algoritmą. Jis reikalauja suvokti beveik visą moralinį, intelektualinį ir dvasinį gyvenimą „tarpininkaujant tiems sluoksniams, į kuriuos jis natūraliai patenka“¹⁰. Jei tokie sielos poreikiai neranda realizacijos ir įsikūnijimo, kyla susitapatinimo konfliktas.

Regioninės tapatybės konfliktai turėtų būti nagrinėjami teritorinės konstruktyvistinės paradigmos kontekste, kaip geopolitinių transformacijų ir teritorinių pokyčių rezultatas. Teritorinių parametrų svarba istorijoje nuolat didėja, ir šiame kontekste naujai išky-la makro-, mezo- ir mikrolygmenų santykio problema istorinėje analizėje. Sociologinį nominalizmą keičia konstruktyvistinė metodologinė strategija, kai pagrindinis tyrimo

⁸ Зигмунт Бауман, *Плинні часи. Життя в добу непевності* [Dabartiniai laikai. Gyvenimas netikrumo amžiuje], Київ: Критика, 2013, p. 185–186

⁹ Олів'є Монжен, *Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції* [Skepticizmo iššūkiai. Prancūzijos intelektualinio kraštovaizdžio pokyčiai], Київ: Дух і Літера, 2011, p. 117–118.

¹⁰ Симона Вейль, *Укорінення. Лист до клірика* [Įsišaknijimas. Laiškas dvasininkui], Київ: Дух і Літера, 1998, p. 36.

objektas yra objektyvių ir subjektyvių veiksmų, atsispindinčių socialinėje dinamikoje, visuma. Šioje strategijoje daugiausia dėmesio skiriama erdvinės ir socialinės aplinkos įtakai žmonių gyvenimo būdai, sąmonei ir elgsenai, atidžiai stebint destruktivias socialines praktikas, dezintegracijos ir fragmentacijos veiksmus bei hibridinių tapatybių formavimosi mechanizmus.

Hibridinės erdvės pristatomos kaip socialinių politinių procesų ir krizinių būsenų formuojamos teritorijos, turinčios „kitokį“ kultūrinį pagrindą ir visuomenės tapatybę. Toks socialinių ekonominių ir politinių kultūrinių santykių formatas suteikia erdvinėms sistemoms „transformuojamumo“, „lankstumo“ ir „lokalumo“ savybių. Kultūriniais hibridais Gomi Bhagba vadina erdves, išsidėsčiusias tarp tautų, tarp jų esančiuose „plyšiuose“. Nors kultūrinių hibridų gebėjimas mėgdžioti ir persikūnyti yra didelis, apskritai toks „hibridiškas“ dažniausiai virsta atskirtimi ir „benamyste“. Krizinėje situacijoje sudėtingoje daugiakultūroje sistemoje labai greitai susiformuoja „hibridinė“ tapatybė, kurios ribos tarp „savų“ ir „svetimų“ praranda griežtumą ir susiformuoja sąlygos įvairioms savimonės formoms ir „kultūriniam susikirtimui“¹¹. Toks susikirtimas yra visuomenės pragmatiško požiūrio į būdus, kaip išlikti disfunkcinėje ir transformacinėje erdvėje, išraiška, bandymas kurti ir reprezentuoti savo regioninės plėtros logiką.

Hibridinė tapatybė reiškia situacinį kultūrinių kodų „persijungimą“ ir sąlygoja naujų savidentifikacijos matricų, galinčių paveikti vietos visuomenės vertybines dominantes, pasaulėžiūros nuostatas ir mentalitetą, formavimąsi. Šis socialinis ir kultūrinis formatas reiškia nuolatinį pasirengimą keistis ir prisitaikyti prie išorės iššūkių. Archetipinių įvaizdžių, susijusių su herojiška ar dramatiška kiekvienos iš sąveikaujančių bendruomenių praeitimi, mobilizacija konflikto metu visuomenės sąmonėje gali visam laikui sustiprinti neigiamą priešingos pusės įvaizdį. Vietinis tarpvalstybinis identitetas, turintis savo erdvines preferencijas ir būdingą „mentalinį žemėlapi“, kuris lemia vertybių sistemą ir bendravimo atmosferą, formuojasi pamažu. Padėtis ypač sudėtinga tais atvejais, kai ribos tarp tam tikrų teritorijų nubrėžtos savavališkai arba jos jau yra buvusios konflikto objektu.

Neabejotina, kad būsimas Ukrainos civilizacinis vystymasis turi būti atsakas į laikmečio iššūkius. Pagrindinis svarbiausias tikslas – sumažinti praeities traumų poveikį ir tikėtiną riziką, nes dauguma konfliktų šiuolaikiniame pasaulyje kyla dėl tapatybės krizių, atsirandančių dėl nepasitikėjimo, sąmonės rearchaizacijos, socialinės atskirties ir politinės nekompetencijos. Tikimės, kad šiuolaikinės regioninės erdvinės paradigmos pagaliau padės rasti algoritmą, kaip atsakyti į pagrindinį XXI a. iššūkį – pavojingai hipertrofuotų ir labai politizuotų kultūrinių civilizacinių skirtumų iššūkį. Reagavimas į erdvinius iššūkius šiuolaikiniame pasaulyje tampa pilietiškumo ir konkurencingumo rodikliu, o tai

¹¹ Homi K. Bhabha, „Culture's in-between“, in *Questions of cultural identity*, Londonas: SAGE Publications, 2011, p. 53–60.

skatina tikėjimą, kad regioninė tapatybė nebus prarasta ar supainiota galingo globalizacijos antplūdžio akivaizdoje.

Išvados

Susidomėjimo tapatybių kūrimu ir funkcionavimu proveržis, sukeltas SSRS žlugimo, šiandien yra dar labiau stiprinamas hibridinio karo, kurį Rusijos Federacija pradėjo prieš Ukrainą, realijų. Reikia pripažinti, kad mokslinio pažinimo įtaka masinei sąmonei vis dar atrodo nepakankamai ištyrinėta. Siekiant suvokti, kaip ir kodėl didelę dalį Ukrainos piliečių stipriai paveikė „Rusų pasaulio“ idėjos, reikėtų iš naujo išnagrinėti visą regioninės tapatybės formavimosi procesą ir išsiaiškinti, kaip ir kada buvo paleisti konflikto dinamikos mechanizmai.

Akivaizdu, kad išsamiai apsvarsčius tiek saviidentifikacijos raidą skatinančius, tiek stabdančius veiksnius, problema tampa ne paprastesnė, tačiau kaip tik sudėtingesnė. Tačiau įsitikinimas, kad regioninis modeliavimas ir prognozavimas Ukrainos istorijos moksle nusipelno atskiros tyrimo perspektyvos, skatina mus nuodugniai analizuoti atitinkamą socialinį foną ir taikyti specialius retrospektyvos metodus, verčia ieškoti tiek naujų priegū prie „traukos ir atstūmimo“ apraiškų Ukrainos istorijoje, tiek aktualių – tradicinių ir netradicinių – šių temų refleksijų.

Visada reikia prisiminti, kad tapatybės prioritetai yra tiek individo, tiek lokaliai bendruomenės saviidentifikacijos pagrindas. Tradiciniai „likimo“ ir „sugrįžimo“ archetipai daro tokį stiprų spaudimą visuomenės sąmonei, kad priespaudos ir aukos nuostatos persmelkia visą socialinės egzistencijos audinį. Konservatyvūs tolimos praeities pėdsakai, ankstesnio susiskaldymo atgarsiai, sovietinių laikų „revoliuciniai“ eksperimentai, regioninio elito konfrontacijos pasekmės – visa tai lemia Ukrainos regioninį bipoliškumą, kuris pasireiškia tiek skirtingu praeities vertinimu, tiek ateities strategijų pasirinkimu.

Mokslo, kaip ir valdžios, galimybės daryti įtaką vertybinių orientacijų logikai yra gana ribotos. Kultūrinė įvairovė, ką ir kalbėti apie politinę ir ideologinę konfrontaciją, vienaip ar kitaip kertasi su integracijos tendencijomis. Tačiau kiekviena visuomenė turi bendrų socialinių vertybių, galinčių ją suvienyti. Nuodugni politinių ir ideologinių veiksnių įtakos tautinės tapatybės formavimuisi analizė, paremta šiuolaikinėmis realijomis, regioninio heterogeniškumo ir vertybinių skirtumų dinamikos stebėseną, yra viena iš prioritetinių Ukrainos socialinių ir humanitarinių tyrimų krypčių.

Tikimės, kad regionalizmas susidoros su šiais sudėtingais uždaviniais. Dėmesys objektyvių regionalizacijos procesų ir tendencijų, socialinių, ekonominių ir politinių reiškinų erdvinės dinamikos dėsnų tyrinėjimui sudaro prielaidas suvokti, re-produkuoti ir reprezentuoti regioninių erdvių „kultūrinius kodus“ kaip reikšmingus subjektyvios tikrovės atskaitos taškus, galinčius paveikti visuomenės motyvaciją ir

stereotipus. Regioninė perspektyva leidžia įvertinti regiono vaidmenį perduodant pasaulinės ir nacionalinės kultūros vertybes, suvokti jo istorinį unikalumą ir kartu dalyvavimą visos šalies ekonominėje, politinėje ir kultūrinėje erdvėje. Vis dažniau tvirtinama, kad toks vertinimas įmanomas tik tvirtai remiantis moksliniais pasiekimais, apimančiais reikšmingus pažinimo teorijos poslinkius ir prisidedančiais prie inovatyvios mokslinės aplinkos kūrimo.

Jaroslava Vermenych

Ukrainos visuomenės regioninė tapatybė: socialinis-humanitarinis diskursas

SANTRAUKA

Straipsnio tikslas – aktualizuoti regioninio požiūrio taikymą siekiant suvokti geopolitinės dinamikos strategijas Ukrainos erdvėje, civilizacinius ir kultūrinius regionų raidos ypatumus, sudėtingą nacionalinių ir regioninių dimensijų tarpusavio priklausomybę istoriniame procese. Dėmesys telktas regioninių konfliktinių problemų Ukrainoje priežastims, susijusioms su specifine regionų tapatybe, skirtingomis socialinėmis ir kultūrinėmis vertybėmis ir mentaliniais stereotipais. Regionalizmo metodologinių priėgų taikymas laikomas tinkamiausiu įrankiu tiek norint išsiaiškinti konflikto dimensiją Ukrainos tapatybės formavimesi praeityje, tiek ieškant konstruktyvaus „tapatumų konflikto“ problemos sprendimo dabartyje. Įrodyta, kad šiuolaikinės regioninės istorijos mokslinė erdvė yra priimtinas laukas analizuoti regionines visuomenes, ekonominę ir demografinę padėtį regionuose, individualius ir grupinius, socialinius ir teritorinius tapatumus, vietos politines ir kultūrinės preferencijas. Pažymima, kad pokario Ukrainos atkūrimo sąlygomis regioniniai ypatumai įgijo sistemą formuojančių normų ir struktūrinių bei funkcinių determinantų vaidmenį, kurie veiksmingai skatina ir stiprina at(si)kūrimo procesus regionuose ir sąlygoja visos šalies saugios erdvinės aplinkos formavimą.

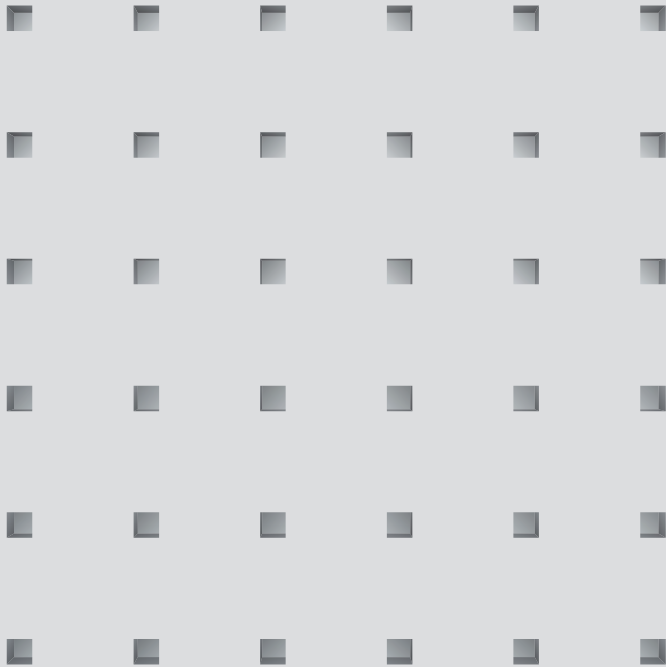
REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Ukrainos visuomenė, regioninis identitetas, regioniniai konfliktai, regiono istorija, saviidentifikacija, regionalizmas, saugumo aplinka.

ARTICLES

“Please Note That the Famine Was Man-Made”*: Sources of Personal Origin About the Ukrainian Holodomor (Famine) of 1932–1933

TETIANA BORIAK

Doctor, Associate Professor

Vilnius University, Faculty of History

(Vilnius, Lithuania)

✉ tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

ABSTRACT. The author proposes classification of source related to the Holodomor for a better understanding of the context of historical research on the issue. The author divides the sources into two large segments: official documentation deposited in archival institutions and sources of personal origin. The first segment includes five groups. Analysing the state of the sources of this segment, the author focuses on the gaps due to “archivocide” as the deliberate destruction by the Soviet authorities of traces of the famine in official documentation and the specifics of documenting administrative decisions of that period. That is why sources of personal origin constitute a significant segment of the Holodomor source base and should be more widely used in research. Here the author managed to identify six groups of unequal size. The article presents thematic blocks of sources of personal origin and gives examples of various types of such sources. A conclusion is made about the continuity of the narrative about the famine in the sources of personal origin and in the individual memory of Ukrainians. Here it is emphasised that the sources about the famine, diverse in terms of types and authorship, did not appear out of nowhere in the post-war period or in the 1980s, but began to appear as early as 1932.

KEYWORDS: Holodomor, source base, sources of personal origin, oral history, history of Soviet totalitarianism.

* A quote from an interview with a 53-year-old collective farm worker recorded during Harvard University Project on the Soviet Social System (1948–1953): Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule A, vol. 37, case 622/(NY)1719 (interviewer W.T., type A4). Female, 53, Ukrainian, Kolkhoznik. Widener Library, Harvard University. 6, [online], in: [https://iiflib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437\\$6i](https://iiflib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634437$6i). Project initiators did not know about the famine and thus did not include a separate question about it. Nonetheless, ca 50 narratives about the Holodomor were written down from various displaced persons from the USSR mostly of Ukrainian origin (330 respondents, of them 57 Ukrainians and 29 Russians recalled famine in Ukraine). Ukrainians wanted to share their experience of survival even when the interviewers stopped them and changed the topic. Quotation from the title of the article belongs to a female former collective farm member. She stressed the artificial nature of the famine – and forced an interviewer to write down this.

Introduction: Joseph Stalin's fear "of losing Ukraine" and Holodomor as his response

2023 marks the 90th anniversary of Holodomor in Ukraine. It started in the end of 1932 as a result of a series of decisions motivated by political reason: to solve the "Ukrainian issue" once and for all and finally transform Ukraine, which, according to Joseph Stalin's own words, was full of "Petliurian¹ and other bourgeois-nationalist elements"² into a "real fortress of the USSR, a truly exemplary republic", because otherwise, as Joseph Stalin confessed in August of 1932, "we might lose Ukraine"³.

This fear to lose control in Ukraine was tied not only to purely economic reasons – peasants' reluctance to give up individual farming and to enter collective farms. Probably, more threat was seen as coming from national revival clearly articulated through Ukrainization⁴ policy. The latter was launched in 1923 in order to direct national-liberation aspirations of Ukrainians into Bolshevik direction. But ten years of its implementation demonstrated the complete opposite results.

Ukrainian language began to be wisely used in various spheres, including education, science, theatre and cinema. Ukrainian academy of sciences was pretty successful in developing various research spheres. Ukrainian literature was flourishing, offering various ways of development. Writer Mykola Khvyliovy suggested a distinctive Ukrainian way of

¹ Symon Petliura was one of the leaders of the Ukrainian Revolution of 1917–1921; he later emigrated and was shot in Paris in 1926 by a Bolshevik agent. His name replaced derogatory "Mazepintsi" (hetman Ivan Mazepa, who lost the Poltava battle on 1709 to the Moscow tsar, future Russian emperor Peter the Great; this defeat marked incorporation of Ukrainian land to the Russian empire). His name was used to separate true "Bilshovyk" Ukrainisation from a hostile, "bourgeois-nationalist" one. After WWII the Soviet propaganda replaced the term "Petliurivtsi" with the term "Banderivtsi" (Stepan Bandera, leader of the national movement during WWII; spend almost the whole war in Zaksenhausen concentration camp; was shot by a KGB agent in Munich in 1958) still used to justify crimes of the Russian state against Ukraine.

² The wording is borrowed from the resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (of Bolsheviks) and the Supreme Soviet of the USSR "Pro khlibozahotivli na Ukraini, Pivnichnomu Kavkazi ta v Zakhidnii Oblasti" dated 14 December 1932 (*Формулювання запозичені з постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній Області" від 14 грудня 1932 р.*). See more detailed in: *Holodomor of 1932–33 in Ukraine. Documents and materials*, Compiled by Ruslan Pyrih, Translated by Stephen Bandera. Kyiv Mohyla Academy Publishing House, Kyiv, 2008, pp. 22–43, [online], in: http://history.org.ua/LiberUA/PyrihHolodUkr_2008/PyrihHolodUkr_2008.pdf

³ J. Stalin's letter to L. Kaganovich about problems in the Ukrainian party leadership, 1932 August 11, in: *Holodomor Research Institute (Інститут дослідження Голодомору, hereinafter: HRI)*, [online], in: <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/lyst-j-stalina-do-l-kaganovycha-pro-problemy-u-partijnomu-kerivnyctvi-ukrayiny/>

⁴ This is the so-called policy that promoted the use of the Ukrainian language in administration, science, culture, art, education. However, the aim of these measures was not to strengthen the Ukrainian state, but to neutralize the national aspirations of Ukrainians, spread Soviet propaganda, strengthen the influence of the Communist Party, demonstrate the "loyalty" of the Soviet state to its opponents in Ukraine, and bring Russified "Bilshovyk" cities closer to Ukrainian-speaking peasants. The policy of Ukrainization was abruptly stopped (after being accused of "wrong application of Bolshevik principles in the implementation of national policy", which allowed the "Petliurivtsi" to gain strength), and mass repression of active participants in the Ukrainization process began in December of 1932.

literature (and it seems not only in artistic, but also a political sense) (“The Apologists of Scribbling”, 1926):

We are dealing now with spiritual explosion among Ukrainians, deep and pregnant with un-estimated consequences. ... the Union [USSR] will nevertheless remain a Union, and Ukraine is an independent Unit. [...] Is Russia an independent state? Independent. Well, we are also an independent state. [...] Thus, so far as our literature is now finally taking its own way of development, we now face such a question: towards what world literature it must orient itself. Anyway, not towards Russian. Decisively and with no reservations. [...] We must orient ourselves towards Western European art, its style, its methods. [...] We know what Europe is, our readers know it. [...] Let's use our own intellect [...] We will go to study in Europe with a hidden thought – to burn in several years with extraordinary light. Do you hear, Moscowphiles from Moscow outscirts, what do we want?⁵

Stalin read this manifest. On April 26, 1926, he wrote a letter to the members of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) (CC CP(b)U) and called for “transforming Ukrainian culture and Ukrainian community into Soviet culture and community”. His and Khvylioviy's suggestions were included into the report by the first secretary of CC CP(b)U Lazar Kaganovich, titled “Thesis of the Plenum of CC and CC CP(b)U about the results of Ukrainization”, where he mentioned a call for “away from Moscow”, “slogans of orientation toward Europe” and warned that Ukrainian “bourgeoisie” might use these slogans for demarcation from the fortress of international revolution, capital of the USSR – Moscow⁶.

Ukrainian economist Mykhail Volobujev suggested this same direction for the Ukrainian economy, arguing that Russia exploits Ukrainian SSR as a colony. All-Ukrainian Photo-Cinema Department during 1920-s produced more than 140 live-action films, creating a common Ukrainian space of literature, culture, history and traditions. Already in the 1920s State Political Directorate (Rus. *Государственное политическое управление*, GPU) of Ukrainian SSR reported about moods of intellectuals, workers and peasants who expressed their dissatisfaction with the soviet politics. Ukrainian peasants kept their own space of education, traditions and religion thanks to the Ukrainian Autocephalous Church that was very active in the rural area, besides their resistance to collectivization. Ukraine, that supposedly had to be an obedient Little Russia (imperial term), that mostly looks like Great Russia, turned into antipode of Soviet Ukraine with a distinctive separate Ukrainian identity, and Joseph Stalin could not definitely tolerate this situation anymore.

In order not to “lose Ukraine”, Kremlin issued a set of documents in the end of 1932 – beginning of 1933. These instruction made it possible: to declare all Ukrainian peasants

⁵ Mykola Khvylioviy, “Apolohety pysaryzmu (to the problems of cultural revilution)”, in: *Public electronic library of Ukrainian Fiction*, [online], in: http://ukrlit.org/khvylioviyi_mykola/apolohety_pysaryzmu

⁶ Volodymyr Panchenko, “Mykola Khvylioviy: History of the Slogan ‘Away from Moscow!’”, in: *The Day*, nos 3–4, (2019), [online], in: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayintsi-chytayte/mykola-khvylyovyv-istoriya-hasla-het-vid-moskvy>

guilty in non-fulfillment of grain procurement quotas; to declare through GPU (security service at that time) that Ukrainians were preparing an all-Ukrainian uprising in spring of 1933 (and that is why “a decisive blow to all counter-revolutionary kulak-Petliura elements...” was delivered starting from December of 1932); to deprive them from payment in the collective farms; permission to put fines with potato and meat during total searches that gradually transformed into confiscation of all food reserves; to confiscate grain reserves from the villages; to ban selling of bread till spring of 1933.

Other directives ordered: to deprive peasants of freedom of movement; to seal certain villages, rayons and Ukrainian SSR (together with Kuban with predominantly Ukrainian population) as a whole administrative unit; to stop Ukrainization on Kuban and transformation of Ukrainization in Ukraine as anti-Soviet and “of Petliura” type; ban for the peasants to travel by trains – the main transportation at that time.

In the result of these decisions, food reserves were confiscated from peasant households in the whole Ukraine. Combination of this and other factors, such as winter; limited mobility; absence of money and often clothes (the latter was often confiscated together with the food); blockade of villages, cities and republic in general; coming of certain food loans⁷ (*sic!*) and help only after the beginning of spring sowing campaign of 1933 (but only to those who were able to physically work on the kolkhoz fields) resulted into enormous high mortality rates.

Peasants responded with hiding of food (in the houses, households, woods, rivers, wells etc.) and various survival strategies: exchange of their clothes and property belongings for food in border Belorussian and Russian villages; exchange of earrings, wedding rings, decorations and coins from the times of the Russian empire in special torgsin (trade with foreigners, Rus. *торговля с иностранцами*, Ukr. *торгівля з іноземцями*) stores; escape from the villages to the mines, Soviet farms and towns; attempts to enter a collective farms (kolkhozs); consumption of surrogate food (grass, rotten potato, roots, oilcake, dogs, cats, susliks, horses, birds, river mussels etc.). One of the options was to bring children to the orphanages in the towns and cities and leave them there in hope they will survive; often parents could not find their children after the famine. There were cases of corpse-eating and cannibalism. We know that GPU of Ukrainian SSR opened 83 000 of criminal cases regarding cannibalism in 1932–1933⁸. Considering that often it was a group of people, we can assume that around 100 000 of people who lost their minds and were turned into

⁷ Loans meant that they had to be returned later: the same amount plus 10%. So initially the state had extorted grain from Ukrainians peasants; and then, during the famine, it delivered this grain to starving people as a loan they had to return but in a bigger amount, comparing to what they had received.

⁸ Hennadii Boriak, “Sources and Resources on the Famine in Ukraine’s Archival System”, p. 14. Reprinted from: *Harvard Ukrainian Studies*, 2004–2005, vol. 27, pp. 117–147. Copyright 2008 by the President and Fellows of Harvard College, with permission of the Ukrainian Research Institute, Harvard University, [online], in: <http://resource.history.org.ua/item/0015082>

cannibals by severe starvation existed in Ukraine. Besides, eating corpses was also widespread, including taking and digging of corpses out of the graves.

In general, demographers say that Holodomor is the only case in history when such a large number of people starved to death during such short period of time (approximately six months). A more detailed overview of the causes and the course of Holodomor can be found in the works of Stanislav Kulchytsky and Anne Applebaum⁹.

As for the estimates of demographic losses, a group of specialists in historical demography agreed on the number of 3.9 million direct losses (not counting around 500 000 – 550 000 people that constituted the average mortality rate during those years – in other words, this is the estimated amount of people who would die if no famine occurred) and 600 000¹⁰ indirect losses. It constituted around 13% of Ukrainian population. In the literature¹¹ and especially in the media one can find unverified estimates and eyewitness accounts of 6–10 million losses. Unfortunately, recently the number of Holodomor victims has turned from a purely scientific problem into a political one and has been subjected to serious instrumentalization. But a genocide does not cease to be a genocide if the number of its victims is measured not by ten million, but by a smaller number.

Due to the passing of the generation of the direct eyewitnesses of the famine (and, accordingly, actual cessation of the formation of an array of the Holodomor oral history) and the completion of the work on the identification of sources on the subject, the need to understand the source base, especially its segment of sources of personal origin, is becoming more urgent.

This article aims to present a classification of the Holodomor source base and to trace which aspects of the famine are covered by personal sources. This approach will make it possible to confirm or refute, on the one hand, the “continuum” in the creation of sources, and, on the other hand, their content (how similar or different are the content blocks of different types of personal sources).

Primary sources of the Holodomor: typology and characteristics

Having achieved its political goals to deprive Ukraine of its identity, intellectuals (many arrests of local all-Ukrainian leaders, teachers, scientists, writers began in Ukraine already in 1933, long before the Great Terror of 1937–1938), Church and base for any pro-

⁹ Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*, London: Penguin Books Ltd, 2017; Stanislav Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: an Anatomy of the Holodomor*, translated from the Ukrainian by Ali Kinsella. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2018.

¹⁰ Omelian Rudnytskyi [et al.], “Demography of a Man-Made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933”, in: *Canadian Studies in Population*, 2015, no. 42(1–2), pp. 53–81.

¹¹ Killkist zhertv Holodomoru-henotsydu v Ukraini namahaiutsia shtuchno prymenshyty, – naukovtsi”, 13 September 2018, in: *Holodomor Museum (Музей Голодомору, hereinafter – HM)*, [online], in: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/killkist-zhertv-golodomoru-genocidu-v-ukraini-namagayutsya-shtuchno-primenshiti-naukovci/>

test movements in the villages, the Kremlin turned into a well-thought out information warfare against the famine. It banned any mention about famine inside the country and punished for this with camp terms; banned access to Ukraine to the foreign journalists; misinformed foreign leaders of the states; manipulated information about the famine; blamed survivors as Nazi collaborators etc.

So, during the existence of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) until the end of 1987, the Holodomor was a taboo subject. Therefore, it was only in the late 1980s that researchers got access to the documents. The declassification of documents in now independent Ukraine triggered the process of understanding the accumulated data and attempts to systematize them.

The source base of the Holodomor research (official documentation; we also include the epistolary of high-ranking Soviet officials) consists of many segments. Based on the classification proposed by historians-archivists Ruslan Pyrih¹² and Hennadii Boriak¹³, we propose the following typology of the source base:

1. Documents of the top union level bodies of power and governance.

Institutional fonds: the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (Rus. *Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)*, ВКП(б)); the Central Executive Committee of the USSR (Rus. *Центральный исполнительный комитет СССР*); the Council of People's Commissars of the USSR (Rus. *Совет народных комиссаров СССР*), the Joint State Political Directorate (Rus. *Объединённое государственное политическое управление*, OGPU) of the USSR and a number of departments (foreign policy, trade, supply, resettlement committee, etc.).

Personal fonds: Joseph Stalin, Lazar Kaganovych, Viacheslav Molotov.

2. Documents of the republican level. Documents of the bodies of the Soviet government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic: the All-Ukrainian Central Executive Committee (Ukr. *Всеукраїнський центральний виконавчий комітет*), the Council of People's Commissars of Ukrainian SSR, the General Procurator's Office, the Supreme Court, people's commissariats (agricultural affairs, justice, education, health protection, worker-peasant inspection), the All-Ukrainian Union of Agricultural Collectives, etc..

Documents of the party bodies: the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (materials of congresses, etc., resolutions, letters, telegrams, notes, etc.; documents of the information retrieval, etc.).

¹² Ruslan Pyrih, "Dokumenty z istorii holodu u fondakh arkhivoskhovyshch Ukrainy", in: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2003, no. 5, pp. 83–95.

¹³ Hennadii Boriak, "Arkhivy Holodomoru v Ukraini 1932–1933: suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhen", in: *Konstanty*, 2007, no. 13, [online], in: <http://mycity.kherson.ua/journal/konstanty13.html>

Correspondence of party leadership with the Ukrainian Soviet Socialist Republic (G. Petrovsky, V. Chubar, S. Kosior) and letters to them from various party officials.

3. Documents of the grassroots level according to the administrative-territorial division: regional committees, district committees and city committees and executive committees of these three levels – resolutions, reports, letters, etc.

4. State Political Directorate (GPU) of the Ukrainian SSR. These are normative and administrative documents (instructions, reports, letters, special reports, operational summaries, etc., concerning repressions in the countryside, the mood of the population, operational orders No. 1 of 5 December 1932 and No. 2 of 13 February 1933 signed by Vsevolod Balytskyi); operational and statistical reporting documents. The archival and criminal files¹⁴ that preserved a lot of poems, letters and diaries and other testimonies about the famine are discussed separately.

5. Demographic statistical documents. These are parish registers recording deaths and statistical reports and circulars of various levels, etc.¹⁵. We can talk about 4 000 parish registers (several million sheets with records from 1932–1933¹⁶) from less than half of the settlements of the Ukrainian SSR.

Visual sources (photo documents) are a separate group of sources, but their analysis is not part of the task of our research.

The main problem of archival sources is the fragmentation of the source base. The Soviet authorities worked hard to erase traces of the famine and to form the policy of historical memory. We can talk about “archivocide” – the deliberate destruction of documents about the Holodomor by the Soviet authorities¹⁷. For example, the first victims of “archival” repressions were death registration books (it is significant that eyewitnesses of the famine observed the disappearance of both the parish register as such and the person who kept it at the end of 1933¹⁸, and such testimonies are not uncommon).

The next victims were archival documents of the village council level, which were taken under control by the Circular Letter of 27 December 1933 and were probably destroyed; the next wave of destruction of documents already concerned republican archival funds –

¹⁴ Vasyl Danylenko, “Dokumenty Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy yak dzherelo vyvchenia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini”, *Rozsekrechena pamiat. Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini v dokumentakh GPU-NKVD*, Kyiv: VD “Stylos”, 2008, pp. 22–24, 29.

¹⁵ For more details see: Natalia Levchuk, “Do pytannia pro ‘stari’ ta ‘novi’ pidkhydy do otsinky vtrat naselennia Ukrainy vnaslidok Holodomoru 1932–1933 rr.”, in: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2018, no. 2, pp. 183–184.

¹⁶ Hennadii Boriak, *Arkhivy Holodomoru v Ukraini...*

¹⁷ For more details see: Hennadii Boriak, “Arkhivotsyd” v Ukraini 1934–1941 rr. yak naslidok Holodomoru: orhanizatsiia, perebih i masshtaby vynyshchennia dokumentiv vladnykh instytutsii”, 2013, [11 p.], [online], in: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3>

¹⁸ *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia*. Knyha persha, упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій, Київ: ВД “КАЛИТА”, 2009, p. 590.

the All-Ukrainian Central Executive Committee, the Council of People's Commissars, and people's commissariats. Historian and archivist Hennadii Boriak estimates the volume of destroyed documents as at least 100 000 documents (about 2 500 files) during the years 1932–1933¹⁹.

Documents of the State Political Directorate faced the similar fate as well: it was impossible to find out in the SSU Sectoral State Archive the reason for almost complete absence of "orders and instructions of the State Political Directorate of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 1922–1933". The archivists suggest that the reasons could be the same as for the "Union Centre", evacuation during the World War II or other factors²⁰.

The available documents from Russian archives on the topic of famine should be treated with caution due to the deliberate biased policy of their selection. This approach was articulated by Russian historian Viktor Kondrashin in a well-known official explanatory note and recommendations to the compilers of the collection of documents Famine in the USSR 1929–1934:

Therefore, it is necessary to select them [documents – T. B.] in such a way that the tragedy of the entire peasantry could be seen without the emphasis on Ukraine [...] Taking into account the "Ukrainian factor", documents should be selected in such a way that they could prove the universal nature of grain procurements in 1932.²¹

In addition to the deliberate destruction of "paper witnesses" of the crime, the Soviet totalitarian regime often tried to avoid written instructions, giving them orally²² and constructing in documents a picture of events that was "far from" the real picture, which made it possible to preserve "the political face" of the supreme power²³.

Such fragmentation of the sources did not allow historians to fully reconstruct the events of the Holodomor period. And it was exactly the accumulation of an array of oral history and its analysis that added to the historical studies of the Holodomor information that historians lacked, basing their research exclusively on the official documents of early 1930s.

¹⁹ Cf. Hennadii Boriak, "Arkhivotsydy v Ukraini 1934–1960 rr. yak naslidok Holodomoru", in: *Holod v Ukraini u pershiy polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, Kyiv, November 20–21, 2013, Kyiv, 2013, pp. 13–17.

²⁰ Vasyly Danylenko, *op. cit.*, p. 22.

²¹ This document was made public in Ukraine in January 2007 after the Rosarchiv management accidentally included it in a formal invitation to participate in the project sent to the State Archives of Ukraine. For more details see: Viktor Kondrashin, "Podobrat ikh [dokumenty] sleduet takym obrazom, chtoby byla vidna trahedyia vseh sovetskoho krestianstva, bez aktsenta na Ukrainu". Plan-prospekt z rekomendatsiiamy shchodo vidboru dokumentiv dlia zbirnyka "Holod v SSSR. 1932–1933", [online], in: <http://resource.history.org.ua/item/0013470>.

²² Andrea Hratsyozo, "Novye arkhivnye dokumenty sovetskoi epokhi: istochnikovedcheskaia kritika", in: *Otechestvennye zapiski*, 2008, no. 4, [online], in: <https://strana-oz.ru/2008/4/novye-arhivnye-dokumenty-sovetskoy-epokhi-istochnikovedcheskaya-kritika>

²³ Stanislav Kulchytskyi, *Holodomor 1932–1933 yak henotsyd. Trudnoshchi usvidomlennia*, Kyiv: Nash chas, 2008, p. 253.

Typology of sources of personal origin

1. Oral history sources: oral history (testimony) and memoirs. Oral history source is the primary historical source of personal origin, which is created (narrated, retained, recorded) directly from the participant (witness) of the event or from their words. This information was obtained first-hand (rarely indirectly). Unlike other types of sources of personal origin (with the exception of memories), documentary or photo-documentary segments of the source base, the processes of creation and accumulation of oral sources about the Holodomor have continued nonstop for nine decades in a row (until 1987 – outside Ukraine, except for the period of occupation during the World War II when only limited memoirs and writings about the famine of the 1930s were allowed) and actually cease now due to the passing of the generation. Namely, this type of source is not static in relation to the time of creation. According to our estimations, there are at least 110 000 of such sources. This group includes memories, testimonies, and reminiscences, because it is often unknown to what extent the methods of recording oral history were followed, and whether such a source is self-recorded memory, or not.

2. Letters of the following three kinds:

a) The letters written directly at the height of the famine to relatives in Western Ukraine²⁴ with appeals for help – published or retold in Western Ukrainian or the foreign press, which led to aid campaigns in a number of countries. Such appeals often appeared in the reports of diplomats²⁵ and foreign intelligence services²⁶. This is particularly informative source as it contains descriptions of starvation “from the inside” and by people free from soviet censorship.

b) The letters from Ukrainian peasants, grassroots party members, Komsomol members, townspeople, and workers to authorities with a description of famine and asking them to help the starving; sometimes the addressees were their friends or relatives and in those cases such letters were preserved in personal fonds of the addressees. According to our observations, such letters have a high degree of correlation with oral history. Perhaps the most famous letter (for which the sender received six years of imprisonment) was the letter from a collective farm worker Mykola Reva to Joseph Stalin dated 1 May 1940. He recalled the

²⁴ Here by Western Ukraine we mean the territories that in the interwar period were part of various states: Poland, Czechoslovakia, Romania.

²⁵ Athanasius D. McVay and Lubomyr Y. Luciuk, “The Holy See and the Holodomor”, in *The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*, ed. Athanasius D. McVay and Lubomyr Y. Luciuk, [Kingston, Ont.]: The Kashtan Press and Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto, 2011, p. IV–IX.

²⁶ Robert Kushniezh, “Dokumenty polskoi diplomatii ta rozvidky pro Holodomor, in: *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demografichni naslidky, pravova otsinka. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, September 25–26, 2008*, Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2009, p. 148.

famine of 1933²⁷ in a way typical to thousands of other survivors' narratives, who were adults during the famine (children recall much less about Holodomor – their narrative is mostly narrowed to family experience):

The dark reaction of the hungry year of 1933, when people ate tree bark, grass, and even their own children, when hundreds of thousands of people died of starvation, and all this before the eyes of the communists, who drove their cars across our bodies and impudently praised life... [...] The people were dying of hunger not because there was a poor harvest, but because the state took their grain, and that grain lay in the Zahotzerno [Grain Procurement] warehouses in elevators and was being distilled into alcohol for intoxication, while people were dying of hunger... [I]n 1933, when hungry people gathered grains of corn by the Zahotzerno warehouse at the Khorol station, they were shot like dogs; a detachment of mounted police ... pursued us hungry ones, and there was grain in the warehouses, there was flour, but people were dying of hunger, which means that all this was carried out deliberately by the state, and the state knew about this. [...] The village council does not issue death certificates for 1933 because mortality in that year was so great that in more than fifty years so many people did not die as in that year. Whoever was left alive, having endured such difficulties – that person is already ruined because, as I know from my own experience, we collective farmers were swollen from hunger, we fell on our feet, we lost our ability to think, we lost a certain percentage of our eyesight, there is no health [...] All this took place before the eyes of the communists [...] if anyone endeavored to stand up for the people with a mere word, his fate would be settled along with ours.²⁸

Unfortunately, due to the destruction of archives only a small number of such sources have survived. The appeals and letters in the fond of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine were destroyed in the summer of 1941²⁹. Another destruction of documents concerned the All-Ukrainian Central Executive Committee in 1937–1938 (registers of incoming and outgoing correspondence of the All-Ukrainian Central Executive Committee); in 1940 (113 files for 1932); during World War II (1 500 files); in 1965 (control registration cards of the destroyed peasants' applications)³⁰. According to some data, the Kremlin archive (apparently it refers to the fond of the President of the Russian Federation) contains more than 35 000 letters from starving peasants from Ukraine to Joseph Stalin, which, as it is bitterly stated, were inaccessible as of 2008 and remain in-

²⁷ *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk*, compiled by: V. Danylenko, L. Aulova, V. Lavreniuk, Lviv, 2010, p. 573–577.

²⁸ Letter from the collective farmer Mykola Reva to Joseph Stalin about the Famine of 1933 in Ukraine. In *Rozsekrecheni pam'iat'* (2007). Excerpts, pp. 573–75, 576. Translated by Bohdan Klid, in: *Survivor testimonies, memoirs, diaries, and letters*. Holodomor Research and Education Consortium, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, pp. 13–14, [online], in: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/09/5.-Holodomor-survivors-MY.pdf>

²⁹ Ruslan Pyrih, "Dokumenty z istorii holodu u fondakh arkhivskhovyshch Ukrainy", in: *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*, edited by: V. Smolii (head) and others, Kyiv: Naukova dumka 2003, p. 19.

³⁰ Hennady Boriak, "Archivocide" in Ukraine in 1934-1941 as a consequence of the Holodomor..., p. 7.

accessible now³¹ (there is no reason to believe that the situation will change in the coming years).

c) The letters with memories about the famine sent to the initiators of oral history projects or editors of magazines abroad after World War II or now in Ukraine, published as memories in collections and periodicals. Compared with the first two groups, it is evident that now these memories of the famine are adjusted due to their distance from the event, and they are mainly about recording the events around from the epicentre of the famine (in the first case) or from the side (often in the second case when officials or townspeople found themselves in the village or watched starving peasants in the cities).

A specific feature associated with these three groups of letters is the loss of originals, because in the first and third cases it is often the press, where these letters were published, became the source of memoirs.

3. Materials containing descriptions of the famine collected by foreign journalists and published in the form of articles in periodicals (foreign and Ukrainian), publications of memoirs and diary notes. Here, both the type of source (letters, memoirs, diary notes) and the method of its publication (the press) are mixed. In the case of the non-Soviet press, we can observe the overlap of two groups of documents: the letters and oral history presented in the form of notes of correspondents based on their own observations and interviews with peasants during personal meetings with them and relayed in the form of a report.

Since it is often impossible to single out specific sources in Western correspondents' reports (not only the original recorded conversation is missing, but also its transcription by the reporter), we consider it necessary to single out this group. Such testimonies of the famine were published in the press or in a separate collection during or several years after the famine.

Perhaps the most famous journalist who promoted the Stalinist narrative about the absence of famine was the Pulitzer Prize winner Walter Duranty³² (who generally influenced US President Franklin D. Roosevelt's vision of the situation in the Soviet Union)³³; a lesser known journalist, a Joseph Stalin's apologist (who later broke with communism and acknowledged the famine) was Louis Fischer. However, there were journalists who were

³¹ *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr.: bibliohrafichnyi pokazhchyyk. Vypusk 2*, edited by: S. Kulchytskyi (academic editor), O. Botushanska (res. editor), V. Motyka; edited by: L. Burian, I. Rikun, Odeska derzhavna naukova biblioteka imeni M. Horkoho; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Odesa: Vyd-vo Studia "Nehotsiant", 2008, p. 74.

³² S. J. Taylor, *Stalin's Apologist. Walter Duranty. The New York Times's Man in Moscow*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1990; James Mace, "Povist pro dvokh zhurnalistiv: Walter Duranty, Gareth Jones, i Pulittsersivska premii", 29 March 2022, in: *HM*, [online], in: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhe-jms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>

³³ *Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv. u IV t., T. IV. Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SSHa z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini*, executive director of the Commission – James Mace; science ed. S. Kulchytskyi, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2008, p. 234.

not afraid to point out Joseph Stalin's crime to the whole world – Gareth Jones, Malcolm Muggeridge (also initially a supporter of the USSR)³⁴, Eugene Lyons, Ralph Barnes, William Henry Chamberlin, Gary Lang, and an American of Ukrainian descent Adam Todal³⁵.

Perhaps the most popular among the researchers was Gareth Jones – apparently not least due to his mysterious death and the detective story related to the discovery of his diaries. Four books were published about him in 2001–2015, and in 2019, the film *The Price of Truth* was released. His diaries were published on the website of Nigel Linsan Colley, Gareth Jones' great-nephew³⁶.

In addition to the letters, the narrative sources, which were published in Western Ukrainian and foreign magazines, included the stories of refugees from the Ukrainian SSR (peasants), as well as workers who legally left the territory of Ukraine after completing their work at large industrial enterprises.

4. Documents related to the activities of the diplomatic establishments and special services. Being by their nature documents created as a result of office work of the state apparatus (consulates and embassies of different countries in the USSR or in other states), by their authorship (specific diplomats were not constrained by the restrictions imposed by totalitarian regime on the memory of the famine) and content (the ability to describe famine without regard to Soviet censorship) they resemble oral historical sources about the famine. A specific feature is their relatively neutral view of events (because diplomats could not be either victims or perpetrators of the crime), as if watching events from the outside and trying to convey information about the situation in their country of service to their governments, in their opinion, as correctly as possible.

This group also includes documents of foreign intelligence services which exchanged data with the diplomatic services of their own and other countries. Polish and Romanian security services generally based their reports on the interviews with refugees from the Ukrainian Soviet Socialist Republic who managed to cross the Soviet border alive.

For a more detailed overview of the differences between the diplomatic reports of the famine of different countries, refer to Paolo Fonzi³⁷. Here we list only eleven countries whose diplomatic missions, diplomats, Ministries of Internal Affairs or Ministries of For-

³⁴ *Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. Malcolm Muggeridge*, edited with the introduction by Nicolas Flynn, Maryknol, New York: Orbis Book, 2010.

³⁵ *Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*, p. 217–232.

³⁶ *Gareth Jones Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33*. Revised 22 April 2015, Nigel Linsan Colley, [online], in: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm

³⁷ Paolo Fonzi, "Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources", in: *Nationalities Papers*, vol. 48, special issue 3: *Special Issue on the Soviet Famines of 1930–1933*, May 2020, pp. 444–459. Published online by Cambridge University Press: 16 December 2019 <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/nonsoviet-perspectives-on-the-great-famine-a-comparative-analysis-of-british-italian-polish-and-german-sources/C83F7316FDC2B0B36A33344A57669895#>

eign Affairs have documents on the Holodomor in their collections: Estonia, Germany, Great Britain, Italy, Japan, Latvia, Moldova, Poland, Romania, the USA and the Vatican. We assume that this list is not exhaustive.

There is an opinion that it was the publication of documents by the diplomatic and special services of several countries in the early 1980s that led to a change in the ideological vector of Soviet propaganda – it was forced to admit the existence of famine, although it continued to insist on natural causes that caused it³⁸.

5. Poems and works of art. This small group of sources geographically gravitates mainly towards the Ukrainian SSR. Due to the ban on using the word “famine” in the public space and repressions for violating this ban, not so many verses and poems composed during or immediately after the famine have survived (and such sources are all the more valuable). Given the prohibition to talk about the famine and the lack of political will to fully recall it and look deeper into it as well as the absence in the information space of a huge number of sources about the famine (both institutional and personal) published to date and visual materials about it, these types of sources are important in the study of famine. The author included in this group fourteen poets, intellectuals and eyewitnesses of the famine, many of whom poetry cost their freedom.

6. Diaries and diary notes. In total, we found data about more than 30 diaries and diary notes with information about the famine. Of this number, we managed to process 25 sources: 24 contain descriptions of the famine “from the inside” in 1932–1933 when the famine happened, and one contains descriptions of the famine a year or two after the peak of the famine in 1934–1935. We have data on four diaries in the periodical press. About the rest we have only memories³⁹.

The diaries were created by people from various social and professional strata: peasants (adults and children), party members, village teachers, writers, urban dwellers etc. This indicates, firstly, that the famine was so intensive that it was visible not only in the rural areas. Secondly, that it differed from previous period of starvation and pushed eyewitnesses to write about it in their diaries, even realizing that they can be sentenced for keeping these notes. Finally, various life experience of the diaries’ authors allows looking at the famine from various perspectives.

Let us give one example of such a source, in which the description of genocide of 1933 intersects with the contemporary Russian genocide of Ukraine. In the summer of 2020, Kyiv historians discovered the diary and poems of a rural teacher Oksentii Musienko (dat-

³⁸ Roman Serbyn, “Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933”, in: *Holodomor Studies*, 2010, vol. 2, issue 1, pp. 63–64.

³⁹ For more details see: Tetiana Boriak, “Mii mertvyi istoryk: shchodennykovi notatky pro Holodomor”, in: *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 2022, ed. 68, pp. 80–92, [online], in: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2022/68/articles/9.pdf>

ed December 1932) in the exposition of the Ivankiv Historical and Local History Museum (Kyiv Region). Fortunately, they managed to digitize them in time, before the end of February 2022 when the full-scale Russian invasion of Ukraine began. During occupation of the town of Ivankiv the museum was burned down by the invaders. The manuscript is currently being prepared for publication⁴⁰.

Content blocks of personal sources

In order to analyse the content of oral historical sources, we made 25 thematic headings: 1) collectivization; 2) dispossession; 3) cannibalism; 4) confiscation of grain; 5) confiscation of products; 6) swelling of people, dying in the open air, corpses on the streets; 7) mortality; 8) burial; 9) survival strategies; 10) crossing the border with Poland and Romania; 11) prediction of famine and acknowledgement of the fact; 12) man-made famine; 13) consequences of famine; 14) food situation; 15) the purpose of famine; 16) years; 17) law dated 7 August 1932 on ban for picking ears of corn, their protection, punishment for picking ears of corn; 18) psychological aspects; 19) prohibition to talk about famine or mention it; 20) diagnoses and doctors; 21) border blockades; 22) displaced people; 23) grain exports; 24) methods, activists; 25) resistance.

Let us give examples of sources of personal origin that testify to one or another aspect of the Holodomor. In the Vatican archive, the last document in the chronological order regarding the famine stated that the capital was moved from Kyiv to Kharkiv because there was no longer any fear of the “Ukrainian separatist movement after the country’s famine”⁴¹.

Italian diplomatic documents testify to repressions against the intelligentsia and Ukrainian culture, in addition to descriptions of the situation in rural areas, the intentions of the authorities to compare the situation with Russian regions, sowing, searches (!), surrogate nutrition, mobilization of townspeople to work in the fields, the scale of death, burials in mass graves, a conclusion about the “change in the ethnographic fabric” of Ukrainians⁴².

There are surviving reports of Latvian ambassador Alfreds Bilmanis in Moscow who tried to get permission to travel to Ukraine. Not receiving it, he independently collected information about the famine (the extinction of whole villages, the flight of peasants to cities, cannibalism, the daily deaths of 20–30 people in the villages in Ukraine)⁴³.

⁴⁰ Oksentii Musienko, *Patent na holod. Poezii. Shchodennykovi notatky. 1931–1933*, prepared by Oksana Yurkova, Hennadii Boriak, NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, Ivankivska raionna derzhavna administratsiia; Ivankivskiy raionnyy istoriko-kraieznachy muzei, Kyiv, 2022 (preparing for printing).

⁴¹ Athanasius D. McVay and Lubomyr Y. Luciuk, *op. cit.*, p. XII–XVI.

⁴² *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenkh italiiskyykh dyplomativ 1932–1933 roky*, Kh.: Folio, 2007, p. 56–241.

⁴³ Edvins Šnore, Indrek Paavle, “The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia”, in: *Holodomor Studies*, 2011, no. 3, nos. 1–2, p. 44–53.

German diplomats expressed the opinion that starvation was used to suppress peasant's resistance⁴⁴; they used the terms "political use of famine", "famine catastrophe"; they mentioned the distribution of food and seeds by the state as a political lever; they mentioned Great Russian chauvinism as the cause of famine; they drew a distinction between the starvation of Germans (economic reasons) and Ukrainian and Russian peasants in Ukraine (national reasons)⁴⁵.

Polish authorities showed perhaps the greatest awareness of the events. Polish diplomats and special services recorded the growing famine crisis already in February 1932, the struggle of the authorities against starving peasants in the cities, closing the borders of the Ukrainian SSR, a huge mortality rate in February 1933, mental state of the peasants, and drew conclusions about a general food crisis throughout the USSR, but the most acute form of famine was in Ukraine. They wrote about corpses in villages and cities, in fields and roads, with no one to bury them, or about corpses being dumped into the cellars of empty houses, about cats and dogs being eaten, about peasants fleeing villages, about cannibalism, the scale of mortality (700 corpses were removed every night in Kyiv alone), about the estimated death rate of at least 5 million people, about the resettlement of Belarusians, Russians and Jews to deserted regions⁴⁶.

This is how the residents of Western Ukraine saw the fugitives from the Ukrainian Soviet Socialist Republic: "Living skeletons, because the hunger is terrible there"⁴⁷. "Here perished not only kulaks and middle peasants, but the Ukrainian peasantry was "abolished" in general and turned into a passive Soviet serf-collective farmer"⁴⁸. The press wrote about cannibalism: one American traveling in the Ukrainian SSR was attending the trial of a mother for the murder of her four children⁴⁹. It was impossible not to notice mass searches: "Products are taken away from peasants. Requisitions are carried out by Kom-

⁴⁴ Paolo Fonzi, "Trial of Strength against the Restive Peasantry: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It", in: *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni koleksii za mezhamy Radianskoho Soiuzu*, Kharkiv-Lviv, 2021, p. 203–204, 206, 210.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 204–207; Fonzi Paolo, "No German Must Starve: The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933", in: *Harvard Ukrainian Studies*, 2021, 38, no 1–2, pp. 39–42.

⁴⁶ Jan Jacek Bruski, "In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor", in: *Holodomor and Gorta Mor: Historicism memories and Representation of Famine in Ukraine and Ireland*, edited by Christian Noack, Lindsay Janssem Vincent Comerford, Anthem Press, 2013, pp. 217–222.

⁴⁷ St. Baran, "Z nashoi trahedii za Zbruchem", in: *Dilo*, 1933, no. 128, 05-21-1933, p. 1, [online], in: <https://libraria.ua/numbers/192/19599/?PageNumber=1&ArticleId=729944&Search=%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BE%20%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%201933>

⁴⁸ *Volyn pamiatiaie. Vidlunnia na Volyni holodomoru 1932–1933 rokiv u radianskii Ukraini. Naukovo-dokumentalne vydannia*, author-compiler M. Kucherepa, V. Tkachuk, in general ed. M. Kucherepa, Volynska oblasna derzhavna administratsiia, Volynska oblasna rada, Redaktsiino-vydavnycha hrupa "Naukovyi tsentr istorichnykh studii Volyni", Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, Lutsk: RVH "Naukovyi tsentr istorichnykh studii Volyni", 2008, p. 167.

⁴⁹ Volodymyr Sadovyi, *Halytska presa 30-kh rokiv KhKh st. pro holodomor u Velykii Ukraini 1932–1933 rokiv*, Drohobych: Kolo, 2011, p. 51.

somol members from the centre bodies on the orders of the authorities. All the products that the peasants had were requisitioned”⁵⁰.

The emigrant J. Zozulya wrote in his letter (September 1932) about the letters from home in which he was asked to send food, because “hunger is staring in the face”⁵¹. The newspaper *Morning Post* in an editorial dated of 16 August 1934, wrote that “the survivors with faces like the dead, with swollen bellies resignedly, are waiting for death to relieve them from their misery”⁵².

The poems of teacher Oleksii Nalyvaiko are as close as possible to the oral historical narrative. Along with his diary, he also wrote six poems during the famine in the village of Fernata⁵³. There is a poem from 25 February 1933:

People around
Are murdered everywhere,
Not with whips,
But famine eats...
Also, – now like
It was, –
[They] torture so
that it is all the same.
They took away everything
As it had never been
[They] destroyed everything...
Ekh! Will drown to the bottom.
And everyone walks –
Orphans in the villages
And everyone cries,
And how much force...⁵⁴

On 28 March, 1933 he pointed at the villages “overgrown with great weeds”⁵⁵. In his poem from 12 June he wrote:

⁵⁰ Vidlunnia zhakhlyvoi trahedii (Do 75 rokovyn Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: Zbirka statei, opublikovanykh u hazetakh 30-kh rokiv u Pidkarpatskii Rusi), edited by: M. Delegan, S. Vyskvarko, Uzhgorod: VAT “Patent”, 2008, p. 82.

⁵¹ *Volyn pamiatia*, p. 26.

⁵² “*My biemo v Velykyi dzvin*”. *Holodomor 1932–1933 rokiv ochyma ukrainskoi diaspory. Dokumenty z fondiv TsDAVO Ukrainy*, Derzh. kom. Arkhiviv Ukrainy, TsDAVOU; edited by: N. Makovska (director) [et al.], K.: V-vo “Horobets”, 2008, p. 114.

⁵³ Now – the village of Karmaliukivka, Baltic district, Odesa region.

⁵⁴ “*Represovani*” *shchodennyky. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini*, edit., introduction. art., general ed. of Ya. Faizulina: Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty, K.: Feniks, 2018, p. 312–313.

⁵⁵ *Ibid.*, 312–313.

...They ["bureaucrats"] don't care
 That people die of hunger,
 You see, the party
 so dictates... [...]
 No one is guilty
 Besides Bolsheviks
 They have deceived peasants
 And now liquidate them. [...] ⁵⁶

Even the works of art of that time could not keep silent about the famine: they described how a peasant's house was searched, and a pit of bread was found⁵⁷. In the play of 1933, dying and starving peasants ask for help from the village council, which in return proclaims orders from Moscow. There is also confiscation of grain and the suicide of Mykola Skrypnyk depicted ⁵⁸.

Conclusions

The proposed classification of official documentation of the Holodomor source base at first glance demonstrates variability of the hierarchy of the administrative and management system, because the documents about the famine are stored in the fonds of the highest union authorities and administration – top officials of the USSR, as well as in the fonds of republican and lower levels. In addition, the documents of the Soviet intelligence services and statistics agencies should also demonstrate the range of management decisions and their consequences during the famine.

Nevertheless, the collected data on the gaps in this segment of the Holodomor source base indicate the irreversible loss of at least hundreds of thousands of documents caused by the deliberate destruction of documents at the governmental and lower levels of the Ukrainian SSR. That is why the sources of personal origin should be (and are becoming) an integral component of Holodomor studies.

Regarding the latter, we managed to single out six groups, heterogeneous in scope and significance. Oral histories, testimonies and memoirs constitute the largest segment of sources of personal origin, being created in the longest time span (90 years) and all over the world (from Canada to the United States, Latin America, Europe and Australia).

A specific group are letters of three types. The first and the second type (letters to relatives and representatives of the authorities) were created directly during the famine; the third group contained a famine narrative recorded after the famine. It should be noted

⁵⁶ *Ibid.*, p. 319.

⁵⁷ Arkadii Liubchenko, *Vertep*. Krakiv: "Ukrainske Vydavnytstvo", 1943, p. 78–84.

⁵⁸ Serge Cipko, *Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response*, Regina, Saskatchewan, University of Regina Press, 2017, p. 96–97.

that the originals of the first group have not been preserved and there is a small number of them (several hundred, according to our calculations) in the second group. The third group is lost in the first group of the typology (famine memories, as often the eyewitnesses of the famine sent their memories in written form when called upon by the initiators of recording the oral history of the famine).

The foreign and Western Ukrainian periodicals are valuable sources as they contain both eyewitness accounts (descriptions, letters) as well as accounts of journalists. To date, there are eleven countries whose diplomatic and security archives have accumulated information about the famine recorded by themselves or received from the representatives of other countries. Being outside spectators of Joseph Stalin's war, guided by their own interests, they, nevertheless, presented their views and assessments of the situation.

The last two groups bring us back to the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and allow us to evaluate the testimonies about the famine left either in the form of diary notes or in the form of poetic verse with reference to the author's personality. Preserving such documents usually meant coming to the attention of special services, which seized such evidence of the author's "counter-revolutionary activities". Sometimes families managed to save such sources.

A quick review of the narrative of the above-mentioned groups of personal origin sources allows us to outline both the variability of aspects of the experience of Ukrainian peasants during the Holodomor, and the general correlation of such testimonies with the largest group of sources – oral history. Of course, the narrative of the source depended on the place of residence and professional activity during the famine. But in general, we can talk about the perception of 1932–1933 as the years that witnessed such a dramatic rise in famine that it was no longer possible to justify by weather or economic factors. This is indicated in the sources about the political/national struggle, widespread searches, obstacles to peasants in obtaining food.

The variety of sources of personal origin also testify that the years 1932–1933 were distinguished from the general situation of the famine, which began after the announced policy of collectivization and caused a radical break in the traditional family life when the death of family members became an everyday occurrence and food was impossible to obtain. For outside spectators, the results of this famine were visible in the form of corpses in the streets, begging by starving people, and abandoned villages. For the peasants who found themselves in the epicentre of the famine, it meant that this period became part of their individual memory, which is reproduced in memoirs and oral history.

Also, in our opinion, the entire array of the Holodomor source base refutes the thesis that the famine was "fabricated" by "Nazi collaborators" and "Ukrainian nationalists" after the World War II or in the 1980s, because then such "Nazis" should include every eyewit-

ness of the famine: those (abroad in the post-war period) who decided to speak about the famine or those (in Ukraine) who lived until the ban on mentioning the famine was lifted and could testify about their experiences in 1932–1933 – and there is at least a hundred thousand such people.

Finally, unlike the sources of institutional origin, which were mainly created during the famine, the sources of personal origin testify to a continuous tradition of remembering the famine and trying to describe what was seen in a certain form, ranging from the poems about the famine of 1932 by village teacher Oksentii Musienko to testimonies recorded by the National Museum of the Holodomor-Genocide already during the Russian-Ukrainian war in 2022 (when an eyewitness of the famine was also a witness of present day genocide of the Russian state against Ukraine).

Tetiana Boriak

„Parašykite, kad badas buvo dirbtinis“: asmeniniai šaltiniai apie 1932–1933 m. Holodomorą Ukrainoje

SANTRAUKA

Autorė siūlo Holodomoro šaltinių klasifikaciją, kad būtų galima geriau suprasti istorinių šios problemos tyrimų kontekstą. Šaltinius ji skirsto į du didelius segmentus: archyvinėse įstaigose saugomus institucijų dokumentus ir asmeninius šaltinius. Pirmąjį segmentą sudaro penkios grupės. Analizuojant šio segmento šaltinių būklę, dėmesys skiriamas spragoms, atsiradusioms dėl „archyvocido“ – sovietų valdžios tyčinio bado pėdsakų naikinimo oficialiuose dokumentuose, bei to laikotarpio valdžios sprendimų dokumentavimo specifikos. Būtent dėl to asmeniniai šaltiniai sudaro reikšmingą Holodomoro šaltinių bazės segmentą ir turėtų būti plačiau įtraukiami į tyrimus. Išskiriamos šešios nevienodo dydžio grupės. Pateikiami teminiai asmeninių šaltinių blokai ir įvairių tokių šaltinių tipų pavyzdžiai. Daroma išvada dėl naratyvo apie badą tęstinumo asmeniniuose šaltiniuose ir individualioje ukrainiečių atmintyje. Pabrėžiama, kad šaltiniai apie badą (įvairaus tipo ir autorystės) radosi ne tuščioje vietoje pokariu ar devintajame dešimtmetyje, bet buvo pradėti kurti jau 1932 m.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Holodomoras, šaltinių bazė, asmeniniai šaltiniai, sakytinė istorija, sovietinio totalitarizmo istorija.

Тетяна Боряк

«Запишіть, що голод був штучний»: джерела особового походження про Голодомор в Україні 1932–1933

РЕЗЮМЕ

Авторка пропонує класифікацію джерельної бази Голодомору для кращого розуміння контексту історичних досліджень з проблематики. Джерела вона поділяє на два великі сегменти: офіційна документація, яка відклалась в архівних установах, та особового походження. Перший сегмент включає п'ять груп. Аналізуючи стан джерел цього сегменту, акцентується на прогалинах через «архівоцид» як свідоме знищення радянською владою слідів про голод в офіційній документації та специфіку документування управлінських рішень того періоду. Саме тому джерела особового походження становлять істотний сегмент джерельної бази Голодомору та повинні ширше залучатися у дослідження. Тут вдалося виокремити шість нерівнозначних за обсягом груп. Наведено тематичні блоки джерел особового походження та запропоновано приклади різних видів таких джерел. Зроблено висновок про континуїтет наративу про голод у джерелах особового походження та індивідуальній пам'яті українців. Наголошено на тому, що різноманітні за видами та авторством джерела про голод не виникли нізвідки у повоєнний період чи у 1980-х рр., а почали створюватися ще у 1932 р.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Голодомор, джерельна база, джерела особового походження, усна історія, історія радянського тоталітаризму.

Study of the Phenomenon of “Performers” During the Great Terror of 1937–1938

ROMAN PODKUR

Doctor, Senior Researcher Fellow

National Academy of Sciences of Ukraine,

Institute of the History of Ukraine,

Department of History of State Terror of the Soviet Era

(Kyiv, Ukraine)

✉ 5roman@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>

ABSTRACT. The article examines the phenomenon of “performers” during the Great Terror of 1937–1938 in Ukrainian historiography of the mid-1990s–2020s.

Research methodology and methods. Exploring the principles of historicism, systematization, objectivity, comprehensiveness, and continuity, the author reveals their dependency on the origin of historical knowledge. The factor of subjectivity (the researcher’s personality) is particularly determining and obstructing objectivity of the research. The author employed historiographical analysis, synthesis, typology of research directions, and comparative analysis.

Conclusions. The study of the phenomenon of the “perpetrator” of the Great Terror became possible only after the complete declassification of the documents of the communist special services. The study of the phenomenon had a certain dynamic – from the role of the “general director of terror” Joseph Stalin, his closest entourage, the people’s commissars of Internal affairs of the USSR and Soviet Ukraine to the activities of specific investigators of the regional Ukrainian NKVD, heads of district apparatuses, direct executors of death sentences. The researchers were able to outline the overall portrait of the performer: Chekist-organizer, Chekist-investigator, Chekist-executioner.

Researchers have identified some patterns of Chekists’ behaviour when accused of “violating socialist legality” by the top political leadership. The patterns indicate attempts to avoid or reduce punishment, to not openly accuse Stalin and the higher party-Soviet leadership of forcing them to commit the crime. This shows that criticism of the Communist Party was inadmissible in their corporate worldview. Such a tendency was characteristic of the Soviet security organs throughout the life of the communist regime.

KEYWORDS: performer, perpetrator, Great Terror, historiography, NKVD, biographical studies.

Decommunization of the worldview area became one of the elements of reforming Ukrainian society at the beginning of the twenty-first century. In this context, the detection and disclosure to the general public of the crimes of the communist regime has become one of the leading research topics.

The study of the Great Terror of 1937–1938 and its consequences for Ukraine began in the mid-1980s during the so-called *perestroika* (“restructuring”) announced by Mikhail Gorbachev and the rehabilitation of victims of “Stalinist political repressions.” At the same time, the process of declassification of documents of the materials of the highest party-Soviet leadership of the Union of the Soviet Socialist Republics (USSR) and the Ukrainian Soviet Socialist Republic (Ukrainian SSR) began. This stimulated academic studies¹.

Marc Junge carried out a preliminary analysis of the historiography of the 1990s to the first decade of the 2000s and noted that the study of “punishers” (as he called the perpetrators during the Great Terror) until 1991 was limited to the figure of Joseph Stalin – the “general director of terror”. Sometimes, in the context of the implementers of Stalin’s directives, researchers mentioned the heads of the Union and Republican People’s Commissariat of Internal Affairs (rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD). In general, chekists (Officers of the Internal Affairs) were considered as an element and at the same time an impersonal tool of the state and party system. The main sources for such research were documents such as those of Communist party and state bodies, separate materials of archival and criminal cases, and memories.

According to Junge, several directions were formed in Russian historiography during the 1990s and the first decade of the 2000s. Oleg Mozokhin can be considered a typical representative of one direction (mostly historians who are related to the Federal Security Service (rus. *Федеральная служба безопасности*, FSB) of the Russian Federation or to educational institutions of the FSB system. He seeks, first of all, to save the “honour of the uniform” of the communist special services, which is quite natural, looking at the obvious trend in Russia – the trend of rehabilitation of NKVD employees convicted, punished or dismissed for “violations of socialist legality” from the state security bodies in 1937–1941 and 1954–1961. He emphasised the fact that state security bodies received their “extrajudicial powers” from the supreme legislative bodies of the state. Thus, Mozokhin reduces the role of state security agencies to an “executive” role. It seems that representatives of the party apparatus created appropriate conditions, deceived and forced chekists to violate “socialist legality”. Junge emphasised that the representatives of this direction ignored their own interest in the state security leadership in conducting massive repressive

¹ *Politychni represii v Ukraini (1917–1980s): Bibliografichnyi pokazhchyk*, compiled by Serhii Kalytko [et al.], Kyiv, Zhytomyr: Polissia, 2007.

operations, denying the responsibility of the chekists for the torture and mass murders of citizens².

Russian researcher Vladimir Danilov claimed that the NKVD resisted mass repressions. From the fact of the arrest in July 1937 of certain high-ranking employees of the NKVD, he concluded that the reason for these arrests was the "spirit of resistance." It seems that some chekists have not forgotten the negative experience of collectivisation and industrialisation in 1928–1933. But, in their opinion, these chekists could not oppose the instructions of the party leadership and departmental operational orders³.

The third direction was represented by Aleksei Tepliakov and Nikita Petrov. They tried to study topics such as psychology, customs, behaviour patterns, different levels of clientele and corruption. The researchers studied the formation of the terror mechanism through the institutional activities of the state security agencies, the willingness of chekists to compromise with their own conscience, and efforts to avoid responsibility for crimes. According to these scholars, the political loyalty of these chekists to the communist regime was based on a system of privileges in combination with a fear of quickly becoming a victim⁴.

But with the introduction into scientific circulation of the declassified materials of the communist special services in the Baltic states and Georgia, researchers discovered many names of direct perpetrators during the Great Terror⁵. The question arose as to how, on the basis of their biographies, it would be possible to study both the general collective and specific portraits of state security service personnel who participated in mass repressive operations. It was important to identify the general and individual features of a chekist leader who organised the immediate implementation of operational orders, a chekist investigator, on whom the fate of the subject depended, and a chekist executioner who carried out a judicial or extrajudicial sentence.

In Ukraine, similar studies were associated with certain difficulties. Historians had access to documents of party and Soviet bodies. Instead, a significant part of the documents of the communist special services at the beginning of the 21st century was not available to researchers. The departmental instructions of the Security Service of Ukraine forbade scientists to research and publish information about the personal affairs of state security employees, agents, operational and investigative measures of the Soviet era. Information was selectively published in scientific and documentary collections published within the

² Marc Junge, "Sovetskie 'karateli'. Istoriohrafiiia, metody i istochnikovaia baza", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2015, no. 1, p. 25.

³ *Ibid.*, pp. 25–26.

⁴ *Ibid.*, p. 27.

⁵ *Ibid.*, pp. 17–23.

framework of joint international scientific projects⁶. This should have indicated the openness of the state security archives. However, when researchers tried to get access to personal files of chekists, archivists cited the impossibility of providing them to the reading room due to secrecy. The latter were not declassified for a long time, apparently due to the lack of a sufficient number of personnel.

The leadership of the Ukrainian special service was "USSR-made", where the personal data of state security employees, even criminals, were a state secret. In private conversations with researchers, discussions with representatives of civil society, they stated that "the perpetrators of mass repressions are no longer alive." Publicising the criminals of the communist regime can provoke tragic consequences for their descendants. Sometimes they even referred to the well-known stereotype "those were the times", that is, the communist regime forced these people to commit criminal acts under the threat of punishment or possible marginalisation in Soviet society due to dismissal from the "organs".

Biographical studies as the first step to studying the phenomenon of the "executor"

Biographical studies of state security personnel began in Ukraine in the mid-1990s. This related to the publication in 1993 of the scientific and documentary series of books *Rehabilitated by History* (*Реабілітовані історією*), which included, in addition to the publication of lists of victims of political repressions by the communist regime, the study of the mechanism of the formation and functioning of state terror during 1917–1991. One of the elements of the policy of state terror was state security agencies. Therefore, research attention was focused on their employees.

In the questionnaire for a repressed citizen, which was developed by the main editorial board of the scientific documentary series of books *Rehabilitated by History*, there was an item indicating the surname of the investigator. In the future, it was planned to identify units of state security (special, secret political, transport, etc.), investigators of the republican apparatus, regional NKVD administrations, which were maximally involved in mass operations. However, the head of the Security Service of Ukraine began to insist on preventing the publication of the names of state security officers. The main argument was the possible danger for the family members of these employees of the communist special service. The main editorial board was forced to agree to such a compromise, since otherwise access to archival and criminal cases would be limited for employees of regional academic and editorial groups.

However, researchers began to collect biographical data from the inspection reports on chekists involved in "violations of socialist legality" (torture, falsification, manipulation

⁶ *Velykyi teror v Ukraini: 'Kurkulska operatsiia' 1937–1938*, editors: Serhii Kokin, Marc Junge, Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2010.

of documents), which were contained in some archival criminal cases of rehabilitated citizens. Such certificates were added as an evidentiary basis of the groundlessness of the repression of a particular citizen. A lot of biographical information was contained in the documents of party bodies (the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CP(b)U), regional party committees). Biographical certificates of the personnel department of the NKVD–Ukrainian NKVD were submitted for review by the members of the Politbureau and the Bureau of the Party Regional Committee for approval for the position.

At the end of 1997, extensive biographies of the heads of regional offices, middle management of the State Political administration (rus. *Государственное политическое управление*, GPU) and the NKVD of Soviet Ukraine were published⁷. A few years later, Vadym Zolotariov published a series of extensive biographies of the middle rank management of the GPU-NKVD of the Ukrainian SSR and the entire USSR. The documents from the archive of the communist special service were the minimum number due to their inaccessibility⁸.

Initially, the biographical essays were similar in structure. Zolotariov studied the social background, the family of a chekist, as this was one of the determining factors of his further career in the state security agencies at the end of the 1930s. He described in detail his training, first life experience, participation in social-democratic political organisations, the Ukrainian Revolution and the civil war in Russia on the side of the Bolsheviks. Biographies testified that the vast majority of middle-ranking leaders joined the state security agencies in 1920–1921, that is, during the Russian occupation of the Ukrainian People's Republic. This related to the formation of chekist bodies within the Russian occupation administration. For the most part, they were sent from units of the Red Army or from special departments of the All-Russian Extraordinary Commission (VChK, or ChK) of the divisions occupying the territory of Ukraine. Their appointment was agreed directly with the management of ChK.

Subsequently, in the biographical essays by Vadym Zolotariov, Oleh Bazhan and Yurii Shapoval⁹ new details appeared. It is about identifying certain clientele that spread their influence in Soviet Ukraine. These people were connected by common service, su-

⁷ Yurii Shapoval, Volodymyr Prystaiko, Vadym Zolotariov, *ChK-GPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*, Kyiv: Abris, 1997.

⁸ Vadym Zolotariov, "Vyprovuvannia sovistiu. Storinky biohrafii komisara derzhbezpeky 3 ranhu S. Mazo", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2000, no. 2/4, pp. 374–389; Vadym Zolotariov, "Svoiak Stalina (storinky biohrafii komisara derzhbezpeky 1 ranhu Stanislava Redensa)", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2004, No 1–2, pp. 210–249.

⁹ Vadym Zolotariov, *Sekretno-politychnyi viddil DPU USRR: spravy ta liudy*, Kharkiv: Folio, 2007; Vadym Zolotariov, Oleh Bazhan, "Arkhitektori 'Velykoho teroru' na Poltavshchyni: Oleksandr Oleksandrovych Volkov", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2017, no. 2, pp. 5–59; Vadym Zolotariov, *ChK-GPU-NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli. 1919–1941*, Kharkiv: Folio, 2003.

zerain, similarity of life path, common danger, rivalry with other clientele, etc. Members of Nikolai Yezhov's clientele were the first ones noticed. Another one who immediately started to form his own clientele was the Commissar of NKVD of the Ukrainian SSR Aleksandr Uspenskyi. These were employees who worked with him in Novosibirsk and Orenburg. At his request, they were transferred to the NKVD of the Ukrainian SSR.

Having conducted a large-scale comparative analysis of biographies, a study of interpersonal relations, Zolotariov managed to identify the formation and personify several more clients in the NKVD of the Ukrainian SSR. These are "Lytvyn", "Zak" or "Leningrad" groups, "Ukrainians", "North Caucasians" and "neutrals"¹⁰.

The biographical essays of the leaders and employees of the republican NKVD apparatus, and some of the heads of the regional NKVD administrations were published during the 1990s and first decade of the 2000s. These testified that their past participation in the civil war in Russia or the struggle with the insurgent movement in Ukraine did not save them from accusations of "violation of socialist legality" between 1930 and 1936. Their participation included political opponents of the Bolsheviks, the organisation and participation in political and economic campaigns, carrying out mass deportations of peasants, Poles, Germans and politically hopeless citizens during the Great Terror. Belonging to a certain group also did not offer protection from various kinds of punishment.

Historians and publicists focused on the liquidation of the "perpetrators of the Stalinist crime" as early as the late 1980s up to the 1990s. At that time, a superficial conclusion was made about the destruction of the perpetrators as witnesses to the crime.

The author believes that the deep reason for the gradual "purging" of the NKVD of the USSR was the need to change personnel in the central and territorial apparatuses of the NKVD. It was a segment of the general "personnel revolution" carried out during the second half of the 1930s. It aimed to form a new elite in the conditions of the Soviet reality from young, educated, politically and ideologically loyal people, ready to fulfil any task of the country's leadership. In this context, Nicolas Werth rightly noted that the repression against the Soviet elite formed the public perception of terror necessary for the Kremlin leaders. The demonstrative Moscow trials and hundreds of local trials against Party-Soviet leaders, performed according to Kremlin-written script, had to discipline the new leaders. This was a clear signal to the bureaucracy and society in general about their "prospects" in case of non-compliance with the government's demands¹¹.

The concept of Stalin's "personnel revolution" in the subdivisions of the NKVD of the USSR was to a certain extent confirmed in the studies by Zolotariov. He conducted a so-

¹⁰ Vadym Zolotariov, *Oleksandr Uspenskyi: osoba, chas, otochennia*, Kharkiv: Folio, 2004, pp. 94–106.

¹¹ Nicolas Werth, *Ystoriya stalynskoho GULAGA. Konets 1920 – pervaia polovyna 1950*, vol. 1, Moscow: „Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopedyia" (ROSSPEN), 2004, p. 72.

cio-statistical analysis of 90 senior officers of the NKVD of the USSR in the mid-1930s¹². The results were the following:

- Age: 71% of chekists of the central apparatus of the USSR were aged 36 to 45 years (50% – 36 to 40 years, 21% – 41 to 45 years). In general, these were people not so young, they had some life experience and were able to critically evaluate the political and economic steps of the country's leaders.
- Nationality: 66.67% were Jews, 15.55% were Russians, 6.67% were Ukrainians. Such a national structure of state security bodies was likely to cause dissatisfaction to Stalin, known for his anti-Semitic and Russophile views.
- Social status: 60.22% had a “socially alien” origin. Although chekist leaders demonstrated political loyalty, the human factor played a primary role in the “social engineering” planned by Stalin. The chekist executor should not doubt the need of destroying a person based on social, gender, national or religious characteristics. Therefore, the communist leadership tried to fill the apparatuses of the NKVD with people who would feel hatred for “foreign origin”, religion, “enemy nation”, etc.
- Partisanship: 64.45% joined the party in 1905–1920. Thus, considering themselves “old communists”, they could potentially be in opposition to the established dictatorial system in the Communist Party of the Soviet Union.

Stalin could not at the same time drastically change the social parameters of the human resources of the NKVD bodies of the USSR. Taking advantage of the moment, in 1936 to 1939, the Communist leader carried out a personnel “purge” of the NKVD of the USSR twice – first from the “Yagoda group” and then from the “Yezhov group”. As a result, he almost completely destroyed the extensive clientele of the central, republican and regional apparatus of the NKVD of the USSR.

He saw the potential danger of a conspiracy in the existence of clients in the Soviet Party apparatus, state security agencies, the prosecutor's office and the army. The periodic transfer of personnel only temporarily destroyed the stability of personal relations. Instead, the destruction of overlords of various levels, individual vassals loyal to them, stopped the restoration of old ties or the formation of new clientele for a long time. At the same time, it ensured the organisational and hardware stability of his dictatorial regime.

Research on “desk murderers” and death penalty executors

New approaches to the study of the phenomenon of “perpetrators” have been formed during the implementation of the academic research project *Echoes of the Great Terror: NKVD Employees on the Dock (1938–1941)*. Its discussion began between scientists from Ukraine, Germany, the USA, Canada, Moldova, Georgia and the Russian Federation back

¹² *Ukraina v dobu “Velykoho teroru”. 1936–1938*, editors: Serhii Bohunov et al., Kyiv, 2009, pp. 60–83.

in 2010. In the discussions, one of the German colleagues called this project "punishers" (direct translation from Ukrainian *каратели*, a common term in English is *perpetrators*). This caused an ambiguous understanding of Ukrainian scientists. This term was applied to servicemen of the *Wehrmacht*, the Security Police and the *Sicherheitsdienst* (SD), who participated in war crimes during the World War II.

The author was aware that open use of the term "punishers" would completely stop access to archival documents of the communist special services, when pro-Russian politicians were in power in Ukraine. The latter supported the course of rehabilitation of the "Soviet past", where the chekists played one of the positive roles. Therefore, the term "executors" was proposed at the beginning of the project.

Canadian researcher Lynne Viola mentioned the possibility of using the term "perpetrator" in relation to state security officials of the communist regime. At a conference in Leeds (Great Britain) in 2010, she gave a talk on the "perpetrator" (in the sense of "punisher") in the context of the Great Terror. A comprehensive study was published in 2013¹³. She later noted that this term was not used in the historiography of the Stalin era. It is necessary to note the translation of the term "perpetrators", as Viola understands it, because the English-language counterpart could not have been used during Stalin's time. Since, for various reasons (obviously political, ideological), some researchers had no desire to look for culprits other than Stalin. But the main reason, in her opinion, was the combination of the traditional scheme of studying Soviet society "from top to bottom" and individual social groups, the bureaucracy, which were oppressed by state terror. This approach was also due to the limitation of access to archival documents. Instead, researchers studying the crimes of the Nazis and the Holocaust devoted a lot of work to the "perpetrator" phenomenon. The semantic meaning of this term varied from "banal bureaucrat", "desk murderer" to "vicious, hardened killer" and "hardened ideologue", with significant nuances between these extremely strong terms.

Yet, according to Viola's position, there was no trial of communism in the USSR, no equivalent of Nuremberg. This did not allow the archives to be fully opened and, by reconstructing communist crimes, to comprehend and condemn them¹⁴. This would lead to significant worldview progress in post-Soviet republics, primarily the Russian Federation, Ukraine and Belarus. Unfortunately, the process of condemning communist ideology has stopped in Russia and Belarus. Public historical and educational organisations, in particular "Memorial", were gradually isolated and their activities ceased. In Ukraine, the "perpetrator" research slowly unfolded and has gained momentum since 2018, with the start of the publication of the results of the international scientific and publishing project *Echoes of the Great Terror*...

¹³ Lynne Viola, "The Question of the Perpetrator in Soviet History", in: *Slavic Review*, Spring, 2013, no. 1, vol. 72, pp. 1–23.

¹⁴ Lynne Viola, "Vvedenye", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2015, no. 1, p. 7.

The central scientific questions of this collective research were:

- the motivation of the top political leadership in arrests and trials of chekists;
- criteria for selection of NKVD employees for punishment;
- “purging” of NKVD employees as a way of shifting the blame to the regional apparatus, searching for scapegoats for groundless arrests, torture during mass operations;
- the presence of conflicts among related people in the NKVD and Soviet Party bodies as a factor in another “purge” in the NKVD¹⁵.

The solution of the research questions was determined by two directions of research. The first was to identify the specifics of the relationship between the regional party committees and the regional administrations of the Department of NKVD (Rus. *Управление Народного комиссариата внутренних дел*, UNKVD). The second is to find out the direct “executors” at the level of the district departments of the NKVD, the regional NKVD administrations and the main NKVD office. The patterns of their behaviour in the conditions of accusations by the top political leadership of state security employees of violating “socialist legality” would be studied; this would determine the algorithms of their protection during official investigations and court sessions of military tribunals.

The first step was the publication of transcripts of meetings of party branches and operational meetings of regional UNKVD administration employees. This type of source provided interesting information about interpersonal relations in the regional administration, existing regional clientele, their connections with the Union and Republican people’s Commissars of Internal Affairs. It was also possible to reconstruct certain elements of daily management and ordinary employees, and problems with food supply, housing and material support¹⁶.

The researchers recorded the dynamics of the chekists’ understanding of the essence of the accusations of the top political leadership and the change in their behaviour patterns. At first, neither the heads of regional offices nor ordinary employees understood why they were being accused since, from their point of view, they were carrying out party directives in good faith. According to the traditional model of behaviour, after receiving the directive of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) (CPSU(b)), operational meetings or party meetings were held immediately, where the next tasks of the political leadership were discussed. The heads of the Ukrainian NKVD who, out of inertia, decided to immediately hold operational meetings, did not know how to respond to accusations of “violation of socialist legality.” Thus, on 25 November 1938, Ivan Korablev, head of the UNKVD in the Vinnytsia region, had already held a meeting on working out one resolution: that of the USSR Central Committee and the Central Com-

¹⁵ *Ibid.*, p. 16.

¹⁶ *Vidlunnia Velykoho teroru*, vol. 1, compiled by Valerii Vasyliiev, Lynne Viola, Roman Podkur, Kyiv: Vydavets Zakharenko V. O., 2017.

mittee of the All-Union Communist Party of Ukraine (b) “On Prosecutorial Supervision, Arrests and Investigations” dated 17 November 1938. His speech was quite standard – he described the main shortcomings of several departments of the NKVD of the Ukrainian SSR, which he learned about at a meeting of the Central Committee of the CP(b)U from the speech of Nikita Khrushchev. This was on the identified shortcomings in the Ukrainian UNKVD in the Vinnytsia region, the punishment of individual employees for unjustified arrests in 1938, and provided instructions on improving agency and operational work, preventing “distortions and deviations in current work” for example. According to the researchers, Korablev acted within the limits of a typical reaction to identified shortcomings in everyday work. Instead, the party meetings of NKVD administration employees in the Vinnytsia region on 26 December 1938 were already being held in a fundamentally different scenario. Korablev admitted his own mistakes, condemning the shortcomings of management staff¹⁷. Viola rightly noted that the chekists immediately understood the level of possible discussion and the limits of criticism, starting with the sanction of the Politbureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Ukraine (b) for the arrest of Yezhov and his entourage. With the escape and staged suicide of Aleksandr Uspensky, the People’s Commissar of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, the articulation of his involvement in the entourage of the People’s Commissar of Internal Affairs of the NKVD of the USSR, this defined the primary circle for criticism. The chekists freely discussed the key aspects of state terror, the course and shortcomings of agent-operational work, on the condition that they were recognised as violations of “socialist legality”¹⁸. It was obvious to everyone that the heads of the Ukrainian NKVD, who were appointed with the approval of Uspensky, were also subject to criticism and punishment. The only thing that needed to be determined was the list of subordinates of the head of the regional administration, who should also be punished.

A preliminary analysis of the behaviour of state security officers at party meetings made it possible to identify several types:

- Not accepting accusations of violation of “socialist legality”; such employees were confident that the arrests were feasible on the basis of substantiated evidence or operative materials. They did not see anything wrong with the use of “physical methods of influence”, since the suspects are “enemies of the people” who do not want to give the necessary testimony. At the party meeting of the UNKVD administration in the Kharkiv region, state security officer Ivan Kriukov testified: “...in the 8 years of my work in the organs of the GPU-NKVD, I never considered it possible for me to interrogate those arrested for counter-revolutionary activities with white gloves.” He con-

¹⁷ *Ibid.*, pp. 18–24, 30–69.

¹⁸ *Ibid.*, p. 7.

sidered his reputation as a "tough investigator" to be the greatest asset of his work¹⁹.

- Recognition of individual mistakes in the investigation, but someone justifying their actions by the reluctance of the department/UNKVD management to listen to the investigator's arguments.
- Individual employees understood that they were violating "socialist legality", but certain circumstances did not encourage them to resist. These included the simplified investigation procedure, the demands of the UNKVD administration directors to provide "confession protocols" and the propaganda campaign initiated by the leadership of the Communist Party to search for "enemies of the people". They were afraid/thought this was the "correct line" and their steps would be seen as "defence of counter-revolutionaries".
- According to the usual scheme, the employees repented, admitted their mistakes and shifted the blame to the heads of the regional UNKVD and the NKVD of the Ukrainian SSR. They claimed they conscientiously followed the orders of their superiors and did not engage in legal conflicts. They exposed the "hostile activities" of the heads of the UNKVD, calling them "minions of the enemy", talked about specific crimes and named their "accomplices". This behaviour was determined by the fact that they were conscientious executors of the orders of the leadership of the UNKVD.
- Other chekists regretted that, knowing about cases of violation of investigation procedure, torture of suspects or their murder, they did not inform the party committee. Of course, in reality, they did not intend to report on these cases, as they were informed about the departmental leadership's permission to beat the suspects and falsify criminal cases²⁰. The chekists believed that the procedure of the simplified investigation and in general all their activities should be a departmental secret.

The open discussion of the chekists about the circumstances of the simplified investigation revealed the baseness and meanness of these people. The vast majority of them understood that they were sending innocent people to their deaths, but none of them wished to resign from the NKVD bodies and did not resist the orders of their commanders. They did their best to prove their political loyalty and to remain members of the "Chekist corporation".

An important aspect, which for some reason has been overlooked by researchers, is the presence of the secretary of the party's local regional committee at party meetings and operational meetings. For the party environment, this formally demonstrated the restoration of party control over the NKVD bodies. This historiographical trend continued from the late 1980s to the 1990s, when the idea of "the exit of the leadership and employees of

¹⁹ Roman Podkur, Iryna Stavniuk, "Spivrobotnyky zvykly do sproshchenoho slidstva...: partiini zbory Ukrainian NKVD po Kharkivskii oblasti u konteksti pryypynennia masovykh operatsii u lystopadi 1938", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2019, no. 1, p. 64.

²⁰ *Ibid.*, pp. 64–65.

the NKVD from the control of the party” was the main explanation for mass unjustified arrests. In the Soviet era, this was confirmed even in some feature films, where the party “restored justice” to “unreasonably convicted citizens.”

In the study by Kokin and Junge, one of the paragraphs was entitled “Taming and Reorientation of Punitive Bodies”²¹. Junge called this tendency the “dictatorship of education”. Analysing the trials of state security officers and comparing them with the Moscow trials of 1936–1938, he declared the retreat of political “righteousness” to the background and the primacy of loyalty to the Soviet state. In his opinion, the ritual accusations of “Trotskyism” or “right deviation”, brought to the point of absurdity and devoid of meaning in 1936–1938, were replaced by a more rational punitive practice, the main guide for which was the interests of the Soviet state²². To support this thesis, researchers often referred to the arrests of leaders at the all-Union, republican and regional levels, statements of individual chekists in private conversations²³.

From the outside, the situation really looked like the state security officers were arresting officials of the Soviet Party apparatus according to their own desires. However, the study of Politbureau documents by Oleh Khlevniuk proved that the procedure for arresting a party member from the nomenclature of the Central Committee of the CPSU(b) was strictly regulated. He described in detail Yezhov’s relationship with Stalin and his entourage, and concluded that there is no known fact of Stalin losing control over NKVD. Yezhov was removed from his post at the moment when Stalin needed it to be done²⁴. It is worth adding that the approval of the leadership and responsible employees of the republican and regional UNKVD administrations to the Politbureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (VKP(b)) – CP(b)U, the presence of party cells in the republican and regional apparatus allowed the strict control of the activities of the chekists.

Therefore, the widespread idea of some researchers about the alleged return of party control over the NKVD, their “taming” was calculated on the broad generality of the Soviet Party apparatus to explain “individual deviations”. By creating a distorted reality, manipulating facts, Stalin and his entourage were removed from criticism. Once again, the stereotype about the “good tsar and bad boyars” worked in the mass consciousness.

²¹ Velykyi teror v Ukraini. “Kurkulska operatsiia” 1937–1938..., part II, p. 263.

²² Marc Junge, “Kozly otpushcheniia” soprotivliaiutsia: protsessy nad narushyteliami ‘sotsialisticheskoi zakonnosti’ v Nykolaevskoi oblasti v 1939–1941”, in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2015, no. 1, pp. 74–75.

²³ Reports about intelligence-operational work of Ukrainian NKVD in Dnepropetrovsk oblast. 9 January 1939 – 7 December 1939, in: *Haluzevy derzhavny arkhiv slyzhby bezpeky Ukrainy* (hereinafter – HDA SBU), fond 16, op. 1, file 353, sheet 210; *Vidlunnia Velykoho teroru*, vol. 1, p. 170.

²⁴ Oleh Khlevniuk, Khoziain, *Stalin i utverzhdienie stalinskoj diktatory*, Moskva: Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopedyia (ROSSPEN), 2010, p. 341.

At the same time, it is worth agreeing with Junge's thesis that the didactic concept of the campaign to restore "socialist legality" in a certain way "cooled" the layer of Stalin's young regional leaders, who came to replace the arrested officials and zealously "exposed the enemies of the people." They quickly realised that the hunting of "enemy people" is now not carried out in a mass order, but selectively²⁵. Now the evidence base must be based not on silent accusations of political disloyalty, but on specific activities.

The researchers also stated that along with appeasing the Soviet Party apparatus and society through the review of individual criminal cases of former officials, the communist regime did not make any concessions to Soviet society. The course of radical restructuring of the economy and society, chosen by Stalin, was preserved without any corrections²⁶. The author believes this is an important conclusion, since many researchers have interpreted the cessation of mass operations as a "Beria thaw" (like Khrushchev's thaw in the 1950s). Although it was recognised that the repressive actions continued, they took on a planned, point-like character²⁷.

A logical segment of the study of the phenomenon of "performers" was archival criminal cases and transcripts of trials of state security officers who "violated socialist legality." Kokin and Rossman organised the transcripts of the trials of state security officers of the NKVD of the Ukrainian SSR from October 1938 to June 1943²⁸. Thanks to the publication of this historical source, researchers have humanised not only the victims of the Great Terror who testified at the tribunal. Junge rightly noted that the transcripts made it possible to reveal the immediate and long-term goals of the campaign to punish "violators of socialist legality." They contain new information about the mechanism of falsification of criminal cases, methods of conducting interrogations, cooperation of party committees, the police, the prosecutor's office and state security apparatus during the Great Terror. The political-ideological, legal, social-psychological factors of the implementation and results of the Great Terror have gained clear outlines.

The minutes of court sessions also provide quite rich material. They allowed the researcher to study some aspects of the self-perception of the fact of the crime both by the chekist himself and by the victim who participated in the trial²⁹. Of course, judges, defendants and witnesses pursued different goals at these trials. However, not a single transcript recorded any criticism of a party figure or the communist system in general that allowed such flagrant crimes.

²⁵ Marc Junge, "Kozly otpushcheniia' soprotivliaiutsia...", p. 79.

²⁶ *Ibid.*, p. 79.

²⁷ Cf.: Valerii Vasyliiev, "Beriivska vidlyha' v URSR (kinets 1938–1939): politychni aspekty", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2009, no. 2, pp. 116–135; Marc Junge, *Chekisty Stalina: moshch i bessilie. "Beriivskaia ottepel' v Nykolaevskii oblasti Ukrainy*, Moscow: AIRO-XXI, 2017.

²⁸ *Vidlunnia Velykoho teroru*, in 3 books, vol. 2, editors: Serhii Kokin, Jeffrey Rossman, Kyiv: Vydavets Zakharenko V. O., 2018–2022.

²⁹ *Vidlunnia Velykoho teroru*, vol. 2, book 1, 2018, pp. 7–8.

Unfortunately, while dealing with these documents, the researchers neglected the important point of selecting the facts of "violation of socialist legality". Yet this is where the principles of Bolshevik justice lie – to punish for violating party directives and corporate instructions. That is, the use of psychological pressure and torture against "enemies of the people" was the norm for the USSR rulers. Stalin confirmed the possibility of using methods of physical influence in relation to the suspects in a cipher telegram on 10 January 1939³⁰. The chekist was not punished for the beating. He was accused of not being able to prove the actual guilt of the suspect with the help of additional facts. The death of the subject during the interrogation was a flagrant violation of departmental directives – but not the very fact of death, but the loss of the opportunity to prove the criminal activity of the subject. The author believes that it is worth conducting a special study with the participation of historians and legal scholars to study the political background and all aspects of the application of selective justice, possible or impossible compliance with legal acts, departmental directives, etc.

A detailed study of a complex of documents – transcripts of court sessions, materials of official investigations, personal and archival criminal cases – made it possible to make and supplement certain outlines of the collective portrait of the chekist executive. Yet scientists paid the greatest attention to strategies for the protection of state security officers during official criminal investigations and court hearings.

Thus, the analysis of chekist appeals of various levels made it possible to identify three general strategies used by former employees of the NKVD of the USSR and Ukrainian Soviet Socialist Republic for their defence. The first was the denial of personal responsibility for any violations of "socialist legality." Responsibility was transferred by the chekists to their commanders – to the head of the local administrations, to the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR, to each other, and in rare cases even to local party bodies. Yet the criticism concerned the initiation by party secretaries, demands for arrest and strict investigation of "enemies of the people" identified among party members.

Often, when admitting the fact of falsification of a criminal case, the chekists referred to their own incompetence or that of their colleagues or subordinates. They would also mention too limited an investigation period and the impossibility to check the available information in detail, demands of management to immediately complete the case; that is, they shifted the blame for the committed crime to others. They also noted that the suspects "stood by their first testimonies" throughout the entire period of the investigation; an element of this strategy was attempts to discredit witnesses and former suspects.

³⁰ *Lubianka. Stalin i NKVD-NKGB-GUKR "Smersh". 1939 – mart 1946*, edited by Vladimir Khaustov, Vladimir Naumov and Natalia Plotnikova, Moscow: MFD, 2006, pp. 14–15.

The second defence strategy consisted in denying or minimising the crimes committed, disputing most charges announced against them, primarily in the use of physical violence and falsification of investigative documents.

A common justification was the understanding of the difference in the conduct of mass operations by the NKVD in 1937 and 1938. Chekists actively defended their actions and methods used during the operation according to the operational order of the NKVD of the USSR No 00447 against "formers", "pests" or "enemies people". They readily admitted that under pressure from their superiors, they "violated socialist legality" during "national" operations. However, even here the employees noted that "the end justified the means." The chekists, repenting of minor violations of the law, generally did not question the good goal of fighting the "enemies of the people" and their own actions in pursuing this goal.

Therefore, the chekist officer on trial moved immediately to the next step in this strategy – minimising the crime committed. They denied the charges of physical violence and falsification of a criminal case and in excusing themselves, the chekist noted that the suspect behaved defiantly, "insulting the Soviet authorities." Therefore, in anger, they hit the subject on the cheek or cursed them obscenely; it must be noted that such a case happened only once.

At the same time, some chekists proved that they were the initiators of the fight against counterfeiters and "violators of socialist legality". They insisted that the fight against counterfeiters was the reason for the criminal prosecution.

The third defence strategy of chekists was the desire to demonstrate political loyalty, that they were, they are, and they will continue to be, despite everything, loyal "Stalinists" and people "socially close" to the Soviet government and communist regime. They appealed to their own chekist merits before the party and the state, and devoted service, despite the gravity of specific chekist work and threats to their personal safety "in the fight against the enemies of the revolution."

At the same time, attention was focused on proletarian origin, "blood, shed for Soviet power." Understanding the rules of the game, state security officers constantly emphasised their personal devotion to the "leader of the working people", Stalin. It is worth noting that the speeches, appeals, letters, complaints to the highest Soviet Party officials, heads of departments are written pathetically, emotionally, with the use of a significant number of epithets³¹.

³¹ Roman Podkur, "Nasha partiia ye derzhavnoi partiiei, partiia, shcho keruie derzhavoiu...: vykonavets rishen Kompartii polkovnyk derzhbezpeky V. Maistruk", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2018, no. 1, pp. 5–71; Oleh Bazhan, Vadym Zolotariov, "Yakiv Fleishman. Neparadnyi portret nachalnyka osoblyvoho viddilu UDB UNKVS po Dnipropetrovskii oblasti", in: *Kraieznavstvo*, 2019, no. 1, pp. 83–99; Olena Lysenko, "Vorohy chy svidyky: pokarannia spivrobitnykiv UNKVS po Chernihivskii oblasti pislia zavershennia Velykoho teroru", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2019, no. 1, pp. 195–220; *Chekisty na skame podsudymykh*, compiled by Marc Junge, Lynne Viola, Jeffrey Rossman, Moscow: PROBEL-2000, 2017.

The departmental leadership and state security employees used the beginning of the World War II and the invasion of the USSR into Poland as one of the ways to escape from criminal prosecution. Since September 1939, many chekists, against whom an official investigation was opened, were sent as part of operational groups to the annexed regions of Western Ukraine. Andrii Zhyviuk analysed in detail the personnel composition of the Western Ukrainian departments of the NKVD and People's Commissariat for State Security (rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*, NKGB). He drew a valid conclusion about the use of the experience of the Great Terror during the "cleansing of the anti-Soviet element" in the newly annexed regions. The result of his research proved that the employees who started their service in 1939 quickly adopted the corporate rules of dealing with the "enemies of the people" from the "old" chekists.

The direct executors of repressive actions were employees who distinguished themselves in conducting mass operations in 1937–1938. According to Zhyviuk, seven out of ten chiefs of the Ukrainian NKVD and five out of six chiefs of the Ukrainian NKGB of the western regions of the Ukrainian SSR took a direct part in the Great Terror. These managers appeared in official investigations. Since they were sent for the "sovietisation" of Western Ukraine, their participation in the "violation of socialist legality" was forgotten³². These conclusions were also confirmed by the analysis of the biographies of the heads of district, district departments and departments of the UNKVD/UNKGB administrations in 1939–1941 in the Rivne region³³.

Oleh Bazhan and Vadym Zolotariov, who researched the biographies and professional activities of prison commandants, added some more important details to the collective portrait of the "performer"³⁴. These people not only organised and managed the process of execution of death sentences, but also directly participated in executions. It is quite clear that a certain psychological readiness is required to carry out death sentences. Therefore, researchers tried to find the factors that caused a person's willingness to kill. In their opinion, this is service in the Red Army, primary education, dark spots in the biography.

These are valid considerations. In the Red Army, they learned to use weapons and kill enemies. They, for the most part of their service, took part in battles against rebels, the "clearing" of villages, seizure of weapons and grain, for example. In such conditions, the psychological type of an armed person who was sure of their impunity was formed. "Dark spots" in the biography were an aggravating circumstance and only forced a person to constantly prove their loyalty through the death of other people.

³² Andrii Zhyviuk, "Kadrovyy sklad i diialnist orhaniv NKVD-NKHB pid chas 'pershoi radianizatsii' Zakhidnoi Ukrainy cherez pryzmu Velykoho teroru", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, no. 2, 2012, pp. 7–40.

³³ Andrii Zhyviuk, "Vykorystani ta vykynuti... na Zakhidnu Ukrainu: vykonavtsi Velykoho teroru yak 'radianizatory' Rivnenskoï oblasti (1939–1941)", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2018, no. 2, pp. 69–122.

³⁴ Oleh Bazhan, Vadym Zolotariov, "Ti, khto natyskaly na hachok'. Korotki biohrafii kerivnykiv komendatury NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy 'Velykoho teroru'", in: *Kraeznavstvo*, 2016, no. 3/4, pp. 251–282.

A low level of education influenced the willingness to kill. Intellectual limitation did not force anyone to think about the very fact of murder, which contributed to the lack of empathy. So, Naum Turbovsky personally shot more than 2,100 people. This became one of the determining factors for his career growth³⁵.

Bazhan and Zolotariov also managed to reconstruct the process of execution of death sentences using the example of the UNKVD administration prison in the Kharkiv region³⁶. They found that the strict regulation of the killing process did not deprive the executioners of the opportunity to mock the victims and engage in looting. As it turned out, looting among the direct executors of sentences was a typical phenomenon. Such facts were recorded in Uman, Kyiv and other prisons. Clothes and personal belongings of the shot were stolen. Later, they were sold in thrift stores or markets³⁷.

Conclusions

Thus, the study of the phenomenon of the "perpetrator" of the Great Terror became possible only after the complete declassification of the documents of the communist special service. The main sources were official investigation materials, archival criminal and personal files of state security officers, transcripts of party meetings, operational meetings and court hearings, and documents of the Soviet Party apparatus regarding the staffing of regional NKVD-NKGB apparatuses.

The study of the mentioned problem had a certain dynamic – starting from the study of the role of the "general director of terror" Stalin, his closest entourage, and the people's commissars of internal affairs of the USSR and Soviet Ukraine. It then moves to the activities of specific investigators of the regional UNKVD administrations, heads of district apparatuses and direct executioners of death sentences. The researchers were able to outline the overall portrait of the performer – chekist organiser, chekist investigator, chekist executioner. For this, scientists analysed their life path, behaviour patterns during the occupation of the Ukrainian People's Republic, the civil war in Russia, the fight against the insurgent movement, collectivisation and the Holodomor, party "purges", etc. Scientists managed to discover a lot of interesting facts about the formation of various clientele. These include the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR and Ukrainian SSR, the regional UNKVD administration, the intersection of the mutual influences of state security and party bodies, and the struggle for the promotion of the "necessary" people to the positions.

³⁵ *Ibid.*, p. 274.

³⁶ Oleh Bazhan, Vadym Zolotariov, "Smertni vyroky u period Velykoho teroru na terytorii Kharkivshchyny: statystyka, protsedura ta personalnyi sklad 'rozstrilnoi komandy'", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2019, no. 1, pp. 5–52.

³⁷ Lynne Viola, "Delo Umanskoho raionnoho otdeleniia NKVD", in: *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2015, no. 2, pp. 180–223.

Researchers have identified some patterns of chekists’ behaviour when accused by the top political leadership of “violating socialist legality”; the mentioned models indicate attempts to avoid or reduce punishment. The chekists named different reasons for the “violation of socialist legality”, but they did not mention Stalin and the higher party-Soviet leadership. This shows that criticism of the party is inadmissible in the existing corporate worldview. As practice shows, this tendency was preserved in the state security bodies throughout the entire existence of the communist regime.

Roman Podkur

1937–1938 m. Didžiojo teroro „vykdytojų“ fenomenas

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjamas „vykdytojų“ fenomenas per Didįjį 1937–1938 m. terorą 1990-ųjų vidurio–2020 metų Ukrainos istoriografijoje.

Tyrimo metodika ir metodai. Nagrinėdamas istorizmo, sistemiškumo, objektyvumo, visapusiškumo, tęstinumo principus, autorius atskleidžia jų priklausomybę nuo istorinių žinių kilmės. Subjektyvumo veiksnys (tyrėjo asmenybė) turi ypač didelės reikšmės tyrimo objektyvumui. Autorius naudojo istoriografinę analizę, sintezę, tyrimo krypčių tipologiją, lyginamąją analizę.

Išvados. Didžiojo teroro „kaltininko“ fenomeno tyrimas tapo įmanomas tik visiškai išslaptinus komunistinių specialiųjų tautybų dokumentus. Reiškinių tyrimas turėjo tam tikrą dinamiką – nuo „generalinio teroro direktoriaus“ Josifo Stalino vaidmens, jo artimiausios aplinkos, SSRS ir Sovietų Ukrainos NKVD komisarų iki konkrečių tyrėjų regioniniuose Ukrainos NKVD padaliniuose, apygardų viršininkų, tiesioginių mirties bausmių vykdytojų. Istorikams pavyko nubrėžti apibendrintą vykdytojo – čekisto organizatoriaus, čekisto tyrėjo, čekisto budelio – portretą.

Tyrėjai nustatė kai kuriuos čekistų elgsenos modelius aukščiausiai politinei vadovybei apkaltinus juos „socialistinio teisėtumo pažeidimais“. Jie rodo bandymus išvengti bausmės arba ją sumenkinti, atvirai nekaltinti Stalino ir aukštesnės partinės-sovietų vadovybės vertus daryti nusikaltimus. Tai rodo, kad jų korporacinėje pasaulėžiūroje komunistų partijos kritika buvo nepriimtina. Tokia tendencija sovietų saugumo organams buvo būdinga visą komunistinio režimo gyvavimo laikotarpį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: vykdytojai, nusikaltėliai, Didysis teroras, istoriografija, NKVD, biografinės studijos.

Роман Ю. Подкур

Дослідження феномену «виконавців» під час Великого терору 1937–1938 рр.

РЕЗЮМЕ

Досліджується еволюція феномену «виконавців» під час Великого терору 1937–1938 рр. в українській історіографії середини 1990-х – 2020-х рр.

Методологія та методи дослідження. Користуючись принципами історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності, автор усвідомлює, що вони мають специфіку, зумовлену особливостями генези історичних знань. Зокрема, домінування суб'єктивного фактору (власне особи автора тексту, що досліджується) робить неможливим досягнути абсолютної об'єктивності. Автор застосував методи історіографічного аналізу, синтезу, типологізації наукових напрямів, порівняльного аналізу.

Висновки. Дослідження феномену «виконавця» Великого терору стало можливим лише після повного розсекречення документів комуністичної спецслужби. Вивчення феномену мало певну динаміку – від вивчення ролі «генерального директора терору» Сталіна, його найближчого оточення, наркомів внутрішніх справ СРСР і радянської України до діяльності конкретних слідчих обласних УНКВД, начальників районних апаратів, безпосередніх виконавців смертних вироків. Вчені зуміли окреслити сукупний портрет виконавця – чекіста-організатора, чекіста-слідчого, чекіста-ката.

Вчені визначили деякі моделі поведінки чекістів під час обвинувачення вищим політичним керівництвом у «порушенні соціалістичної законності». Згадані моделі свідчать про спроби уникнути або зменшити покарання. Водночас вони відкрито не звинувачували Й. Сталіна і вище партійно-радянське керівництво у примушенні їх до здійснення злочину. Це свідчить про недовпустимість критики Компартії у їхньому корпоративному світогляді. Ця тенденція в органах держбезпеки зберігалася упродовж всього існування комуністичного режиму.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: виконавець, Великий терор, історіографія, НКВД, біографічні студії.

The (Un)Finished Ukrainian World War II

OLEKSANDR LYSENKO

Doctor, professor

National Academy of Sciences of Ukraine,
Institute of History of Ukraine,
Head of the Military Historical Research Department
(Kyiv, Ukraine)

✉ ukr2ww@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ABSTRACT. The text examines one of the most difficult periods in the history of people of Ukraine – the events of the World War II.

The purpose of this survey is to show the existential nature of the largest armed conflict in the history of mankind for Ukrainians, which was determined by the real threat of depopulation, as well as the deprivation of their natural right to self-determination. Not only great and influential, but also smaller actors of international arena had their own interests in Ukrainian territories, raw materials, and industrial and human resources. However, Moscow considered Ukraine to be the sphere of its undivided domination and used all means to solve the “Ukrainian question” according to its own scenarios. The first Sovietisation unequivocally confirmed the Kremlin’s intentions to implement the Bolshevik project in the Ukrainian regions annexed in 1939–1940. Under the collision of two totalitarian systems – Soviet and Nazi – Ukrainian political independence-oriented forces managed to organise themselves for resistance and protection of the indigenous interests of the people of Ukraine. The organisation of Ukrainian nationalists, as well as representatives of other political groups created their own armed formations – such as “Poliska Sich”, the Ukrainian Insurgent Army, self-defence units – which launched a struggle against the German and Soviet occupational forces and administration. This asymmetric confrontation had great political and moral-psychological significance, affirming the vitality of the “Ukrainian idea” and the continuity of the struggle for the restoration of Ukrainian statehood. The Stalinist regime needed more than 10 years to suppress the national liberation movement in Ukraine. Yet Ukrainians did not come to terms with communist tyranny and resisted it until the fall of the Soviet Union. In the current confrontation with the Russian aggression, Ukraine is finally breaking with its imperial past and establishing it as an independent, democratic state.

KEYWORDS: Ukrainian question, sovereignty, political nation, statehood, World War II, Russia, Germany, occupation, deportations, terror, genocide.

Introduction

The struggle of Ukrainians against the Nazi and Bolshevik totalitarian systems during the World War II has become the subject of many studies. Over the past three decades, a solid historiographic layer has been formed in Ukraine on various issues. These include issues like the national liberation movement, resistance to Moscow's attempts to incorporate Ukraine completely into the imperial political, socio-economic and ethno-confessional organism, to assimilate Ukrainians, and to dissolve them in the array of the "new historical community – Soviet people". Even a simple list of these works requires a whole bibliographic publication. Therefore, we will limit ourselves to mentioning only a few of them, which in our opinion, played a key role in explaining why and in what way Stalin and his closest entourage tried to solve the "Ukrainian question".

The methodological upheaval in the historiography of the World War II is related to the works of Mikhail Koval; he was the first who systematically undermined the Soviet myth of the "Great Patriotic War and Victory"¹. The destruction of the Soviet historical scheme was facilitated by works by Vladyslav Hrynevych, where a wide range of attitudes of different strata of Ukrainian society during the war, pointing to the "pain points" of the Stalinist regime and forms of civil disobedience, was presented².

A group of scholars studied the problems of the Ukrainian national liberation movement. The most important results were published in the monographs by Ivan Bilak, Volodymyr Dziobak, Anatoliy Rusnachenko, Anatoliy Kentii, Ivan Patriliak and Volodymyr Nikolskyi³. The results of the long-term work of the Working Group of Historians at the Governmental Commission for the Study of the Activities of the OUN (Organisation of Ukrainian Nationalists) and the UPA (*Ukrayinska Povstanska Armiia*) created in 1997 were the "Preliminary Historical Reference" (*Попередня історична довідка*) and the "Historical Conclusion on the Activities of the OUN-UPA" (*Історичний висновок про діяльність*

¹ Mikhail V. Koval, *Ukraine: 1939–1945: Malovidomi i neprochytani storinky istorii*, Kyiv, 1995; Mikhail V. Koval, *Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitczyznianii viinakh (1939–1945): Sproba suchasnoho kontseptualnoho bachennia*, Kyiv: Alternatyvy, 1994; Mikhail V. Koval, *Druha svitova viina i Ukraina (1939–1945). Istoriosofski notatky*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 1999; Mikhail V. Koval, *Ukraina u Druhii svitovii ta Velykii Vitczyznianii viinakh (1939–1945). Sproba suchasnoho kontseptualnoho bachennia*. Kyiv: Alternatyvy, 1999; Mikhail V. Koval, *Ukraina u Druhii svitovii ta Velykii Vitczyznianii viinakh (1939–1945)*, Kyiv, 2000.

² Vladyslav A. Hrynevych, *Suspilno-politychni nastroi naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*, Kyiv, 2007; Vladyslav A. Hrynevych, *Nepryborkane riznoolossia: Druha svitova viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini, 1939–June 1941*, Kyiv; Dnipropetrovsk: Lira, 2012.

³ Ivan H. Bilas, *Represyvo-karalna systema Ukrainskoi Derzhavy: 1917–1953 (Suspilno-politychni ta istoryko-pravovyi analiz)*, in 2 books. Kyiv: Lybid – Army of Ukraine, 1994; Volodymyr Dzobak, *Taras Bulba-Borovets i yoho zbroini pidrozdily v ukrainskomu vyzvolnomu rusi oporu (1941–1944)*, 2002; A. Anatoly Rusnachenko, *Narod zburenyi. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50s*, Kyiv: Pulsary, 2002; Anatoly Kentii, *Zbroinyi chyn ukrainskykh natsionalistiv. 1920–1956. Istoryko-arkhivni narysy*, vol. 1: *Vid Ukrainskoi Visikovoi Orhanizatsii do Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv. 1920–1942*, Kyiv, 2005; Volodymyr M. Nikolskyi, *Pidpillia OUN(B) u Donbasi*, Kyiv, 2001; Ivan K. Patriliak, *Viiskova diialnist OUN (B) u 1940–1942*, Kyiv, 2004.

ОУН–УПА), as well as the final collective monograph “The Organisation of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army”⁴. Volodymyr Baran, Vasyl Tokarskyi, Mykola Lytvyn and Kim Naumenko wrote many works on the period of the first Sovietisation of Western Ukraine⁵.

The specifics of the wartime Soviet Themis are studied by Tamara Vronska, whose works describe in detail the regulatory and legal basis of the Kremlin’s repressive course against Ukrainians over a long period. Her works provide detailed statistics on deportations and highlight the algorithm for applying principles of collective responsibility and family hostages⁶.

In a number of works of a general nature, the collectives of authors considered a complex of issues related to the Kremlin’s anti-Ukrainian policy, the first and second Sovietisation of Western Ukraine, state terror against its own people, the use of the Ukrainian factor in the international arena during the creation of the United Nations and other issues⁷. Among the series of collective works, the three-volume book *Ukraine and Russia in historical retrospect* stands out. A separate volume in it is devoted to the analysis of the Soviet project for Ukraine, in particular its implementation in the context of the World War II and its socio-political consequences⁸.

Due to the fact that the “Ukrainian question” has not been resolved in accordance with the interests of the Ukrainian political nation, there is a need to study the ways out of the World War II and the subsequent trajectories of the Ukrainian national movement, which, in the end, logically completed this process.

The “Ukrainian question” in the interwar period

There are periods in the history of each nation that determine the vectors of their civilisational choice, axiological orientations and strategies for countering destructive internal and external factors. These prevent the achievement of expected prospects and the real-

⁴ *Problema OUN i UPA: poperednia istorychna dovidka*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2000; *Promizhnyi zvit Robochoi hrupy dlia pidgotovky istorynoho vysnovku pro diialnist OUN–UPA*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2000; *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii. Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka, 2005.

⁵ Volodymyr K. Baran, Vasyl V. Tokarskyi, *Ukraina. Zakhidni zemli. 1939–1941*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of I. Krypnyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2009; Mykola Lytvyn, Kim Naumenko, *Stalin i Zakhidna Ukraina 1939–1941*. Kyiv, 2010.

⁶ Tamara V. Vronska, *Pozasadovi represii chleniv simej uchasnykiv natsionalno-vyzvolnoho rukhu v zakhidnykh oblastakh Ukrainy (1944–1952): Monograph*. Kharkiv: Ppabo, 2008; Tamara V. Vronska, *Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodydny “vorohiv narodu” v Ukraini (1917–1953)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2009; Tamara V. Vronska, *Upokorennia strakhom: simejne zaruchnytstvo u karalnii praktytisi radianskoi vlady (1917–1953)*. Kyiv: Tempora, 2013.

⁷ *Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia. In six volumes, vol. 4: Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945)*. Kyiv, 2003; *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.*, in 2 books, Kyiv: Naukova dumka, 2010, 2011; *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy (kinets 1930 – pochatok 1950): dokumenty, materialy, spohady*, vol. 1. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of I. Krypnyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1996.

⁸ Vladyslav A. Hrynevich [et al.], *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi*, vol. 2: *Radianskyi proekt dlia Ukrainy*. Kyiv, 2004.

isation of the natural right of self-determination and sovereign statehood. For the people of Ukraine, these include the times of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, World War II and the current war of the Russian Federation against Ukraine. The formation of the Ukrainian political nation and its struggle for its own state should be considered an internal semantic chain that links all these events. The duration of periods between them can only be perceived as a discrete nature of the specified phenomena at a first, superficial glance. In fact, they are organic components of a single process that stretched over several centuries and was marked by phases of rise and fall, undeniable successes and heavy losses. The chronological segment from the beginning of the 20th century to the beginning of the 21st century became the most intense in terms of scale, ideological support, political and diplomatic activity, and armed efforts.

Another factor that determines the content and direction of the Ukrainian people for independence is the anti-Ukrainian policy of Russia – in its autocratic, Soviet and modern state forms. The almost genetic mental conviction of the Russian rulers (and, thus, the majority of the political and cultural elites and the “ordinary people”) that Ukrainians are “little brothers” of Russia, and the mission of the Russians is to “take care” of them, has served as the basis of the expansionist policy by St. Petersburg/Moscow for many centuries. Today, this confrontation has reached its climax. It took centuries to form the Ukrainians as a political nation, and now they have to fight to keep this status as well as mere physical existence. The events that take place today also prove that all previous periods of the Ukrainian national liberation struggle had an unfinished character, but at the same time – a powerful inertia, which sooner or later had to take shape either in a positive solution to the “Ukrainian question” or in the depopulation and atomisation of Ukrainians as an ethnic group, political and social community, as well as the disappearance of Ukraine from the political map of the world.

Due to the wide range of issues related to the topic of this presentation, a historiographical review would take up too much space. In this regard, let us limit ourselves to stating that, both in Ukraine and abroad, there is a solid body of work by historians, political scientists and legal scholars, which reflects various aspects of the struggle of the Ukrainian people for their own state⁹.

After the World War I, the territories where Ukrainians lived for many centuries became part of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), Poland, Romania and Czechoslovakia. If in other countries of resettlement Ukrainians had certain political and civil rights (albeit with various restrictions), then in the Soviet Union a completely different order of relations between the state and society and its individual members prevailed.

⁹ Stanislav V. Kulchyt'skyi, *Chervonyi vykyk: istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*, vol. 2, Kyiv: Tempora, 2013.

The “triumphal march of Soviet power in Ukraine” after the Bolshevik coup in Russia in October 1917 was actually a bloody massacre, which was intended to turn Ukrainian lands into a platform for “socialist transformations”. Ukrainian national forces desperately resisted these attempts for three years. On 18 January 1919, the Act of Unification of the Ukrainian and West Ukrainian People’s Republics was solemnly signed in Kyiv, which symbolised the unity of Ukrainian lands in a single state. But neither the Central Council (*Центральна Рада*), nor Hetman Pavlo Skoropadskyi, nor the Directory of the Ukrainian People’s Republic could manage to preserve Ukrainian statehood in the conditions of an extremely unfavourable international and socio-economic situation and armed confrontation with foreign troops. Having mastered Ukraine by force of arms, the Russian satraps suppressed the insurgent movement and spontaneous peasant demonstrations with an iron hand.

To attract the sympathies of Ukrainian patriots and activists and to form a positive image of the USSR abroad, the Soviet authorities in 1923 launched a policy of “indigenisation” (rus. *коренизація*), which was called “Ukrainisation”¹⁰ in the USSR. The Ukrainian intelligentsia did not recognise this insidious strategic manoeuvre; they believed in the sincerity of the authorities. They believed that this temporary concession manifested in the liberalisation of the cultural, educational and linguistic spheres is a true intention to provide Ukrainians with optimal conditions for national growth. Yet in the early 1930s, the policy of “Ukrainisation” began to wind down; instead, the regime announced a fight against “Ukrainian bourgeois nationalism”. The turning point was 1933, when the leaders of the National Communists, Mykola Khvylovy and Mykola Skrypnyk, committed suicide during this wave of “de-Ukrainisation”¹¹.

State terror turned into one of the priority areas of the internal policy of Bolshevik terror. Evidence of the instrumentalisation of the anti-human course of the “Kremlin dreamers” was its institutional and regulatory legal design. The demonised image of the “enemy of the people” became a propaganda cluster and a legal definition at the same time, and its implementation in the mass consciousness of Soviet citizens contributed to the legitimisation of the existing political system and the justification of mass terror.

The first categories of the “unwanted people” were former representatives of the upper and middle bureaucracy, entrepreneurs, bankers, landowners and soon the so-called “Kurkuls” (rus. *кулаки*) – strong and efficient farmers who were not going to give almost all the results of their work to the predatory state just for nothing. The Kremlin responded by forcibly evicting the “kurkuls” together with their families: by the beginning of March 1930,

¹⁰ See Tetiana Boriak in this issue, p. 165–166.

¹¹ Cf., *Ukrainizatsiia 1920–30-kh rokiv. peredumovy, zdobutky, uroky*, Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2003; *Natsionalne pytannia v Ukraini XX–XXI st.: istorichni narysy*, 2006; Martin Teri, *Imperiiia natsionalnoho vyrivniuvannia: natsiialna natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923–1939)*, Kyiv: Kritika, 2013.

almost 93 000 Ukrainian peasants were forcibly deported to the north-eastern regions of the USSR¹², then, another 18 000 (or more) in June 1931¹³. According to some researchers, over 277 000 peasants were deported from the Ukrainian Soviet Socialist Republic (Ukrainian SSR) in two years¹⁴. After knocking out and deporting the main producer of agricultural products, which did not hide its opposition convictions, the Soviet authorities took up the middle peasant layer. Having declared a course for forced industrialisation, the Bolshevik leaders decided to finance it with the funds received from the export of agricultural products. Bread production turned into a full grain withdrawal, which caused mass starvation and death, according to various estimates, from 4 to 6 million inhabitants of the republic. The Holodomor implemented another cruel plan of Moscow: the extermination of a nationally conscious part of Ukrainians who reluctantly and too slowly, on the conviction of Stalin and his henchmen, accepted and mastered the “advantages of socialism”.

The Great Terror of 1937–1938 became the next stage of the destruction of Ukrainians, and not only those who openly or at least hinted at deviating from the “general line of the party”. The “cleansing” of all layers of society and links of the state apparatus reduced to the limit the critical mass of the national elite capable of being the bearer of the national idea and implementing it. The Ukrainian SSR within the USSR turned into one big concentration camp, whose inhabitants were paralysed by fear. This state of affairs enabled the Soviet leadership to control all spheres of social and political life and to nip any oppositionism in the bud.

The “Stalin Constitution” of 1936 was evidence of an ultimate form of the political and socio-economic system created by the Bolshevik leadership, which absolutely excluded democratic freedoms and the right of nations to self-determination (the latter slogan was particularly actively emphasised by Lenin for propaganda purposes in the pre-revolutionary and revolutionary periods). At that time, for many people it seemed that the Soviet-Bolshevik form of statehood would remain the only possible format for the social organisation of Ukrainians. At the end of the 1930s, the “Ukrainian question” again entered the epicentre of European politics. All the antagonisms that were not resolved during the World War I were turned now into new threats. Territories inhabited by Ukrainians, like Bukovyna, Volhynia, Halychyna, Zakarpattia, Lemkivshchyna, Pidlyashchya and Kholmchyna became a kind of an exchange fund for many players on the European chessboard. Few of them were going to take into account the interests and hopes of people living there, in particular, the long-term desire of Ukrainians to create their own sovereign state. Guided

¹² *Tragediia sovetskoi derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivanie, 1927–1939: Documents and materials*, in 5 volumes, vol. 2: *November 1929–December 1930*, Moscow: ROSSPEN, 2000, pp. 337–338.

¹³ Stanislav V. Kulchytskyi, “Sutsilna kolektyvizatsiia ukrainskoho sela”, *Holod 1932–1933 v Ukraini: prychny i naslidky*, Kyiv: Naukova dumka, 2003, p. 381.

¹⁴ Nikola Buhai, *Narody Ukrainy v “Osoboi papke Stalina”*, Moscow: Nauka, 2006, p. 56.

by the decisions recorded in the Munich Agreement, Prague granted the status of autonomy to the so-called "Subcarpathian Ruthenia" (Підкарпатська Русь, Czech. *Podkarpat-ska Rus, Země Podkarpatoruska*). On 22 November 1938, the parliament of the Czechoslovak Republic officially recognised the autonomy of Carpathian Ukraine (Карпатська Україна). However, in March 1939, Hungarian troops have occupied this island of Ukrainian national statehood. Meanwhile, the influential political circles of the Second Polish Republic, which assisted Hungary in capturing Transcarpathia (Закарпаття), did not abandon the idea of finding a way out to the Black Sea. On 18 November 1938, the deputy director of the political department of the Ministry of the Interior of Poland, in a conversation with the adviser of the German embassy in Warsaw, announced the agreement of his government "to take the side of Germany in the campaign against Soviet Ukraine"¹⁵.

The Kremlin also had its own position on the "Ukrainian question". By combining flexible manoeuvring and liberalisation (for example, the policy of "Ukrainisation") with mass repressions and deportations on national grounds, Stalin tried to minimise the underpinnings of "Ukrainian separatism" during the 1930s. Carefully monitoring the events not only in the Ukrainian SSR, but also in the state of the Ukrainian emigration, he reacted with his own means. Commenting on the Kremlin's tactics, the American researcher Mark Frankland noted that the Soviet leaders "did not forget how Ukrainian nationalists entered into an alliance with Germany in 1917; 20 years later, the German invasion seemed the only option that could make Ukrainian separatism possible"¹⁶. The desire to eliminate the "nationalist centre" in Poland coincided with the desire to take Volyn and Galicia from it. "As for Poland", Hryhorii Kostiuk stated, "it was probably required, if not directly, then indirectly, to give up the entire Ukrainian territory (*Halychyna, Volyn, etc.*). Without this, Stalin considered it impossible to localise the danger of the Ukrainian liberation movement (*Ukrainian volcano*)"¹⁷. The Soviet leader sought to take advantage of Hitler's obsessive idea of concluding an agreement with the USSR that would allow Germany to concentrate on preparing for war. At the same time, such an agreement opened the way to the realisation of Stalin's geopolitical ambitions. On 23 August 1939, the bilateral Treaty of Non-Aggression between Germany and the Union of Soviet Socialist Republics, the so-called Molotov–Ribbentrop Pact, and a secret protocol to it were signed. According to the last document, the demarcation line between Germany and the USSR (in the event of political changes) was supposed to pass along the line of Pisa–Narev–Vistula–Sian. In addition, the German side agreed to the freedom of action of the Soviet Union in the issue of Bessarabia. The Molotov–Ribbentrop Pact provided more opportunities to suppress the Ukrainian inde-

¹⁵ *Hod krizisa: Dokumenty i materialy. 1938–1939, in 2 volumes, vol. 1: September 29, 1938–May 31, 1939, Moscow, 1990, pp. 174–177.*

¹⁶ Mark Frankland, *Krushev*, New York, 1969, p. 52.

¹⁷ Hryhorii Kostiuk, *Stalinizm v Ukraini (Henezha y naslidky)*, Kyiv, 1995, p. 385.

pendence movement than possible agreements with London and Paris (which, moreover, were playing their own game). In case of the creation of a system of collective security with Western democracies (even on the terms of the USSR), the actions of the Soviet special services would be opposed not only by the Polish, but also by the British and French governments. The agreement with Germany on the spheres of influence, on the contrary, gave Stalin *carte blanche* for any decisions and actions on the Western Ukrainian lands. His true goal was the annex of western Belarus and western Ukraine.

However, Ukrainian political circles outside the Ukrainian SSR/USSR did not stop trying to unite and to create a kind of organisation to fight against Stalin's tyranny. It should be recognised that Ukrainian politicians and the public abroad were too different both ideologically and institutionally to find a basis for consolidated actions. Yet even in these circumstances there were forces that demonstrated perseverance and resolution in the cause of the national liberation of Ukrainians. In 1920, active participants of the Ukrainian revolution (1917–1921) created the Ukrainian military organisation (*Українська Військова Організація*, UVO) headed by the former commander of the Sich rifle corps Yevhen Konovalets. It aimed to fight against the two occupiers of Ukraine–Poland and Bolshevik Russia. Ukrainian nationalism, whose theoreticians were Dmytro Dontsov, Dmytro Andrievskiy, Yuliiian Vassian, Yevhen Onatskiy, Volodymyr Martynets and Mykola Sciborskiy, became the ideological foundation of UVO. Ukrainian nationalism considered the nation as an eternal and absolute value, and the will factor as a driving force in the historical process. It put the nation above the individual, praised the heroism of the “best people”, demanded that the people act as a single unit under the leadership of one political organisation and one leader¹⁸. In one of the conversations in the middle of 1937, Konovalets, anticipating possible options for the development of events, noted: “War is inevitable in some two or three years. The German-Italian axis planned to dismantle the Soviet Union, and if Hitler does not go crazy, then Ukraine will have autonomy and its own army”¹⁹.

The ideological, political and organizational activities of UVO formed the basis for the creation of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) (1929), which united the radical forces of the Ukrainian national emigration camp. Since the OUN's political credo and uncompromising methods of struggle for the Ukrainian cathedral sovereign state precluded the possibility of legitimate participation in the social and political life of the countries that included lands inhabited by Ukrainians. Therefore, the leaders of the OUN chose illegal forms of activity, which they considered the only possible and effective under those conditions.

¹⁸ Anatolii Kentii, *Zbroinyi chyn Ukrainskykh Natsionalistiv...*, vol. 1, p. 66.

¹⁹ *Zhyttia i smert polkovnyka Konovaltsia. Dokumenty, materialy, spohady, shchodennyky, lysty, fotohrafii*, Lviv: Chervona Kalyna, p. 144.

At the First Congress, or the First Great Assembly of the OUN (Vienna, 28 January – 3 February 1929), several resolutions were passed that fixed its organisational structure, governing bodies, goals and tasks. The participants of the forum declared the need to deploy activities not in some specific territories, but everywhere where Ukrainians live. The ideological doctrine of the OUN became Ukrainian nationalism – a spiritual and political movement aimed at defending the indigenous interests of the people. The documents emphasised that “*only a military force based on an armed people, ready to fight for their rights stubbornly and tenaciously, can liberate Ukraine from invaders and make it possible to establish the Ukrainian state*”²⁰. In the resolutions of the Second Great Assembly of the OUN (April 1941), it was emphasised that the organisation “*considers all states, political groups and forces interested in the collapse of the USSR and the formation of an independent Ukrainian Sovereign State as allies of Ukraine*”²¹.

Without any possibility to act in Soviet Ukraine, OUN members carried out anti-Bolshevik propaganda campaigns. Nevertheless, their main efforts in the 1930s were focused on countering the anti-Ukrainian actions of the right-wing radical politicians of the Second Polish Republic, terrorist actions against statesmen who pursued a particularly harsh course towards the Ukrainian community.

Annexing the Western Ukraine as an imperial project

As a result of the criminal conspiracy of Stalin and Hitler in September 1939, the Second Polish Republic fell. The eastern territories of Poland, with Ukrainian and Belarussian majority, went to the USSR. On 26 October 1939, the People's Assembly of Western Ukraine in Lviv approved the Declaration on State Power in Western Ukraine (*Декларація про державну владу на Західній Україні*) and the Declaration on the Entry of Western Ukraine into the Ukrainian SSR (*Декларація про входження Західної України до складу УРСР*). On 1 November, the fifth session of the Supreme Council (rus. *Верховный Совет СССР*) of the USSR considered the statement of the People's Assembly and adopted the Law on the Entry of Western Ukraine into the Union of the SSR Upon Its Reunification in the Ukrainian Soviet Socialist Republic (*Закон про входження Західної України до складу Союзу РСР з її возз'єднання в Українській Радянській Соціалістичній Республіці*). The authorised commission, elected by the delegates, with the relevant documents went to Moscow for the meeting of the 5th session of the Supreme Council of the USSR, where the Law on the Entry of Western Ukraine into the Union of the SSR with Its Reuniting with the Ukrainian Soviet Socialist Republic (*Закон про входження Західної України до складу*

²⁰ Quoted according to: Zynovii Knysh, *Pry dzherelakh ukrainського orhanizovanoho natsionalizmu*, Toronto: Sribna Surma, 1970, p. 162.

²¹ Jaroslav Stetsko, *30 June 1941. Proholoshennia vidnovlennia derzhavnosti Ukrainy*, Toronto, London: Liga Vyzvolennia Ukrainy, 1967, p. 61.

Союзу РСР з її возз'єднанням з Українською Радянською Соціалістичною Республікою) was adopted. Thus, the Western Ukrainian lands ended up as part of a quasi-state entity – the Ukrainian SSR, which did not satisfy the Ukrainian independence activists at all. The local population was wary of the arrival of the Bolsheviks. Almost 700 000 potential voters did not come to the polls or voted against candidates nominated “from above” with no alternative. Kostiuk presented the following vision of the first Soviet elections in the region:

The people of the western regions of Ukraine through their People's Assembly were forced to recognise Soviet power, but for this the supreme power of the Soviet Union ... was forced by a special law to recognise the right of the Ukrainian people, separated through the centuries by various empires, to unite in a single state. History will prove who is victorious then and who made concessions.²²

In fact, Stalin did not make any “concessions” to the Ukrainians, he merely implemented his own imperial plans with manic consistency, expanding borders and absorbing entire regions. The populist slogans and measures of the new government only partially concealed his true intentions, as the inhabitants of the region soon became convinced of this, Oleksandr Dovzhenko made a note about it in his diary: “Alas, if I had enough strength and time, I would write a novel about the liberation of Western Ukraine, about the reunification of our peoples... And how the people of Ukraine actually had nothing to do with it”²³.

The first Sovietisation of Western Ukraine was carried out with methods of terror tested by the totalitarian regime in the 1920s and 1930s.

Incorporation of new territorial possessions was accompanied by actions aimed at political and social unification, forced collectivisation of agrarians, destruction of established forms of management and imposition of a “socialist method of production”.

On 5 December 1939, the Government of the Soviet Union issued a decree on the eviction of families of *osadniki*²⁴ to distant regions of the USSR. On 29 December, the Regulations on Special Settlements and Employment of Settlers Evicted from the western regions of the Ukrainian and Belorussian Soviet Socialist Republics (Ukrainian SSR and Belorussian SSR) (*Положение о спецпоселениях и трудовом устройстве осадников, выселяемых из западных областей УССР и БССР*), prepared by the People's Commissariat of Internal Affairs (*Народный комиссариат внутренних дел, НКВД*) of the USSR, was published. The document contained the following instructions: a) In accordance with the resolution of the Soviet People's Committee of the USSR, the families of squatters and forest rangers – Ukrainians who are on the lists discovered in the process of accounting for squatters by the bodies of the NKVD of the Ukrainian SSR – are subject to eviction on

²² Hrigorii Kostiuk, *Stalinizm v Ukraini...*, p. 437.

²³ Oleksandr Dovzhenko, *Shchodennyk 1941–1956*, Kyiv: Znannia.

²⁴ *Osadniki* are Polish colonists who received land allotments in the south-eastern voivodships (in Western Belarus and Western Ukraine) in the 1920s and 1930s.

general grounds; b) The families of squatters and forest rangers, who at the time of registration had 3–4 morgs of land and were on the voievodship lists of squatters as those who enjoyed all the advantages of the Polish state, are also subject to eviction²⁵.

On 13 February, Moscow received information about 17 206 deported families (89 062 people), and together with settlers taken out of the Belorussian SSR, the number of deportees reached 139 590 people. They were resettled on the vast territory of 21 regions of the USSR (115 special settlements), and 72% of them were women and children²⁶. The deportation of representatives of this category lasted for the next few years. As of September 1941, according to the NKVD of the USSR, there were 243 106 settlers with their families in special settlements. Among them there were many Ukrainians who were married or born into settler families²⁷.

On 2 March 1940, the Politbureau of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) (CC UCP(b), having discussed the issue “On the protection of the state border in the western regions of the U[krainian]SSR and the B[ielorusian]SSR”, instructed the leadership of the Union republics to evacuate seven bodies entered into special lists of internal affairs. At the same time, directives were passed on the deportation of family members of previously repressed people and those who were or used to be in POW camps (Polish Army officers, policemen, prison guards etc.) to Kazakhstan for a 10-year period – a total of 22 000–25 000 families²⁸. In the government decree, the members of Ukrainian political and public associations (Communist Party of Western OUN, Ukrainian People Democratic Union (*Українське національно-демократичне об'єднання*, (UNDO) etc.), wealthy peasants who owned up to 5 hectares of land in the suburban area, 7 hectares in the rural area, and 10 hectares in the in the mountain area, as well as families whose heads were arrested or moved to the German occupation zone²⁹.

The second wave of deportation took place on the night of 12–13 April 1940.

Refugees from various regions of the Second Polish Republic moved to the territory of Lviv, Drohobych and Volyn regions under pressure from the Wehrmacht. Most of them – 35 283 families (79 301 individuals) – were registered with the Soviet authorities. Soon, under the control of the German resettlement commission, 30 062 families (65 899 people) were deported from the Western Ukrainian region to the West, mainly to the Reich.

²⁵ Citation according to: Tamara V. Vronska, *Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn “vorohiv narodu” v Ukraini (1917–1953)*, Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2009, p. 252.

²⁶ Stanisław Ciesielski, Grzegorz Hryciuk, Aleksander Srebrakowski, *Mass Soviet Deportations During World War II*, Wrocław: Historical works, 1993, pp. 27–28.

²⁷ Tamara V. Vronska, *Upokorennia strakhom*, p. 249.

²⁸ *Ibid.*, p. 250.

²⁹ *Deportatsii: Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30–pochatku 50 rr.: Dokumenty, materialy, spohady*, in 3 volumes, vol. 1: 1939–1945, resp. ed. J. Slyvka, Lviv: Institute of Ukrainian Studies of I. Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1996, p. 110.

On the night of 28–29 June, when the last representatives of the German refugee commission had left Ukraine, 40 000 Polish refugees were taken to the eastern regions of the country by the forces of the NKVD units. The data on the Volyn region show the national composition of deported refugees, and out of 11 771 forcibly deported refugees, 1 017 were Ukrainians, 1 837 were Poles, and 8 924 were Jews. The deportation action, which was carried out without warning, caused panic and attempts to escape, and then the NKVD officers shot the unfortunate³⁰. Carrying out these actions without warning and in a forced manner, the internal affairs units opened fire on those who tried to escape. Some refugees committed suicide³¹.

After a brief pause, the government of the USSR managed to organise the next, the fourth wave of deportations. Expressing concern over the activation of the Ukrainian nationalist underground, on 14 May 1941, the Central Committee of the UCP(b) and the Central Committee of the USSR issued a joint resolution “On the Removal of Counter-Revolutionary Organisations in the Western Regions of the Ukrainian SSR”, which contained the following instruction:

Arrest and send to exile to settlements in remote areas of the Soviet Union for a period of 20 years with confiscation of property: a) family members of members of counter-revolutionary organisations, whose heads have moved to illegal status and are hiding from authorities; b) family members of members of the mentioned counter-revolutionary nationalist organisations, whose heads have been sentenced to the highest degree of punishment (execution).³²

By 22 May 1941, the “operation” was completed: 3 073 families (11 320 people) from Volyn, Drohobych, Lviv, Rivne, Stanislaviv, Ternopil and Chernivtsi regions headed east in box cars³³.

Trying to prevent the eviction of their relatives, individual OUN fighters resisted the Soviet security forces. Some members of the resistance came to the authorities “to confess” in order to protect their family members.

There is no consolidated assessment of the number of internally displaced persons and refugees in the period of the first Sovietisation of Western Ukraine in the scientific literature. In the three-volume *Deportations: Western lands of Ukraine in the late 1930s to the early 1950s* it is indicated that by 1 April 1941, 208 500 people were sent to special labour

³⁰ K. Kondratyuk, “Vtraty naselennia Zakhidnoi Ukrainy u 1939–1941”, in: *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia*, т. 5: *Documents of V international seminar of the “Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny”*, Lutsk, April 27–29, 1999, Warsaw: TURSA, 2001, p. 153.

³¹ *Ibid.*, p. 159.

³² Quoted according to: Tamara V. Vronska, *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953)*, p. 266.

³³ *Orhany hosudarstvennoi bezopasnosti v Velykoi Otechestvennoi voine. Sbornik dokumentov*: in 8 volumes, vol. 1: *Nakanune*, book 2: *1 January–21 June 1941*, authors/compiler: V.P. Yampolskii [et al.], Moscow: Kniga i biznes A/O, 1995, pp. 148–154.

settlements from the western regions of the Ukrainian and Belarusian SSR³⁴. Aleksandr Gurianov, who kept the accounts of each echelon of deportees, notes that from February 1940 to 1941, 309 000 to 321 000 Poles were deported to the eastern regions of the USSR³⁵.

Differentiated data on separate categories of exiles are contained in the reports of the NKVD of the USSR on the number of resettled special settlers from the western regions of the Ukrainian and Belarusian SSR: 26 120 former prisoners of war, 132 460 settlers and foresters, 46 597 convicts, 176 000 refugees and family members of the repressed, a total of 381 220³⁶ people. Yaroslav Hrytsak cites a much higher number of forcibly removed residents of the former Volyn, Ternopil and Stanislaviv Regions during 1939–1941 – almost 550 000 people, which was about 10% of the entire population of Western Ukraine³⁷.

By the way, the Bolshevik administration used similar means of subjugating the local population in Lithuania. By 17 May 1941, 15 851 people were repressed here, 10 187 of which were deported. And in general, from the moment of the Soviet occupation to the beginning of the German-Soviet war, 32 500 citizens were repressed in Lithuania³⁸.

At the same time, real and imaginary “enemies of the Soviet government” have been arrested and imprisoned. Only in the period from September to December 1939, 10 200 people were detained and transferred to judicial institutions³⁹. Most of them faced long imprisonment and death in the casemates of the NKVD.

For better ideological and political unification of the Western Ukrainian region, all political parties and public organisations (society named after Shevchenko’s “Prosvita” (“Enlightenment”), etc.) that operated in Poland have been disbanded here, and their leaders were subjected to repressions. Instead, officials, administrators and specialists from other regions of Ukraine and even the USSR arrived to take various party, Soviet and economic positions. Among them are 40 000 party workers⁴⁰.

According to the special report of the NKVD of Ukraine dated 3 October 1939, 144 leaders and members of UNDO, OUN and other parties, as well as 74 “Petliurivtsi, members of

³⁴ *Deportatsii: Zakhidni zemli Ukrainy...*, t. 1: 1939–1945, p. 155.

³⁵ Aleksandr E. Gurianov, “Mashtaby deportatsii naseleniia vhlub SSSR v mae–yiune 1941. Istoricheskie sborniki “Memoriala”, issue 1: *Repressii poliakov i polskikh hrazhdan*, Moscow: Zvenia, 1997, p. 116.

³⁶ *Istoriia stalinskoho Hulaha. Konets 1920–pervaia polovyna 1950 hodov. Collection of documents*, in 7 volumes, vol. 5: *Spetsposelentsy v SSSR*, resp. ed. and comp. T. V. Tsarevskaia-Diakina, Moscow: ROSSPEN, 2004, p. 63.

³⁷ Jaroslav Hrytsak, *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia*, Kyiv: Heneza, 1996, p. 214.

³⁸ Anatolii Rusnachenko, *Narod zburenyi: Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy Oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50 rokakh*, Kyiv: Pulsary, 2002; Alexandras Gurjanovas, „Gyventojų trėmimo i SSRS gilumą mastas...”, in: *Genocidas ir resistancija*, 1997, no 2, pp. 56–65.

³⁹ Mykola R. Lytvyn, O. I. Lutsyki, Kim Naumenko, 1939. *Zakhidni zemli Ukrainy*, Lviv, 1999, p. 139.

⁴⁰ *Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia*, t. 4, p. 95.

gangs”⁴¹ were detained by that time. By 27 November, the number of detained OUN members increased to 280, UNDO residents – up to 186⁴².

Soviet special services constantly monitored the situation and tried to neutralise all efforts of Ukrainian independents in the newly annexed territories. In mid-December, the special services conducted another operation to eliminate the nationalist underground. At the beginning of 1941, the repressions continued. On 26 March 1941, the People’s Commissar of Internal Affairs of the Ukrainian SSR Pavlo Meshyk reported to the Deputy People’s Commissar of State Security of the USSR Bogdan Kobulov that 4 657 Ukrainian nationalists were repressed in the Western Ukrainian region in 1940, and another 1 462 in January–February 1941. Besides, according to agency data, in March 1941, 13 529 people were registered, of which 426 were illegal. The document also contained instructions on the organisation of work aimed at disbanding the OUN underground from the inside, compromising Stepan Bandera and Andriy Melnyk, and deepening the split between their supporters⁴³.

In the economic area, the Soviet government followed the path of expropriation of large and medium-sized properties. Of the 2.7 million hectares of land confiscated from landowners, 1.1 million were transferred to landless and poor peasants, 1.6 million hectares to collective and Soviet farms⁴⁴. The collectivisation of agriculture, despite the resistance of the farmers, was carried out at a forced pace and mainly by forced methods, as evidenced by the following official statistics: by May 1940, only 155 collective farms had been created in the region, at the end of the year there were already 529 collective farms, and in the middle of 1941, there were almost 3 000⁴⁵. The poorest part of the peasantry received these reforms positively, but many farmers understood that the “paradise” the new government was leading them to would definitely lead to a new Holodomor.

The policy of the Bolsheviks in the religious sphere met solid opposition. Taking into account the fact that, according to some estimates, 3.5 million Greek Catholics, 2 million Roman Catholics, 1.5 million Orthodox, and 800 000 Jews lived in Western Ukrainian lands at that time, it was about the interests of the majority of the population enclaves newly joined to the Ukrainian SSR⁴⁶. In the Western Ukraine, the Greek Catholic, Roman Catholic, and Orthodox churches enjoyed great authority and were legally bound by special agreements (concordats) with the Polish state. In addition, they owned significant property, including

⁴¹ Departmental State Archive of Ukraine (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, hereinafter: DSAU), fond 16, op. 32 (1951), file 33, sheet 95.

⁴² *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939–chervni 1941: dokumenty HDA SB Ukrainy*, Kyiv, 2009, p. 265.

⁴³ DSAU, fond 16, op. 84, file 7, sheets 218–222.

⁴⁴ Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto: University of Toronto Press, 1966, p. 618.

⁴⁵ *Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia*, vol. 4, p. 97.

⁴⁶ Stepan A. Makarchuk, *Etnosotsialnoe razvitiie i natsionalnye otnosheniia na zapadnoukrainskikh zemliakh v period imperializma*, Lvov, 1983, pp. 146–148.

forest and land, which was the basis of their economic independence. However, Moscow decided to break the established situation, although they were aware that a “cavalry attack” could only harm the atheistic propaganda in the region. But in practice, everything turned out to be prosaic, as usual.

It was difficult for both Communist Party officials and Red Army men to accept the traditions of the people of Western Ukraine, which were marked by mass piety. These features formed a special mentality, unusual for the “missionaries” of communism sent by the Kremlin to sovietise the region. Soviet servicemen were surprised by the fact that during religious holidays, local peasants wore beautiful clothes and did not work, as it happened on the feast of the Birth of the Virgin Mary on 21 September 1939⁴⁷.

On 11 February 1940, the official newspaper called *Bezbozhnik* (*Безбожник*, *Godless*) published an article by O. Yaroslavskiy “On anti-religious work in the western regions of Ukraine and Belarus” (*Про антирелігійну роботу в західних областях України і Білорусії*), which in fact was supposed to become a methodical instruction for this direction of Sovietisation of the regions annexed in September 1939. A few months had passed, and a network of atheistic clubs was established in Western Ukraine. By late 1940, according to the data included in the report of the People’s Commissariat of Education of the Ukrainian SSR, there were 335 atheist clubs in six regions of Western Ukraine, attended by more than 6 000 people. The atheist component has become a mandatory element of the educational process in educational institutions of all types.⁴⁸

The Bolshevik regime immediately started pressing the clergies of all denominations. They had no desire to share with them the levers of influence on the local cosmopolitan society. In the Second Polish Republic clergymen received a number of privileges, but under the Bolsheviks, the taxation of persons of clerical rank often exceeded the level of their incomes. The calculation was to force the clerics to change their work, which, according to the Kremlin’s design, was supposed to cause the erosion of this influential social cohort.⁴⁹

Another means of eliminating religious organisations of Western Ukraine from the public space was the withdrawal from them of the function of registration of public status (weddings, deaths etc.), in accordance with the resolution of the Central Committee of the UCP(b) of 13 April 1940. Metric books were removed from parishes and transferred to state structures⁵⁰.

⁴⁷ Jurii Osh, *Z lykholittiam na priu*, Sumy: Yaroslavna, 1998, p. 19.

⁴⁸ L. V. Kravchuk, T. B. Kadobnyi, L. O. Kravchuk, “Transformatsiini protsesy na Ternopilshchyni v 1939–1941 yak faktor formuvannia u studentiv-medykiv pochuttia patriotyzmu, kompetentnosti pid chas vyvchennia istorii kraiu”, in: *Visnyk sotsialnoi hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy*, 2018, no. 3(77), pp. 37–38.

⁴⁹ Vasil Savchuk, *Za ukrainsku tserkvu*, Ivano-Frankivsk: Lileya, 1997, p. 101.

⁵⁰ *Central State Archive of Public Associations of Ukraine (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy*, hereinafter: *CSA PAU*, fond 1, file 6, case 578, sheet 202.

On the basis of the documents adopted by the People's Assembly of Western Ukraine, in particular the Decree on the Nationalisation of Land and Monastery Lands⁵¹ monastic and church landholdings, forest lands and other property, as well as premises belonging to them, were confiscated. Such actions provoked the opposition of believers, who treated monasticism with great piety.

Soviet special services became one of the most important tools of anti-religious actions in the hands of the ruling elite. The order of the NKVD of the Ukrainian SSR dated 23 November 1939 "On shortcomings in the agency, operational and investigative work of the NKVD Departments of the Western Regions of the Ukrainian SSR" contained an instruction on the formation of a network of special agents "from religious assets (bishops, priests, Roman Catholic priests) for the decomposition and preventive work among churchmen"⁵².

Despite the neutral position of the leadership of the Ukrainian Greek Catholic Church towards the new regime, the Soviet special services, on instructions from Moscow, "took into operational development" the most influential priests of this denomination. On 31 December 1939, the head of the 5th branch of the 2nd department of the State Security Department of the NKVD administration in the Lviv region, junior lieutenant of state security Cherpakov, having reviewed the materials on Andrii Sheptytskyi, Leontii Kunytskyi, Ivan Buchka, Mykyta Budka, O. Kovalskyi, V. Laba, A. Kashtaniuk and L. Diakova, "decided that the above-mentioned persons are active participants and leaders of UNDO, they conduct anti-Soviet activities, using religion as a mean of their activity". In the introductory part of the document, it was noted that an agent case under the code "Walkers" (*Ходячи*) was opened against all the listed figures⁵³. Thus, almost immediately after taking possession of the "reunified" lands, Stalin's perpetrators took all representatives of the Greek-Catholic clergies, who had a distinct civic position and enjoyed the respect of the local Ukrainian community, under their constant control.

On 11 January 1941, L. Beria, the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR approved a plan of agency-operational measures regarding the Ukrainian Greek Catholic Church, aimed at its discredit, breakdown and, ultimately, liquidation. The document contained instructions on the methods of splitting the hierarchy and the clergies by inciting contradictions between supporters of the Latinisation of the Church and adherents of preserving its Byzantine rite, compromising the bishops with falsified materials about their "household schedule" and violating canonical prescriptions, abusing the

⁵¹ CSA PAU, fond 1, op. 6, file 516, sheets 171–172.

⁵² Ivan H. Bilas, *Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz*, book 1, p. 126.

⁵³ Quoted according to: *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1939–1944)*, translated from Russian, Kyiv, 2005, p. 43.

Church's material wealth, etc. It was supposed to form a group of clergies who would start a movement for separation from the Vatican and joining the Russian Orthodox Church⁵⁴.

It did not seem possible to eliminate such an influential denomination with a one-time campaign. The metropolitan himself wrote about it in the summer of 1941 as follows:

It is quite obvious that under the Bolsheviks we all felt doomed to death; they did not hide their desire to destroy and suffocate Christianity, to erase its smallest traces. They did it slowly, so as not to stir up too much resistance among the entire population. They also feared public opinion in Europe, which they thought was better informed of what was going on here than it really was. In general, they did not feel at home here: perhaps this was one of the reasons why they treated us more carefully than we expected.⁵⁵

The Orthodox Church did not feel protected either. As a result of the Bolshevik atheistic offensive, 90 parishes were closed in 1940 in the Volyn Diocese alone⁵⁶, the number of monks in the Pochaiv Lavra decreased from 300 to 80⁵⁷, and in the Obytskyi Saint Nicholas Monastery, from 64 to 20⁵⁸.

Repressions against clerics of various confessions and denominations continued until the beginning of the German-Soviet war. According to researchers' calculations, before Germany's attack on the USSR, 53 Orthodox priests were arrested on the territory of Poland occupied by the *Reichsicherheitshauptamt* (RSHA) as a result of the "liberation campaign": 10 of them were lucky enough to be released, 37 went missing, 6 died or were shot⁵⁹.

Local officials performed actions to dissolve religious communities and close existing churches, which was also negatively perceived by local population.

The religious policy of the Bolsheviks in Western Ukraine, alongside other actions, formed a negative attitude towards the Stalinist regime in the majority of the Ukrainian and Polish population of the region, and with the beginning of the German war against the USSR, it largely determined the attitude of the local society towards the German occupation administration.

The final chord of the first Sovietisation was the mass murder of inmates of prisons located in the cities of Western Ukraine. Of all the prisoners who were supposed to be evac-

⁵⁴ V. I. Serhiichuk, *Pravda pro "zoloty" veresen*, 1939, p. 42.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 49.

⁵⁶ M. Kucherepa, V. Visyn, *Volyn: 1939–1941*, Lutsk, 2005, p. 99.

⁵⁷ Daniela Kalkandjieva, *The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection*, New York: Routledge, 2015, p. 72.

⁵⁸ Volodymyr Borshcheych, *Volynske dukhovenstvo u XX stolitti: identychnist, status, evoliutsiia*, Lutsk: RVV Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2010, p. 95.

⁵⁹ Friedrich Heyer, *Kirchengeschichte der Ukraine im 20 Jahrhundert: von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, p. 236.

uated to the eastern regions of the country, NKVD employees in the first days of the war brutally murdered and shot about 22 000 people⁶⁰.

Ukrainian national liberation struggle during World War II

On the eve of Germany's attack on the USSR, Ukrainian patriots intended to declare their power in those Ukrainian territories from which the Red Army would retreat. However, despite all efforts to form an underground armed force capable of organised opposition to Stalin's power structures, the independents did not have time. Thus, the OUN(B) (Ukrainian nationalists led by Stepan Bandera) in the second half of 1941 could count on 12 000 members and 7 000 "younglings"⁶¹. To compare, the Lithuanian Activist Front (LAF) at that time numbered 36 000 people⁶². The Soviet services were quite effective in opposing the attempts to form an underground network, and this prevented the implementation of the plans carried out by the members of the liberation movement.

Hoping that Berlin would tolerate Ukrainian aspirations, a significant part of Ukrainians associated the arrival of the Germans with an improvement in the socio-economic situation and greater freedoms. Such expectations were to some extent based on the experience of the German presence in Ukraine in 1918 (or, for Galicia, being a part of Austrian-Hungarian Empire). However, the new realities turned out to be incomparable with the events of the Ukrainian revolution. A certain part of the Ukrainian political community with an independent orientation towards emigration assessed the situation more soberly. Back in October 1939, the newspaper *Ukrainske Slovo* (Українське слово, *Ukrainian Word*, Paris) contained an article stating:

From now on, Germany poses a very great danger to the Ukrainian question. It is surprising that the great states do not realise this, but, on the contrary, fear that the Germans intend to create an independent Ukrainian state. [...] Now our task is to make sure that everyone understands that the creation of an independent Ukrainian state is absolutely necessary since nothing facilitates German dominance in Eastern Europe, on the one hand, and the spread of Russian-Bolshevik influence on the West, on the other hand, as the absence of a Ukrainian state. The creation of an independent Ukrainian state is consistent with the general goals of Western states and means a refusal to recognise the hegemony of the Germans and Russians in Europe.⁶³

While searching for allies in the Ukrainian cause on the international arena, the theorists of the OUN and their supporters from among scientists, lawyers, economists,

⁶⁰ *Shche odyn etap henotsydu. Yak ubyvaly viazniv u tiurmakh 1941, in: Istorychna pravda*, 2012 September 6; Kai Struve, "Masovi vbyvstva viazniv livskykh tiurem: shcho vidomo pro mistsia ta killkist zhertv?", in: *Ukraina moderna*, 2021, no. 31 and others.

⁶¹ Anatolii Kentii, *Zbroinyi chyn ukrainskykh natsionalistiv...*, p. 190.

⁶² Harrison Solsbery, *900 dnei*, Moscow: Rusich, 1994, pp. 164–165.

⁶³ Quoted according to: Volodymyr Kosyk, *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini*, Paris, New York, Lviv, 1993, pp. 487–488.

agrarians and those who had experience in state administration (in particular, during the Ukrainian revolution in 1917–1921) worked on the development of documents that were to form the basis concepts of state construction. At the beginning of 1940, the State Planning Commission was established, which was a part of the *Command of the Ukrainian Nationalists* (*Провід українських націоналістів*, PUN). It was headed by OUN members P. Herasymenko and L. Biletskyi, and O. Olzhych was appointed to be responsible for this case from the OUN. The KDP included 15 commissions, including economic, use of natural resources, finance, agriculture, industry and trade, cooperative movement, school and others. The goal of the State Planning Commission was succinctly outlined by a member of the PUN, Andrievskiy: it was supposed to “work out all kinds of problems in areas of economic, social and cultural life ... from the perspective of the needs of all of Ukraine”⁶⁴.

After the split of the OUN in two parties (Bandera and Melnyk parties), the Bandera party formed its own State Commission of the OUN headed by Volodymyr Horbovyi (April 1941), which worked on similar issues.

Immediately after the outbreak of the German-Soviet war, “offshoot groups” of the Bandera and Melnyk OUN moved to the territory of the Ukrainian SSR. They were considered a kind of “political army”, called to form local self-government bodies, the Ukrainian militia, to create national public associations and cultural and educational institutions. Bandera’s OUN sent almost 5 000 members of “raid groups” competing with the Melnyk groups, to the central, southern and eastern regions of Ukraine. In one of the analytical documents of the Bandera OUN, it was stated that in the summer of 1941

the OUN in the eyes of the citizens of Eastern Ukrainian Lands and even in the imagination of the ordinary OUN members acted as a Ukrainian-independent force that had found or was looking for an alliance with the Germans in struggle with Bolshevism. A very small number of the citizens of the Soviet Union knew about the real independent revolutionary doctrine of the OUN and its inevitable clash with Hitler’s Germany.⁶⁵

At first, the Nazis themselves were not clearly aware of the goal of the Ukrainian nationalists, and when it became clear, they started terror against OUN. In the middle of September 1941, they arrested supporters of Bandera, and later of Melnyk⁶⁶.

Illusions concerning the possibilities of Ukrainian state-building in the conditions of the Nazi “new order” existed for some time even among the leadership of the OUN(B).

Another historical and semantic parallel could be suggested. Immediately after the retreat of the Red Army under the pressure of the Wehrmacht and its allies, both in Ukraine and Lithuania, the national forces made an attempt to restore statehood and independence. On 23 June LAF announced the restoration of the Republic of Lithuania and the crea-

⁶⁴ Dmytro Andrievskiy, “Pid znakom Saksenhavzenu”, in: *Nepohasnyi ohon viry*, Paris, 1977, p. 254.

⁶⁵ Volodymyr Serhiychuk, *OUN–UPA v roky viiny. Novi dokumenty*, Kyiv, 1996, p. 303.

⁶⁶ Anatolii Kentii, *Zbroinyi chyn ukrainskykh natsionalistiv...*, vol. 1, pp. 238–249.

tion of the Provisional Government headed by Kazys Škirpa. And on 30 June 1941, Ukrainian nationalists announced the revival of the Ukrainian state by a special Act. However, like the Soviet authorities, the Nazi occupiers did not allow even the slightest political autonomy of local national forces. Any manifestation of activity in this direction was brutally persecuted. The Germans did not let Škirpa into Lithuania⁶⁷. The initiators of the proclamation of the Act on 30 June in Lviv also faced severe sanctions. On 5 July 1941, the Germans arrested Bandera, Volodymyr Yaniv, and later Horbovyi and Yaroslav Stetsko in Krakow. After the interrogations in Berlin, they were transferred under special supervision. After the arrests and mass executions of Ukrainian nationalists in the second half of 1941 and at the beginning of 1942, both the Bandera and Melnyk factions of the OUN, most of the surviving members of the organisation went underground and started forming armed units to fight against the German and Soviet occupiers.

Nevertheless, the first formation of the independent orientation that appeared in the territory occupied by the Nazis was the “Poliska Sich” led by Taras Bulba-Borovets, associated with the government of the Ukrainian People’s Republic in exile. The *otaman* (chieftain) considered the fight against the Bolsheviks to be his main task. Since the Germans ordered to disband this formation, Bulba-Borovets with a group of fighters and commanders went to the forest, where later a new formation called the Ukrainian Insurgent Army (*Українська повстанська армія, UPA*) arose, which already professed anti-German slogans⁶⁸. Over time, the Bulba’s formations were forcibly joined to the Bandera’s UPA, which was created at the end of 1942 to the beginning of 1943 and adopted this name from the Bulba’s army. Its first commander was Dmytro Kliachkivskiy (*alias* Klym Savur). The concept of the UPA command was that the Bolsheviks would return to Ukraine weakened and a minimum of 300 000 Ukrainian army would be needed to fight them. However, under the conditions of the German occupation of Ukraine, the UPA adhered to the strategy of a two-front struggle, approved by the Trird Extraordinary Great Assembly of the OUN in August 1943. It envisaged a struggle against the imperialism of Moscow and Berlin. At the same time, the Stalinist regime was considered the main enemy of the idea of a sovereign Ukraine:

We meet the occupation of Ukrainian lands by the Bolsheviks with an active resistance in all means that may lead to the collapse of the state apparatus of Moscow imperialism and contribute to the growth of the organised forces of the Ukrainian people in their struggle for an independent Ukrainian state”.⁶⁹

⁶⁷ Arunas Bubnys, “Litovskoe natsionalnoe antifashistskoe soprotivlenie. 1941–1945”, in: *Vestnik arkhivista*, 1995, no. 3 (27), pp. 55–60.

⁶⁸ See: Bulba-Borovets, *Armiia bez derzhavy*, Lviv, 1983; Volodymyr Dzobak, *Taras Bulba-Borovets i yoho viiskovi pidrozdily v ukrainskomu rusi oporu (1941–1944 rr.)*, Kyiv, 2002.

⁶⁹ Anatolii Kentii, “Dvofrontova borotba UPA (1943–persha polovyna 1944)”, *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainka povstanska armii. Istorychni narysy*, pp. 160–222.

UPA units carried out sabotage actions, attacks on German garrisons, prisons and warehouses, during which they sought to obtain weapons, ammunition, medicines and food. Only in May–June 1943, the first group of the UPA under the command of Dubovyi (*alias*) had 18 combat encounters (eight battles against the Germans, the rest against Polish and Soviet forces)⁷⁰. In the autumn of 1943, the UPA units fought 47 battles with the Germans, and the self-defence bush units fought 125 skirmishes, during which the rebels lost 414 killed and wounded, and the Germans lost up to 1 500⁷¹.

In November 1943, the UPA had about 20 000 soldiers, and together with the formations of the Bulba and Melnyk forces, the armed units of the Ukrainian National Resistance Movement estimated 35 000–40 000 men⁷².

The Wehrmacht's loss of the strategic initiative and the beginning of the Red Army's offensive on the territory of Ukraine determined the shift of emphasis in activities to the anti-Soviet direction. The OUN document "On the internal situation" (*До внутрішнього положення*, end of 1943) emphasises:

The harmfulness of the actions of the Red Partisan consists in the following: 1) it provokes the Germans to speak against the Ukrainian people; 2) it destroys the conscious Ukrainian element; 3) it is a single factor that leads communist work in Ukrainian lands and because of this it leads to disorientation among part of the population (pro-Moscow orientation); 4) By his actions, he tries to paralyse the liberation movement of the Ukrainian people; 5) it is the vanguard of Soviet imperialism and thus the enemy of the liberation struggle of the enslaved peoples [...] ⁷³

As the front line approached, the "red" partisans intensified their actions, which forced the UPA command to take intensive countermeasures. During October and November 1943, the insurgents conducted 54 skirmishes against the Soviet partisans and 47 against the Germans⁷⁴. The UPA units attacked the units of the Red Army, a party-Soviet asset, and opposed the mobilisation measures of the Bolsheviks in Right-bank and Western Ukraine. But in 1944, they faced another force – the Internal Troops of the NKVD, which were better equipped and trained than the Soviet partisans. Therefore, the losses of the rebels began to increase. According to the NKVD of the Ukrainian SSR (March 1944) during 65 operations, 1 129 members of the UPA and members of the Ukrainian Communist Party were killed, and from 7 March to 7 April, as a result of 109 Chekist operations, 2 600 insurgents and underground fighters were killed, and 3 256 were captured prisoners, while the losses of the NKVD were 112 killed and 90 wounded⁷⁵.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 182.

⁷¹ L. Shankovskiy, *Istoriia ukrainskoho viiska*, second complemented edition, Winnipeg, 1953, p. 46.

⁷² Anatolii Kentii, *Ukrainska povstanska armiiia u 1942–1943*, Kyiv: Institute of History of Ukraine, 1999, p. 181.

⁷³ Quoted according to: Anatolii Kentii, 'Dvofrontova' borotba UPA...', p. 200.

⁷⁴ L. Shankovskiy, *op. cit.*, p. 46.

⁷⁵ Anatolii Kentii, *Ukrainska povstanska armiiia v 1944–1945*, Kyiv: In-t istorii Ukrainy, 1999, pp. 111–113.

When the front line crossed the borders of Ukraine, the last and most dramatic period of confrontation between the Ukrainian national liberation movement and the Stalinist regime began.

As of 25 January 1945, according to the NKVD of the Ukrainian SSR, 496 combat units of the OUN and UPA (25 353 people) operated on the territory of the republic⁷⁶. On 15 March (the day when it was supposed to put an end to nationalist formations), according to information from the Lviv Regional Party Committee, there were 49 "gangs" (1 200 fighters) left in the region, 7 (704) in the Volyn region, 55 (1,160) in Rivne region, 69 (1,384) in Drohobych region, 11 (2,150) in Stanislaviv region, 79 (1,908) in Ternopil region: in total, more than 200 units⁷⁷. Then Moscow decided to use a new tactic to neutralise the national liberation movement – blockades. At the plenum of the Central Committee of the UCP(b), the results of the two-month "Chekist military operations" were reported: 11 000 UPA soldiers and members of the OUN were killed, 26,000 were captured, and 22 000 surrendered⁷⁸. Many OUN leaders and UPA commanders were killed in clashes with the NKVD troops, in particular, the leader of the OUN at the South Western Ukrainian lands Kliachkivskiyi (*alias* Klym Savur), the deputy commander and chief of staff of the "Zavikhvost" "Ostrizkiy-Holubenko" group, commanders of brigades "Pylyavtsi" (*alias* Lysyi, "Bald"), "Kholm-ska", "Burya", "Vengeance for Kruty" (*alias* Verkhovynets and Kryga-Nazar), "Memory of the Bazar" (*alias* Yarok), the first deputy commander and chief of staff of UPA Karpovych, deputy commander of UPA-West *alias* Kremin, leader of the Southern regional branch of OUN *alias* Borys. The commander of the North-West Group of the UPA, Yurii Stelmaschuk, a member of the Central Committee of the Bandera's OUN(B) Duzhiy, Ye. Myroslav, head of the printing house and economic representative of the OUN, a member of the Central Committee of the OUN(B) I. Pererivskiyi-Danyshchuk (*alias* Harmatyuk) were captured⁷⁹.

The first "great blockade" has not brought the desired results, so the second one immediately began, which lasted until June 1945. At the same time, the use of special groups of the NKVD–NKGB, which included former participants of the liberation movement, was practised. In the middle of 1945, there were 156 special groups (1 783 people). Posing as members of the UPA, they destroyed and captured the insurgents. Having developed the means of exposing special groups, the leaders of the independence movement and the SB OUN (OUN Security Service) forced the bodies of the NKVD–NKGB to abandon the creation of new special groups⁸⁰.

Many UPA soldiers have left its ranks believing the Soviet authorities, which promised amnesty. Thus, after the publication of the appeal of the Praesidium of the Verkhovna Rada and the Ukrainian SSR National Committee and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine "To the Workers, Peasants and Intelligentsia of the Western Regions of Ukraine", hundreds of rebels and members of the underground expressed their desire to lay down their arms. Stalin and Khrushchev authorised public executions of the

participants of the liberation movement in Yavoriv, Drohobych, Boryslav, Stryi, Olesko, Horokhov and other cities, which were supposed to intimidate and paralyse its social base.

On 5 and 15 of November 1945, the leaders of the Ukrainian SSR published appeals, which contained promises of amnesty for those who would voluntarily stop resistance. At the same time, reinforced military contingents arrived in the region. With the measures taken, it was possible to inflict heavy human, material and moral losses on the Ukrainian underground-insurgent forces. The results of the “fight against banditry” were summarised in an information document of the NKVD of the Ukrainian SSR (16 January 1946): from February 1944 to 1 January 1946, 39 778 Chekist military operations were carried out, 103 313 have been killed, and 110 785 “bandits” have been detained. 8 370 OUN soldiers and 15 959 “active rebels” have been arrested, 50 058 people have surrendered⁸¹. A systematic combination of propaganda measures, military and special operations caused irreparable losses to the liberation movement. Incomparable material and human potential; isolation of the OUN and UPA from external sources of support (in particular, political); the fatigue of the population from the long war, the terror of state structures and the pressure of the OUN and the UPA; the despondency of many participants of the anti-Soviet resistance determined the superiority of the Stalinist regime and a significant reduction in the scale of the resistance.

In this difficult period, theorists and leaders of the OUN, the UPA command have managed to update the doctrinal structures and organisational and political forms of the independence movement on a democratic basis. However, under those conditions, it was not possible to form a supra-party all-Ukrainian institution.

Evaluating the phenomenon of the Ukrainian national liberation movement, one should focus on several conclusions and generalisations.

Conclusions

Summarising what has been said, it should be emphasised that the confrontation between the nationally conscious, non-denationalised and demoralised part of the Ukrainian people and Moscow imperialism during the World War II covered ideological, political, ethno-confessional and armed spheres. Denying Ukrainians the natural right to free choice of political and public forms of organisation of social life and their own sovereign state, Moscow sought to completely absorb Ukraine, to seize its natural and human resources. Having destroyed national statehood in the early 1920s, the Bolshevik totalitarian regime pursued a policy of genocide against Ukrainians. Reverences in the form of an inconsistent and short-lived policy of “Ukrainisation”, the creation of a quasi-state administrative-territorial entity – the Ukrainian SSR – as part of the Union of the SSR, securing the status of a member of the United Nations for the Ukrainian SSR should be interpreted

⁸¹ *Derzhavnist*, 1992, part 7, p. 48.

as sham attempts to camouflage the actual state of affairs: total centralism, the Kremlin's arbitrariness, brutal imposition of vulgar-communist forms of political, economic and social life, denationalisation, Russification and assimilation of Ukrainians.

De facto, the World War II for the Ukrainian people has not ended with a victory over Nazism, because Ukraine fell under the complete dictate of another totalitarian system – the Bolshevik one. And even after becoming a *de jure* sovereign state, Ukraine remained in tight orbit of Moscow. Russia's modern war against Ukraine is evidence of the incompleteness of the war for independence. Its current stage should become decisive and finally free the Ukrainian people from the Russian imperial yoke.

Oleksandr Lysenko

(Ne)baigtas Antrasis pasaulinis karas Ukrainoje

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjamas vienas sudėtingiausių ukrainiečių tautos istorijos laikotarpių – Antrojo pasaulinio karo įvykiai. Šis tyrimas siekia parodyti didžiausio žmonijos istorijoje ginkluoto susirėmimo, pasižymėjusio realia depopuliacijos grėsme ir atėmusio iš ukrainiečių prigimtine apsisprendimo teise, egzistencinį poveikį ukrainiečiams. Ne tik didieji, bet ir mažesni tarptautinių santykių arenos žaidėjai buvo asmeniškai suinteresuoti užvaldyti Ukrainos teritorijas, žaliavų, pramonės ir žmogiškuosius išteklius. Tačiau Maskva laikė Ukrainą savo neriboto viešpatavimo sritimi ir naudojo visas priemones, kad „Ukrainos klausimas“ būtų išspręstas pagal jos scenarijų. Molotovo–Ribentropo paktas tapo tik laikina sovietų diplomatijos sėkme, juk Hitleris turėjo savų planų dėl ukrainiečių žemių. Pirmoji sovietizacija nedviprasmiškai pademonstravo Kremliaus ketinimus 1939–1940 metais prijungtuose Ukrainos regionuose įgyvendinti bolševikų projektą. Susidūrus dviem totalitarinėms sistemoms – sovietinei ir nacistinei – Ukrainos savarankiškos politinės jėgos sugebėjo susitelkti, kad pasipriešintų ir apgintų esminius Ukrainos tautos interesus. Ukrainos nacionalistų organizacija, kitų politinių grupių atstovai sudarė ginkluotus dalinius – Polesės sečę, Ukrainos sukilėlių armiją, grupinius savigynos būrius, kurie pradėjo kovą su vokiečių ir sovietų okupacine kariuomene ir administracija. Ši nesimetriška konfrontacija turėjo didelę politinę, moralinę ir psichologinę reikšmę, nes patvirtino „Ukrainos idėjos“ gyvybingumą ir kovos už Ukrainos valstybingumo atkūrimą nenutrūkstamumą. Stalino režimui prireikė virš 10 metų Ukrainos nacionaliniam išsivadavimo judėjimui nuslopinti. Tačiau ukrainiečiai nesusitaikė su komunistine tironija ir priešinosi jai iki SSRS žlugimo. Dabar, priešinant agresorei Rusijai, Ukraina galutinai nutraukia ryšius su imperine praeitimi ir įsitvirtina kaip nepriklausoma, demokratinė valstybė. Metodologiniai tyrimo metodai remiasi teoriniais koncepciniais pagrindinių tyrėjų darbais, tarpdisciplininiais analitiniais ir interpretaciniais įrankiais ir šiuolaikiniu tezauru.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Ukrainos klausimas, nepriklausomybė, politinė nacija, valstybingumas, Antrasis pasaulinis karas, Rusija, Vokietija, okupacija, deportacijos, teroras, genocidas.

Олександр Лисенко

(Не)завершена українська Друга світова війна

РЕЗЮМЕ

У тексті розглядається один з найскладніших періодів у історії українського народу – події Другої світової війни.

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб показати екзистенційний характер найбільшого збройного зіткнення в історії людства для українців, який визначався реальною загрозою депопуляції, а також позбавленням їх природного права на самовизначення. Не тільки великі, а й менші актори міжнародних відносин мали власну зацікавленість в українських територіях, сировинних, промислових та людських ресурсах. Однак Москва вважала Україну сферою її безроздільного панування і використовувала всі засоби для розв'язання «українського питання» за власними сценаріями. «Пакт Молотова – Ріббентропа» став лише тимчасовим успіхом радянської дипломатії, адже Гітлер мав свої плани на українські землі. Перша радянська недвозначно засвідчила наміри Кремля реалізувати у приєднаних 1939–1940 рр. українських регіонах більшовицький проєкт. В умовах зіткнення двох тоталітарних систем – радянської і нацистської – українські політичні сили самостійницького спрямування зуміли організуватися для спротиву і захисту корінних інтересів народу України. Організація українських націоналістів, представники інших політичних груп створили збройні формування – «Поліську Січ», Українську повстанську армію, кущові самооборонні відділи – які розгорнули боротьбу проти німецьких і радянських окупаційних військ і адміністрації. Це асиметричне протистояння мало велике політичне і морально-психологічне значення, стверджуючи вітальність «української ідеї» і неперервність боротьби за відновлення української державності. Сталінському режиму потрібно було понад 10 років, аби придушити національно-визвольний рух в Україні. Та українці не змирилися з комуністичною тиранією і чинили їй опір до падіння СРСР. Нині, у протистоянні з російським агресором, відбувається остаточний розрив України з імперським минулим й утвердження її як незалежної, демократичної держави.

Методологічні підходи дослідження базуються на теоретико-концептуальних напрацюваннях провідних дослідників, міждисциплінарному аналітичному й інтерпретаційному інструментарії та сучасному тезаурусі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: «Українське питання», суверенітет, політична нація, державність, Друга світова війна, Росія, Німеччина, окупація, депортації, терор, геноцид.

The Stalinist Empire in the Fight Against the Ukrainian Insurgent Movement at the Final Stage of the Second World War (1944–1945): the Role of the Red Army

VLADYSLAV HRYNEVYCH

Doctor, senior researcher

director of the Institute of History and Memory Landscape of Babyn Yar

(Kyiv, Ukraine)

✉ milovlada@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9734-7892>

ABSTRACT. This article, based on a wide array of archival documents, presents the analysis of military confrontation between the Stalinist Empire and the Ukrainian insurgent movement in Western Ukraine. Special attention is paid to the role of the Red Army, which, in addition to joint military punitive operations together with the NKVD itself resorted to organising anti-insurgency military measures and took an active part in such activities aimed at destroying the Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the underground Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) using such measures as deportation and resettlement of the local population from the front-line zone, military mobilisations and repressions against the families of UPA members. The author concludes that the war of the Red Empire against the Ukrainian national liberation movement embroiled significant masses of civilian population into its merciless millstones, which led to its barbarisation, so this war by its nature and devastating consequences can be considered in essence as the genocidal extermination of the Ukrainian people.

KEYWORDS: World War II, Western Ukraine, UPA, Red Army, NKVD, genocide.

Introduction

The strategy and tactics of the Stalinist Empire war with the Ukrainian insurgents have been actively researched for a long time¹. This is facilitated by numerous collections of documents, both those published in the diaspora², and those that became available to researchers after the collapse of the USSR. These are documents preserved in the former party archive of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (now the Central State Archives of Public Organisations and Ukrainica, *Центральний державний архів громадських об'єднань України*) and also in the archive of the Security Service of Ukraine and in others. In addition to these archives, the author actively included in his research a set of documents from the Archive of the Ministry of Defence of the Russian Federation and a collection of documents, the so-called Stalin's Special folders, stored in the State Archive of the Russian Federation in Moscow³.

Historians note that the main form of war against the insurgents after the return to western Ukrainian territories from the very beginning was armed struggle. The regime tried to crush the insurgent movement with the full force of its military might. For this purpose, numerous punitive military operations have been actively implemented, the total number of which amounted to more than ten thousand. At the same time, a variety of political-ideological and other measures had been introduced to establish Soviet power in the lands that had just been liberated from Nazi occupation.

¹ Petro Potichnyj, "Pacification of Ukraine Soviet Counterinsurgency, 1944–1956", *Ukraine: The Challenge of World War II*, ed. T. Hunczak and D. Shtohryn, Lanham: University Press of America, p. 171–200; Petro Potichnyj, "The Archive of Soviet Internal Forces as a Source of Insurgency and Counter-Insurgency Studies", in: *The Ukrainian Quarterly*, vol. LEX. no. 3–4, Fall/Winter, 2003; Oleksandr Lysenko, "Borotba zbroinykh viddiliv OUN i UPA zadianskym karalno-represyvnym aparatom", *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii. Istorychni narysy*, editor-in-chief S. Kulchytskyi, Kyiv: Naukova dumka, 2005, pp. 303–393; Anatolii Kentii, "Antykomunistychnyi opir OUN i UPA u pislivoiennnyi period", *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii. Istorychni narysy*, editor-in-chief S. Kulchytskyi, Kyiv: Naukova dumka, 2005, pp. 394–444; Oleksandr Gogun, *Mezhdru Hitlerom i Stalynym. Ukrainskie povstansy*, St. Petersburg: Neva, 2004; Ivan Patryliak, *Vstan i borys! Clukhai i vir... Ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960*, Lviv: Chasopys, 2012, p. 592; "Stalinska imperia u borotbi z ukrainskym povstanskym rukhom", in: *Osoby papki Stalina i Molotova pro natsionalno-vyzvolnu borotbu u Zakhidnii Ukraini 1944–1948. Zbirnyk dokumentiv*, comp. by Yaroslav Dashkevych, Vasyl Kuk, Lviv branch of IUAD im. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kanadskyi instytut ukrainskykh studii Alberta skoho universytetu, Lviv: Literaturna ahentsiia "Piramida", 2010, pp. 5–44.

² *Litopys UPA [UPA Chronicle]* – a multi-series publication of documents and materials on the history of the Ukrainian Insurgent Army, which was established in 1976 in Toronto (Canada) and since 1995, the Kyiv series has been published in parallel with the main one. A total of 46 volumes were published in the main series; they included documents stored mostly outside Ukraine, as well as memories, diaries and records of former UPA fighters and members of the Organisation of Ukrainian Nationalists. In 1995–2009 there was published 12 volumes of the *Litopys UPA* Kyiv series, which included documents and materials from Ukrainian archives. For details, see: Ivan Patryliak, "Litopys UPA", *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: vol. 6: La-Mi, editor: V. A. Smolii (head) and others, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Naukova Dumka publishing house, 2009, with illustrations, [online] <http://www.history.org.ua/?termin=Litopys+UPA>

³ "Osoby papki" Stalina i Molotova..., p. 594.

Quite a variety of forces took part in this struggle on the Soviet part: internal, railway, convoy, and border troops of People's Commissariat for Internal Affairs (Rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD), special groups of NKVD, field investigators of People's Commissariat for State Security (Rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*, NKGB), agents of the People's Commissariat of Defense (Rus. *Народный комиссариат обороны*, NKO) of the USSR and SMERSH, police, various security units defending railway bridges, factories, units of the Destruction battalions (Rus. *истребительные батальоны*) – the so-called *istrebky* (*істребки*, *ястребки*, Lithuanian *stribai*), support units made up from the local population, special armed units of district activists, caunterbands – special units organised from the former members of the Organisation of Ukrainian Nationalists (*Організація українських націоналістів*, OUN) and Ukrainian Insurgent Army (*Українська повстанська армія*, UPA) members, and so on. The leading role at that rested with the NKVD headed by Lavrentiy Beria, whose deputies Sergei Kruglov and Ivan Serov managed counter-insurgency activities from the operational headquarters established in Rivne. During the years of war, NKVD of the USSR (since 1946, the Ministry of the Interior of the USSR) with its system of penal camps – the Chief Administration of Corrective Labour Camps (Rus. *Главное управление исправно-трудовых лагерей*, GULAG) and General Directorate for Prisoners of War and Internees (Rus. *Главное управление по делам военнопленных и интернированных*, GUPVI) – and its own troops was actually a state within a state. In 1944, the NKVD troops were 907 000 men strong, which included separate aviation, tank, cavalry and other units. Beria even asked Joseph Stalin to somewhat reduce this internal army⁴. However, despite a certain reduction in force, at the end of the war 655 000 soldiers served in NKVD special forces. At the expense of civilian employees (846 000 at the end of 1945), Beria's department grew to 1.5 million people⁵. NKVD performed such tasks as protecting the borders of the USSR, fighting criminals, maintaining public order, passporting the population and guarding prisoners in camps. However, the decisive task at the end of the war was the fight against the UPA and similar formations on the territory of Baltic countries, Belarus and Poland.

By the end of July 1944, at the height of the fight against the insurgents, NKVD internal troops had one division, nine brigades, one cavalry regiment and one tank battalion in the Ukrainian area with a total strength of 33 011 men, and one brigade deployed in the territory of Romania. Internal troops of the Byelorussian District consisted of two divisions and one separate rifle regiment (a total strength of 10 461 men)⁶. In early October

⁴ State Archive of the Russian Federation (hereinafter – SARF), fond 9401, op. 2, file 99, sheet 183.

⁵ *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe. 1944–1989*, ed. K. Persak and L. Kaminski, Warsaw: Institute of National Remembrance, 2005, pp. 34–35.

⁶ Mikhail Semiryaga, *Kollaboratsionizm: Priroda, tipolohiya i proyavleniya v hody Vtoroi myrovoi voiny*, Moscow: ROS-SPEN, 2000, p. 508.

1944, only in the western regions of Ukraine there were 26 304 soldiers deployed of NKVD Internal Troops joined into 14 brigades and one division⁷, and by the summer of 1945 this reached 34 865 men⁸.

However, the Stalinist Empire did not have enough of this colossal power to overcome the insurgent movement, so from the beginning of this struggle it had to involve the active army as well.

It should be noted that when we talk about the Soviet power in Western Ukraine during this period, we are talking to a large extent about the Red Army (RA), which became its main personification here. The Party and the Soviet authorities practically did not exist yet and those that were formed here turned out to be so weak and helpless that without military support they were not even able to defend themselves. After the retreat of German troops, the Red Army set out to establish a communist regime on western Ukrainian territories and this regime was maintained. Therefore, all large-scale measures that were carried out here – the fight against the insurgent movement (in particular, military-chekist operations carried out together with the NKVD), military mobilisations, resettlement and deportation of the local population, could not be performed without Stalin's army.

However, the role of the Red Army, which during the Soviet times was transformed into the “sacred cow” of the communist system and stayed beyond the zone of any criticism, was not clearly defined in the fight against the anti-Stalinist insurgent movement even after collapse of the USSR. There is a prejudice that the UPA was fought mainly by NKVD troops and the army was not involved in this process. No less tendentious is the view that the UPA had only local and sporadic skirmishes with the Red Army and fought primarily with the “chekists”.

However, neither the first nor the second statement is true. The problem of the relationship between the Red Army and the population of Western Ukraine, and confrontation between the Red Army and the UPA as well as Soviet military mobilisations in Ukraine were first considered in the author's dissertation research and later in a number of his publications⁹.

⁷ Ivan Bilas, *Represyivno-karalna systema v Ukraini (1917–1953): suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz*, book 2, Kyiv: Lybid – “Viisko Ukrainy”, 1994, pp. 478–482.

⁸ *Ibid.*, p. 498.

⁹ The problems of the relationship between the Red Army and the population of Western Ukraine, the Red Army and UPA, Soviet military mobilisations in Ukraine were first considered in the author's dissertation research and later in a number of his publications. See: Vladyslav Hrynevych, *Natsionalnye problemy v Krasnoi armii v period osvobozhdeniya Ukrainy ot nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov (December 1942 – October 1944)* (dissertation of candidate of historical sciences), Kyiv: 1994; Vladyslav Hrynevych, “Viiskove budivnytstvo v Ukraini 1938–1991”, in: *Istoriia ukrainskoho viiska*, edited by Ya. Dashkevych, Lviv, 1996, pp. 332–467; *Suspilno-politychni nastroi naseleennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*, Kyiv: IPIEND im. I. FOND Kurasa NAN Ukrainy, 2007; “Stalinska imperiia u borotbi z ukrainskym povstanskym rukhom”, in: *“Osobyie papki” Stalina i Molotova...*, pp. 5–44.

Red Army versus UPA

The UPA leadership was well aware that open actions of partisan units, which had weak military training and poor armament against such a colossal military force as the Red Army, would have disastrous consequences for the insurgents. So they recommended not to engage in clashes with the Soviet troops, but to preserve forces and continue to prepare for further struggle against the Stalinist Empire after its troops moved west. However, when numerous troops of the Red Empire quickly filled the territory of Western Ukraine during the offensive, it turned out to be impossible to avoid clashes.

Basic techniques and methods of the UPA partisan warfare were as follows: terrorist acts against individual military men and small units as well as against party and Soviet leaders, NKVD employees for example; attacks on military convoys with ammunition and food, headquarters, warehouses and bases of the Red Army; sabotage on communication routes, disabling bridges, communication and power lines; gathering intelligence data, which was often exchanged for the Germans' weapons. At the same time, contacts with the Wehrmacht were mostly sporadic in nature and reduced to helping their intelligence services operating in the Soviet rear, such as withdrawing German soldiers and prisoners of war who had escaped from captivity¹⁰. It should also be noted that as a result of UPA activities, the Red Army was actually deficient in intelligence data about the German army. This was usually provided to it by the Soviet partisans, since the activities of the latter in the territory of western regions were completely paralysed.

The first armed clashes between the UPA and the Red Army took place in the Right-bank Ukraine, but in Western Ukraine where the Soviet troops entered at the beginning of 1944 their numbers began to increase sharply. This was immediately reflected in military documents, such as that reported by the political department of the 13th Army to the command headquarters of the 1st Ukrainian Front: "During the period of operations of army units and formations on the territory of Western Ukraine, a number of attacks performed by nationalist fascist gangs on groups and single fighters have been observed"¹¹.

During the first few weeks after entering western Ukrainian lands, the 287th Rifle Division of this army lost 36 people killed (including eight officers), eight wounded and eleven missing in clashes with the Ukrainian nationalists¹².

The UPA often attacked Soviet soldiers with large detachments. In particular, on 13 February 1944, in the village of Lyubash, Kostopil district, Rivne Oblast a detachment of up to 800 insurgents engaged in a battle with a group of Red Army soldiers. Five Soviet

¹⁰ Liubomyr Luciuk, Bohdan Kordan, *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938–1951: A Documentary Collection*, Kingston-Vestal, 1987, pp. 172–173.

¹¹ *Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation* (hereinafter – AMD RF), fond 393, op. 9023, file 23, sheet 148.

¹² *Ibid.*, fond 361, op. 6092, file 110, sheet 223.

soldiers were killed, 25 horses and 15 carts were driven into the forest¹³. In January–February 1944, in total insurgents organised 154 attacks on military units and individual soldiers in the Rivne Oblast alone, as a result of which 439 Red Army soldiers and officers were killed¹⁴.

Not in the last time, this was due to the significant accumulation of UPA units in the forests of Volhynia where its main bases were located at that time. According to leading party bodies of the Rivne Oblast, there were 56 UPA detachments operating on its territory in January–February 1944; each of them numbered from 100 to 600 soldiers with a total number of 10 600 fighters¹⁵. According to their data, these detachments included: UPA “Polissian Army” led by “Dubovy” and “Borysten” consisting of five kurins (“Shauly”, “Yaremny”, “Berezy”, “Kory” and “Laidaky”) 3 500 men strong; UPA “Western Army” led by “Eney” (up to 5 000 men strong) and other groups of up to 2 000 insurgents¹⁶.

Subsequently, the number of UPA battles with the Red Army somewhat decreased. In the summer of 1944 Khrushchev informed Stalin that for the period from March to July, they registered 134 cases of insurgent attacks on military personnel, camps with ammunition and food¹⁷. For example, on 24 March 1944, in the Rivne Oblast soldiers of the 1031st Rifle Regiment, who were collecting agricultural products (that is, taking away food from the local population) on the order of the army political department, were attacked by insurgents. The UPA fighters recaptured cattle from the Red Army soldiers and returned them to the peasants¹⁸.

In the Ternopil Oblast, near the village of Bozhykiv in the Pidgaetskyi district, a UPA detachment opened fire with cannons and mortars and then subjected the 1st signal battalion of the 1331st regiment, which was heading to the front, to machine-gun fire. Due to the suddenness of the attack and the intensity of the fire, the battalion suffered heavy losses and was dissipated. Only the next day did individual fighters begin to gather in the district centre¹⁹.

Subversive activities of the Ukrainian insurgents on railways also caused a lot of trouble for Soviet authorities, preventing uninterrupted supply of everything necessary to the front and diverting additional military contingents to protect the communication routes. For example, on 10 August 1944, in the area of the village of Dobrotvir in the Kamianka-Strumilova district of Lviv, a military train with ammunition was derailed, and on 11

¹³ *Central State Archive of Public Associations and Ukrainica* (hereinafter – CSA PAU), fond 1, op. 23, file 703, sheet 7.

¹⁴ *Ibid.*, file 930, sheets 178–180.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 703, sheet 7.

¹⁸ AMD RF, fond 236, op. 2675, case 78, sheet 307.

¹⁹ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 919, sheet 26.

August on the Kamianka–Strumilova–Rakety line, railway tracks were damaged resulting in accident: eight wagons of the military train crashed²⁰. The UPA strikes on the Red Army communications continued throughout 1944–1945 as evidenced by numerous testimonies²¹.

In the first months after the arrival of the Red Army, the UPA often organised attacks on individual settlements. In particular, in February 1944, Ukrainian insurgents conducted six attacks on five district centres of the Rivne Oblast and one district centre of the Volyn Oblast²². On 4 February, a detachment of 400 men attacked Volodymyrets district centre in the Rivne Oblast, where six Ukrainian partisans were killed during a shoot-out. In March 1944, a few days after the return of the Soviet authorities, a UPA detachment of 50 men attempted to capture the town of Sniatyn, Stanislav Oblast. A fighter battalion formed from Poles joined the battle with them and the attack was repulsed by its forces²³. In the same month, Ukrainian insurgents attacked village councils six times²⁴.

Soldiers and officers were treated differently in UPA. It happened that the captured Red Army soldiers were released after a short “political talk”, and were equipped with propaganda literature. Instead, the officers were considered by the insurgents as representatives of the Soviet regime who should be destroyed. Eleven officers and 36 men were killed in the Lviv region alone over two weeks (from 27 July to 15 August 1944)²⁵. Pilots often became the victims of attacks. On 9 August of the same year, in the village of Maidan, Yanovsky district, Lviv, the UPA soldiers shot three crew members of the plane that made an emergency landing²⁶. On 2 August 1944, in the village of Novosilka in the Pidhayetsky district, Ternopil Oblast, they shot the hero of the Soviet Union pilot Major Yakov Toporkov²⁷. In the Drohobytzky district of the Drohobytzky region insurgents shot down a U-2 plane and killed two officers of the 8th Air Army²⁸.

It is possible that the commander of the armoured and mechanised troops of the 1st Ukrainian Front, Lieutenant General Andrey Shtevnev, died as the result of Ukrainian insur-

²⁰ *Ibid.*, sheet 13.

²¹ See: Litopys UPA. Nova seriiia, vol. 4: *Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia. Informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB, 1943–1959*, book 1: 1943–1945, compilers V. Lozytskyi, I. Pavlenko, A. Kentii, Kyiv, 2002, pp. 501–502.

²² CSA PAU, fond 1, op. 23, case 703, sheet 8.

²³ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 954, sheet 12.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 919, sheet 19.

²⁶ *Ibid.*, sheet 13.

²⁷ *Ibid.*, sheet 26.

²⁸ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 962, sheet 76.

gents' actions²⁹. Perhaps the most resonant act committed by UPA units was the attack on the commander of the 1st Ukrainian Front, General Nikolai Vatutin, who died of his wounds.

Military counter-intelligence was actively involved in finding out the circumstances of the attack and searching for the attackers. In particular, officials of SMERSH of the 1st Ukrainian Front reported:

The attack on the commander of the front comrade Vatutin was committed by the "Oleh" group, which was liquidated by our actions on 22 March of this year. I was committed together with a bandit group "Chernomorets", which was liquidated in the Ostroh district of the Rivne Oblast on 12–13 March of this year.³⁰

The detachment commander "Oleh", who was killed in action, had the following entry in his diary: "29.11 [...] two cars were also smashed, in one of which was Vatutin. He was wounded. Documents and maps captured." [...] Counter-intelligence officers noted that "the only surviving member of this gang was captured by us wounded. Hryhorii Troian in his testimony confirms the fact that this gang attacked comrade Vatutin"³¹.

This event led to the organisation of a number of punitive actions by the forces of the Red Army. At the same time, the deployment of NKVD special forces started in this region. At the beginning of March 1944 two divisions, four brigades, one cavalry regiment and one tank battalion of the NKVD troops with a total number of 28 000 men were sent to Rivne and Volyn Oblasts in addition to the existing four brigades (10 000 strong) of NKVD internal troops. Only from 7–27 March 1944, 65 military-chekists operations "on the liquidation of bandit groups" were carried out in Rivne, Volyn and Ternopil Oblasts, during which 1 129 people were killed, 61 wounded and 2 101 people detained in the areas of combat clashes. During this period, 734 active OUN members were arrested as a result of the NKVD's agent operational activities. In a number of districts all forest areas and settlements had been "combed through". During these operations, 7 517 men were detained and sent to recruiting centres in eight districts of the Rivne Oblast and four districts of the Volyn Oblast. They had also completed preparations for the eviction of 500 families of "active bandits" (planned for 28–31 March)³².

Simultaneously with these military operations, as stated in this document, "the personnel of NKVD troops and chekists help local authorities in organising and strengthening village councils and in conducting political and explanatory work among the local population"³³.

²⁹ Aleksandr Gogun, *op. cit.*, p. 219; In the book by Aleksandr Maslov dedicated to fallen Soviet generals, Vlasov and Germans are blamed for the murder of A. Shtevnev, see: Aleksandr Maslov, *Fallen Soviet Generals. Soviet General Officers killed in battle, 1941–1945*, transl. and ed. by David M. Glantz and A. Maslov, London, Portland: OR, 1998, pp. 128, 201–202.

³⁰ SARF, fond 9401, op. 2, case 64, sheet 216.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, sheet 217.

³³ *Ibid.*

Faced with anti-Soviet resistance in the western Ukrainian territories, the Red Army resorted to appropriate preventive measures to combat the insurgents. In particular, in all regiments of the 13th Army of the 1st Ukrainian Front the creation of special detachments started, “with the aim of fighting Banderovites” and the security of the headquarters’ premises was strengthened. In addition, a number of directives and orders of the military command forbade Red Army soldiers to walk alone or in small groups without weapons; officers were not allowed to live separately in apartments and houses³⁴.

At the same time, the Army assigned special contingents from its reserve to fight against the UPA. Thus, in the spring of 1944, the command of the 1st Ukrainian Front assigned a cavalry division, 20 armoured vehicles and eight light tanks for this purpose³⁵.

With growing activity of the insurgent movement, the Red Army increasingly involved its units in the operations against the UPA. Such operations were often carried out at the request of local party bodies. For example, in May 1944 the secretary of the Stanislav Regional Committee Mykhailo Slon informed the Central Committee of the Ukrainian Communist Party (Bolsheviks) (CC UCP(b)) that the lack of their own forces did not allow him to “comb through swamps and bushes” near Karliv village (since 1947 – Prutivka village) and Dragasymiv (Snyatynsky district) with the concentration of “big gangs of Banderovites”. The Regional Committee applied to the army for help and on 12 May, two companies of the 36th Plastun Regiment of the Kuban Plastun Division engaged in a battle with the UPA, during which (it lasted almost a day), 150 insurgents were killed and 62 insurgents captured³⁶.

It happened that clashes between the Red Army and the UPA turned into combat operations with the use of large human resources, heavy weapons, artillery, tanks and aviation.

The Ternopil Regional Committee of the UCP(b) reported that in April–May 1944, after the advance of military units to the west, “open ‘military actions of nationalists’ took place in northern regions of the region, which were suppressed as the result of operations of large military formations of the Red Army and NKVD troops”³⁷. The large-scale battles with the insurgents with the participation of the army took place on 22–25 April near the village of Gurba, Mizotsky district, Rivne Oblast (in the area of Kremenets forests) where 4 000–5 000 insurgents were concentrated against around 30 000 NKVD fighters and separate military units with 15 light tanks. The Ternopil Regional Committee reported that according to its data, in April–May 1944, during the preparations of the 1st Ukrainian Front for the offensive, “OUN leadership instructed the commander of UPA Southern Group ‘Eney’ to knock out of action the main road and railway communications of the front in

³⁴ AMD RF, fond 393, op. 9023, case 23, sheet 148.

³⁵ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 937, sheet 7.

³⁶ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 954, sheet 20.

³⁷ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 919, sheet 24.

the Dubno-Kremenets section in order to disrupt the offensive of the Red Army, to prevent their reconstruction and to start active actions against the Red Army". But due to the fact that the front stabilised during April–July, and the front line was saturated with Soviet troops, a new order was received from the UPA leadership: "not to show any activity, not to engage in clashes with the troops, retain and continue to train personnel, create subversive and terrorist groups for further struggle against Soviet authorities"³⁸.

Staying in the territory of western regions for quite a long period, the troops of Ukrainian Fronts (primarily the 1st and the 4th) suffered greatly from insurgents' attacks, so they often initiated anti-insurgency actions themselves. In particular, on 19 August 1944, the Military Council of the 1st Ukrainian Front adopted a resolution "On the liquidation of nationalist gangs and establishment of strict order in the rear of the front-line troops". In order to protect the rear and help the NKVD, one cavalry and two motorcycle regiments were assigned from the front. By joint efforts, from 22 August to 7 September, they liquidated 36 "armed gangs" with a total number of 4 315 men³⁹.

In August–September 1944, the NKVD troops together with the troops of the 4th Ukrainian Front conducted large-scale military operations in the Drohobysky region. In particular, in Komarniv district they started the operation on the liquidation of a UPA detachment up to 1 000 men strong⁴⁰. On 5 September, they launched the extermination of UPA units in Medenychi, during which 186 insurgents perished⁴¹. In total, as a result of joint actions of NKVD troops and the troops of the front, 1 174 people were killed and 1 180 captured in the Drohobysky region from 18 August to 9 September. Also, 6 000 were detained of those who evaded mobilisation⁴².

Moreover, the Red Army tried to introduce a special military regime in western regions of Ukraine, which was supposed to accelerate the liquidation of the insurgent movement. On 10 August 1944, the Military Council of the 4th Ukrainian Front adopted Resolution No 3 "On the establishment of military order in the front-line zone"⁴³. "To fight against enemy agents and saboteurs" as well as "to protect the interests of local population", it was ordered to surrender firearms and cold weapons within a three-day period; it was forbidden to let outsiders in at night, forbidden to hold gatherings and parties from 10 o'clock in the evening to 5 o'clock in the morning, spread false rumours or keep anti-Soviet literature. "Enemy

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Viktor Ananiichuk, *Vyzvolennia zakhidnykh oblastei Ukrainy vid nimetsko-fashystykykh zaharbnykiv*, Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho un-tu, 1969, p. 121; *Istoriya Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskoho Soiuzu. 1941–1945*, in 6 vols, vol. 4: *Izghnania vrah iz predelov Sovetskoho Soiuzu i nachalo osvobozhdeniya narodov Evropy ot fashistskoho iha (1944)*, chief ed. P. Pospelov et al., Moscow: Voenizdat, 1962, p. 224.

⁴⁰ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 926, sheet 75.

⁴¹ *Ibid.*, sheet 78.

⁴² *Ibid.*, sheet 77.

⁴³ AMD RF, fond 244, op. 2980, case 10, sheet 26.

whisperers-provocateurs who praise the German army and its predatory policies in the occupied territory”, this document noted, “should be immediately detained and handed over to the investigative bodies and military tribunals”. It was also noted that there was the need to introduce blackout and prevent transmission of signals, including by lighting fires⁴⁴.

To intimidate the local population, the Red Army carried out public executions. In particular, two men were sentenced to be shot in August 1944 in the Staryi Sambir district of Drohobych, and two more were sentenced to be hanged in the city of Sambir. Both punishments were carried out in public. Those killed were OUN activists and UPA fighters⁴⁵.

Many captured insurgents were killed on the spot without trial or investigation. In the memoirs of Ivan Nevidomskyi from the Khmelnytski Oblast, who was a soldier of the 350th Rifle Division, there is evidence that this was committed by the orders of officers of “special departments” who did not want to “overload” themselves with work “with these Banderovites”. In the summer of 1944, near Rava-Ruska he witnessed the murder of one and saw the abandoned bodies of eight more village boys who were first forced by Soviet infantrymen to carry anti-tank guns and then shot. All of them were residents of neighbouring villages⁴⁶.

In general, the army received extremely broad powers to fight against insurgents, i.e. to carry out punitive military operations against them, to punish the UPA members and to repress their families. In the order of the commander of the 8th Air Army, Lieutenant General Vasyl Zhdanov and his deputy for political affairs Andrii Rytov with the analyses of implementing directive No 00307 of the Military Council of the 4th Ukrainian Front on fighting UPA, it was noted that it is necessary:

to turn from passive resistance to individual bandit actions to active operations in their districts. Those bandits who oppose us with weapons in their hands must be mercilessly exterminated [...] and their families repressed [...] To explain to people that nationalist gangs of all stripes are nothing more than spies acting on behalf of German intelligence⁴⁷.

Deportations, resettlement of the population from the front-line zone and military mobilisations

Deportations of the population of Western Ukraine were carried out mainly by NKVD. According to the decree of the NKVD of the USSR adopted in March 1944 “the families that include OUN members who are in hiding and those engaged in banditry, as well as the families of convicted OUN members are to be registered and deported to rear regions of

⁴⁴ *Ibid.*, sheets 26–28.

⁴⁵ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 926, sheet 78.

⁴⁶ *Portret temriavy. Svidchennia, dokumenty i materialy*; in 2 books, book 1, compiler P. L. Yashchuk, Kyiv and New York, 1999, pp. 474–475.

⁴⁷ AMD RF, fond 244, op. 2980, case 77, sheet 369.

the USSR"⁴⁸. In April 1944, General Ivan Serov reported to Moscow that 2 000 OUN families had already been prepared for deportation to the Krasnoyarsk Territory⁴⁹. In total, almost 66 000 families, or 203 662 people, were evicted from the western regions (excluding Zakarpattia) in the period from 1944 to 1953⁵⁰.

The question of the so-called resettlement of the population from the front-line zone remains less researched, but is also one of the Soviet measures to combat the insurgent movement. After the catastrophic defeats at the beginning of the war, which were also caused by the disloyalty of a large part of the population to the Stalinist regime, the Soviet leadership was suspicious of everyone who did not manage to evacuate to the rear areas of the USSR. On 22 June 1942, issuing an order to Marshal Semyon Tymoshenko for the evacuation from the front-line zone, Joseph Stalin in his characteristic manner emphasised that this was necessary first of all, so that "not a single agent, not a single suspicious person was left in this zone, so that the military rear was 100% clean ..." ⁵¹.

Soon, the practice of resettling people from the front-line territories became systematic. By directive of the Headquarters of the Supreme Command No 170662 of 14 October 1942, People's Commissar of the NKVD Lavrenty Beria was ordered to establish a 25 km-wide, front-line zone with the resettlement of civilian population from this area⁵². In April 1943, by order of the South-Western Front command headquarters, a mass resettlement of a number of districts of Voroshilovgrad and Stalingrad regions started, involving tens of thousands of people. For example, it was decided to resettle 10 370 homesteads – 57 230 people in Lyman district (Stalingrad region)⁵³. This extremely unpopular measure among the population was motivated by the need to "avoid unnecessary casualties among the civilian population" and "to fight against spies and enemy agents masquerading as Soviet citizens"⁵⁴.

It is noteworthy that in the territory of western republics of the USSR where insurgent formations were active, the resettlement of the local population from the combat zone, the so-called front-line zone, assumed significant proportions.

In the documents of Stalin's *Special folders* there are records that as of 21 June 1944, according to the report of the Main Directorate of the NKVD troops on the protection of rear areas of the active Red Army, 1 674 618 people were resettled from 25 km of the front-

⁴⁸ Mykola Buhai, *Deportatsii naseleння z Ukrainy (30–50s)*, in: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1990, no. 11, p. 21.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 22.

⁵⁰ CSA PAU, fond 1, op. 17, case 79, sheet 56.

⁵¹ AMD RF, fond 96a, op. 2011, case 26, sheets 94–102; Cited from: Dmytrii Volkohonov, *Triumf i trahediia: Politychnyi portret Y.V.Stalina*, in 2 books, book 2, Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1990, p. 291.

⁵² *Ibid.*, p. 282.

⁵³ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 553, sheet 25.

⁵⁴ *Ibid.*, case 542, sheet 6.

line zone. In particular: Leningrad Front – 16 444; 3rd Baltic Front – 49 132; 2nd Baltic Front – 64 137; 1st Baltic Front – 58 162; 3rd Belorussian Front – 50 615; 2nd Belorussian Front – 71 022; 1st Belorussian Front – 363 503; 3rd Ukrainian Front – 131 211; 2nd Ukrainian Front – 491 393; 1st Ukrainian Front – 378 997⁵⁵.

During such events, military personnel with vehicles were obliged to help the civilian population to transport them to the designated places for this purpose (often at a distance of up to 100 km), and political bodies were obliged to ensure an appropriate information campaign (usually lectures on such topics as: “friendship of peoples”, “unity of the front and the rear”)⁵⁶.

In addition to the main task, military mobilisations were also used by the authorities to fight against insurgents. Then, on 25 January 1944, Stalin signed a special order of the State Defence Committee (SDC) “On the mobilisation of Soviet citizens in the areas of Western Ukraine and Western Belarus liberated from the German invaders”⁵⁷. In March 1944, Khrushchev suggested to the Kremlin leaders that they carry out complete mobilisation to fight the UPA. In his letter addressed to Stalin and Malenkov as well as in the draft resolution of the SDC “On special measures in western regions of Ukraine”, this issue was given priority attention. “In order to deprive nationalists of the opportunity to recruit either voluntarily or forcibly members of their gangs”, he emphasised in the letter, “it is necessary to mobilise the entire male population of conscription age”⁵⁸. Khrushchev also reported that he had already given instructions to the commander of Kyiv Military District (KMD) about the priority mobilisation of people of conscription age up to 30 years “as the most active part of the male population”. This leader of Ukrainian communists also informed Moscow that since it would be difficult for KMD alone to cope with this task, he agreed with Marshal Georgy Zhukov on cooperation, and the army and front manning departments would take part in this work⁵⁹.

In the draft resolution of the SDC, the issue of mobilisation was listed under No 1:

In order to liquidate acting gangs and restore proper state order in the western regions of Ukraine, the State Defence Committee decides: 1. To oblige the People’s Commissariat of Defence (comrade Smorodinov) to mobilise the entire male population of conscription age in the liberated districts of Rivne and Volyn Oblasts by 20 March 1944, and in the first instance – up to the age of 30, and in the future, as the districts of the western regions are liberated, immediately mobilise conscription contingents.⁶⁰

⁵⁵ SARF, fond 9401, op. 2, case 65, sheet 265.

⁵⁶ AMD RF, fond 361, op. 6092, case 140, sheet 155.

⁵⁷ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 706, sheet 13.

⁵⁸ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 703, sheet 17.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*, sheet 20.

The draft of this resolution provided for immediate transfer of all mobilised people to the rear districts and after filtering and training send the “best half” of them to combat units and use the rest in the rear (construction, road troops, etc.) and in reconstruction work⁶¹.

The main burden of mobilisation rested on the active army. On 27 March 1944, the troops of the 1st Ukrainian and 2nd Belorussian fronts mobilised 64 269 and 8 614 people respectively in the western regions, while military commissariats mobilised only 2 826 people⁶². At the same time, the age limits of conscripts were extended. The reference of military department of the Central Committee of the UCP(b) “On the status of conscription as of 27 March 1944” concerned the mobilisation of conscripts aged 18 to 52 instead of the generally defined limit of up to 50 years⁶³. Mobilisations were carried out mainly by coercive methods. For example, on 20 April 1944, out of 69 110 conscripts in the Rivne Oblast only 2 620 people voluntarily appeared at military commissariats (not including the towns of Rivne, Zdolbuniv and Sarny); the rest were taken by raids in villages and forests⁶⁴.

General Petro Hryhorenko described the method of mobilisation in this period quite vividly in his memoirs: “The lack of people was so palpable”, he wrote, “that mobilisation was turned into human hunting as slave traders used to catch blacks in Africa. Voluntariness was carried out in the Soviet way, like the organisation of 100% ‘voluntary’ arrival of Soviet citizens to the ballot boxes”. According to Hryhorenko’s memoirs, the typical model of Soviet mobilisation was as follows. The troops surrounded the village until dawn. Having received the order to shoot after the first warning at anyone who tried to flee, a special team entered the village and, going around the houses, drove all the men to the square (regardless of age and health). Then they were escorted to special camps, where a medical examination was conducted and politically unreliable people were withdrawn. The supervision of the mobilised people was highly vigilant. There was a strict responsibility established for bringing officers to a military tribunal in case of any escape from their units. The recruits, in case of an unsuccessful attempt to desert, were severely punished – they were shot and their families were repressed⁶⁵.

Defectors in the Red Army were dealt with immediately and ruthlessly. Usually, to intimidate others, it was done in public. A native of Vilnius, Eliyahu Yones, who survived the occupation in the Lviv region and was drafted into the ranks of the Red Army, mentions in his memoirs that Western Ukrainians often defected to the Germans and even told a case of how he “prevented” such defection of a group of soldiers and was awarded the Order of the Red Banner for this. After the arrest and tribunal, the defectors were shot in front

⁶¹ *Ibid.*

⁶² CSA PAU, fond 1, op. 83, case 31, sheet 29.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 954, sheet 42.

⁶⁵ Petro Grygorenko, *Spohady*, Kyiv: Ukraine, 2007, p. 319.

of the ranks and on the order of officers, their grave was trampled down with boots of the soldiers of the entire division, so there was no trace left⁶⁶.

According to the report of the People's Commissar of Defence of the Ukrainian SSR General Vasyl Herasymenko⁶⁷, as of 23 September 1944, 453 000 Ukrainians, 73 878 Poles and 5 588 Czechs were mobilised in Lviv Military District⁶⁸. However, conscription in the region continued until the end of war. In a number of regions, mobilisation had the character of totality. For example, according to data from the party bodies, 16% of the population was mobilised in Volyn Oblast. At the end of 1944, the so-called early conscription of 17-year-olds, during which 30 799 people were drafted in March 1945 in Lviv District, almost 10 000 were sent to military units at the end of 1944. Tens of thousands of men appeared in the rear units of the Red Army after belonging to UPA detachments. In total, over 600 000 people were mobilised in the region during the war.

The Red Army and the local population

From the very beginning the war in the western Ukrainian territories dragged a large number of civilians into its merciless millstones, whether they wanted it or not. Soviet leaders well understood that without the help of local residents any partisan movement was doomed. In the NKVD document "On the activities of OUN during German occupation" prepared for the Central Committee of the UCP(b), it was emphasised that "The local population support Bulbovites and Banderovites". There was also noted that unlike Eastern Ukraine where OUN did not gain significant support,

in absolute majority of the population of Western Ukraine on the contrary, OUN members had exceptional authority and all kinds of support. Male population of the regions of Western Ukraine aged 15 to 50 is poisoned by nationalist ideology. Most of them are fanatics in these matters⁶⁹.

⁶⁶ Yones Eliyahu, *Die Strasse nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941–1944*, FISCHER Taschenbuch, 2017, sheets 177–179.

⁶⁷ The People's Commissariat of Defence of the Ukrainian SSR is the military affairs management body of the republic. Promulgated in accordance with the Law "On the establishment of military formations of the Union Republics and transformation of the People's Commissariat of Defence from All-Union to Union-Republican People's Commissar" adopted on 1 February 1944 by the 10th session of the Supreme Soviet of the USSR and on 6 March 1944 by the 6th session of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR. The law was introduced as an amendment to the Constitution of the USSR in 1936 (Art. 18a). The declaration of the People's Commissariat of Defence of the Ukrainian SSR was aimed at the achievement of foreign policy by the Stalinist leadership (accession of the Ukrainian SSR to the United Nations, possible accession of other countries to the USSR) and internal political objectives (such as the struggle with the OUN and UPA on the territory of Western Ukraine). During the development of the "Regulations", which determined the structure and functions of the republican military department, there was shown a desire of the Ukrainian political elite to achieve expansion of the republic's rights in a military sphere and the reluctance of this on the part of the centre of the union. The military department of the Ukrainian SSR *de facto* ceased to exist in October 1945, but *de jure* it existed until 1977 under different names (Military Ministry of the Ukrainian SSR, 1946, Ministry of Defence of the Ukrainian SSR, 1953). The People's Commissar of Defence of the Ukrainian SSR was Lieutenant General V. Gerasymenko (11 March 1944 to October 1945). For more details, see: Vladyslav Hrynevych, "Utvorennia Narodnoho komisariatu oborony URSR 1944: Z istorii odniaiei politychnoi hry", in: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1991, no. 5, pp. 29–37.

⁶⁸ SARF, fond 104, op. 11615, case 3, sheet 47.

⁶⁹ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 926, sheet 10.

In the report compiled by a group of employees of the Central Committee of the UCP(b) after visiting the Rivne Oblast shortly after its liberation from the Germans, it was noted that “we can cite a large number of facts of the hostile activities of various nationalist gangs. Almost in every village there are large or small gangs of Ukrainian-German or Polish-German nationalists”⁷⁰.

After entering the territories of Western Ukraine, the Red Army immediately felt a change in the mood of the people. “The population of villages of the Rivne Oblast that we went through”, noted in the report of the political department of the 287th Division, “met our units rather indifferently without showing any friendliness. When our units appear in populated areas, people hide in their homes”⁷¹.

The mood of the population of the Stanislav Region was described similarly: “The arrival of Red Army units and establishment of Soviet power were met by the local residents without any outward manifestation of joy and elation”, reported the political department of the 38th Army⁷².

In general, the relationship between the Red Army and the local population was determined not so much by the joy of liberation from the Germans, but by the cruel laws of partisan warfare, which was increasingly unfolding. Soviet soldiers were impressed by the very fact that the Ukrainian rebels were fighting against them, because the most part of them considered that they were liberators. Meanwhile, the number of attacks on military personnel increased.

According to the report of the political department of the 287th Rifle Division,

Terrorist attacks of Ukrainian nationalists caused distrust of the local residents and many soldiers and officers therefore consider them all hostile to our Red Army. Atrocities and banditry of Ukrainian nationalists have a negative effect on the mood of the personnel.⁷³

Under the conditions of a partisan war, it was not easy for the members of Soviet armed forces to take in the complex military and political situation in the region where operated various forces, sometimes hostile to each other: numerous detachments of Polish and Ukrainian nationalists, German saboteurs, etc. It was difficult to distinguish civilians from insurgents. For example, during the assault on Ternopil, when a company of the 1089th Rifle Regiment of the 322nd Rifle Division under the command of lieutenant Solovyov broke into the city and started to comb the streets exterminating the Germans, unknown people in civilian clothes opened fire on Soviet soldiers from the windows of houses⁷⁴. In

⁷⁰ CSA PAU, fond 1, op. 30, case 1772, sheet 35.

⁷¹ AMD RF, fond 361, op. 6092, case 110, sheets 124, 203.

⁷² AMD RF, fond 393, op. 9023, case 23, sheet 153.

⁷³ AMD RF, fond 361, op. 6092, case 110, sheet 203.

⁷⁴ AMD RF, fond 417, op. 10597, case 92, sheet 203.

Lutsk, on 14 February 1944, Polish nationalists fired at Soviet anti-aircraft gunners with a machine gun installed on the church bell tower. In Lviv region, scouts of the 16th Guards Mechanised Brigade located in the village of Sviyash (apparently Svirzh of the Przemyslyansky district) blindly trusted the local residents who deliberately brought them under the fire of enemy cannon⁷⁵. According to the report, in the same village unidentified persons killed a wounded soldier who was left here for transportation to hospital⁷⁶.

Fear of local partisans' attack and the desire to take revenge for fallen comrades sometimes led Soviet soldiers to commit war crimes. A typical example is the event that happened near the village of Kurgany, Ostroh district, Rivne Oblast. On 23 January 1944, four scouts from the 8th Rifle Division were attacked by unknown persons. Three Red Army soldiers went missing and one was wounded, but he escaped and returned to his unit. The next day a cavalry unit (up to 50 soldiers) arrived in the village, led by its commander senior lieutenant Pichkur. The entire male population was herded to its northern outskirts. Pichkur demanded that the villagers "hand over bandits – Banderovites who killed his comrades" and threatened that otherwise he would shoot all the men. People cried, denied the participation of their fellow villagers in the murder of soldiers and asked to take in the situation. Despite these pleas, Pichkur selected 30 men and ordered them to be shot "like Banderovites". With a shot from his personal weapon, he ordered two submachine gunners to shoot at people, as a result of which 18 people were killed, six were wounded (two of them died later), another six miraculously survived because they fell to the ground before the shots rang out⁷⁷.

Having executed the shooting in front of the entire village, Pichkur ordered to set several houses on fire and left, leaving his message to the villagers: "Peaceful Orthodox Ukrainians and Poles!" he addressed them, "I came to you today to take revenge on your village for three soldiers you killed ... For each of our soldiers killed, I will kill 100 men and burn the villages ..."78.

As reported by the political department of the 287th Rifle Division, which units soon entered the village, the fact of shooting civilians made such a panicky impression on the local population that many of them hid in their homes when the Red Army appeared⁷⁹. Trying to calm the population, the unit's command called this incident "a provocative sortie of enemy elements"⁸⁰. At the same time, the division's medical battalion provided assistance to the wounded and seriously wounded were sent to the hospital. After a short time,

⁷⁵ AMD RF, fond 236, op. 2675, case 65, sheet 81.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ AMD RF, fond 236, op. 2675, case 78, sheet 263.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ AMD RF, fond 361, op. 6092, case 110, sheet 140.

⁸⁰ *Ibid.*

the village visited representatives of the political department of the 13th Army who explained to the villagers that the fact of arbitrariness on the part of Pichkur “has nothing to do with the attitude of the Red Army towards civilian population”, and that such crimes are unacceptable in the ranks of the Red Army and their perpetrators will be severely punished. To prove this in practice, an open court session on the “Pichkur case” was held in the presence of villagers. Military tribunal sentenced two soldiers to death. However, as soon as the villagers went to listen to another lecture about the “friendship of the peoples of the USSR”, the military prosecutor, “taking into account Pichkur’s combat merits” and the fact that “citizens, after carrying out a lot of educational work, correctly assessed the fact of illegal execution as having nothing to do with the behaviour of the Red Army soldiers”, proposed to replace the death penalty with 10 years of imprisonment⁸¹.

Hostile attitude towards Western Ukrainians as “suspicious nationalists”, each of whom could be connected to the insurgent movement just intensified. Characteristic views on the local population were expressed by sergeant major Nema – a serviceman of the 162nd Rifle Division of the 13th Army who killed in Shchurovychy village of the Radekhiv district, Lviv region a 50-year-old woman who, as he thought, launched signal rockets during the enemy air raid:

I see Banderovites in every woman and man. This opinion came to me after I saw with my own eyes women and men who mocked our soldiers and commanders, whom we did not have time to pick up on the battlefield during retreat.⁸²

The fact that the relations of military personnel with the local population were a certain problem during this period is evidenced by army political reports, which reflected numerous cases of military crimes committed on the territory of Western Ukraine. For example, in the political report of the said 162nd division it was noted that despite the fact that “the personnel have the right views on the issues of attitude towards the local population”, there are still incorrect views on the part of individual fighters and commanders regarding the civilian population. Thus, only in May 1944, it was noted in the document: “there were two cases of murder of citizens and two cases of rape of women among the local population”⁸³.

A similar situation was typical for other Soviet units located in the western Ukrainian territory as evidenced by numerous military documents. Thus, the officer of the 359th regiment of the 161st Rifle Division communist Serov, while trying to rape a woman killed a boy who defended his mother⁸⁴. Deputy commander of the 565th rifle regiment of the 161st Rifle Division major Tabachnikov in a drunken state in the village of Oleksentse shot

⁸¹ AMD RF, fond 236, op. 2675, case 78, sheet 264.

⁸² AMD RF, fond 1399, op. 1, case 86, sheet 164.

⁸³ *Ibid.*, sheets 163–164.

⁸⁴ AMD RF, fond 1399, op. 1, case 86, sheet 106.

53-year-old peasant Medved for refusing to “bring him a woman”⁸⁵. Lieutenant Chernov from the 99th Rifle Division in the village of Nemyriv in a state of heavy intoxication killed a 5-year-old child and wounded a breast-fed infant with a shot from a pistol⁸⁶. Commander of the exterminatory detachment of the 322nd Infantry Division Lieutenant Korotkov instead of “fighting the Banderovites” spent two days together with the entire group drinking hard in the village. At the same time, they arrested people, demanded moonshine, robbed and raped women⁸⁷.

OUN documents also contain numerous facts of abuse of the local population. In particular, in the village of Debeslavtsy, Kolomyia district, eight Red Army soldiers raped a girl, and another three soldiers in the same village raped a 65-year-old woman⁸⁸.

Undoubtedly, the given examples were only the tip of the iceberg of Soviet criminal offences committed by individual military men. But it was the command of the Red Army that took the lead in committing large-scale war crimes against the civilian population. It was on their orders that entire villages were burned down and their civilian inhabitants were exterminated. Beria's son Sergo Beria, who was in the Lviv region in the summer of 1944, recalled that he witnessed the destruction of “nationalist detachment” near Mostysk. Soviet troops surrounded the rebels and offered them to surrender, but they refused. Then three artillery regiments were transferred to this area. After a powerful artillery bombardment not a single survivor was left alive. “Later I found out”, wrote Beria, “that General Konev and General Petrov”, (Marshal Ivan Konev and General Ivan Petrov were commanders of the 1st and 4th Ukrainian Fronts, respectively), “assigned up to a dozen artillery regiments to ‘clear the rear’, as they said. The territory was cleaned in this way. Even the Soviet border guards who were entrusted with the security of the rear did not hide their indignation: ‘This is not humane: to conduct an almost army group operation against a handful of people.’ [...] It was difficult to come to terms with this”, noted S. Beria, “we condemned German generals for fighting partisans, while our army units used the same methods, often even in a more brutal form. Whole villages were burned”⁸⁹.

Soviet documents also confirm the fact of burning down whole villages by military men during the fight against insurgents. For example, one of them set forth how the forces of the 51st separate motorcycle regiment of the 4th Tank Army together with the border guards liquidated UPA detachments in Yavoriv, Krakovets and Lyubachiv districts of the Lviv region between 22 August and 7 September 1944. “During this period, 250 insur-

⁸⁵ AMD RF, fond 3093, op. 9023, case 23, sheet 145.

⁸⁶ AMD RF, fond 3533, op. 1, case 181, sheet 213.

⁸⁷ *Ibid.*, fond 417, op. 10597, case 92, sheet 294.

⁸⁸ CSA PAU, fond 1, op. 23, case 926, sheet 35.

⁸⁹ “Serho Beriia. Moi otets – Lavrentiy Beriia”, *Kievskie novosti*, 9 June 1993.

gents were killed and the villages of Rogizno, Huta, Lypyna and Nakonechne-Druge were burned by artillery and mortar fire”, the document stated⁹⁰. NKVD members acted in the same way. On 20 August 1944, NKVD members with 500 border guards surrounded the village of Pyryatyn of the Dubensky district, Rivne Oblast looking for a UPA detachment in it, but did not find anyone and burned down 75 homesteads with livestock⁹¹.

Stalin's *Special Folders* also contain information about the burning of Ukrainian villages during the fights against insurgents. In particular, they contain information about the battle of a chekist-military group of 120 fighters with a UPA detachment of 300 fighters, which took place on 25 October 1944 in the area of Sorotske village of the Terebovlyansky district, Ternopil Oblast. The insurgents resisted stubbornly. The battle lasted from 7 a.m. to 3 p.m. Unable to “knock out” partisans from the village, chekists applied for help to military aviation. “Flying tanks” – IL-2 battleplanes – attacked the UPA strong point from the air, as a result of which 76 insurgents were killed, 15 of them burned along with the houses set on fire from the planes⁹².

The fact that Soviet battleplanes shelled the “villages of Banderovites” from the air was also testified by the pilot Georgy Beregovy in his memoirs⁹³.

Such anti-partisan activity of the Red Army had a negative effect on the morale state of troops, who were forced to fight not with the occupying Germans, but with the local civilian population. General Petro Hryhorenko recalled that his former subordinates from the 8th Rifle Division visiting him in Moscow told him with anger and pain how after the war they burned and destroyed the houses of those suspected of helping the insurgents, how their families, women and children were brought to Siberia, how the population was “thrown out” from villages and farms, how raids were carried out on insurgents⁹⁴.

Conclusions

The dynamics of the Stalinist regime struggle against the Ukrainian insurgent movement indicates the number of chekist-military operations. During the year of hostilities against the UPA (February 1944–February 1945), NKVD conducted 9 508 chekist-military operations, at that 73 333 persons were killed, 73 965 captured alive, and 53 333 surrendered, including those who evaded service in the Red Army (Soviet losses amounted to: killed – 1 708, wounded – 2 076 and 317 missing in action)⁹⁵.

⁹⁰ CSA PAU, fond 1, op. 17, case 1, sheet 137.

⁹¹ Vladyslav Hrynevych, “Viiskove budivnytstvo v Ukraini 1938–1991”, p. 407.

⁹² On the course of fight against the OUN in the western regions of Ukraine from 15–31 October 1944: SARF, fond 9410, op. 2, case 67, sheets 359–365.

⁹³ Heorhyi Berehovi, *Tri vysoty*, Moscow: Voenizdat, 1986, p. 94–96.

⁹⁴ Petro Grygorenko, *V podpole mozho vstretit tolko kryv ...*, New York: Detinets, 1981, p. 292.

⁹⁵ CSA PAU, fond 9401, op. 2, case 94, sheet 346.

On 1 November 1945, the number of killed among the insurgents increased to 98 696, captured – 107 485, those who surrendered and those who evaded military service – 92 219⁹⁶.

During the analysis of Soviet documents on human losses, one can immediately notice the disproportionate ratio between dead insurgents and NKVD members: the former are usually many times more. This can be explained not only by the fact that a well-armed, appropriately prepared and numerically superior force fought against the rebels, but also by the fact that there were many civilians among the dead. This is indirectly evidenced by the fact that there is a discrepancy in the documents between killed and captured insurgents and the number of weapons seized from them – the number of men is always significantly more than weapons. Thus, it turns out that the chekists either attributed “dead souls” or they were civilians who died during punitive actions and were counted as insurgents.

It should be noted that in the confrontation between the Stalinist Empire and UPA, the Red Army along with NKVD played an important role. At the same time, the involvement of regular troops in anti-partisan actions inevitably led to their demoralisation and at the same time to the brutalisation of the methods of conducting hostilities since the troops had to fight against civilian population. Certain analogies come to my mind at that point. The most significant revision of the standard assessments of the German army during the World War II, which radically changed the views of scientists on this issue in the early 1990s, was carried out by American researcher Omer Bartov. The author proved that not only SS troops, but also Wehrmacht soldiers significantly influenced the process of barbarisation of the war in the East and its transformation into genocidal extermination⁹⁷. This is very reminiscent of the situation in Western Ukraine where both NKVD and the Red Army acted against the UPA and the consequences of their brutal activities fit perfectly into the formula of genocidal extermination of the Ukrainian population.

Regarding the latter, we currently have a legal precedent when the European Court of Human Rights (ECtHR) in March 2019 rejected the complaint of the former KGB employee Stanislovas Drelingas, who was found guilty of genocide for participating in the operation for detaining commander of the Lithuanian partisans who fought against the Soviet authorities – Adolfas Ramanauskas *alias* Vanagas. ECtHR agreed with the explanations of the Supreme Court of Lithuania that systematic destruction of Lithuanian partisans was carried out by the Soviet occupiers and this can be considered genocide of the Lithuanian people. After the arrest, Ramanauskas-Vanagas was tortured, the occupation court sentenced him to death and in 1957 he was executed. In total, at least 50 000 people took part in the post-war armed resistance in Lithuania.

⁹⁶ *Ibid.*, case 102, sheet 1.

⁹⁷ See: Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, NY, Oxford: Oxford University Press, 1991.

According to the Minister of Justice of Lithuania Elvinas Jankevičius:

The ECtHR recognised that the applicant was legally convicted of complicity in genocide, which means that the ECtHR simultaneously recognised that the repression of the Soviet Union against the partisans as a significant part of the national group could be considered genocide.⁹⁸

The minister also noted that “the international public opinion has not yet prevailed that Soviet repression, unlike Nazi repression, was equal to genocide. This decision should change the situation”⁹⁹.

Undoubtedly, such an approach should be applied to the Stalinist genocidal repressions in Ukraine. During the second occupation of Western Ukraine, the Red Empire acted here even more brutally than in 1939–1941. In the absence of support from the vast majority of the population, the Soviet government could rely only on a handful of local collaborators and functionaries brought from the East. Actually, this was the main threat from OUN-UPA, which for a long time made it impossible for the Stalinist government to establish itself in the western Ukrainian territories.

Ukraine’s war against Stalin is impressive for its scale, duration, uncompromisingness and sacrifice on the part of the insurgents. In general, Western Ukraine paid a high price for its desire for freedom: from 1944 to 1952, almost half a million people were repressed here (more than 134 000 were arrested, more than 153 000 were killed, and more than 203 000 people were deported for life outside Ukraine)¹⁰⁰. All this destroys the Soviet myths about the locality, sporadicity and limitation of “thuggish actions of bourgeois nationalists”, their isolation from their people. Without mass support from the population such a struggle would be impossible. Several hundred thousand people passed through the ranks of the UPA and hundreds of thousands of their family members were in one way or another involved in this struggle and also became victims of Stalinist repressions. This formed the tragic and heroic historical memory of anti-Stalin struggle, which despite all the efforts of the empire was never destroyed. On the contrary, it turned into a real national symbol, a fertile ground for nurturing Ukrainian idea of independence. And currently, this historical memory helps to beat the same enemy during the Russian–Ukrainian war.

⁹⁸ Lithuania: The ECtHR confirmed the recognition of Soviet crimes as genocide, [online], see: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/03/15/7093998/>

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ Lavrentiy Beria, 1953. *Stenogramma iyul'skoho Plenuma TsK KPSS i druhie dokumenty*, ed. A. Yakovleva, comp. V. Naumov, Yu. Sihachev, Moscow: Mezhdunarodnyi fond “Demokratiya”, 1999, p. 47.

Vladyslav Hryvevyč

Stalino imperijos kova su Ukrainos sukilėlių judėjimu paskutiniajame Antrojo pasaulinio karo etape (1944–1945): Raudonosios armijos vaidmuo

SANTRAUKA

Straipsnyje, remiantis gausybe archyvinių dokumentų, analizuojama karinė priešprieša tarp Stalino imperijos ir Ukrainos sukilėlių judėjimo Vakarų Ukrainoje. Ypatingas dėmesys skiriamas Raudonosios armijos vaidmeniui, kuri, be bendrų su NKVD karinių ir baudžiamųjų operacijų, pati griebėsi kovos prieš sukilėlius karinių operacijų organizavimo, o taip pat aktyviai dalyvavo tokiose akcijose, nukreiptose sunaikinti Ukrainos sukilėlių armiją (UPA) ir Ukrainos nacionalistų organizacijos (OUN) pagrindį, kaip antai vietinių gyventojų trėmimas ir jų perkėlimas nuo fronto linijos, karinės mobilizacijos, represijos prieš USA šeimas ir kt. Autorius daro išvadą, kad Raudonosios imperijos karas prieš Ukrainos nacionalinį išsivadavimo judėjimą į savo negailestingas gimas įtraukė nemažą civilių gyventojų skaičių, dėl ko šis karas tapo barbariškas ir jis tiek savo prigimtimi, tiek pražūtingomis pasekmėmis gali būti laikomas Ukrainos tautos genocidiniu naikinimu.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Antrasis pasaulinis karas, Vakarų Ukraina, Ukrainos sukilėlių armija, UPA, NKVD, genocidas

Владислав Гриневич

Сталінська імперія у боротьбі з українським повстанським рухом на завершальному етапі Другої світової війни (1944–1945 рр.): Роль Червоної армії

РЕЗЮМЕ

У статті на основі широкого масиву архівних документів аналізується військове протистояння між сталінською імперією та українським повстанським рухом у Західній Україні. Особлива увага при цьому приділяється ролі Червоної армії, яка крім спільних з НКВС військово-каральних операцій, сама вдавалася до організації антиповстанських військових заходів, а також брала активну участь у таких спрямованих на нищення Української повстанської армії (УПА) та підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) заходів, як депортації та відселення місцевого населення з прифронтової смуги, військові мобілізації, репресії проти сімей упівців тощо. Автор висновує, що війна Червоної імперії проти українського національно-визвольного руху затягнула на свої безжальні жорна значні маси цивільного населення, що призвело до її варваризації, а сама ця війна яка за своїм характером, так і нищівних наслідків може розглядатися як геноцидне винищення українського народу

КЛЮЧОВІ СЛОВА: друга світова війна, Західна Україна, УПА, Червона армія, НКВС, геноцидне винищення

“De-liberated”, Stigmatised and “Ungrateful”: Practices of Bolshevik “Re-Sovietization” of Ukraine and Ukrainians (1943 – early 1950s)

OLENA STIAZHKINA

Doctor, professor

Department of Ukrainian history
in the second half of the 20th century

(Kyiv, Ukraine)

✉ fotodonetsk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

ABSTRACT. The purpose of this article is to analyse the first steps of “liberation” and restoration of the pre-war status quo for the Bolshevik government in Ukraine. The task is to find out what practices of “liberation” the people experienced under the Soviet occupation; in what way did the Bolsheviks react to the revitalisation of the national idea; how re-Sovietisation became the foundation for the restoration of the Russian imperial order; how Ukraine became a kind of a bridgehead for reinventing the model of Soviet imperialism in its “Russo-centric” posture.

In this text, re-Sovietisation will be considered as the mechanisms and practices (together with the tools) of the Bolshevik government in relation to Ukrainian communities that came out of the war with intentions of public solidarity and the ability to resist, which was dangerous for the Kremlin.

The source base of the work includes archival documents of central authorities, security services, memoirs, statistical data and correspondence. The methodological basis is the concept of agency, which implies the ability to choose options for people’s own life under any circumstances.

Conclusions: right at the first stages of returning to Ukrainian lands, the Bolsheviks resumed the repressive and marauding practices that were widespread before World War II. Through condemnation and repressive policy, a blow was struck on the Ukrainian national revival. Due to broad campaigns against “Ukrainian bourgeois nationalism” and for “gratitude to the Russian people for liberation”, Ukrainians were “pushed aside” both as victims and as heroes of World War II.

KEYWORDS: Re-Sovietisation, marauders, Ukrainian nationalism, repression, Russian imperialism.

Introduction

The expulsion of the Nazis from the territory of Ukraine, which began in 1943 and ended on 28 October 1944, was a difficult yet not ultimate victory for the Ukrainian people. The Nazi occupation was overcome; yet instead, Soviet colonialism expanded and acquired numerous symbolic and political possessions, and claimed the title of "saviour of the world from fascism".

The challenges of restoring and establishing Soviet power on Ukrainian lands related to quite pragmatic difficulties, including catastrophic demographic losses¹, management crises and shortage of personnel, destruction of industrial facilities and housing², and large numbers of homeless children³. On the other hand, the specifics of the re-Sovietisation of the Ukrainian lands took place in a new symbolic framework, where the Second World War, titled the "Great Patriotic War" by the Soviets, marked a new starting point, a kind of the "zero" point in the creation of the USSR as a Soviet empire. Within this framework, the place of Ukrainians as "younger brothers" was marked in a wide symbolic range – from front-line soldiers and partisans dissolved in the "Russian Soviet" people to helpless victims of Nazism and up to uncertain, unstable "nationalists", always ready to betray their saviours.

The term "re-Sovietiation", which is used in the title and body of the text, reflects the author's view of the socio-political processes that took place in Ukraine in the last ten years of Stalin's life. I will consider the Ukrainian lands as those that were subjected to Russian occupation: some of them were occupied in 1918–1920, others in 1939 and then in 1944. These occupations were politically defined as the "establishment of the Soviet system" (or rather forced establishment – O. S). For those lands that came under the power of Moscow in 1918–1920, the occupation acquired prolonged transformational features of colonial policy in the mid-1920s, when the collaboration of a part of the local population turned into a conscious or forced participation in strengthening the Kremlin regime. For the western territories, the scenario of negative transformation of the Soviet model was interrupted in

* Part of this material was printed in the book *Rokada: chotyry narysy z istorii Druhoi svitovoi*, Kyiv: Dukh i Litera, 2021.

¹ In the period from January 1941 to January 1, 1945, the population of the Ukrainian republic decreased from 40 million 967 thousand to 27 million 383 thousand. Data from: *Bezsmertia. Kryha Pamiaty Ukrainy. 1941–1945*, Head of the Editorial Board I. O. Herasymov, deputy heads I. T. Mukovskiyi, P. P. Panchenko, R. H. Vyshnevskiyi, Kyiv, 2000, p. 561.

² Some 16 100 industrial enterprises were destroyed, including 599 heavy and medium engineering plants, 28 metallurgical and 25 coke-chemical plants, 882 mines of the Donetsk coal basin, and hundreds of enterprises in other industries. During the war, 10 main railways, 5.6 thousand railway bridges, 1.8 thousand railway stations and stations were disabled. 33 000 school premises, universities, technical schools, research institutes, 18 000 medical institutions, many theatres, museums and other cultural institutions were destroyed. Data from: *Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainskoi RSR*, in 3 volumes, vol. 3, book 1, Kyiv, 1985, pp. 165–168.

³ From 1941 to May 1943, 190,000 children lost contact with their parents. Data from: I. V. Malovychko, "Podolannia dytiachoi bezprytnosti ta bezdohliadnosti v 1935–1945 rokakh 20 stolittia na terytorii Ukrainy", in: *Porivnialno-analitychne pravo*, no. 3-1, 2013, p. 52.

1941 by no less negative attempts to install Nazi colonialism. In 1944, the prolonged Soviet occupation began for the second time, and later it also acquired the features of colonial policy, supported not just by foreigners sent from the metropolis, but local residents as well. The subjectivity and capacity of those Ukrainians who fought for the independence of Ukraine and those who surrendered (or who knowingly or unknowingly agreed with Moscow's policy under the influence of aggressive or offensive propaganda) was emphasised. This means sharing the responsibility for the historical wounds that were inflicted on Ukrainians as well as by Ukrainians during the restoration of the Soviet regime.

The purpose of this text is to analyse the first steps of "liberation" and the restoration of the pre-war status quo for the Bolshevik government through violence and repression. It includes the suppression of the tendencies of Ukrainians to discover their own destiny, their own strength and their own capacity, and the taming of society, which – according to Catherine Beck – "though with some regional differences, but restored pre-revolutionary values and experienced national revitalisation again"⁴. In this text, re-Sovietisation will be considered as the mechanisms and practices (as well as tools) of the Bolshevik government towards Ukrainian communities that came out of the war with intentions of public solidarity and the ability to resist, which was dangerous for Kremlin. The text will show how Ukraine became a bridgehead, a springboard for reinventing the model of Soviet imperialism in its "Russian-centric" posture.

First steps

Peaceful life in European countries began, mainly, with the legitimisation or delegitimisation – through lynching or trials, and elections – of the apparatus of municipalities and governments⁵. On the territory of Ukraine, it began with the mission of "cleansing" (sometimes aggressive rapid "sanitation") of territories from "enemy" elements, assigned to special structures of the People's Committee of Internal Affairs (Rus. *Народный комиссариат внутренних дел*, NKVD). It is noteworthy that these structures – operational Chekist groups of the NKVD – were first used in 1939 in recently incorporated lands of Western Ukraine. Back in 1939 they were assigned to take the premises of (local) communication institutions, banks and printing houses, for example. In addition, operative Chekist groups were supposed to arrest and take hostages of famous politicians, landowners and government officials, create agent networks, control strategic objects and ensure public order. After all, it was they who became the first occupation structure the residents of Western Ukraine encountered.

⁴ Katrin Bek, "Vidnovlennia stalinskoï systemy v poviennii USSR", in: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2012, no. 4, p. 131.

⁵ Cf. István Deák, Norman M. Naimark, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*, Westview Press, 2015, p. 288.

The use of task forces in the territories from which the Nazis were expelled recently, demonstrated how "native" and "homegrown" the Soviet authorities considered themselves to be in the Ukrainian territories. Entering the cities and villages together with the advanced units of the army, the operational groups received and implemented the powers associated with the formation of the first lists of "traitors" and "helpers" based on "fresh traces", and their arrest (or in their absence – the arrest of the family)⁶.

The first "acts of liberation" the local population faced, were large-scale robberies. Looting in "their own" Ukrainian territories – that is, those that were part of the USSR since 1922 – had very specific scenarios, the perpetrators of which imitated and reflected the pre-war practices of lawlessness. Red Army soldiers robbed the "liberated" Ukrainian population not only because they considered the property of civilian residents as trophies, but also under the guise of raids made on behalf of the NKVD against "suspicious people" or under the pretext of "seizing property". The Soviet state provided patterns of looting through unforgettable slogans and actions such as those regarding "loot what was looted", confiscation of bread and property of the peasants, and "disarmament", etc.

It was these practices of repressive behaviour – common for post-Soviet Ukrainians – imitated by the robbers of the law enforcement agencies that opened the door of any home without any resistance. In the report note addressed to the NKVD Commissar Lavrentyi Beria, a significant number of facts of looting in the city of Kharkiv with similar scenarios were recorded. Thus, on 28 August 1943 "5 military personnel who identified themselves as soldiers of the NKVD entered the apartment of citizen Serhii Hrytsenko, searched and took a pocket watch, a ladies' watch, gold earrings, three gold rings and other valuables"⁷; on 28 August 1943, at the apartment of M. S. Vazhnevich, "two servicemen came in and pretending to be representatives of counter-intelligence forces, conducted a search, took a significant amount of household items as well as valuables, and left after firing several shots"⁸.

"Looting and robberies", wrote the People's Commissar of internal affairs of the Ukrainian SSR Riasnyi in August 1943, "were carried out by Red Army soldiers under the guise of finding trophy property from local residents." On 26 August 1943 two servicemen came to Lukeriia Khmelevska (Kharkiv) and, under the pretext of seizing trophy property, took 680 roubles, money, a coat, watch and passport; on 26 August 1943 a stopwatch, officer's belt and 2 kg of sugar were taken from Nagorna Oleksandra (Kharkiv) by three

⁶ Cf. Yuryi T. Tereshchenko, "Orhanizatsiia vidnovlennia diialnosti orhaniv NKVS na terytorii Ukrainy, zvilnenii vid okupatsii pid chas druhoi svitovoi viiny", in: *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*, 2016, no. 2, pp. 193–197.

⁷ A report about cases of marauding in city of Kharkov and struggle with it, 31 August 1943, in: *Departamental State Archive of Security Service of Ukraine (Haluzevyi Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, hereinafter – DSA SSU)*, fond 16, op. 1, file 540, sheet 32.

⁸ *Ibid.*, sheet 47.

servicemen, two of whom were armed with machine guns, under the same pretext⁹. On 12 September 1943, according to a report to the NKVD, Pelagiia Tkachenko, a resident of the Kryvorizhzhia mine in the Voroshylovhrad region (now Luhansk), "was robbed of her clothing: 4 pairs of women's underwear, 2 pairs of galoshes, 2 pairs of men's underwear, men's boots and other things"¹⁰.

On the Ukrainian lands, from which the Nazis were driven out recently, the Soviet soldiers took everything that had value in their eyes: money, watches, gramophones, flour, alcohol, personal belongings including used ones, cows (which they then ate), fabrics, glasses, blankets, bed linen and dishes, etc.

In addition to hunting for trophy property (which in no case could be considered a trophy on supposedly their own, Soviet, territory) the soldiers performed rapes and murders: "On 28 August 1943 in the village of KhPZ (Kharkiv), soldier Belozarov came to the apartment of Vasyleva and killed her husband Mykhailo Sovetskyi"¹¹; "On 23 September 1943 two military servicemen entered the apartment of the wife of a Red Army soldier Stepanida Kotliar, who lives in the village of Velyka Danylivka, Kharkiv region, and raped her under the threat of being shot"¹²; "on the night of 1 January, 1944, the guard sergeant of the fighter aviation regiment of the 8th Kyiv Guards Division, Andriy Petrovych Polunin, shot a five-year-old girl Valentyna Balaban with a machine gun and seriously wounded her mother, Oleksandra Semenivna Balaban, who lived in Byshiv, Kyiv region."¹³; "On the night of 5 January, 1944, the fighter signalman Mykhailo Prokopovych Sychikov demanded that Pelagiia Zhdan had sex with him, and when she did not agree, Sychikov broke the furniture in the apartment, grabbed a rifle, jumped out of the house and killed Zhdan by a shot through the window, then he hid."¹⁴

In exactly the same scenarios, Soviet soldiers continued to kill and rape in "liberated" Lviv, sometimes getting involved in the summary of the criminal situation in the city: "... in January 1945, military serviceman S. P. Kopiehanov killed Razdolska and took 50,000 rubles of money"¹⁵. Such actions of Soviet servicemen did not stop even after the war: on

⁹ *Ibid.*, sheets 31, 31v.

¹⁰ To People's Commissar of Internal Affairs of the Union of SSR, General Commissar of State Security comrade Beria L. P., in: *DSA SSU*, fond 16, op. 1, file 540, sheet 103.

¹¹ *Ibid.*, sheet 32v.

¹² To a secretary of CC CPU(b) com. Korotchenko. A report. About illegal actions and criminal actions committed by servicemen, in: *DSA SSU*, fond 16, op. 1, file 534, sheet 26–27.

¹³ To a secretary of CC CPU(b) com. Khrushchov. Information about liquidation of robbery-stealing groups in the city of Kyiv. January 18, 1944, in: *DSA SSU*, fond 16, op. 1, file 545, sheet 7.

¹⁴ *Ibid.*, sheet 8.

¹⁵ Letters and appeals of working people and materials to the latter from A to E. January 1945 – December 1945, in: *Central State Archives of Public Associations of Ukraine (Центральний державний архів громадських об'єднань, hereinafter – CSA PAU)*, fond 1, op. 41, file 2, sheet 40.

27 December 1945, Soviet soldiers raped and beat a girl from Drohobych, who went mad after the crime¹⁶. From 26 December 1945 to 5 January 1946, a group of servicemen of the 26th VOS NKO (the name of a military base) robbed, tortured and killed residents of the city and villages in the town of Sambir, Drohobych region: the robbed priest of the Sambir church was injured by thieves in three places and his ribs were broken; in the village of Volia-Baranetska, "red thieves" robbed and killed a resident of the village named Hrytsek and his daughter, and seriously injured his wife; "in the village of Voskovychi they robbed and killed a 65-year-old woman"¹⁷.

On 23 August 1950 (!) in the city of Pryluky, Chernihiv Region, two soldiers of a military unit tried to rob a woman, a worker, A. N. Levchenko, and at the same time they beat her badly on the head¹⁸.

The scale of looting committed on the territory of Ukraine during the entire period of re-Sovietization cannot be accurately assessed. First, the number of those who filed a complaint was much smaller than the number of actual victims. People were afraid to complain, because the stigma of "occupied" (that meant traitors) destroyed trust in them in the eyes of the repressive authorities. Complaints could be afforded only by "socially similar class" such as workers, heads of collective farms, wives of Red Army soldiers and partisans. However, the scale – even with an incomplete picture of the crimes – was so impressive that the reaction to them was the order of the People's Commissar of Defence: "On atrocities, armed robberies, thefts from the civilian population and murders committed by individual servicemen in the front line, and measures against them" dated 30 May 1944. The order provided for the introduction of strict control over the behaviour of servicemen and the consideration of offenders' cases by a military tribunal¹⁹. However, these efforts did little to change the actual situation. Thus, looking at the correspondence of the residents of Ukraine with the front-line soldiers and/or with each other only in December 1945, the Military Censorship of the People's Commissariat for State Security (Rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*, NKGB) of the Ukrainian SSR discovered 926 letters "in which there were reports of cases of banditry and robberies in several regions of the republic"²⁰, performed by the Red Army soldiers.

¹⁶ An official report about revealing correspondence in the mail of notifications about the cases of gangsterism and plundering that have become more frequent, in: *DSA SSU*, fond 16, op. 1, file 0561, sheet 206.

¹⁷ Special information. About facts of gangster display from the side of servicemen in Drohobych oblast. January 25, 1946, in: *DSA SSU*, fond 16, op. 1, file 566, sheets 205, 207.

¹⁸ Special information. About bandit-rowdy displays of servicemen in Lutsk Rayon. August 23, 1950, in: *DSA SSU*, fond 16, op. 1, file 766, sheet 177.

¹⁹ *Russkyi arkhiv. Velykaia Otechestvennaia. Prykazy narodnoho komyssara oborony SSSR. (1943–1945)*, Moscow: Terra, 1997, pp. 290–292.

²⁰ An official report. About revealing in the mail correspondence of notifications about the cases of gangsterism and plundering that have become more frequent, in: *DSA SSU*, fond 16, op. 1, file 0561, sheet 125.

Attempts at punishment

Deprived of its subjectivity, the government of Soviet Ukraine was instructed to return to the "liberated territory" at a meeting of the Central Committee of the Communist party of the Soviet Union CPSU (Bolsheviks) (CC CPSU(b)) that was held at the end of January 1943 in Moscow. In the first "queue", which was supposed to leave for Ukraine on 25 January, according to the regulations of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (CC CPU(b)), the entire body of only one structural unit – the Department of Propaganda and Agitation – went to Ukraine²¹. In the end, it was the combination of the activities of the operational Chekist groups, which were the first to enter the conquered lands with systematic actions of propaganda and agitation, that was the instrument that launched the entire mechanism of re-Sovietisation.

It is also noteworthy that in the first "government cortege" the editorial staff of the newspaper *For Soviet Ukraine* (*За Радянську Україну*), as well as some of the employees of the newspapers *Communist* (*Комуніст*) and *Soviet Ukraine* (*Советская Украина*) were sent to Ukraine. Meanwhile, the Ukrainian headquarters of the partisan movement, with the exception of a few people, remained in Moscow awaiting "special orders"²². The real power over Soviet Ukraine, just like in the 1920s and 1930s, was in the Kremlin.

Liberated from Nazism, the inhabitants of the Ukrainian territories found themselves in a situation when the Soviet government, which previously did nothing to protect or evacuate them, returned – on the one hand, to punish real and imaginary traitors, and on the other hand – to restore "Sovietness" with all its rituals and symbols. Under such circumstances, the thirst for revenge and justice, which marked the moods of all those freed from the occupation of European communities, turned hatred into a civic duty in the Soviet version²³, made it a version of a legal activity and channelled it in a way necessary for the recovery of the Soviet regime. From December 1941 to August 1944, a number of directives and prescriptions of the NKVD and the Prosecutor's Office were adopted: a decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR (19 April 1943); several departmental resolutions and explanations of the Supreme Court and Prosecutor of the USSR; orders of the Council of People's Deputies of the USSR; and a joint circular from the NKGB and the Prosecutor of the USSR, which related to the qualification of various forms of cooperation

²¹ Protocol of the meeting of CC CPU(b). 1. Questions related to the moving of the Government of Ukraine on the territory of Ukraine, in: *The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, hereinafter – CSA HAAU), fond P-2, op. 12, file 0561, sheet 125.

²² *Ibid.*, sheet 2.

²³ Serhii Yekelchuk, *Povsiakdennyi stalinizm. Kyiv i kyiany pislia Velykoi viiny*, Kyiv: Laurus, 2018, p. 20.

of the civilian population with the occupation authorities²⁴. In addition, all these "fundamental" documents regarding the assessment of the behaviour of people under occupation also created certain standards and frameworks of ideas about what could not be done under the occupation, and what qualified as terrible crimes before the Soviet authorities. These documents also created a verbal logic for describing human behaviour: words filled the space through mass media, stories about conversations with investigators, movies and fiction. The synonymous list of "betrayal" (зрада) was replenished with words such as "accomplice" (поплічник), "supporter" (посіпака) and, "assistant" (пособник), etc. When, in the middle of 1944, the Red Army encountered the resistance of the soldiers of the Ukrainian Insurgent Army (Українська повстанська армія, УПА) in Western Ukraine, the vocabulary of "enemies" was enriched with the term "Ukrainian-German nationalists". For example, in November 1944 at the plenum of the Central Committee of the CPU(b), Nikita Khrushchev called the formations of Ukrainian soldiers "gangs" (Рус. банды), "Hitler's henchmen", "German agents", "spypacks of German imperialists" and more, etc.²⁵. As part of the legalisation of hatred, which was formed, including through the main Ukrainian party magazine Bolshevik of Ukraine (Більшовик України), "Ukrainian-German nationalists" were labelled as "the fiercest enemies of the Ukrainian people"²⁶, the strongest curse after "fascist invaders".

During 1943–1945, 45 027²⁷ people were arrested and convicted for "treason to the Homeland" by the NKVD authorities on Ukrainian lands (in total, 93 590²⁸ people for 1943–1953 were labelled as "traitors of the Homeland and their followers"). In relative numbers (the number of arrestees to the total population), it was less than in Belgium (450 000 cases were opened, 60 000 cases were brought to court, for which 49 000 people were sentenced to various degrees of punishment²⁹. In Norway, by the end of the 1940s accord-

²⁴ Cf. Tamara V. Vronska, "Rezhymno-obmezhuvanni zakhody orhaniv na vyzvolenii terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoï viiny ta v pershi povoienni roky", in: *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Zb. nauk. statei*, Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 1997, pp. 125–142; Tamara V. Vronska, "Femida voiennoi doby i tsyvilne naselennia", in: *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Zb. nauk. statei*, Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 1999, pp. 100–119; Tamara V. Vronska: "Fenomen 'posobnystva': do problemy kvalifikatsii spivpratsi tsyvilnoho naselennia z okupantamy u pershyi period Velykoi Vitchyznianoï viiny", in: *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Zb. nauk. statei*, Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2008, pp. 88–97.

²⁵ A report of the first secretary of CC CPU(b) com. Khrushchov on the plenum of CC CP(b)U November 22–24, 1944, in: CSA HAAU, fond 1, op. 1, file 667, sheets 10–13, 23–24.

²⁶ O. Kasysmenko, "Ukrainsko-nimetski natsionalisty – nailiutishi vorohy ukrainskoho narodu", in: *Bilshovyk Ukrainy*, 1944, no. 11, pp. 8–24.

²⁷ V. M. Nikolskyi, *Represyva diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920–1950-kh rr): istoryko-statystychni doslidzhennia*, Donetsk, 2003, pp. 510–511.

²⁸ *Ibid.*, pp. 206–224, 451–452.

²⁹ Pieter Lagrou, „Historical trials: getting the past right – or the future?“, *The Scene of the Mass Crime. History, Film and International Tribunals*. Ed. Delage C. and Goodrich P., London: Routledge, 2013, p. 9–22, [online]: http://www.academia.edu/4497422/_Historical_trials_getting_the_past_right_or_the_future_

ing to István Deák, 92 805 people (4% of the country's population) were tried, 17 000 of which were sent to prisons for various terms of imprisonment. During this period, in the Netherlands with a population of almost 9 million people, 150 000 people were suspected of collaboration, 60 000 were imprisoned by court decision, 152 people were sentenced to death, but only 40 of them were executed³⁰. During the same period, 300 000 citizens of Hungary were punished in one way or another – from imprisonment to the ban on holding positions. In Austria, 130 000 cases of war criminals and collaborators were investigated; 23 000 people went to trial, of which 13 600 people were found guilty³¹.

However, the smaller number of "occupied" Ukrainians punished for collaboration did not in any way attest to the softening of the Soviet repressive system. The smaller number of people punished compared to European countries was caused by purely pragmatic challenges. One of those was the need for a second wave of military mobilisation and replenishment of the Red Army³², and the need to rebuild industry and agriculture, oriented – first of all – to the needs of the army³³. The total repression of the occupied/liberated people was ill-timed in those years. Moreover, the morale and fighting qualities of the troops were such a priority for the Soviet authorities that the state security authorities began advocating for the behaviour of the wives and relatives of soldiers and commanders during the occupation. In December 1943, the instructions of the NKGB of the USSR were sent to the People's Commissars of State Security of the Union and autonomous republics, the heads of the state security departments of the districts and regions, and the heads of the military censorship departments of the fronts. It referred to the need to take preventive actions regarding letters to the active army, which reported on the immoral behaviour of the wives and relatives of soldiers. Such notes were called "provocative" and "aiming at undermining combat capability [of army men]". "In order to stop such methods of anti-Soviet work" it was proposed to confiscate those letters, and to search for and arrest their authors³⁴.

³⁰ István Deák, *op. cit.*, p. 204.

³¹ Tony Judt, "The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe", *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, I. Deák, J. T. Gross and T. Judt (eds.), Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 301.

³² According to Ukrainian researchers, during the second wave of mobilisation from Ukrainian territories, from 2.7–3 million to 4 million people were mobilised to join the ranks of the Red Army. For more details see: Ludmyla Rybchenko, "Radianski viiskovi mobilizatsii na terytorii Ukrainy u 1941–1945 rr.", *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy*, ed. col.: V. A. Smolii (head of the collegium) and others, book 1, Kyiv: Naukova dumka, NAN Ukrainy, 2011, p. 316.

³³ On the eve of the war, the industrial and production personnel of the Ukrainian SSR numbered 2.6 million people, while in 1945 it was only 1.3 million people. For more details see: Volodymyr K. Baran, "Ukraina u pershomu povoiennomu desiatylitti (1946–1955)" (Chapter 29), *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*, in 2 volumes, ed. collegium: V. M. Lytvyn (chief), H. V. Boryak, V. M. Heiets et al., resp. ed. V. A. Smolii, vol. 2, Kyiv: Nika-Tsentr, 2011, p. 367.

³⁴ A letter of NKGB USSR to the peoples' commissars of state security, heads of departments of state security of the regions and oblasts, heads of departments of military censorship, December 12, 1943, in: *DSA SSU*, fond 9, file 18, sheet 41.

This willingness "not to see" any signs of bad/non-Soviet behaviour in the behaviour of the wives and relatives of the soldiers was a completely rational strategy and in no way meant a softening of the regime. Families of the military, according to a number of resolutions, directives and instructions from 1941–1943, remained hostages. In case of betrayal by soldiers and commanders of the homeland (and even in the case of "treasonous thoughts"), switching to the enemy's side, being captured, etc., were subject to arrest and exile³⁵.

Therefore, as potential hostages, who were a significant factor of influence on the behaviour of men mobilised into the army – and as resources of the "labour front", – de-occupied and not repressed en masse people were "more useful" for the Bolshevik authorities. In addition, the stigmatisation of unpunished, not even arrested but still uncertain and suspicious citizens due to their stay in the occupied territories, remained part of the policy of marginalisation of Ukrainians for decades.

On the other hand, hatred, legitimised by the Soviet propaganda and which was supposed to be felt in relation to the "enemies" did not coincide with the understanding of the non-linearity, multifacetedness of human experiences of survival in the occupation. And so people preferred to show hatred rather than actually feel it; it is noteworthy that even the main enemy – the Germans – sometimes did not cause the desired or expected hatred, which could be used as a mobilisation mechanism³⁶. Created and revived systems (spatial, professional, gender, national) of local solidarity, practices of survival together, experience of cooperation with the enemy and systems of passive resistance contributed to communities mostly preferring to keep their own and other people's secrets about "wrong behaviour" in order not to be exposed to repressive actions of the Bolshevik authorities, and sometimes even had the power to resort to defence against "unfairly convicted" colleagues, neighbours and relatives.

Stigmatising of everything Ukrainian

Threats to social solidarity, which is slow and uncertain, nonetheless appeared as a common result of the Nazi/Romanian/Soviet occupation and front-line life for a significant number of people. These were reinforced in Ukrainian territories by the obvious threat to national unity for the Kremlin, the understanding of its own – different from the Russian/international/Soviet – path of survival and victory in the war. The carriers of this under-

³⁵ Tamara Vronska, *Upokroennia strakhom: simeine zaruchnytstvo*, Kyiv: Tempora, 2013, pp. 272–302.

³⁶ Serhii Yekelchuk drew attention to the fact that the party officials were worried about the actions and statements of the people of Kyiv towards the Germans, who were taken through the streets of Kyiv on 16 August 1943. For example, from an apartment on Horvitsi Street, bread and a bundle of shaggy hair were thrown into the column of Germans, comments were heard such as: "Not everyone among them went to murders, abuses and other things out of desire, but according to Hitler's will", "look what they are overgrown, thin, dirty, ragged. They also left wives and children who are waiting for them". Quoted from: Serhii Yekelchuk, *Povsiakdennyi stalinizm...*, p. 32.

standing were not only members of the *Організація українських націоналістів* (OUN) and soldiers of the UPA and ordinary Ukrainians, but also glorified Ukrainian artists who seemed to be completely loyal to the authorities. In the winter of 1944, a reception for the Ukrainian delegation took place in Moscow, at which Stalin severely criticised the Oleksandr Dovzhenko film script *Ukraine on Fire* (*Україна у огні*). The Kremlin leader was most irritated by the fact that “in his scenario, Dovzhenko depicted Ukrainians fighting for liberation of their country but ignored other nations”. In addition, as the outraged leader noted:

Dovzhenko ignored the class nature of the Patriotic war of the Soviet people against the German invaders, “humiliated” Communist Party members, Red Army commanders, portraying them as dry, callous misanthropes, and instead magnified and made the scenario of vacillating people main heroes.³⁷

The lack of images of “Ukrainian bourgeois nationalists” was called a “huge sin” by Dovzhenko. This allowed Stalin to conclude that Dovzhenko himself was “sick of nationalism”³⁸.

The treatment of “Ukrainian nationalism” was one of the main tasks of the re-Sovietization of Ukrainian lands. It took place through various actions, both repressive and “educational” actions, the implementation of which required the restoration of the party-management apparatus. This took place in the Ukrainian SSR in conditions of an acute shortage of personnel and inspections of local communists for their behaviour under the Germans, in particular, “their registration in the bodies of the occupation authorities”. During the total check for collaboration with the enemy this included, as Iryna Sklokina notes, “all party and Komsomol members who remained in the occupied territory, as well as all those who claimed to improve their social status through higher education or holding positions in the management apparatus”³⁹. This was despite the fact that in 1943–1945 and for many post-war years in the reporting documentation of the HR departments of the party committees there was even a special section for: “Who stayed in the occupied territory without special tasks”, where the exact number of such persons who held nomenclature positions was indicated⁴⁰. Considerations of personal cases proceeded at different rates and with varying degrees of “punitive” effectiveness. Renewal of people in the party or Komsomol ranks was, on the one hand, a manifestation of “incorrect kindness”, from the point of view of repres-

³⁷ Operational report of the 4th Department of NKGB of Ukrainian SSR about reception by General Secretary of CC UKP(b) J. Stalin regarding examination of a film script by A. Dovzhenko *Ukraine on Fire*, 6 April 1944, in: DSA SSU, fond 11, file. C-836, vol. 3, sheets 23, 23v.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Iryna Sklokina, “Radianska polityka pamiaty pro kolaboratsiiu periodu natsyystskoi okupatsii yak instrument natsionalnoi polityky pamiaty: rehionalnyi aspekt”, 21-06-2013, [online], in: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabut-i-zertvy-viyny/749-iryna-sklokina-radyanska-polityka-pamyati-pro-kolaboratsiyu-periodu-natsyystskoyi-okupatsiyi-yak-instrument-natsionalnoi-polityky-rehionalnyy-aspekt-chastyna-1>

⁴⁰ V. V. Ivanenko, “Vidrodzhennia derzhavnoho upravlinnia v URSR (1943–1945)”, *Narysy istorii derzhavnoi sluzhby v Ukraini. sluzhby Ukrainy*, editors: S. V. Kulchytskyi (head of author’s group) et al., Kyiv: Nika-Tsentr, 2009, p. 425.

sive bodies. However, on the other hand, this renewal corresponded to the pragmatic task of staffing the liberated territories. At the June 1944 meeting of the secretaries of regional personnel committees under the CC CPU(b), major attention was paid to this issue. In response to the demands of personnel departments of party committees to receive from the Central Committee for nomenclature positions people who did not "taint" themselves by staying in the occupied territory, Khrushchev sharply stated: "...personnel secretaries need to restructure their attitude [...] Remember that we will not give you more people, and you will have to work with the people who remained in the occupied territory"⁴¹. Punishment of "tainted party members" still took place. Thus, according to Oleh Mozokhin, in 1943, 141 253 people were arrested throughout the USSR on various charges, including treason, espionage, sabotage, spreading panic rumours, and participation in anti-Soviet organisations, etc. Of these, representatives of the "apparatus" were 132 or 0.09%⁴²; in 1944, 103,532 people were arrested, of which 82 or 0.08%⁴³ were *apparatchiks*; in 1945, out of 112,348 arrested representatives of the party leadership, there were 73 or 0.065%⁴⁴ punished.

Such a "selective" approach and the small percentage of those in power who were punished, showed that the Bolshevik authorities tried to transfer their own guilt to the Nazis and their accomplices. (This was for the defeats of 1941–1942, for the panicked flight of nomenclature workers and for the failure of the organisation of systemic resistance). The "whitewashing" of communists and the silencing of stories about the unworthy behaviour of Soviet bureaucrats and party members during the occupation, aimed at the symbolic sanctification of the role of the party and Stalin personally in the victory over Nazism. This was in addition to the pragmatic tasks of restoring control and solving economic problems.

The leaders of the Central Committee of the CPU(b) tried to overcome the "disease of nationalism" with the help of flattering glorification of the "great Russian people". In a letter on the occasion of the "liberation of Ukraine" (October 1944), the Ukrainian party leaders conveyed "the whole nation's heartfelt gratitude [...] for the powerful and life-saving help provided to the people of Ukraine in the organising the resistance against the German invaders and the rallying of the people's forces to repel and defeat the enemy"⁴⁵. Letters to Stalin with many thanks to him for the liberation became part of the scripts of numerous rallies held at enterprises and institutions in Ukrainian cities. The most large-

⁴¹ *Ibid.*, p. 426.

⁴² Counted according to: Oleh Mozokhin, "Statistika repressivnoi deiatelnosti orhanov bezopasnosti SSSR. 1943", in: *Proekt "Istoricheskie materialy"*, [online], in: <http://istmat.info/node/294>

⁴³ Counted according to: Oleh Mozokhin, "Statistika repressivnoi deiatelnosti orhanov bezopasnosti SSSR. 1944", in: *Proekt "Istoricheskie materialy"* [online], <http://istmat.info/node/295>

⁴⁴ Counted according to: Oleh Mozokhin, "Statistika repressivnoi deiatelnosti orhanov bezopasnosti SSSR. 1945", in: *Proekt "Istoricheskie materialy"* [online], <http://istmat.info/node/296>

⁴⁵ A letter of the first secretary of CC CPU(b) N. S. Khrushchov to General Secretary of CC CPSU(b) J. Stalin about the celebration of liberation of Ukraine, 13 October 1944, in: *CSA HAAU*, fond 1, op. 23, file 779, sheet 15.

scale action of thanksgiving was the campaign to collect signatures under the collective poem *A Word to Great Stalin from the People of Ukraine* (*Слово Великому Сталіну від українського народу*)⁴⁶. This was written by sixteen of the most famous Ukrainian poets by the order from the Ukrainian Communist Party leaders. As of 11 October 1944, 9 316 973 citizens of Ukraine had signed the letter. Serhii Yekelchuk notes that this signature campaign revealed several features of the restoration of the Stalinist regime, including the government's concern about the loyalty of the masses, belief in the effectiveness of grandiose political rituals and identification of the Soviet government with "Great Stalin". However, the collection of signatures was probably also aimed at ensuring that as many Ukrainians as possible found out and learned the correct formula of how to think and talk about the war. This included how and whom to remember, how to once again appear as a Soviet person and how to see themselves, their role and place of all Ukrainians in the war.

In the first years after the expulsion of the Nazis and in the following period, "gratitude" to Stalin and the Russian people took on forms that openly humiliated Ukrainians. This laid the groundwork for a deliberate reduction (even to the point of denial) of the role of Ukrainians in the victory over Nazism, which continued to be a trend in the imperial rhetoric of the Russian Federation and in the first decades of the 21st century.

The "Little Russian" or rather colonial nature of such glorifications forced the former People's Commissar of Education Oleksandr Shumskyi to write a letter to Stalin from Krasnoyarsk area, where he was in exile, in October 1945. In this letter he emphasised:

Nikita Khrushchev, in his lyrical ecstasy of Little Russia, talked not only about the "seniority" of the Russian nation over the Ukrainian one and about Russians helping the "little Ukrainian brother", but also howled about the gratitude of the Ukrainian people to the Russians, and for what? It turns out, he thanks for the clear mind, stable character and firm influence of the Russian people in human relations. [...] What then is the nation on whose behalf they say this – what is the Ukrainian nation? What is it without a clear mind, without a stable character, without a firm will, a nation of weak-willed, characterless fools who were saved by the intelligent and gentle Russian people – and thanks Russians for it?⁴⁷

Shumskyi was wrong when he tried to personalise Khrushche's guilt. In fact, Khrushchev was only implementing the strategy of the imperial vision of the USSR, which was initiated by the Kremlin in the late 1930s. As Serhii Yekelchuk rightly noted: "if in the twenties the USSR was a state of equal nationalities and unequal classes, then at the end of the thirties it turned into a state of equal classes and unequal nationalities, where the centre was increasingly identified with the Russian nation"⁴⁸. It is worth emphasising that it was

⁴⁶ Serhii Yekelchuk, *Povsiakdennnyi stalinizm...*, pp. 49–50.

⁴⁷ *State archive of Russian Federation* (hereinafter – SARF), fond P. 9401, op. 2, file 138, sheet 258–260 (a copy of the document from the personal archive of Tamara Vronska).

⁴⁸ Serhii Yekelchuk, *Imperia pamiaty. Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorychnii uiavi*, Kyiv: Krytyka, 2008, pp. 19–20.

precisely the imperialist Russian power that manifested itself after the expulsion of the Nazis that Western Ukrainians – insurgents, intellectuals, and ordinary people – were defined and distinguished very clearly. In the Western Ukrainian lands this power was the essence of the Bolshevik euphemisms of the “struggle against bourgeois nationalism”, but also – through efforts to renew the old formula “Moscow is the Third Rome” – it was seen in completely imperialistic practices of the Soviets. Soviet ideologists acted towards the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) not only as Bolsheviks, but also as leaders of the Russian Empire. Communist ideology discredited and banned the very idea of the Church (which actually happened); however, as imperialists, they forcibly orthodoxised these lands, encouraging the reunification of the Greek Catholic Church with the Orthodox.

The scenario of the dissolution of the UGCC in the structure of the Russian Orthodox Church through the so-called reunification began to materialise in the spring of 1945. The UGCC priests H. Kostelnyk, A. Pelvetskyi and M. Melnyk, terrorised by the authorities, expressed their desire to break the union with Rome and join the Russian Orthodox Church in a letter to the Soviet People’s Commissariat of the Ukrainian SSR. On 8–10 March 1946, an initiative group led by Kostelnyk convened a Council in the Church of St George in Lviv, at which 216 delegates and 19 laymen adopted a resolution on the self-dissolution of the UGCC⁴⁹.

Contemporaries gave an accurate assessment of these events in a leaflet that was distributed among the rebels and residents of Western Ukraine:

The imperialist Russian greedy muzzle comes out of the bag already at the very beginning of the action against the Ukrainian Greek Catholic Church. [...] Because all of Stalin’s current policies lead to the fact that the Ukrainians will later be turned into manure for Russian imperialism and drown them once and for all in the Moscow sea. It is precisely the Russian Church that should help him in this.⁵⁰

Oppressions of Ukrainian culture

There was an intense and consistent struggle organised by the Kremlin against “Ukrainian bourgeois nationalism” among entirely Soviet artists, scientists, writers and journalists during 1944–1951⁵¹. In view of this, thoughts about the possibility of Ukrainians and

⁴⁹ Oleh Bazhan, “Osoblyvosti natsionalno-kulturnoho zhyttia v Ukraini v druhii polovyni 1940-kh rokiv”, in: *Naukovi zapysky*, vol. 22, part 1, 2003, pp. 142–143; for more details see: N. Shlikhta, “Ukrainian’ as ‘Non-Orthodox’: How Greek Catholics Were ‘Reunited’ with the Russian Orthodox Church, 1940s–1960s”, in: *State, Religion and Church*, 2015, no. 2, pp. 77–98.

⁵⁰ A postcard of OUN. July 1945, in: *State Archive of Ternopil Region* (hereinafter – SATR), fond П-1, op. 1, file 290, sheets 26, 26v.

⁵¹ “The repressive trend was reflected in a series of resolutions of the Central Committee of the CPSU(b) and their counterparts, adopted by the Central Committee of the CPU(b): “About the magazine *Vitchyzna*”, “About the magazine of satire and humor *Perets*”, “About the repertoire of drama and opera theatres Ukrainian SSR and measures to improve it”, “On the repertoire of self-activity of cultural and educational institutions”, “On distortions and errors in the coverage of the history of Ukrainian literature”, “On political errors and unsatisfactory work of the Institute of the History of Ukraine of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR”, etc. A total of 12 most significant resolutions on ideological issues were adopted in the period from 1946 to 1951”, data from: V. Danylenko, “Borotba z ‘ukrainskym burzhuaznym natsionalizmom””, *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX–XX stolittia: Istorychni narysy*, Kyiv: Naukova dumka, 2002, p. 711.

Ukrainian culture being stronger than the Kremlin allowed in the format of the "younger brother" concept were shared. In one way or another, such thoughts were shared not only by the insurgents who did not want to be "drowned in the Moscow sea", but also by the general public of the Ukrainian intelligentsia. These came out of the war "under the banner of Shevchenko, under the banner of Kulish"⁵², and therefore did not realise or did not take into account changes in the strategic ideological course.

The Soviet authorities proved the "falseness" of these opinions expressed in essays and scientific works through disciplinary and discriminatory practices, rituals of repentance and criticism/self-criticism – "terror by force and grace". There was revision of the Ukrainian dictionary⁵³, Ukrainian history and historical science, literature and films, through symbolic (as in the case of X Dovzhenko, O. Honchar, V. Sosiura, etc.) and physical punishments. As Viktor Danylenko noted:

Kolyma, Mordovia, Komi ASSR, Norilsk, Krasnoyarsk, Karaganda, Far East, Irkutsk, Kemerovo, Astrakhan – this is an incomplete list of cities and places where Ukrainian poets and writers, "bourgeois nationalists" were "re-educated" in prisons and concentration camps.⁵⁴

According to him, 200 Ukrainian writers were repressed during this period; a. As Werner Hahn proved, the Ukrainian intelligentsia became the first victim of *Zhdanovshchyna* (Zhdanov policy). The deputy head of the USSR Agitprop (propaganda department), Pyotr Fedoseyev, arrived in Kyiv to coordinate the first stage of the ideological purge at the end of June 1946 – two months before the publication of the infamous resolution "About the magazines *Zvezda* and *Leningrad*"⁵⁵. Serhii Yekelchuk drew attention to the different emphases that were placed on the exposure of the false policies of the magazines *Zvezda* and *Leningrad* (August 1946) and the organ of the Union of Soviet Writers of Ukraine, the

⁵² In his speech at a conference of Ukrainian writers in August 1946, K. Lytvyn, secretary of the Central Committee for Ideology, noted that "they falsely believed that the Party changed its policy during the war. After all, a lot was written about Alexander Nevsky, Suvorov, Kutuzov, Bohdan Khmelnytskyi in order to rise patriotism in our people, then a number of patriotic appeals to the Ukrainian people were published, in which great attention was paid to highlighting the heroic traditions of our past, a small-format *Kobzar* was published, which were thrown behind the front line, many leaflets in which Shevchenko's work was used for purely propaganda purposes, so, some mistakenly concluded from all this that the liberation of Ukraine was going under the banner of Shevchenko, under the banner of Kulish. Forgive me for being harsh, but that's how it turned out. Comrades decided that all previous criticism can be rejected, because a turn in the party's policy has begun, and the party has conceded. Quoted from: Yuliia Kysla, "Stalinski spektakli viry, abo yak dystsyplinuvaly ukrainskykh pysmennykiv u povienni roky", in: *Ukraina moderna*, 27-11-2019, [online], in: http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances/?fbclid=IwAR3LeXDqPTb2hd_7IgekbWKAPc-NaHtJzGgIBh361Ged3-44IV8Uf30gl2s

⁵³ At the end of 1946, a new Ukrainian spelling, much closer to Russian one, was approved, Ukrainian national phraseology began to disappear from the cultural and ideological sphere. It was gradually replaced by Soviet, All-Union phraseology, see: V. Danylenko, *op. cit.*, p. 710.

⁵⁴ V. Danylenko, *op. cit.*, pp. 722–723.

⁵⁵ Werner G. Hahn, *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946–53*, Ithaca: Cornell University Press, 1982, p. 48; Serhii Yekelchuk, *Imperii pamiaty...*, pp. 115–116.

magazine *Homeland* (Вітчизна) (October 1946)⁵⁶. If in the first case, it was about the inadmissibility of "bowing before the West", then in the second, it was about the need to fight against bourgeois-nationalist ideology⁵⁷.

Ensuring the discursive durability of the emerging imperial Russian concept of history and the place of Ukraine and Ukrainians in it, the Bolshevik government preferred to "erase" from memory, forget and erase from physical life its former and designated enemies. In the post-war doctrine of hatred, there was no place for the "Trotskyists", the "Petlyurites", the "Skoropadchiks", the "Makhnovists", the "Borotbysts", the Bundists, the members of the Ukrainian Liberation Union and the Ukrainian nationalists (various actual or imagined political or public groups). In a symbolic sense, they all disappeared even as the object of devastating criticism. In physical terms, those of them who received a sentence of 10 years of imprisonment and survived in camps and prisons should have been released in 1947–1948. However, this did not happen. The Bolshevik authorities preferred to bury them in prisons and exiles, resorting to an unprecedented punitive action – groundless repeated repressions⁵⁸.

The leaders of the Kremlin hid their fear of a completely modern Europe with the tendency of a growth of national spirit and national capacity, which marked the first post-war years in Europe. They did this by a walling-up in the Gulag and placed in exile the memory of the national revolution and its bearers of the stormy 1920s marked by hope for Ukrainian revival, exposing Ukrainian authors and scientists as bearers of archaism, national relics. Its incarnations were the Gaullist myth of "France and the French who liberated themselves" and powerful national liberation movements⁵⁹, which unfolded in the part of Europe that became the zone of Soviet influence.

So, the first steps in the "liberation" of the Ukrainian territory from the Nazis were, on the one hand, their "sanitation" – finding collaborators (or claiming people were collaborators for just staying in the occupation) and calling them enemies and collaborators. The second step included looting, violence and murders committed by the Red Army on Ukrainian lands, with "sanitation" becoming a logical prologue for the Bolsheviks to resume the practices of political and economic terror. Looting and robberies then determined the answer to the questions "whether the Soviet authorities considered the

⁵⁶ *Kulturne budivmytstvo v Ukrainskii RSR cherven 1941–1950*, collection of documents, Kyiv: 1989, pp. 266–267.

⁵⁷ Serhii Yekelchuk, *Imperia pamiaty...*, pp. 119–120.

⁵⁸ More about the unfolding of the tragedy and its victims see: Tamara Vronska, *Povtomyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948–1953)*, Kyiv: Tempora, 2019.

⁵⁹ *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, edited by Arvydas Anušauskas, Vilnius: Pasauliui apie mus, 2006; Norman M. Naimark, "Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945–53: Issues and Problems", in: *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*, vol. 2, no: Communist Regimes and Parties after the Second World War, 2004, pp. 28–57; Dmtar Tasić. "Violence as Cause and Consequence: Comparisons of Anti-Communist Armed Resistance in Yugoslavia and Bulgaria after the Second World War", in: *CAS (Centre for Advanced Study Sofia) Working Paper Series*, 2018, vol. 10, pp. 3–35.

Ukrainian territories their ownership" and "whether the Red Army men were liberators or occupiers".

When implementing the practice of punishing collaborators, the Soviet authorities proceeded from pragmatic considerations regarding the preservation of personnel for the recovery of the economy, and therefore gradually narrowed the circle of those who had to be punished for "treason to the homeland". In this "solemn forgiveness" of the occupied people, a large-scale symbolic theft took place. The Ukrainian people were removed from the list of the most affected, from the list of the most heroic, and got used to thanking the "Russian people for their liberation".

Having taken the next "liberation" step, the Soviet Bolsheviks dealt a blow to the Ukrainian national revival, which was a tangible consequence of Ukraine's exit from the war and was reflected, first of all, in powerful literary, artistic and film stories. Ukrainian nationalism, marked in the Kremlin's rhetoric as dangerous, and "bourgeois" and "hostile", was curbed at all levels: in culture, in church life, and in the historical narrative where Ukrainian nationalism was reliably tied to "German fascism". The re-Sovietisation of such a group contributed to the "further symbolic codification of Soviet Ukraine as a kind of 'national periphery'"⁶⁰ and forced Ukrainians to 'identify themselves with Soviet modernity and the Russian imperial past.'⁶¹

Olena Stiazhkina

„Išlaisvinti“, pasmerkti ir „nedėkingi“: Ukrainos ir ukrainiečių bolševikinė „resovietizacija“ (1943 m.– 6 deš. pradžia)

SANTRAUKA

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti pirmuosius bolševikų valdžios „išvadavimo“ ir prieškarinio *status quo* atkūrimo žingsnius Ukrainos teritorijoje. Užduotis – išsiaiškinti, kokias „išvadavimo“ praktikas patyrė okupuoti žmonės; kaip bolševikai reagavo į tautinės idėjos atgaivinimą; kaip resovietizacija tapo Rusijos imperinės tvarkos atkūrimo pagrindu; kaip Ukraina tapo placdarmu iš naujo išrasti sovietinio imperializmo modelį, „orientuotą į Rusiją“.

Šiame straipsnyje resovietizacija traktuojama kaip bolševikų valdžios mechanizmai ir praktikos (bei įrankiai) ukrainiečių bendruomenių, kurios po karo turėjo Kremliui pavojingų intencijų – visuomenės solidarumo ir gebėjimo pasipriešinti – atžvilgiu.

Darbo šaltiniai – centrinių valdžios institucijų, saugumo tarnybų archyviniai dokumentai, atsiminimai, statistikos dokumentai, korespondencija. Metodologinis pagrindas yra agentūros samprata, kuri reiškia galimybę bet kokiomis aplinkybėmis pasirinkti savo gyvenimo variantus.

Išvados. Jau pirmaisiais grįžimo į Ukrainos žemes etapais bolševikai atnaujino represijas ir plėšikavimą, kas buvo plačiai taikoma iki Antrojo pasaulinio karo. Persekiojimu ir represijomis buvo smogta Ukrainos nacionaliniam atgimimui. Vykdamas plačias kampanijas prieš Ukrainos buržuazinį nacionalizmą ir už „dėkingumą rusams už išvadavimą“, ukrainiečiai buvo užmaršinami ir kaip Antrojo pasaulinio karo aukos, ir kaip didvyriai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: resovietizacija, marodieriai, ukrainiečių nacionalizmas, represijos, Rusijos imperializmas.

Олена Стяжкіна

«Визволені», заставрані й «невдячні»: практики більшовицької «рерадянiзацiї» України та українців (1943 – поч. 1950-х рр.)

РЕЗЮМЕ

Мета цієї статті – аналіз перших кроків «визволення» та відновлення довоєнного status quo для більшовицької влади на території України. Завдання – з'ясувати, які практики «звільнення» відчували на собі окуповані люди, в який спосіб більшовики зреагували на пожеввлення національної ідеї; як рерадянiзацiя ставала фундаментом для відновлення російського імперського порядку; як Україні стала плацдармом для перевинайдення моделі радянського імперіалізму у його «рускоцентрованій» поставі.

У цьому тексті рерадянiзацiя розглядатиметься як механізми й практики (сукупно з інструментарієм) більшовицької влади щодо українських спільнот, які вийшли з війни із небезпечними для Кремля інтенціями громадської солідарності та здатності чинити опір.

Джерельна база роботи включає архівні документи центральних органів влади, служби безпеки, мемуари, статистику, листування. Методологічним підґрунтям є концепція агентності, яка передбачає здатність людей за будь-яких обставин обирати варіанти власних практик життя.

Висновки: вже на перших етапах повернення на українські землі більшовики відновили репресивні та мародерські практики, що були широко застосованими ними до Другої світової війни. Через цькування та репресії було завдано удару по українському національному відродженню. Завдяки широким кампаніям проти українського буржуазного націоналізму та за «вдячність руському народу за визволення», українців почали символічно «відтискати» і як жертв, і як героїв Другої Світової.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Рерадянiзацiя, мародери, український націоналізм, репресії, російський імперіалізм.

Anti-Regime Movement in the Second Half of the 20th Century in Soviet Ukraine: Essence, Scale, Forms and Methods of Resistance

OLEH BAZHAN

Doctor, Candidate of Historical Sciences

National Academy of Sciences of Ukraine,

Institute of History of Ukraine,

Department of History of State Terror of the Soviet Era

Senior Research Fellow

(Kyiv, Ukraine)

✉ bazhanclio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

ABSTRACT. The article highlights the general trends and features of the formation of the opposition movement in Ukraine from the late 1950s through the 1980s, and examines the forms and methods of the protest movement as well as the specifics of the information and communication activities of Ukrainian dissidents. The study focuses on the mechanism of political repression, the use of criminal legislation in the Ukrainian SSR to punish dissent, and the approximate number of citizens of the republic who were repressed for “anti-Soviet propaganda and activities” from the 1950s through the 1980s.

KEYWORDS: dissidence, samizdat, political repression, KGB of the Ukrainian SSR.

Until recently, the activities of opposition currents and movements from the late 1950s through the 1980s had little chance of receiving proper coverage. "Dissidence" should be understood as a set of philosophical, economic, political, religious and cultural currents that are completely or partially opposed to official doctrines in all spheres of the material and spiritual life of society. A "dissident" can be considered a person whose views, beliefs and actions completely or partially disagree with the dogmas of the ruling ideology, the actual practice of the totalitarian regime. The dissident movement of the second half of the 1950s-1980s in Ukraine must be considered as the newest form of manifestation of the Ukrainian national liberation movement directed against the ruling Soviet totalitarian regime. The dispersion of archival materials, departmental approaches to their processing, and contradictions in the testimonies of the participants of those events did not allow for objective and balanced scientific generalisations about the typology, features and scale of the dissident movement in the Ukrainian SSR.

After its entry into force, the Law of Ukraine "On Access to Archives of Repressive Bodies of the Communist Totalitarian Regime of 1917–1991" (2015) provided the opportunity to fully explore the documents of the former Soviet special services. These documents make it possible to get a complete picture of the little-known pages of the socio-political life of Ukraine from the late 1950s through the 1980s, to comprehensively characterise the confrontation between official government structures and the opposition forces in the political, economic and spiritual spheres, and to more clearly trace the repressive policy of the party-state leadership of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and Ukrainian SSR aimed at suppressing dissent.

The socio-political context of the formation of protest sentiments in the Ukrainian SSR

The period of Khrushchev's Thaw affected all spheres of socio-political and cultural life in the Ukrainian SSR. The growth of national consciousness and the fostering of political culture were significantly facilitated by positive changes in the spiritual sphere, brought about by the policy of the new leadership of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) to liberalise domestic politics. The shift from Stalinism led to a decrease in total control over all spheres of life, a weakening of censorship, an end to campaigns against nationalism, an expansion of the framework for creative and scientific activity, and an increase in the number of new research centres, public organisations and artistic unions. Under the conditions of the Khrushchev Thaw, almost for the first time ever in Ukraine during the Soviet period, the issue of the need to ensure human rights as a necessary condition for further social development was outlined, albeit in a declarative manner. In accordance with the 4 March 1963 resolution of the Secretariat of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (CC CPU), the Universal Declaration of Human Rights was published in Ukrainian.

The process of de-Stalinisation of Soviet society enshrined in the decisions of the 20th and 22nd Congresses of the CPSU, as well as the related partial dismantling of the powerful punitive system, mass rehabilitation of victims of political repression, and revitalisation of spiritual life, qualitatively changed the social situation in the USSR and Ukraine in particular, contributing to the formation and spread of the ideology of dissidence. Broad segments of the population of the Ukrainian SSR joined the process of deep rethinking of the past. From archival documents, it is evident that the criticism of Joseph Stalin's personality cult at government-organised meetings in factories, plants and unions of professional artistic workers went beyond the limits defined by the CPSU leadership in the large-scale ideological campaign. During discussions of Nikita Khrushchev's anti-Stalinist report, there were cases when speakers resorted to outright criticism of the Soviet totalitarian system. As journalist Viacheslav Chornovil recalled: "The real turning point for me was the 20th Congress and the debunking of the personality cult. This was clearly the last blow, after which I began to radically reconsider my views and everything I had been taught. That's when I probably became a dissident..."¹

The noticeable changes towards the liberalisation of the Soviet model of totalitarianism led to the emergence of a new literary-artistic and socio-political current among the Ukrainian intelligentsia – the Sixtiers. The initial period of the Sixties (late 1950s – early 1960s) was characterised by the search for "truth and honesty", "personal individuality" and new forms of creativity, as well as a review of moral and ethical values in life and literature. A symbol of artistic open-mindedness, spiritual democratism, ethical maximalism, non-conformism, urge to experiment at the beginning. In the 1960s, the work of poets and writers Mykola Vinhranovskiy, Yevhen Hutsalo, Ivan Drach, Lina Kostenko, Vasyl Symonenko, and Valerii Shevchuk was marked; literary critics Ivan Dziuba, Ivan Svitlychnyi, Yevhen Sverstiuk; artists and graphic designers Alla Horska, Panas Zalivakha, Viktor Zaretskyi; composers Lesia Dychko, Valentyna Sylvestrova, Mykhailo Skoryk; film directors, actors, and theater actors Yurii Illenko, Ivan Mykolaichuk, Leonid Osyka, Lesia Taniuk, Serhii Paradzhanov, and others.

The desire of a generation of young artists to get rid of the totalitarian dictate in the creative process eventually grew into unregulated cultural and educational events (informal literary readings, art exhibitions, evenings in memory of repressed artists, preservation of historical heritage, petitions to protect Ukrainian language, etc.) as well as the emergence of unofficial associations such as artistic youth clubs in Kyiv, Lviv, and Pridniprovsk in the Dnipropetrovsk region.

The artistic work of the Sixtiers sparked numerous discussions on the pages of the Ukrainian Soviet press and internal literary-artistic debates within creative associations.

¹ *Vek XX i mir*, 1991, issue 12, p. 27.

Expressing support for the creative youth in the “substance and courage of judgments”, experimental searches, representatives of the literary and artistic establishment of the Writers’ Union, the Artists’ Union, and the Composers’ Union subjected the new generation to soft and cautious criticism for their apolitical nature, fascination with modernist theories, and orientation towards the artistic heritage of Western culture. Nikita Khrushchev’s tongue-lashing of an art exhibition in Manezh on 2 December 1962, the tone of the meetings of the leadership of the CPSU with the artistic intelligentsia on 17 December 1962, and 2–8 March 1963 in Moscow became a signal for the deployment of a large-scale struggle against formalism and “pseudo-innovation” in the literary and artistic circles in Ukraine. In place of purely professional literary and artistic discussions about the non-conformist pursuits of the young generation of artists, which caused an extraordinary resonance in the Ukrainian intellectual environment, there came personalised “principled party criticism and ideological and educational work of grassroots party organisations.” The Republic-level meeting with the artistic intelligentsia on 8–9 April 1963 with the participation of the secretary of the CC CPU Andrii Skaba, resolutions of the CC CPU “On the work of artistic unions to educate young writers and artists” (December 1971), “On literary and artistic criticism” (21 January 1972), “On Work with Artistic Youth” (21 October 1976) were imbued with a negative characterisation of dissent in art and literature and aimed to “improve the atmosphere” in artistic unions.

Mass ideological pressure from governing structures, the facts of persecution of various youth organisations, their closure, and the use of punitive measures against the Sixtiers activists became a certain stimulus for the formation of opposition sentiments among the Ukrainian intelligentsia and other strata of the population, as they vividly demonstrated the attitude of the ruling regime towards the process of national revival and revealed its inhumane nature.

The economic and social reforms of Nikita Khrushchev, which had a cosmetic nature and did not touch the foundation of the totalitarian system, generated protest sentiments even among individuals loyal to the Marxist-Leninist ideology. The task of fighting for deepening and further development of the process of de-Stalinisation of Soviet society, affirmation of the “purity” of Marxist-Leninist ideology were set by illegal organisations that operated on the territory of Ukraine in the early 1960s: “Democratic Union of Socialists” (Odesa Region), “Leninist Communist Party of the Soviet Union” (Kharkiv), “Party of Struggle for the Implementation of Lenin’s Ideas” (Luhansk) and others.

The inconsistency and limitations of the de-Stalinisation process in the USSR in general and in Ukraine in particular, determined a new stage of the struggle against any what manifestations of dissent. Adjusting the state’s political doctrine, the new leader of the country did not intend to deviate from the tried-and-true method of ruling through terror and coercion. In his pursuit to retain complete authority and uphold the ideological foun-

dation of the Soviet political system, Khrushchev sometimes resorted to terrorist methods. However, terror as a policy of intimidation and suppression of political opponents by violent means in Khrushchev's Thaw took on more liberalised forms and was applied more selectively and individually. Relapses of terror were manifested throughout the entire "Khrushchev decade", and could be traced in both the domestic and foreign policies of the Soviet state. Revision of established values, critical analysis of the past, rehabilitation of victims of political terror in the process of de-Stalinisation did not at all mean that a group of high-ranking officials and leaders of the Communist Party changed their attitude to dissent as a social political phenomenon in the life of Soviet society. The ruling elite, led by Khrushchev, just like Stalin, considered various manifestations of opposition as a mortal threat to the ruling regime.

Within a few months after the 20th Congress of the CPSU, the leadership of the USSR made decisions that not only blocked the path to the pluralism of thoughts and views but also directed party organisations and power structures to suppress all kinds of opposition sentiments among different segments of the population. Discussion of the letter of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CC CPSU) from 19 December 1956 "About strengthening the political work of party organisations among the masses and stopping the raids of anti-Soviet hostile elements" in the lower party cells resulted in a loud ideological campaign, during which positive achievements, attained in the process of de-Stalinisation of the country, were reduced to nothing, and real attempts to revive the theory and practice of Stalinism were made. The instability and incompleteness of democratic transformations have led to a sharp turn towards neo-Stalinism in the country.

The fluctuating political course was first experienced by the intelligentsia, who, after a short-lived "buzz", were once again squeezed into ideological clamps. It is no coincidence that numerous representatives of the scientific and artistic intelligentsia in the mid-1960s took a firm nonconformist stance on the regime and formed the core of various underground organisations and groups. Disappointment in the politics of the authorities was observed among workers and peasants, whose dissatisfaction was intensified by the difficult economic situation in the country, and the obvious miscalculations of the leadership of the CPSU in the social and economic spheres. Even cosmetic attempts to reform the political system were perceived by the party nomenclature and the administrative apparatus as a threat to their own existence, and they began to prepare a conspiracy against Khrushchev. Moreover, the failure of social and economic reforms had a negative impact on the authority of Khrushchev and sparked dissatisfaction among the broader segments of society. The denouement came in October 1964. Khrushchev was removed from the position of the head of state by the decision of the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CC CPSU). The replacement of Khrushchev, amidst public discontent, brought about a period of relative stability, albeit of short duration. The

head of the KGB under the Council of Ministers of the USSR Vladimir Semychastnyi informed the Presidium of the Central Committee of the CPSU that in 1965, compared to 1964, the number of people who were engaged in the production of critical materials about the socio-economic life in the USSR decreased by more than 2 times².

Certain hopes for the improvement of citizens' well-being were inspired by the economic reform of 1965 in the USSR, which was aimed at overcoming the inherent features of the Soviet economic model (inefficient use of production funds, disproportions in the development of economic sectors, low efficiency of agriculture, etc.). In the second half of the 1960s, the measures aimed at strengthening the economic stimulation and increasing the material interest of labour groups, in the development of the material and social base of the village led to tangible positive results. However, the economic transformations carried out within the framework of the administration-by-fiat system in the early 1970s began to decline. In the late 1960s, there was a new surge of dissatisfaction among the population, associated with the housing issue, shortages of food products, industrial goods, and the violation of principles of material work incentives. As a result of serious shortcomings in the organisation of the production process, the inattentive attitude of the managers of enterprises to the requests and needs of factory workers, only in the period of January–October 1967 in the republic there were 8 cases of refusal to work, in which 435 people participated³. While in the 1960s through the first half of the 1970s it was mainly about separate cases of collective refusals to work, then at the end of the 1970s the higher party leadership of the Ukrainian SSR was very concerned about the intensification of the strike movement in the USSR, which was emphasised at a meeting of the Politbureau of the Central Committee of the CPSU on 31 July 1979, when considering the issue "On strikes in the labour collectives of a number of regions of the country".⁴

Amid the strike movement of the 1960–70s in Ukraine, a number of illegal organisations and groups emerged, with their main goal being the struggle for the improvement of the welfare of urban and rural workers. Among them Herald of Ukraine's Freedom (*Вісник свободи України*) (1963, city of Kherson), Underground Centre "Freedom" (*Підпільний центр „Свобода“*) (1962, city Kostiantynivka, Donetsk region), Party of National Communists (*Партія народних комуністів*) (1968, city of Donetsk-Leningrad). The miscalculations in the field of socio-economic policy of the ruling regime, the dissatisfaction with

² *Russian State Archive of Contemporary History* (hereinafter – RSACH), fond 89, op. 6, case 30, sheet 2.

³ Transcript of the meeting of CC CPU of the first secretaries of the party obkoms, heads of oblast executive committee, heads of republican ministries and departments, responsible workers of CC CPU and the Council of the Ministers of Ukrainian SSR, editors of republican newspapers regarding the question of industry and agriculture, science and culture work, 10-20-1967, in: *Central State Archives of Public Associations and Ukrainica* (hereinafter – CSA PAU), fond 1, op. 31, case 3106, sheet 55.

⁴ RSACH, fond 89, op. 9, case 1, sheet 1.

the material situation of various social groups, primarily workers and peasants, became the basis for strengthening protest sentiments among the republic's inhabitants, an essential factor for the formation of the ideology of dissidence in the Ukrainian SSR.

The growing social tension and protest potential in the Ukrainian society drew the attention by the First Secretary of the CC CPU, Petro Shelest, who in his diary entry from January 9, 1972, wrote:

In the republic in 1971, over 100 cases of distribution of leaflets with hostile content were recorded. 1 000 anonymous letters of an anti-Soviet, slanderous, and threatening nature were sent to Soviet and party bodies... We searched for anonymous letters and explanatory leaflets, but what will it do? After all, this is not the main thing. 80 people who made and distributed leaflets, 221 authors of anonymous letters were found, and 24 people were arrested and brought to criminal responsibility. And in general, a very difficult situation.⁵

No less important factor that influenced the activation of the resistance movement in the Ukrainian SSR in the 1960–80s was the implementation of the national policy of the CPSU, which became more chauvinistic year by year. After the adoption of the Program by the 22nd Congress of the CPSU (1961), which proclaimed the course of gradual and unyielding eradication of national differences in the USSR, hiding under the guise of slogans of “socialist internationalism”, the higher political leadership of the country began to implement a policy of russification in practice. Implementation by the governing structures of legislative norms and specific measures aimed at artificially narrowing the sphere of application of the Ukrainian language and linguistic-cultural assimilation of the Ukrainian ethnos has caused the rejection and resistance of the nationally conscious part of the republic's population.

Russification trends in the educational and publishing spheres have strengthened the public movement in defence of historical and spiritual values of the Ukrainian people. On the increase of radical sentiments in society in connection with the entry into force of the “Law on Strengthening the Connection of School with Life and Further Development of the System of Public Education in the Ukrainian SSR” (1959), analytical reports of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR of that period testify. In one of the information letters addressed to the top political leadership of Ukraine, the head of the KGB, Vitalij Nikitchenko, reported:

If earlier certain representatives of the intelligentsia saw in various cases a contemptuous attitude towards the development of the Ukrainian language, they attributed this to the wrong actions of local institutions, which, in their opinion, by inertia continued to lead the “line of unification of nations and languages” characteristic of the period of the cult of personality, then after the adoption of the “School Law” they began to evaluate it as an official approval of “Stalin's course of russification”... Such attitudes began to be reflected in works

⁵ Petro Shelest, *Spravzhnii sud poperedu*, Kyiv: ADEF-Ukraine 2011, pp. 555–556.

distributed in manuscripts, where in the form of an allegory or openly speaking about the upplanting of the Ukrainian language and calling for its protection.⁶

In addition, during 1961–1964, the KGB authorities in the Ukrainian SSR exposed and prevented groups of young people and intellectuals from Kyiv, Dnipropetrovsk, Lviv, and Ivano-Frankivsk, the basis for their emergence was doubts about the correctness of the national policy of the Communist Party of the Soviet Union in Ukraine, and in practice, asserting the idea of the need to counter the ongoing russification of Ukraine among their environment.

The domestic intelligentsia associated the hope for changes for the better in the language policy in the Ukrainian SSR with the removal of Khrushchev from the political stardom. After the October Plenum (1964) of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, a significant part of it sought to raise the issue of the development of the Ukrainian language for discussion by party organisations and sought to abolish the 9th paragraph of the Law “On strengthening the connection of schools with life and the further development of the system of public education in the Ukrainian SSR”. According to the Soviet security agencies, at the end of October 1964, members of the Writers’ Union of Ukraine planned to send a series of open letters to the Central Committee of the CPSU with the aim of drawing the Kremlin’s attention to “the existing deviations of Lenin’s national policy in Ukraine”.⁷

In artistic circles and student lecture halls, discussions on the national question in Ukraine regained relevance, and interest in studying the policy of nativisation (*коренізація*) in the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s grew. The growth of resistance to denationalisation from the intelligentsia and students prompted the party leadership in 1965 to make a few timid steps towards the promotion of the Ukrainian language in higher education institutions. In particular, speaking at a conference of rectors and secretaries of party organisations of higher educational institutions in July 1965, the Secretary for Ideology of the CC CPU, Andriy Skaba, gave instructions on the transition to teaching in the universities of the republic in the national language within a three-month period. Similar decisions were adopted by some state administration bodies.

However, the outlined plans were not implemented in practice. Moreover, following the instructions of the central leadership, a wave of political arrests swept through various parts of Ukraine at the end of August and the beginning of September 1965. The use of power instruments by the party leadership only intensified the process of politicizing the movement for the revival of the national language in the second half of 1960s through to 1980s.

⁶ Information reports and special reports of the state security organs to the party and soviet organs, 04-02-1965 – 06-12-1965, in: *Departmental State Archive of Security Service of Ukraine (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukraini, hereinafter: DSA SSU)*, fond 16, op. 1, file 928, sheets 264–276.

⁷ *Ibid.*, sheets 140–146, 264–276.

Disappointment in the internal and external policy of the CPSU, significant failures by the Soviet leadership of the country in the socio-economic sphere, serious violations of constitutional norms regarding freedom of conscience and religion, processes of re-Stalinisation, serious violations of constitutional norms regarding freedom of conscience and religion, the ban on freedom of creativity provided a powerful impetus to development dissidents and laid the foundation for the further development of the dissident movement in the Ukrainian SSR.

Manifestations and typology of the Resistance Movement

The growth of opposition sentiment among various strata of the population has largely contributed to the formation and strengthening of real forces capable of resisting the totalitarian regime. The latter mostly grouped around the nationally-conscious Ukrainian intelligentsia, which, due to its inherent social functions, acted as the guardian of the national gene pool and cultural traditions. Defending national forms of life of the Ukrainian people combined various forms of public protest: from intellectual resistance expressed in writing and disseminating original journalistic, prose, and poetic works through *samizdat*, which decisively exposed serious deformations of Soviet society were strongly condemned, to the creation of organisational structures for fighting against the existing state and social order.

In the first half of the 1960s, there were noticeable trends related to the preparation of summarizing works on the ancient and modern history of Ukraine, and the ways of implementing national policy in the USSR. Characteristic in this regard was the work of the well-known critic and literary scholar among the Ukrainian intelligentsia, member of the Union of Writers of Ukraine Ivan Dziuba *Internationalism or russification? (Інтернаціоналізм чи русифікація?)*. The author, relying on the works of Karl Marks, Friedrich Engels, Vladimir Lenin, documents of the Communist Party from the 1920s through the 1930s, open statistical materials, testimonies of the periodic press, tried to prove that the reasons for all the troubles experienced by Ukraine in the chauvinistic revision of Lenin's great-power national policy are due to this revision and the only recipe for salvation is a return to it. Ivan Dziuba considered it appropriate to acquaint the senior officials of the with the results of his research. In December 1965, the work *Internationalism or russification?* with an accompanying letter was sent to the first secretary of the CC CPU Shelest. The reaction from the party's council of the republic was the implementation of specially designed measures aimed at discrediting both the work itself and its author.

Despite the party's condemnation, the treatise by Dzyuba was illegally distributed in Ukraine and beyond its borders. By attempting to at least partially comprehend the historical paths of Ukraine's development, Dzyuba urged a significant number of people to search for possible ways out of the difficult situation in which the Ukrainian nation found

itself as a result of Russian imperialist policy. To the cohort of intellectuals who engaged in reflections on the nature of Soviet society belonged publicist and literary critic Yuriy Badzio. His work on the historical-philosophical writings in 1972–1979 with the symbolic title *The Right to Live* (*Право жити*), is dedicated to justifying the right of every nation to live a full-fledged political, economic, and spiritual life, and to occupy its unique place in the territories of world civilisation. One of the central issues in the work is the critique of the flawed theory of “fusion of nations”, which, according to the author, is nothing more than a means of assimilation of all nations and nationalities that were part of the USSR.

Dedication to comprehension of the past of Ukraine is the work of a dentist from the city of Chervonograd of Lviv region Stepan Khmara’s *Ethnocide of Ukrainians in the USSR* (*Етноцид українців у СРСР*), written in 1974 under the pseudonym Maksym Sahaidak. Along with other materials from the *Ukrainian Herald* No 7-8, it was taken abroad and published by the “Smoloskyp” publishing house. In his work, Khmara depicted a terrible picture in which the Ukrainian people were under the rule of a totalitarian regime. Bloody civil war, ominous famines, violent collectivisation, mass deportations, and unjustified repressions, the author asserted, inflicted irreparable damage to the gene pool of the Ukrainian nation, and the policy of russification pushed the Ukrainian people to the brink of spiritual impoverishment.

In 1966, an employee of the Republican newspaper *Reader’s Friend* (*Друг читача*) Viacheslav Chornovil prepared a journalistic work *Justice or Relapses of Terror? (Правосуддя чи рецидиви терору?)*, in which he tried to reveal the sinister mechanism of political repressions of the second half of the 1960s, to show the immorality of law enforcement agencies focused only on execution social order, to tell the general public about the fate of representatives of the creative intelligentsia, who ended up in prisons and camps for their views⁸. Soon, in 1968, his second book *Trouble out of Intelligence* (*Лихо з розуму*) was published in France⁹, in which he clearly proved that the Soviet power structures are by no means persecuting a handful of “renegades”, but those who can rightfully be classified as the Ukrainian elite.

The uncensored journalism of literary critic Yevhen Sverstiuk was characterised by a wide range and versatility, and was well-known among the creative intellectual elite in the late 1960s and early 1970s. The leading theme of the essays and pamphlets *Cathedral under Construction* (*Собор у руйнуванні*), *On the Occasion of the Pogruzhal’sky Trial (З приводу процесу над Погружалськи)*, *Ivan Kotliarevsky Laughs* (*Іван Котляревський сміється*), and *On Mother’s Day* (*На мамине свято*) by Sverstiuk became the issue of historical amnesia among the Ukrainian people, resulting in the eradication of entire layers of national

⁸ Criminal case charging Chornovil Viacheslav Maksymovych with the art. 62, vol. 1, CC [Criminal Code] of Ukrainian SSR, in: DSA SSU, file P-23335, vol. 2, sheets 214–216; vol. 3, sheet 23.

⁹ Viacheslav Chornovil, *Lykha z rozumu*, Paris: Persha ukrainska drukarnia u Frantsii, 1968, p. 338.

culture, the distorted portrayal of the brightest moments in Ukraine's history, the activities of its political and state figures, and the cultivation of spiritual emptiness and lack of culture.

This topic was close to the talented Ukrainian journalist Valerii Marchenko, whose personal fate was determined by the three articles he wrote in 1972: "Behind the Screen of Ideology" (*За параваном ідейності*), "Some Terrible Burden" (*Страшний якийсь тягар*), and "Kyiv Dialogue" (*Київський діалог*), which were qualified by the KGB as anti-Soviet and slanderous documents¹⁰. In his works, the dissident Marchenko posed rhetorical questions: Why is the Ukrainian language declining? Why are the Ukrainian people being misrepresented in such a disgraceful manner? Why is bland, overtly opportunistic literature promoted by high-ranking party officials, deceiving present and future generations?

The uncensored journalism of Yevheniya Kuznetsova, Mykhailo Masiutka, Leonid Plushch, Ivan Sokulskyi, Oleksii Tykhyi, Sviatoslav Karavanskyi, and Vasyl Stus sparked interest in the literary and artistic community and triggered discussions "behind the scenes".

The next wave of Soviet party criticism of Ukrainian spiritual and mental identity caused intellectual resistance in the form of poetry, which due to its ideological orientation could not only not be published in Ukraine because it was classified as "anti-Soviet documents", but also became the basis for the fabrication of criminal cases by the ruling regime. The poetic works of Vasyl Stus, Vasyl Barladian, Ihor and Iryna Kalynets, Iryna Senyk, Yaroslav Lesiv, Taras Melnychuk, Borys Kovhar, Mykola Kholodny, Stepan Sapeliak, and Mykola Horbal reached readers through various channels, contributing to the affirmation of Ukrainian national consciousness.

Intellectual resistance to the Soviet regime was manifested in the covert production and dissemination of statements, petitions, critical letters, and appeals addressed to the highest political leadership of the USSR and the Ukrainian SSR, as well as numerous international organisations. Addressed to a specific recipient, responses became the heritage of the Ukrainian and global community, conveying information about the state of affairs in the republic, serious deviations in the sphere of national-cultural policy, and publicizing facts of persecution of dissenters. Despite ideological and legal pressure, and the monopoly on truth from the party-state structures, the Ukrainian intelligentsia made real attempts to give an objective assessment of political, economic, and cultural processes in Ukraine.

In conditions of strict state surveillance over the press and mass media, there could be no question of publishing any uncensored literature, protest letters or dissident ideas. The *samizdat* (self-publishing, from Russian *сам издательство*, Ukr. *samyvdav*), an uncontrolled means of disseminating objective information about Ukraine, remained

¹⁰ Valerii Marchenko, *Lysty do materi z nevoli*, Kyiv, 1994, pp. 30–40.

the only means of their distribution in the 1960s through 1980s. According to Ukrainian philosopher and political prisoner Vasyl Lisovyi, “the creation and distribution of *samizdat* literature became the main method of activity of the dissident movement”.¹¹ *Samizdat* flourished in the mid-1960s and early 1970s. Here is how Ukrainian human rights activist Ivan Svitlychnyi explained this phenomenon:

The interest in anti-Soviet literature arose... when Khrushchev’s adventurism began to manifest itself noticeably in politics, when words began to diverge from deeds, when endless reforms did not bring the promised benefits, in short, when in many cases, vestiges of the party-condemned politics began to emerge. This undermined people’s faith in the transformations taking place in the country, generated scepticism, and forced people to search everywhere for answers to pressing questions of social life”.¹²

During the same period, the *samizdat* spread Dziuba’s work *Internationalism or russification?*, a treatise by Mikhail Braichevskiy, *Annexation or Reunification? (Приєднання чи возз’єднання?)*, and anonymous essays by Sverstiuk such as *Cathedral under Construction*, *Ivan Kotliarevskiy is Laughing*, *The Last Tear (Остання сльоза)*, and *On Mother’s Day*, as well as the pamphlet *Concerning Pohrzhalskyi’s Trial* and the original research by Helii Snehirov’s *Cartridges for Shooting (Набої для розстрілу) My Mother, My Mother... (Ненько моя, ненько...)*, the journalistic works of Chornovil such as *Justice or Recidivism of Terror?*, *Trouble out of Intelligence*, *How and What Bohdan Stenchuk Stands For (Як і що обстоює Богдан Стенчук)*, and articles by Valentyn Moroz’s “Among the Snows” (*Серед снігів*), “Chronicle of Resistance” (*Хроніка опору*), “Moses and Datan” (*Мойсей і Датан*), “Report from the Beria Nature Reserve” (*Репортаж із заповідника імені Берії*), uncensored poems by Vasil Symonenko, Mykola Kholodny, Ivan Sokulskiy, research by Ivan Koshelivts *Modern Ukrainian Literature (Сучасна українська література)*, Bohdan Kravtsiv’s book *On the Crimson Horse of the Revolution: Towards the Rehabilitation Process in the Ukrainian SSR*, the work of Yevhen Proniuk *The State and Tasks of the Ukrainian Liberation Movement (Incomplete Theses for Discussion) (Стан і завдання Українського визвольного руху (неповні тези для обговорення))*, and information about the conditions of detention of political prisoners in Soviet correctional labour camps.

If in the 1960s, *samizdat* served as a means of disseminating individual literary works, journalistic works, and documents of the human rights movement, then at the beginning of the 1970s, it became entirely reasonable to address the question of publishing periodic uncensored publications dedicated to a wide range of existing problems in Ukraine. Thus, the idea of creating the *Ukrainian Herald* emerged and started to be realised, bringing together a specific group of Ukrainian dissidents. According to Chornovil, one of the in-

¹¹ *Dysydeny. Antolohiia lystiv*, Kyiv: Dukh i litera, 2018, p. 501.

¹² Criminal case charging Svitlychnyi Ivan Oleksiiovych with the art. 62, vol. 1, CC [Criminal Code] of Ukrainian SSR, in: DSA SSU, fond 6, file 68805-FP, vol. 7, sheet 253.

iators of the *Ukrainian Herald*, the work of Ukrainian human rights activists was not a mere imitation of *Chronicle of Current Events* (Rus. *Хроника текущих событий*) or other similar publications. Instead, it was rooted in the Ukrainian experience, local possibilities, and objectives.¹³ *Ukrainian Herald* had an extensive network of correspondents in Kyiv, Dnipropetrovsk, Donetsk, Ivano-Frankivsk, Lviv, Rivne, Odesa, Ternopil, Chernivtsi, Cherkasy. The magazine published literary works and polemical essays on its pages, as well as a chronicle of the Ukrainian human rights movement.

The emergence of a periodic opposition publication confirmed the Ukrainian national movement's transition to a new level of organisation. The *samizdat* spread extent led to a series of KGB operations aimed at identifying centres involved in the production, storage, and distribution of "samizdat". In particular, in 1965, such centres were exposed in Kyiv, Lviv, Ternopil, Lutsk, Ivano-Frankivsk, Zhytomyr. During the searches, over 900 copies of *samizdat* were confiscated, along with 13 printing machines that were used for their reproduction.¹⁴

The widespread dissemination of *samizdat* and the establishment of centres for its promotion prompted the higher political leadership of the USSR and the Ukrainian SSR to develop special measures "On countering the illegal distribution of anti-Soviet and other harmful materials", which were approved by the resolutions of the Central Committee of the CPSU (28 June 1971) and the CC CPU (27 July 1971)¹⁵. However, despite their cruelty and strictness, these measures did not yield the desired results. In the reports of the State Security Committee of the USSR, both in the 1970s and in the first half of the 1980s, Ukraine was referred to as one of the most unreliable republics in terms of suppressing dissent¹⁶.

Despite the strong resistance from the authorities, *samizdat* remained a notable factor throughout the 1960s to 1980s, influencing the socio-political situation in the republic. It contributed to the consolidation and mutual understanding among national-patriotic forces within the confines of the totalitarian system. *Samizdat* demonstrated specific pathways for the realisation of the national idea, which involved preserving and elevating long-standing folk traditions, propagating exemplary cultural heritage, and creating favourable conditions for the formation and affirmation of Ukrainian statehood.

¹³ Criminal case charging Chornovol Viacheslav Maksymovych with the art. 62, vol. 1, CC [Criminal Code] of Ukrainian SSR, in: *DSA SSU* (Lviv), file P-23335, vol. 2, sheet 11.

¹⁴ A letter of CC CCSU, references of the departments of CC CPU, informations of the obkoms of Ukraine, KGB at C[ouncil]M[inisters] Ukrainian SSR and other organizations – about fulfillment of a decree of CC CP of Ukraine "About information of the Supreme Court Ukrainian SSR, Prosecutor General's Office Ukrainian SSR and KDB at CM Ukrainian SSR", about Ukrainian nationalists, about unorganized meeting in the Babyn Yar", 03-25-1966, in: *CSA PAU*, fond 1, op. 24, file 6160, sheets 25–26.

¹⁵ Minutes of the meeting No 5 of the Secretariat, original, No 125-h-172-h, in: *RSACH*, fond 89, op. 46, file 35, sheets 1–5; *RSACH*, fond 1, op. 10, file 1024, sheets 68–70.

¹⁶ *RSACH*, fond 89, op. 55, file 1, sheets 1–6; *Ibid.*, op. 51, file 10, sheets 1–2; *Ibid.*, file 13, sheet 1.

In the first half of the 1960s, protests largely had an anonymous character and were carried out through the dissemination of leaflets, national symbols, and the circulation of petitions and statements. However, from the mid-1960s onwards, individuals who spoke out against the totalitarian system were personally involved and saw no need to conceal their views, faces and names. An event of exceptional significance that gained international attention was the demonstration of protest by dissidents Dziuba, Stus, Chornovil, Yurii Badzio against political repressions that took place at the end of the summer in 1965 at the "Ukraine" cinema during the premiere of Serhii Paradzhanov's film *Shadows of Forgotten Ancestors* (*Тіні забутих предків*).

Similar demonstrations were increasingly "disturbing the peace" in the capital of Ukraine and other cities of the republic. In the second half of the 1960s and the beginning of the 1970s, the party and law enforcement agencies of Kyiv were alarmed by Shevchenko days of mourning, on 22 May, when events to honour the national genius were held with the participation of doctor Mykola Plakhotniuk, artist Alla Horska, writers Ivan Svitlychnyi, Vasyl Ruban, scientist Vasyl Lobko, artist Tetiana Tsymbal, pensioner Oksana Meshko, part-time student Anatolii Liupinos were outgrown by stormy political demonstrations¹⁷.

Mykola Bondar, a teacher at Uzhgorod State University, openly expressed his disagreement with the existing regime during the October demonstration in 1970. He successfully approached the government tribune with the slogan "Shame on the criminal leadership of the CPSU!" We find out about the reasons that prompted him to take such a step from a letter written by Bondar, sent to the address of the Central Committee of the CPSU, the Presidium of the Supreme Council and the Council of Ministers of the USSR on 6 November 1970. Bondar accused the senior political and state leadership of the country of suppressing any seeds of democracy, lacking transparency, showing contempt for the individual, persecuting dissent, establishing ineffective foundations of the Soviet economy, and pursuing a gendarme foreign policy¹⁸.

Self-immolation as a form of individual protest against the colonial status of Ukraine was carried out on 5 November 1968, in Kyiv by Vasyl Makukh, a native of the village of Kariv in Sokal district, Lviv region. On 10 February 1969, in protest against russification, an attempted self-immolation took place in the premises of Kyiv State University by Mykola Bereslavsky, a native and resident of the village of Osypenko in Berdyansk district, Zaporizhia region. Only the intervention of the security guards at the educational institution prevented him from carrying out his intention¹⁹. On 21 January 1978 late at night on Cher-

¹⁷ Ya. Dzyra, "Shevchenkivsky traven u roky zastoiu", in: *Molod Ukrainy*, 1993, May 13, p. 3.

¹⁸ Criminal case charging Bondar Mykola Vasyliovych with the art. 62, vol. 1, CC [Criminal Code] of Ukrainian SSR, in: *DSA SSU*, file 72253-FP, vol. 1, sheets 7, 41–60.

¹⁹ Criminal case charging Beryslavsky Mykola Oleksandrovych with the art. 62, vol. 1, CC [Criminal Code] of Ukrainian SSR, in: *DSA SSU*, file 70131-FP, vol. 1, sheets 7, 45, 117v.

necha Hora in the city of Kaniv, near the grave of the Great Kobzar, Oleksa Hirnyk from Kalush, Ivano-Frankivsk region, set himself on fire. He explained the motives of his actions in numerous postcards scattered on the territory of the museum-reserve with the words: "For the oppressed people, an independent sovereign state is necessary for its development. Despite the KGB's attempts to conceal not only the true reasons behind the self-immolation of Ukrainian patriots but even the acts themselves, the truth about these protests transcended the Iron Curtain and became known to the global community. It vividly demonstrated the determination of those fighting for Ukraine's independence to take decisive action.

In the second half of the 1960s through the 1980s a network of secret organisations and opposition cells emerged in Ukraine. Some of these organisations operated on the basis of integral socialism, e. g., the Ukrainian National Front (1964 through 1967; Lvivska, Ivano-Frankivsk, Kirovohrad, Donetsk regions), others – Ukrainian National Communist Party (1971 through 1972; city of Kyiv), Party of National Progress (late 1970s through early 1980s; city of Horlivka, Donetsk region) – relied on the ideas of national communism. If the national-communist and nationalist groups put the main emphasis on solving national problems and sought to build an independent Ukrainian state, then a whole series of organisations and groups (underground centre "Freedom", city of Kostiantynivka of Donetsk region; Democratic Union of Socialists, village of Serpneve of Odesa region, Struggle for Social Justice, Mykolaiv region; Party of Struggle for the Implementation of Leninist Ideas, city of Luhansk and others) highlighted the tasks of implementing democratic rights and freedoms of citizens regardless of their nationality as an indispensable guarantee of the further development of Soviet society.

The illegal status in which the mentioned national-communist, nationalist, and general democratic organisations and groups operated significantly restricted their capabilities and limited their contacts with foreign media and international human rights organisations. It also hindered their ability to actively and purposefully influence public opinion. Therefore, in the early 1970s, there was a need to establish organisations and groups that could operate legally within the framework of Soviet legislation and international law. One such organisation was the Public Committee for the Defence of Nina Strokata – the first human rights organisation in Ukraine, established in 1971 in Lviv by Vyacheslav Chornovil and Iryna Stasiv in response to the arrest of Nina Strokata, the wife of human rights activist Sviatoslav Karavanskyi, in Odesa. The Committee did not have the opportunity to fully carry out its activities due to the arrest of some of its members. (Stasiv, Chornovil, Stus). At the same time, the experience of creating a legal human rights organisation had a positive significance. Firstly, he convinced of the expediency of uniting the efforts of the most active group of human rights defenders; secondly, he paved the way for the creation of such a human rights organisation that would take care

of the fate of not only individual political prisoners, but also assume the coordination of the entire human rights movement.

New attempts to create a legal Ukrainian human rights organisation were observed in the mid-1970s and were based on the realities that had developed at that time in the domestic and foreign policy of the USSR. The initiator of the creation of the Ukrainian public group to support the Helsinki agreements was the writer Mykola Rudenko, who was joined by Oles Berdnyk, Oksana Meshko, Levko Lukianenko, Ivan Kandyba, Oleksii Tykhyi, Nina Strokato-va-Karavanska, Mykola Matusevych, Miroslav Martynovych, Petro Hryhorenko. The first document prepared by the Ukrainian Human Right Organization – Ukrainian Helsinki Group (*Українська Гельсінська Група*, hereinafter – UHG) was the “Declaration of the Ukrainian Public Group for the Promotion of the Implementation of the Helsinki Agreements”, which outlined the tasks and directions of activities of the human rights association. The group aimed to facilitate the familiarisation of the Ukrainian public with the Declaration of Human Rights, to put into practice the provisions of the humanitarian articles of the Final Act of the Helsinki Conference (1975), to ensure that at all international meetings where the results of the implementation of the Helsinki Agreements were to be discussed, Ukraine as a sovereign state and member of the UN was represented by a separate delegation, and the creation of independent press agencies to establish a free exchange of information.

The arrests and trials of the participants of the Helsinki movement in Ukraine, such as Rudenko, Tykhyi, Marinovych, Matusevych, and Lukianenko, during 1977 did not result in the self-dissolution of the organisation. During the entire existence of the UHG (1976–1988), there were 41 members in it. Thirty-nine of them were sentenced to extended terms of imprisonment for their human rights activities, and four – Stus, Tykhyi, Marchenko, Litvin – died in custody. Assistance and support in the publication of UHG materials was provided by the Committee for Ensuring the Helsinki Guarantees in Ukraine created in November 1976 in Washington (president Andrii Zvarun) and the Foreign Office of the UHG, established in October 1978 by the political emigrants Hryhorenko, Leonid Pliushch, Nadiya Sviit-lychnaia and Strokato-va-Karavanska. In September 1982 U.S. President Ronald Reagan signed a proclamation declaring 9 November 1982 “Ukrainian Helsinki Group Day”.

The activities of UHG marked a new stage in the Ukrainian resistance movement in the 1970–80s, which combined the struggle against national oppression with the struggle for democratic rights in the Ukrainian SSR. In July 1988 UHG was reorganised into the Ukrainian Helsinki Union.

In the chronicles of the opposition movement in Ukraine during the second half of the 1960s to the 1980s, the Crimean Tatar national movement holds a significant position. It represents the selfless and consistent struggle of the Crimean Tatars to return to their historical homeland and realise the rights and freedoms guaranteed by international acts, as well as the Union and Ukrainian Constitutions. The first steps in the formation of the

Crimean Tatar national movement were observed in the second half of the 1940s. They were found in the unstoppable desire of the Crimean Tatars to preserve their own identity, language, culture, through mass escapes from places of “special settlement”, violation of the established regime of their functioning, in a mass and ongoing petition campaign, and the activities of the secret club Union of Crimean Tatar Youth for Returning to their Homeland led by Mustafa Dzhemilev, Marat Omerov, Refat Hodzhenov, and others.

Artificial restrictions on the resettlement of Crimean Tatars to Crimea resulted in mass demonstrations in the Zaporizhzhya, Crimean and Kherson regions, as well as acts of self-sacrifice by Musa Mamut and Izzet Memedullaev.

A significant segment of the opposition in Ukraine was the Jewish national movement, represented by two main currents – the “emigrants” (advocating for the realisation of the right to emigrate) and the “culturalists” (focused on reviving the historical and cultural traditions of Ukrainian Jewry). Activists of the Jewish national movement, such as Yosif Zisels, Yakiv Levin, Yakiv Mesch and Oleksandr Parytskyi, made significant efforts to establish illegal cultural and educational centres called *ulpan*s (Hebrew אוּלְפָן) in Kyiv, Kharkiv and Odesa. These centres aimed to meet the religious needs of the Jewish minority and mitigate the negative effects of domestic and state anti-Semitism.

The anti-Church campaign of the second half of the 1950s through the beginning of the 1960s, which was accompanied by the forced overcoming of “religiosity”, and administrative intervention in the activities of religious organisations, caused the emergence of religious dissidence. Within the Russian Orthodox Church, there were several currents that were directed against both the Moscow Patriarchy and the state authorities. It refers to the Christian Committee for the Protection of the Rights of Believers in the USSR (1976), the public speeches of Bishop Theodosius of Poltava and Kremenchuk against the state’s interference in Church affairs, the human rights activities of priests Peter Zdrylyuk²⁰ and Vasyl Romanyuk²¹, protests by believers against the mass closure of churches and monasteries, destruction of holy places, and so on.

The movement for the restoration of the Ukrainian Greek Catholic Church was a significant force. It emerged shortly after the non-canonical Lviv Council of 1946 and found expression in the activities of unregistered religious communities, the establishment of organisations for the protection of the rights of believers (such as the “Initiative Group for the Protection of the Rights of Believers and the Church” led by Yosyp Tereleya), various protest actions, and the dissemination of theological works by Yosif Slipyi, Vasyl Velychkovskyi and Roman Bakhtalovskyi.

²⁰ Scientific archive of the international historical, educational and charitable society “Memorial” (city of Moscow), fond 103, folder “Represi”, file 6, sheet 41.

²¹ DSA SSU (Ivano-Frankivsk), file 10123-P, vol. 1, sheets 31–33v.

As a result of the state policy regarding religion and the Church, representatives of the Roman Catholic and Jewish communities were among those in opposition to the regime. Opposition currents among Evangelical Christians, including Baptists, Seventh-day Adventists and Pentecostals, displayed high activism. They established independent spiritual centres such as the Council of Evangelical Christian-Baptist Churches and True and Free Seventh-day Adventists. They disseminated religious *samizdat* materials and appealed to international public opinion.

Persecution of dissent in the Ukrainian SSR in statistics

The process of de-Stalinisation in the second half of the 1950s and early 1960s, although it brought about some positive changes in the functioning of the punitive-repressive organs (structural and political reorganisation of law enforcement structures, oversight of the Ministry of Internal Affairs and the KGB, rehabilitation of victims of illegal repressions during the Stalinist era), was still accompanied by persecutions of dissenters, albeit on a smaller scale and with somewhat different directions, but equally dubious and shameful. Terror, as a policy of intimidation and suppression of political opponents during the specified period, acquires controlled and liberalised forms and is applied more selectively and individually. During the peak of Khrushchev's Thaw in Ukraine, repression against former members of the Organisation of Ukrainian Nationalists (*Організація українських націоналістів*, OUN) and Ukrainian Insurgent Army (*Українська повстанська армія*, UPA), participants of unauthorised strikes, meetings, demonstrations, and crackdowns on "disobedient", "inconvenient", and "unworthy" confessions such as the Ukrainian Greek Catholic Church, Evangelical Christian Baptists, and Seventh-day Adventists are carried out with renewed vigour.

Following the new realities, the legislative and regulatory framework was formed, which significantly expanded the capabilities of the authorities in carrying out political repressions (Law of the USSR of 25 December 1958 "On criminal responsibility for state crimes", the introduction of new article "anti-Soviet agitation and propaganda" (Art. 62 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR) into the criminal codes of the union republics, numerous instructions and recommendations of the KGB under the Council of Ministers of the USSR, the General Prosecutor's Office of the USSR, the Supreme Court of the USSR, and their subordinated republican bodies). During the period from 1954 (the time of the creation of the State Security Committee under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR) to the first half of 1964, the KGB authorities in Ukraine brought 793 individuals to criminal responsibility for what was referred to as "nationalist activities". During the specified decade, KGB employees exposed and liquidated 77 nationalist organisations and groups with a total number of participants of 601 people²². The most massive political re-

²² Information reports and special reports of state security organs to the party and soviet organs, January – November 1964, in: *DSA SSU*, fond 16, op. 3 (1967), file 2, sheet 277.

pressions during the Khrushchev Thaw occurred in the following years: 1959 – 122 people arrested; 1960 – 48 arrests; 1961 – 48 arrests; 1962 – 115 arrests; 1963 – 56 arrests.

A significant turn towards neo-Stalinism in the mid-1960s defined a new general line of struggle against “Ukrainian nationalism” and dissent in Ukraine. The statistics of archival investigative cases not only allow us to reconstruct the scale of political repressions but also to trace specific stages and patterns of the punitive-repressive policy during that time.

The wave of arrests that swept through Kyiv, Lviv, Odesa, Ivano-Frankivsk, Ternopil, Lutsk and Feodosia in August-September 1965 was a preventive attack by the ruling regime against the development of dissent in Ukraine. As a result of these arrests, 24 of the most active participants in the Ukrainian national movement were placed in KGB's pre-trial detention centres, with 18 of them later being sentenced to various terms of punishment. The statistics of arrests of the “anti-Soviet element” in the following years were as follows: 1966 – 4 people (in 1966, the KGB of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR exposed 73 organisations and groups, which included 450 people); 1967 – 21 people; 1968 – 10 people²³.

The campaign to eradicate dissent as a social phenomenon in the republic continued and persisted. In 1969, the state security authorities uncovered and put an end to the organised activities of 76 groups involving 335 participants. In 1969, 55 individuals were held criminally responsible for anti-Soviet activities (from 1965 to 1969, a total of 77 citizens were held criminally responsible by the KGB for conducting anti-Soviet agitation and propaganda in the Ukrainian SSR, including 43 individuals who acted unlawfully on their own and 34 who were part of 10 anti-Soviet groups). In addition, based on the materials of the KGB agencies, 208 individuals were convicted through the prosecution service and police. In 1969, the KGB authorities of the republic identified 245 authors who, in 86 instances, had distributed 465 postcards and 383 anonymous letters. The ruling regime sought to engage the public in the fight against dissidents. In 1969, based on the materials of the state security agencies of the Ukrainian SSR, preventive measures were taken against 2697 individuals, including 808 individuals with the involvement of labour collectives. Despite the impressive statistics in the fight against the dissident movement (it is known that from 1967 to June 1971 the KGB of the Ukrainian SSR “preventively” dealt with over 6 000 citizens). Vitalii Nikitchenko, the head of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, drew the attention of the higher political leadership of the republic to the tendency of the increasing number of people involved in the production and distribution of hostile leaflets and anonymous letters, which rose from 406 people in 1968 to 515 people in 1969. The leadership of the special services was concerned about the age of the group of “dissidents” who disagreed with the existing socialist order. Since 1966, the number of persons under the age of 25 screened by state security bodies

²³ *Ibid.*, fond 16, op. 3 (1974), file 5, sheet 284.

has been increasing year by year: 1966 – 442 people; 1967 – 461 people; 1968 – 581 people; 1969 – 684 people²⁴.

It is known that during the preparation and conduct of the 24th Congress of the Communist Party of Ukraine and the 24th Congress of the Communist Party of the Soviet Union in January–March 1971, the KGB of the Ukrainian SSR took several actions. They halted the activities of two nationalist groups in the Ivano-Frankivsk and Ternopil regions, implemented preventive measures against over 100 individuals who made anti-Soviet statements, conducted searches for 86 individuals who distributed 209 leaflets and 91 anonymous documents, uncovered 15 incidents of destruction of Soviet monuments, and held 19 individuals criminally responsible for making threats against Soviet party activists.

Despite the determined resistance of government structures against various forms of intellectual opposition, the dissemination of self-published uncensored works within and outside the republic remained an uncontrollable area on the “frontline” for Soviet special services.

The concern of the Communist Party leadership about the surge of public interest in self-publishing was reflected in the content of the resolutions of the CC CPSU (from 28 June 1971) and the CC CPU (from 27 July 1971), which had the common title “On Measures to Counter the Illegal Distribution of Anti-Soviet and Other Politically Harmful materials”²⁵. In the summer of 1971, following the instructions of the party’s high-ranking body, the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR initiated a special operation codenamed “Block” (Блок). The objective of this operation was to neutralise the most active and interconnected “nationalist elements” in the Ukrainian SSR who were involved in the illegal distribution of “anti-Soviet and other politically harmful materials” (known as *samizdat*). It is notable that shortly after the approval of the resolution by the CC CPU, on 9 August 1971, the state security agencies of the Ukrainian SSR launched criminal case No. 42 regarding the production and distribution of the illegal magazine *Ukrainian Herald*.

As a result of operational and investigative measures in the “Block” and *Ukrainian Herald* cases, residents of Kyiv, Lviv, Odesa, and other cities in Ukraine came to the attention of state security agencies. Among them were Ivan Svitlychnyi, Ivan Dziuba, Oles Serhienko, Ivan Rusin, Viacheslav Chornovil, Nina Strokatoва, Viktor Nekrasov, Vasyl Romaniuk, Serhii Paradzhanov, Vasyl Stus, Leonid Seleznenko, the Horin brothers, Stefaniia Shabat-ura, Ivan Hel, Zinoviia Franco, Yevhen Sverstiuk, Mykola Plakhotniuk, Iryna Kalinets, Le-

²⁴ Information reports and special reports of state security organs to the party and soviet organs, January – December 1970, in: *Ibid.*, sheet 24.

²⁵ Information reports and special reports of state security organs to the party and soviet organs, January–December 1971, in: *Ibid.*, op. 7 (1985), file 5, sheets 68–75.

onid Pliushch and Borys Antonenko-Davydovych. Based on the information obtained, the state security authorities became aware that the individuals involved in the “Block” case had extensive connections with the so-called “democrats” from Moscow. These individuals were implicated in the production of the uncensored almanac *Chronicle of Current Events* and were associated with the activities of the Initiative Group for the Protection of Civil Rights in the USSR. Furthermore, they were establishing contacts with certain “Jewish nationalists” and “Crimean Tatar autonomists” with the intention of creating a large-scale opposition movement in the USSR. During the implementation of the “Block” case in 1972, approximately 70 dissidents were imprisoned: Ivan Svitlychnyi, Viacheslav Chornovil, Yevhen Sverstiuk, Vasyl Stus, Ivan Hel, Iryna Kalynets, Stefaniia Shabaturova, Vasyl Romanyuk, Danylo Shumuk, Leonid Pliushch, Mykola Plakhotniuk, Zinovii Antoniuk, Leonid Seleznenko, Volodymyr Roketskyi, Mykhailo Osadchyi, and others.

In July 1976, the case “Block” underwent a new operational deployment when the KGB board at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR discussed the status of the case's development and measures to improve it. The board recommended its regional administrations to intensify efforts in neutralizing nationalist elements and to take preventive action against the organisers and participants of the Helsinki movement. In 1977, founding members of the UHG were arrested: Rudenko, Oleksii Tykhyi, Lukianenko, Marynovych, Matushevych. 1979 tore from the ranks of the UHG Oleksandr Berdnyk, Petro and Vasil Sichkiv, Yurii Lytvyn, Vasil Ovsienko, Yosif Zisels. A year later, severe sentences were received by Olha Heiko-Matushevych, Mykola Horbal, Vitalii Kalynychenko, Petro Rozumnyi. The court proceedings in the cases of Oksana Meshko, Vasil Stus, Ivan Kandyba, Yaroslav Lesiv and Ivan Sokulskyi took place in 1981.

The KGB special operation “Block” in the Ukrainian SSR lasted for fifteen years, with its last documented activities dating back to 1986. However, despite the prolonged persecution, the dissident movement persisted and remained the main force that brought together all the healthy and progressive elements of Ukrainian society, even during the period of Gorbachev's Perestroika.

In general, based on the Law of the USSR of 25 December 1958 “On Criminal Responsibility for State Crimes” and Article 62 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR (“Anti-Soviet Agitation and Propaganda”), which became effective on 1 April 1961, a total of 719 individuals were criminally prosecuted in Ukraine between 1959 and 1986. These prosecutions were based on charges related to anti-Soviet activities, such as agitation and propaganda against the state. If we consider the first decade (1959 through 1969) of the implementation of the USSR law on state crimes, a total of 547 individuals were repressed. However, during the subsequent period (1970–1986), the number decreased to 172 people. In the conditions of deepening socio-political and economic crisis and the unfolding of democratic processes in Soviet society during Gorbachev's Perestroika, the ruling re-

gime in the USSR, under pressure from the international community, was compelled to renounce terrorist methods of combating dissent. They had to release political prisoners from prisons and exile and allow the existence of “informal” groups, clubs, and organisations of various political and religious orientations.

Conclusions

During the 1960s through 1980s, there was a real opposition in Ukraine that stood against the Soviet totalitarian regime. This opposition engaged in a systematic and diverse range of activities aimed at democratizing all aspects of public life, fostering state-building processes, and promoting political and legal culture among the people. The Ukrainian national movement emerged as the most organised and cohesive force during that time period. It brought together representatives of the intellectual elite and passionate supporters of the Ukrainian idea from various regions of the republic. To achieve their ultimate goals, the Ukrainian national movement closely interacted with other nonconformist forces in Ukraine – activists from the Crimean Tatar, Jewish national, and religious movements. Nonconformist forces, despite their unique characteristics, acted as a unified force to achieve democratic rights and freedoms, which paved the way for the free development of all peoples inhabiting Ukraine.

The union and republican party-state leadership officially denied the existence of any opposition to the regime, labelling its representatives as “renegades” and “criminals”. However, they consistently fought against nonconformist forces. In response to the escalation of the dissident movement, political repressions were implemented through the establishment of an extensive punitive apparatus and relied on the existing legislative and regulatory framework. The cessation of terror as a form of state governance and acts of violence in the second half of the 1980s ultimately led to the collapse of the Soviet totalitarian system.

Oleh Bažan

XX a. antros pusės pasipriešinimo judėjimas Sovietų Ukrainoje: esmė, mastai, formos ir metodai

SANTRAUKA

Straipsnyje apžvelgiamos bendros opozicinio judėjimo formavimosi Ukrainoje XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje–devintajame dešimtmetyje tendencijos ir ypatumai, nagrinėjamos protesto judėjimo formos ir metodai, Ukrainos disidentų informacinės ir komunikacijos veiklos specifika. Tyrime daugiausia dėmesio skiriama politinių represijų mechanizmui, Ukrainos SSR baudžiamosios teisės aktų taikymui baudžiant už su oficialia ideologija nesutampančią nuomonę, nustatomas apytikslis respublikos piliečių, represuotų XX a. šeštojo–devintojo dešimtmečių laikotarpiu „už antisovietinę propagandą ir veiklą“, skaičius.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: disidencija, savilaida, politinės represijos, Ukrainos SSR KGB.

Олег Бажан

Антирежимний рух другої половини ХХ ст. в радянській Україні: сутність, масштаби, форми і методи спротиву

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлюються загальні тенденції і особливості формування опозиційного руху в Україні в другій половині 1950-х-1980-ті роки, розглядаються форми і методи протестного руху, специфіка інформаційно-комунікаційної діяльності українських дисидентів. У дослідженні акцентується увага на механізмі політичних репресій, застосуванні кримінального законодавства УРСР для покарання за інакодумство, встановлено приблизна кількість репресованих громадян республіки за «антирадянську пропаганду та діяльність в 1950–1980 ті роки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дисидентство, самвидав, політичні репресії, Комітет державної безпеки УРСР.

Regional Identity of Ukrainian Society in Socio-Humanitarian Discourse

YAROSLAVA VERMENYCH

Doctor, professor

National Academy of Sciences of Ukraine

Institute of History of Ukraine,

Head of the Department of Historical Regional Studies

(Kyiv, Ukraine)

✉ verrosla@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

ABSTRACT. The purpose of this article is to review the development of regional studies, to understand the strategies of geopolitical dynamics in the Ukrainian space, civilisational and cultural features of regional development, and complex interdependencies between national and regional dimensions of the historical process. Attention is paid to the regional problems in Ukraine, related to the specificity of regional identities, different sociocultural values, and mental stereotypes. The application of methodological approaches of regionalism is seen as the most appropriate tool both for clarifying the conflict dimension in the formation of Ukrainian identity in the past, and for finding a constructive solution to the problem of conflict of identities in modern conditions. It has been proved that the scientific space of modern regional history is an acceptable field for the analysis of regional societies, the economic and demographic situation in the regions, individual and group, social and territorial identities, and local political and cultural preferences. It is emphasised that during the post-war recovery in Ukraine, regional characteristics took on a role of system-forming norms and structural and functional determinants. These effectively stimulate and strengthen the reconstruction processes in the regions and condition the formation of a nationwide safe spatial environment.

KEYWORDS: Ukrainian society, regional identity, regional conflicts, regional history, self-identification, regionalism, security environment.

Introduction

The main reason of the conflictogenity of regional problems in Ukraine lies in objective polyphony of its national being. The formation of Ukrainian geopolitical space in the historical retrospective took place in the context of instability, created not least by the acute confrontation with neighbouring states. The complex interaction of various region-forming factors – geopolitical, ethno-historical, linguistic-cultural, and religious on the one hand and economic, political and demographic on the other – has led to a specific type of intra-regional and relatively weak “horizontal” inter-regional relations. Due to the statelessness and dismemberment of Ukraine, the “centre-region” vertical determined the nature of these relations to a much greater extent than the natural interregional exchange of resources and cultural assets.

The fact that the territory of modern Ukraine was formed of parts that for centuries existed in different state organisms had a distinct impact not only on its regional structure, but also on its regional identity. Developing as part of different states, the Ukrainian ethnos not only experienced significant assimilation influences – Russian, Polish, Austrian, Hungarian and others – but also had to adapt to the forms of spatial development imposed on it. Modern Ukrainian regions differ from each other in their economic and social structure and public sentiments; they have different external orientations and specific ethno-confessional problems. The “eternal” questions “Who were we?”, “Who are we?”, “Who do we aspire to be?” arise again and again in the Ukrainian regional space. The dynamics of social development is largely determined by the potential for tension existing between the historical experience of the nation and the prospects of its aspirations: incomprehensible experience of the past leads to unrealistic projects and strategies of the future. Actualisation of the identity problem in the long process of “self-perception” is a reliable way to find answers to the tantalising question of self-identification of the Ukrainian nation.

The concept of “regional identity” has appeared in scientific discourse relatively recently, at the end of the twentieth century. The political backgrounds for its circulation in the post-Soviet space were created by the regionalisation of public consciousness associated with the crisis of general civil identity as a consequence of the collapse of the USSR. The cognitive backgrounds were global trends that manifested themselves in shifting the focus of research attention from the moment to space. Identification crises, arising against the background of the collapse of imperial-type state formations, create favourable conditions for the affirmation of identities as close to an individual’s personal space as possible. Among the identities based on the paradigm of territoriality, regional and local identities are those that represent an expressive local flavour.

Regional identity always reflects real regional interests to some extent. But to an even greater extent, it reflects perceptions typical of a given region. In general, the idea of “per-

ception” in Anderson’s understanding can be considered as the foundation of the conceptualisation of regional identity. In Michael Keating’s vision, the latter is a key element in the construction of the region as a socio-political space and institutional system¹. Different types of identities – cultural, ethnic, linguistic and religious – coexist under the “umbrella” of regional identity, creating a somewhat contradictory and harmonious unity of diversity. The forms of social interaction between regional identity and its components can be represented as a short-term ideal of “harmony of differences”, but the antipode of this ideal can be social conflict. It can be triggered by a gradual or rapid and unexpected changes of the situation – socio-economic, political, spiritual-cultural, and socio-psychological².

Spatial and territorial identities of regional communities acquire conflictogenic features and become a significant factor in political life in “multi-component societies”, where population groups are delimited by certain – primarily sociocultural and ideological – differences. These differences are formed by both long-term and short-term factors. The first includes features of the settlement network, ethnic composition, religiosity, historical identity, democratic and totalitarian attitudes, and unitary or autonomist stereotypes. The second includes the situational interests of regional elites, the deployment of information resources, the configuration of space and the influence of ongoing political processes. As a result of the interaction of these factors, a “pattern of regional development” is formed – a kind of “sociocultural code” of the region, which determines the type of reproduced regional identity³.

For regional identification, it is fundamentally important to understand the strength of territorial ties and the sustainability of territorial interests. According to Larysa Nahorna, the concept of regional identity can be viewed from different perspectives – as a socio-psychological sense of belonging to a regional community, and as a kind of resource that determines the role and place of the territory in the national space, and as a tactical weapon in the hands of local elites. Its political influence depends not so much on the strength of intra-regional “cohesion” as on the strength or weakness of national identity⁴.

Experts draw attention to the existence of two types of backgrounds for the formation of regional identity. Cultural backgrounds are formed due to the specificity of regional history, traditions, myths, language and religions. The identities of European regions are formed on this cultural basis. The second incentive for the formation of regional identities

¹ Michael Keating, *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1998, pp. 67–75.

² *Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehionalni osoblyvosti*, Kyiv: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011, pp. 46–47.

³ Oleksandr Stehni, “Rehionalnyi chynnyk rozvytku politychnoi kultury naselennia Ukrainy”, in: *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2005, no. 3, pp. 94–122.

⁴ Larysa Nahorna, *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst*, Kyiv: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008, pp. 72–80.

may be socio-economic pressures, rooted in interregional disparities in economic development. In this case, political demands come not only from traditionally problematic regions, but also from those that are considered prosperous but feel disadvantaged in some way. In both cases, the binary logic of “us versus them” and the “search for an enemy” can give regional identity an aggressive character.

What explains the “diffuse” state of identification of a significant part of the Ukrainian society, its readiness to identify itself with one or another value-symbolic core? What historical and geopolitical factors led to this situation? How did Russian aggression affect society and public opinion? And how did they, in turn, influence national and regional identity? It is extremely important to understand these issues. Obviously, any country is not a monolithic entity; it includes various differences – in the population composition, cultural characteristics, beliefs and public opinion. The only way to form an atmosphere of “polyphony” and co-creation in society, a kind of “creatosphere” that is an open dialogue and polylogue of all political actors. In such conditions, society expects from the sociohumanitarianists to give clear answers to the question – how and why conflicts of interests and values, even without entering the stage of public dialogue, quickly outgrow all conceivable civilisational frameworks and turn into the apotheosis of terrorism. And most importantly: is there a correlation between the growing threats and the possibilities of their scientific understanding?

Regional history as a discussion space

Since the space structure of the world will never be the same as it was in the last century, regional analytics should be based on a modern, radically updated foundation. If we talk about the main parameters of renewal, they go along the line of moving away from linearity and unambiguity. Today, society is seen as the sum of dissipative systems that generate, on the basis of self-organisation in time and space, many different forms of social being. Understanding the regional specifics of Ukrainian society requires the use of comparative approaches and the representation of the historical process on macro-, meso- and micro-levels, and the existing regional challenges require an effective and timely response.

The current state of historical science would seem to be responsible for the construction of a coherent system of regional history – both within national boundaries and on an international scale. But, oddly enough, it is the conceptualisation of “regional history” that is the “weak link” in the chain of historical knowledge. Despite its frequent use, it has rather blurred outlines, bizarrely combining historical knowledge about real-life and “represented” regions; the heritage of historians working “outside the centre”; the history of individual settlements, resettlements and means of communication, and an integral part of the general history, focused around the problems of individual regions. The subject field of regional history is expanding at the expense of the history of borders, border terri-

tories, the processes of regional consciousness and the corresponding identity formation, and the study of the “images” of individual territories. Ultimately, the concept of “regional history” can be understood as conducting branched studies of the regional space with excursions into related fields of socio-humanitarian knowledge – social psychology, cultural studies and conflictology. But it is unlikely that in this way it will be possible to find a counterpart to the German *Zeitraum*, which would bring the problem of the relationship between regional space and historical time outside the usual framework of metaphorical modelling.

Scientific reflection on regional history is now taking on disciplinary forms and this provides grounds for the optimistic conclusion that it has passed the primary stage of conceptualisation. However, there is still plenty of room for discussion. Many interesting opinions and reasonable proposals were expressed, in particular on the pages of twelve issues of the *Regional History of Ukraine* (*Регіональна історія України*), a collection of scientific articles of the Historical Regional Studies Department of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. The question, “what is regional history?” was raised repeatedly during these discussions, but has not received an unambiguous answer. Today, it remains largely a matter of taste or intuition: depending on the mood of the researcher, it could be the history of a particular regional community or a set of them, or more generally, any history “outside the centre” and the activities of local schools of history. In a generalised and systemic form, the concept of regional history covers the history of a certain delineated territory and settlements located on its territory (territorial-spatial approach). This is the history of a certain territorial and intellectual space of action of human communities (sociological approach); analysis of regional mentality in a historical retrospective (axiological approach); a spatially delineated product of historiographical knowledge (cultural-intellectual approach); the history of the formation of the system of regional studies (historiographical approach); and the study of discursive practices, regional identity and local consciousness (political science approach).

Regional history seeks its niche by proposing its own methods of research of “places” with an emphasis on the priorities of retrospective study of the region as a sociocultural integrity and the processes of demogenesis in it. The focus of attention is on the meso-level research of social processes, which are intermediate between the national and the local ones. It builds its scientific space on interdisciplinary junctions, drawing on the achievements of historical and social geography, anthropology, ethnology, urbanism and other related disciplines for regional analysis, based on the achievements of “regionalism” in historiography. It is interested not so much in facts, artefacts and mentifacts, but rather in their generalised types, and especially in specific regional cultural traditions.

The modern political practice associated with the formation of a new European space makes significant adjustments to the definition of the subject field of regional history. The

processes and mechanisms of the formation of supranational forms of governance and cross-border cooperation contribute to the understanding of regional specificity in the cross-border context as well. When, for example, Euroregions are studied in the historical dimension, the term “regional history” is legitimately applied in the interstate sense as well. The cross-border space requires increased attention precisely in the context of the formation of regional identity and culture, the presence of asymmetries in the demographic, economic and political spheres. This is a dualistic phenomenon, characterised both as a contact zone between several borderlands and as a mental construct, resulting from the transformation of global integration processes and the destruction of the modern notion of the “state-nation-territory” triad.

The spatial dimension of historical science has always been formed in a difficult way: political pressure, inconsistency in the efforts of different scientific schools, and a general underestimation of the regional approach to the study of political and ethnic history all come into play. In Ukraine, an additional complicating factor was territorial dismemberment, and to no lesser extent, the tendency to search for general patterns to the detriment of identifying local peculiarities inherent in Soviet historiography. The “local” studies were considered not only of little value, but also dangerous, because any emphasis on national specifics was perceived negatively by the authorities. As a result, domestic regional history did not have its own theoretical justification for a long time.

The rising tide of interest in its conceptualisation at the turn of the millennium is associated with two groups of factors. First, there was a change in historiographical priorities all over the world in the last third of the twentieth century. The epistemological revolution, though it affected historiography later than related fields of socio-humanitarian knowledge, nevertheless forced all its subdisciplines to rethink their methodological and theoretical foundations. Global formalised schemes have clearly given way to an anthropologically oriented social history, the history of everyday life and the history of settlements. The concept of “new local history” began to affect the search for a way out of the traditional “historiographical provincialism”, and a new view of the “place” – not as a peripheral, but as a specific sociocultural object – was consolidated. Secondly, due to the collapse of the USSR, a turbulent process of searching for new identities and the formation of national historiographies was going on its territory. Under these conditions, redefined regionalism turned out to be not only a form of local self-determination, but also a powerful incentive to overcome provincialism and national self-affirmation. The history of the region was transformed into a localised national history, which required appropriate theoretical and methodological support.

We would like to hope that the twenty-first century will turn out to be a milestone in this regard, as today we are witnessing not only a rapid accumulation of scientific knowledge about regions, but also their theoretical and methodological understanding on a new

philosophical basis. It is clear that this process is fuelled by the natural desire of scientists to influence modern integration processes – in particular, the formation of a pan-European regional space. But to no lesser extent there is also a purely cognitive interest in the study of regional cultures and their mutual influences, in clarifying the place and role of localities in those sociocultural processes that have taken place and are taking place in the Ukrainian space.

Synergetic potential of historical regional science

The complexity of studying regional problems in the Ukrainian context is due to their interweaving with ethno-national issues. Building its own structure of national policy on the territory of the USSR, the ruling Communist Party actually created a regional system, although it never noted this. It was believed that with the “complete and final” resolution of the national question, regional problems would automatically disappear. Neither the practice of administrative-compulsory establishment of borders between the republics, nor the principles of production location, or, moreover, the process of formation of regional self-consciousness were the object of serious scientific analysis. There is no need to talk about the policy of ethnic persecution and deportation, which was kept completely quiet. In the meantime, the problems thus created have led to many obstacles both to organising the cohabitation of regional communities and to understanding their dramatic history.

Since minimal interest towards regional problems in the USSR was maintained only in the field of economic science, regionalism was more often called “regional economics”. Cultural, ethno-demographic, political-legal aspects of regional development were not studied at all. It was considered that historical and economic geography create sufficient space for regional specificity research and therefore there was no need to create a separate theory of regionalistics. It was only in the 1990s that trends in building the theoretical coordinates of regional studies began to emerge in the post-Soviet space.

The most productive approach of modern historical regionalism is historical-genetic, which helps to create an understanding of the evolution of local communities’ self-organisation forms and the corresponding principles of socio-normative culture. The object of research is not primarily a part of any territory, but an independent spatially organised community based on the unity of political, organisational and industrial culture. The regional cross-section in this interpretation provides a great deal for understanding cultural identity, which is fundamentally regional. First of all, we are talking about the specific features of identity and mentality, which arise under the influence of geographical, economic and political conditions and subsequently turn into a stable dominant of world perception and value orientations.

Systematic studies of regional identity are largely driven by the latest achievements of spatial sociology, which represent the region not only as a territory, but also as an integra-

tive model of space organisation that determines one or another type of social action. The integrative level in regional studies is a kind of “control unit” for the process of cognitive activity. At this level, not only is the integrative construct of the region defined, but also the theoretical foundations, methodology and methods of studying regional specifics are generated, criteria for territorial homogeneity, functional self-organisation and restructuring of regions are developed, and regional development concepts are elaborated.

Based on sociological, historical and geographical knowledge, modern regional studies are able to identify patterns of regional development, and directly influence regional programming and the development of managerial decisions. The problem is that the efforts of scientists of different profiles are poorly coordinated, and spatial approaches mainly remain in the field of geographical analysis. Meanwhile, at the current stage of developing a system of goals aimed at post-war regional reconstruction, the state needs strategic planning based on the search for invariants, the activation of knowledge-intensive sectors of science and a high degree of synchronisation of scientific research. The development of regional studies at the intersection of many scientific disciplines can satisfy these needs and turn it into an important factor in optimising regional policy. Within the framework of regional studies, there is an understanding of the strategic priorities of regional development, the content of regional concepts and scientific paradigms that are used in modelling the processes of regionalisation.

The applied function of regional studies, which is implemented in the study of the specifics of social dynamics in the region for theoretical and methodological justification of regional planning and forecasting, is significantly updated in modern realities. The importance of regional studies also lies in the formation of a system of knowledge of the patterns and paradigms of regional development, principles of regional governance, and generation of algorithms of harmonisation of national and regional interests. The mismatch between national and regional interests is objective: there have always been, and obviously will be, some contradictions between them. To avoid artificially exacerbating them, each state should keep the whole complex conglomerate of both national and regional priorities in view and under research attention.

The problem of stability of the pan-European regional space, which Ukraine aspires to join, makes especially high demands for the development of a universal theory of regional studies. The primary task is to strengthen the attention of authorities to all aspects of regional development, including its scientific support. Not only the new European integration interests and the demand to restructure regional policy, but also the objective of taking into account regional identity peculiarities dictate the need to clearly define the place and role of scientific regional studies in understanding the socio-spatial transformations. The fact that the dynamics of Ukrainian regionalisation in historical retrospect is inscribed in the infinitely complex interweaving of European spatial and temporal pro-

cesses makes it important to develop a methodology of regional “cross-links” research in the European historical and cultural space.

A branch of cultural regionalism has already been conceptualised in cultural geography, exploring both the objective basis of cultural differences in the regional context and their subjective reflection in the regional consciousness. Culturological approaches, actively used in geohistorical research, are focused on the analysis of the processes of formation of mentalities, identities and the specific chronotope of regional societies. The ratio of social and cultural dominants changes significantly in favour of the latter. The study of the geospatial structure of society is considered as the basis for the development of the theory and methodology of geocultural disciplines with an emphasis on the system-forming factor of the “integral” territorial organisation – social regionalization⁵.

That is why regionalists offer an evolutionary-genetic paradigm as a priority, related to the need to comprehend the inherited socio-economic and cultural factors. Wherever the unity of the past, present and future is intentionally or unprofessionally disturbed, social perturbations and even violations of the natural rhythm of progressive development cannot be ruled out. It is enough to remember how the seventy-year epic of directive-planning totalitarianism in the USSR turned out to be a self-restraining development. The task of overcoming the imbalances and deformations that are the legacy of the Soviet system is inconceivable without a clear understanding of their origins and manifestations.

The potential of regional science should also be understood in the context of shaping Ukraine’s future security environment. In a regionally diverse state such as Ukraine, the primary goal of the security strategy is the preservation of territorial integrity and geopolitical stability. Taking into account the global and European experience of post-war reconstruction, the principles of differentiation and segmentation of socio-economic policy for different types of communities and regions should be the basis for modelling strategies for Ukraine’s post-war development. The basic list of measures is determined by criteria of the level of damage caused by the war to specific spatial segments, as well as taking into account the specificity of post-war security challenges for each of them. In the context of Ukraine’s reconstruction planning and forecasting the future security environment for the development of regions, it is proposed to distinguish three macro-regions: eastern (frontier), central (backbone) and western (rear). According to the presented macro-regional division, it is reasonable to define optimal strategies for further development of the state, to plan the placement of production facilities and the system of settlement, and to revise transport corridors and logistics⁶. Such regional differentiation should be integrated into the new State Regional Development Strategy of Ukraine, which will be

⁵ Oleh Shablii, *Suspilna heohrafiia*, in 2 books, book 1: *Problemy teorii, istorii ta metodyky doslidzhennia*, Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU, 2015, pp. 304–312.

⁶ Anatolii Tkachuk, Yurii Tretiak, “Vidnovlennia Ukrainy. Rehionalnyi aspekt”, in: *Dzerkalo tyzhnia*, 10-06-2022.

focused on defining new priorities of post-war reconstruction of the territories, taking into account local realities and potential opportunities. However, it should be realised that without reliance on theoretical concepts and scientific expertise, a positive result is unlikely to be achieved.

Regional contexts of identity conflicts

The crisis events of the current times force us to reflect once again on the causes of weak civic identity and the absence of a consolidating national idea in Ukraine. As value determinants change, the construction of identities by contraposition intensifies. An unfavourable or negative identity quickly emerges, the extreme manifestation of which is the so-called polemical identity – with rejection of any creative potential of political strategies⁷. The most appropriate dimension for analysing such situations is to examine them through the prism of the phenomenon of “identity conflict”, which is becoming the main type of contemporary conflict challenges. The problem of identity change and identity search is typical for most countries in the world and is universal at the “stage of transition” when old identities have lost relevance, and new ones have not yet been formed. Identities emerge in times of change, when new meanings and sociocultural dominants are being constructed. “Identity exists only in the noise of battle; it falls asleep and cannot be heard when the noise of battle subsides. Identity is simultaneously a struggle against disintegration and fragmentation, an attempt to devour and, at the same time, a courageous resistance to devouring”⁸.

At the beginning of the twenty-first century the concept of identity is increasingly becoming associated not so much with self-realisation and the achievement of personal freedom, but with social conflicts due to endless “identity wars”. Olivier Mongin draws attention to the “obsession with identity” as one of the essential causes of the crisis of democracy, “sagging in the empty abstraction of the political nation”⁹. It is quite easy to agree with those who believe that the very concept of identity is far from perfect. But no one has yet suggested a better term for reproducing the complex and ambiguous process of socialisation of the individual. Despite its certain vagueness and instability, it is regarded as the civilisational brand of the nation and the basic foundation of the system of social cognition.

In the process of historical development, individuals and societies go through several phases of the process of self-awareness, forming for this purpose a network of connections or confrontations with other groups, a circle of their own preferences and adherence

⁷ Olena Zlobina, Oleksandr Reznik, “Hromadianskyi prostir Ukrainy: stupin identyfikatsii ta chynnyky konsolidatsii”, in: *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2006, no. 2, pp. 178–179.

⁸ Zygmunt Bauman, *Plynni chasy. Zhyttia v dobu nepevnosti*, Kyiv: Krytyka, 2013, pp. 185–186.

⁹ Olivier Mongin, *Vykyky skeptysyzmu. Zminy intelektualnoho peizazhu Frantsii*, Kyiv: Dukh i Litera, 2011, pp. 117–118.

to a value system. Positive and negative emotions dominating in this process determine the “motivation of perceptions”, which affects the whole system of society’s worldview, stimulating the division into “their own” and “someone else’s”. A thinking person always – consciously or unconsciously – tries to relate their actions and deeds to the norms accepted by the community. In this sense, identity is a category that shapes values and meanings regardless of specific temporal parameters. It is characteristic of the individual and the group to be in constant search for sources that guarantee their embeddedness; in Simone Weil’s vision it is the first need of the soul, although it is difficult to define. Each individual seeks inclusion in the algorithm of a community, united automatically by their place of birth, their profession and their environment. The individual needs to perceive almost the totality of the moral, intellectual, spiritual life “through the mediation of those circles in which the individual naturally enters”¹⁰. If such needs of the soul do not find fulfilment and realisation, an identification conflict arises.

Regional identity conflicts can be usefully considered in the context of the territorial constructivist paradigm as a result of geopolitical transformations and territorial changes. The importance of territorial parameters in history is steadily growing, and in this context the problem of correlation of macro-, meso- and micro-levels in historical analysis is presented in a new light. Sociological nominalism is being replaced by a constructivist methodological strategy, where the main subject of research is the totality of objective and subjective factors reflected in social dynamics. This strategy focuses on tracing the influence of the spatial and social environment on the way of life, consciousness and behaviour of people, close monitoring of destructive social practices, factors of disintegration and fragmentation, and mechanisms of formation of hybrid identities.

Hybrid spaces are presented as territories with a “different” cultural basis and identity of societies, which are formed as a result of socio-political processes and crisis states. This format of socio-economic and political-cultural relations endows spatial systems with the properties of “transformability”, “flexibility” and “locality”. Homi K. Bhabha refers to spaces located between nations, in the “gaps” between them, as cultural hybrids. Although the ability of cultural hybrids to mimic and reincarnate is high, in general such “hybridity” tends to degenerate into exclusion and “homelessness”. In a crisis situation in a complex multicultural system, a type of “hybrid” identity quickly emerges, for which the boundaries between “their own” and “someone else’s” lose rigidity and conditions for multiple forms of self-awareness and “cultural intersection” are formed¹¹. This intersection is a manifestation of society’s pragmatic approach to the ways of staying in a dysfunctional and transformational space, an attempt to develop and represent its own logic of regional development.

¹⁰ Simone Weil, *Ukorinennia. Lyst do kliryka*, Kyiv: Dukh i Litera, 1998, p. 36.

¹¹ Homi K. Bhabha, “Culture’s in-between”, in: *Questions of Cultural Identity*, London: Sage Publications, 2011, pp. 53–60.

The state of hybrid identity entails a situational “switching” of cultural codes and causes the formation of new self-identification matrices that can influence the value dominants of the local society, worldview positions and mentality. Such a sociocultural format implies a constant readiness for change and adaptation to external challenges. Mobilisation during the conflict of archetypal images associated with the heroic or dramatic past of each of the interacting communities is capable of permanently fixing the negative image of the opposite side in the public consciousness. Gradually, a local cross-border identity is being formed – with its own spatial preferences and a characteristic “mental map”, which determines the system of values and the atmosphere of interaction. A particularly difficult situation arises where the boundaries between certain areas have either been drawn arbitrarily or have already been objects of conflict.

Undoubtedly, the future civilisational development of Ukraine should be a response to the challenges of the time. The main super task is to minimise the influence of the past traumas and probable risks, because most conflicts in the modern world are generated by identity crises arising on the basis of mistrust, rearchaisation of consciousness, social alienation and political incompetence. We hope that modern regional-spatial paradigms will help us to finally discover an algorithm for finding a response to the main challenge of the twenty-first century – the challenge of hypertrophied to a dangerous limit and highly politicised cultural and civilisational distinctions. Reaction to spatial challenges in the modern world becomes an indicator of civility and competitiveness, and this is what fuels the confidence that regional identity is not going to become “lost” or “confused” in the face of powerful onslaught of globalisation.

Conclusions

The “explosion” of interest in the problem of the construction and functioning of identities, caused by the collapse of the USSR, is today significantly enhanced by the realities of the hybrid war against Ukraine unleashed by the Russian Federation. We have to admit that the problem of the influence of scientific knowledge on mass consciousness still seems to be insufficiently clarified. To find out how and why a significant part of the citizens of Ukraine was powerfully influenced by the ideas of the Russian world, it is necessary to rethink the entire process of the formation of regional identities with the obligatory clarification of how and when the mechanisms of conflict dynamics were triggered.

It is clear that on the way of careful consideration of both favourable and inhibiting factors of advancement in the field of self-identification the problem is not simplified, but, on the contrary, becomes more complicated. But the certainty that regional modelling and forecasting in Ukrainian history deserves a special perspective of its study prompts an in-depth analysis of the relevant social background and special methods of retrospection. It makes us seek new approaches to comprehension of both manifestations of “attrac-

tion–repulsion” in Ukrainian history, and appropriate – traditional and non-traditional – reflections on these topics.

It should always be remembered that identity priorities form the basic basis for self-identification of both an individual and a local community. The traditional archetypes of “fate” and “return” exert such a strong pressure on the public consciousness that feelings of disadvantage and victimhood permeate the entire contexture of social life. Conservative vestiges of the distant past, echoes of the former dismemberment, “revolutionary” experiments of the Soviet times, the consequences of the confrontation between regional elites – all this determines regional bipolarity in Ukraine, which manifests itself both in various assessments of the past and in the choice of strategies for the future.

The possibilities of science, as well as authorities, in influencing the logic of value orientations are quite limited. Cultural diversity, not to mention political and ideological confrontations, comes into conflict with integration trends to a greater or lesser extent. But each society has a stock of general social values that can unite it. In modern realities, an in-depth analysis of the influence of political and ideological factors on the formation of national identity, tracing the dynamics of regional heterogeneity and value distinctions, is one of the priority areas for Ukrainian socio-humanitarian studies.

We hope that regional studies can cope with these difficult tasks. Its focus on the study of objective processes and trends of regionalisation, patterns of spatial dynamics of social, economic and political phenomena creates the preconditions for comprehension, reproduction and representation of “cultural codes” of regional spaces as meaningful reference points of subjective reality that can influence the motivations and stereotypes of society. The emphasis on the regional perspective allows us to evaluate the role of the region in transmitting the values of world and national culture, to understand its historical uniqueness and, at the same time, its involvement in the economic, political and cultural space of the country. It is becoming increasingly axiomatic that such an assessment is possible only on the basis of solid scientific developments, which represent a significant change in the theory of knowledge and contribute to the formation of innovative scientific environment.

Jaroslava Vermenych

Ukrainos visuomenės regioninė tapatybė: socialinis-humanitarinis diskursas

SANTRAUKA

Straipsnio tikslas – aktualizuoti regioninio požiūrio taikymą siekiant suvokti geopolitinės dinamikos strategijas Ukrainos erdvėje, civilizacinius ir kultūrinius regionų raidos ypatumus, sudėtingą nacionalinių ir regioninių dimensijų tarpusavio priklausomybę istoriniame procese. Dėmesys telktas regioninių konfliktinių problemų Ukrainoje priežastims, susijusioms su specifine regionų tapatybe, skirtingomis socialinėmis ir kultūrinėmis vertybėmis ir mentaliniais stereotipais. Regionalizmo metodologinių priėgų taikymas laikomas tinkamiausiu įrankiu tiek norint išsiaiškinti konflikto dimensiją Ukrainos tapatybės formavimesi praeityje, tiek ieškant konstruktyvaus „tapatumų konflikto“ problemos sprendimo dabartyje. Įrodyta, kad šiuolaikinės regioninės istorijos mokslinė erdvė yra priimtinas laukas analizuoti regionines visuomenes, ekonominę ir demografinę padėtį regionuose, individualius ir grupinius, socialinius ir teritorinius tapatumus, vietos politines ir kultūrinės preferencijas. Pažymima, kad pokario Ukrainos atkūrimo sąlygomis regioniniai ypatumai įgijo sistemą formuojančių normų ir struktūrinių bei funkcinų determinantų vaidmenį, kurie veiksmingai skatina ir stiprina at(si)kūrimo procesus regionuose ir sąlygoja visos šalies saugios erdvinės aplinkos formavimą.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Ukrainos visuomenė, regioninis identitetas, regioniniai konfliktai, regiono istorija, saviidentifikacija, regionalizmas, saugumo aplinka.

Žurnalo *Genocidas ir rezistencija* 2022 m. nr. 1(51) publikuoto Mindaugo Pociaus straipsnio „Juozas Krikštaponis (Krištaponis) – dalyvavimo Holokauste ir istorinio atminimo problema“ (p. 36) turėjo būti tokia straipsnio prieskyra:

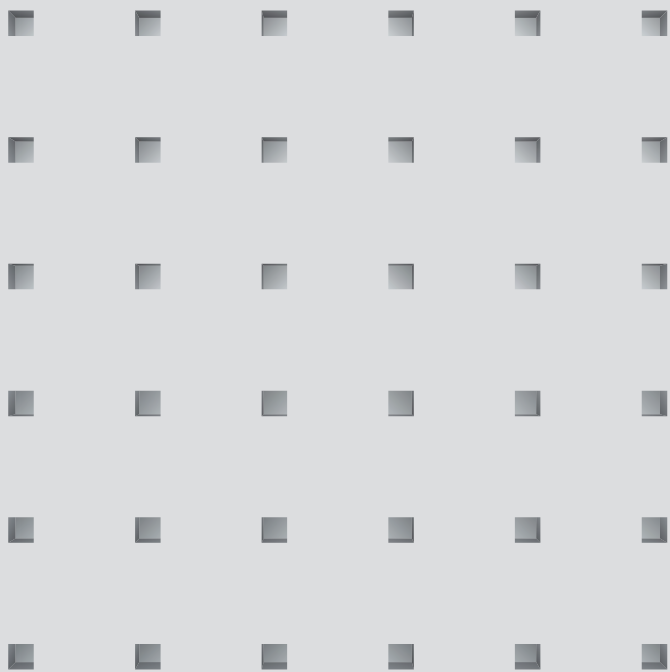
Gauta 2022 03 23
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

RECENZIJOS

REVIEWS

Apie išbuožintą humorą juoko kolchoze

Recenzija: Neringa Klumbytė, *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, Ithaca, London: Cornell University Press, 2022, 287 p.

TOMAS VAITELE

Doktorantas

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas

✉ tomas.vaitele@if.vu.lt

Žiniasklaidos įtaka ir jos sistemos subtilybės Sovietų Sąjungoje dažnai apsiriboja vien tik terminų „cenzūra“ ir „propaganda“ sąveika. Pasakojimai apie sovietines redakcijas ir jų veiklą dažniausiai likdavo kitų, didesnių naratyvų šešėlyje. Apie ano laikotarpio laikraščių ir žurnalų darbo specifiką, ir savuosius „kovos už Lietuvą“ pavyzdžius dažniau atsiminimuose prabildavo buvę žurnalistai, redaktoriai ar kiti ideologinio lauko darbuotojai. Tokių šaltinių prirašyta ne viena lentyna ir dauguma jų į buvusią priespaudos epochą žvelgia ieškodami pasiteisinimų. Kompromisas su režimu tokiuose tekstuose įprastai pažymimas brežnevų, suslovų ar griškevičių kilometrinių nereikšmingų kalbų įsileidimu į dienraščių viršelius, o mažiau matomuose puslapiuose, suprask, jau ir trispalvė plevėsuodavo dar gerokai prieš 80-ųjų pabaigą. Tokie pasakojimai yra tapusi dažna kliše atsiminimuose. Tačiau ilgą laiką tik jų pasakojimai ir leisdavo prisileisti prie sudėtingos, bet įdomios sovietinės žiniasklaidos redakcijos.

Užsienio istorikų darbuose medijos ir valdžios santykiui pastaruoju metu skiriama nemažai dėmesio. Televizijos, radijo ir spaudos istorijai skirtų monografijų publikavimas pamažu įsibėgėja. Nėra išimtis ir Lietuva, kurioje per pastaruosius penkerius metus atsirado keletas tokių studijų, tačiau ir jos bandė apimti platų viso viešojo diskurso lauką. Bet čia priėjo (*sic!*) Majamio universiteto docentė dr. Neringa Klumbytė su knyga *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, išleista 2022 m. Cornellio universiteto leidykloje. Bene pirmą kartą imamasi studijos, kurioje tiesiogiai paliečiami viešojo diskurso formuotojai – *Šluotos* žurnalo redakcija. Kadaisė populiarus žurnalas paliko ne vieną folklore įsitvirtinusių anekdotų veikėją. Kartu paliko ir klausimų apie sovietinės žiniasklaidos niansus. Mano kukliu įsitikinimu, pagrindinė šios knygos mintis užkoduoja klausimu, kurį iškelia ir pati autorė – „kaip tai buvo leidžiama?“ (p. 144).

Pagrindinis teksto tikslas – racionaliai paaiškinti, kaip sovietinė žiniasklaidos sistema funkcionavo ir kokį krūvį nešė. Iš pačių *Šluotos* žurnalų, archyvinių dokumentų (posėdžių protokolų, laiškų redakcijai, susirašinėjimų) bei sakinės istorijos būdu surinktų duomenų analizuojama vieno populiaraus žurnalo leidyba sovietinėmis aplinkybėmis visiškai neignoruojanč to, kaip režimas apskritai leido sukurti tokio veikimo erdvę ir suteikti šiek tiek laisvės humorui.

Santechnikas ateis po pietų. 1988 m. Ronaldo Reagano papasakotas anekdotas apie dešimt metų trunkančią eilę automobiliui gauti veikiausiai galėjo būti išspausdintas *Šluotoje* nebent vėlyvu pertvarkos ar net nepriklausomybės laikotarpiu. Nors žurnalas ir pasižymėjo iš pirmo žvilgsnio didesne laisve, tačiau kelias į spaudos kioskus sovietinėje Lietuvoje vedavo per CK, Glavlito ir kitų keiktinų bei nebeegzistuojančių institutų akis. Iliuzijos apie „nesisteminę“ leidinių sugriaunamos dar knygos įžangoje.

Tyrimą jungia keli lygmenys. Pirmiausia jis nukrypsta į pačios redakcijos vidų ir nuosekliai pereina į kontrolę, kol pasiekia patį turinį. Tiek archyviniai protokolai, tiek interviu metodu rinkti duomenys, tiek pačios žurnalo publikacijos leidžia visapusiškai pažvelgti į vieno žurnalo veiklą ir įtaką okupuotoje Lietuvoje. Kažkuo primena tai, ką atliko Serhijus Žukas, narstęs Dniepropetrovsko atvejį¹, ar taip pat pernai išleido Simonas Huxtable², kur detalai nagrinėtas *Komsomolskaja pravda* informacijos vienetas. Jeigu pastarajam mokslininkui sutrukdė kiek per didelis ir platus tiriamasis objektas, tai *Šluotos* tyrimas dėl pasirinktos trajektorijos tokių problemų išvengė.

Šluotos išskirtinumas sovietmečio kontekste gali kiek klaidinti ir siūlyti nuomonę apie tariamą opoziciją sistemai. Čia autorė puikiai dirba su koncepcijomis ir išskiria autoritarinio veikimo modelį – opoziciją ne prieš sistemą, o pačioje sistemoje, kuri implikuoja tiek ryšį su sistema, tiek tariamos opozicijos veikimą (p. 10). Ir čia neišviliama į beprasme tekstų analizę ieškant tariamo pasipriešinimo ženklų, kurie taip mėgstami liudininkų atsiminimuose.

Šluota buvo sovietų valdžios humoro ir satyros projektas, kurio pagrindinis tikslas buvo ne kritika sistemai, o sovietinės visuomenės kūrimas (p. 2). Tačiau čia reikalingas kur kas platesnis žvilgsnis į sistemos kuriamą, bet ne visada vienpusiškai suprantamą turinį. Tokį dvigubą vaidmenį vaidina ir šaržuojantis žvilgsnis į Vakarų kultūrą, kuriai skiriama nemažai aštrios satyros, tačiau kartu tai kelia skaitytojų susidomėjimą. Juokas buvo naudojamas kaip ginklas prieš sovietinės visuomenės priešus (p. 4).

¹ Sergei I. Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: the West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985*, Baltimore, Maryland: John Hopkins University Press, 2010.

² Simon Huxtable, *News from Moscow: Soviet Journalism and the Limits of Postwar Reform*, Oxford: Oxford University Press, 2022.

Pirmame skyriuje gilinamasi į redakcijos struktūrą ir jos darbuotojus. Autorė taiko Hannos Arendt „blogio banalumo“ koncepciją. Esą nė vienas iš vadovujančiųjų *Šluotos* redaktorių nelaikė savęs autoritarinio režimo idėjų skleidėju (p. 31). Principas panašus, tačiau toli gražu netapatūs. Iš čia gali kilti ir viena pagrindinių problemų, kurią sukuria pasirinkta prieiga – apie savo darbą populiariame žurnale byloja sakininės istorijos būdu surinkti duomenys, kurie pateikia nevienalaikę pačių darbuotojų refleksiją. Pradedant nuo žurnalo formos kūrėjų, redaktorių, iliustratorių, ieškoma bendrų jungčių. Nemaža dalis redakcijos darbuotojų buvo susiję su žinomais tiek tarpukario, tiek sovietinės Lietuvos veikėjais (Rytis Tilvytis, Teofilio Tilvyčio sūnus; Juozas Bulota, Andrius Bulotos sūnėnas; Andrius Cvirka, Petro Cvirkos sūnus), kurių biografijos bei pasirinkimai paremti labiau pokario nesaugumu ir tautinių mažumų identitetu nei tarnyste partijos ideologijai ir sovietinei valstybei, o darbas susijęs su gerbūvio užsitikrinimu (p. 44). *Šluotos* vyriausiuoju redaktoriumi dirbęs Juozas Bulota buvo žinomo tarpukario veikėjo Andriaus Bulotos sūnėnas. Net tris dešimtmečius trukęs (1956–1985) jo vadovavimas žurnalo redakcijai veikliausiai susijęs su puikiai įsisavinta tarpininko tarp režimo ir auditorijos funkcija.

Išorės kontrolė. Antrame skyriuje nagrinėjamas politinės indoktrinacijos klausimas arba kitaip – mažos socialistinės sistemos (redakcijos) autonomijos ribos dideliame sovietiniame kosmose. Redakcijos savarankiškumo ribos, kaip ir kiekviename kolektyve, baigdavosi ten, kur prasideda ideologiniai reikalavimai. Darbuotojų rutina, redakcinė kasdienybė nedaug kuo skirdavosi nuo įprasto to meto gyvenimo. Įskaitant ir alkoholį bei kitokias ydas. Nuolatinėje CK priežiūroje buvę leidiniai tiesiogines intervencijas patirdavo, tačiau dažniausiai jų nesureikšmindavo (p. 63). Kaip ir kitose struktūrose, taip ir čia nesaugu tampa tik atsiradus aiškiam svetimkūniui – infiltruotam KGB agentui Leonui Kiauleikiui (p. 42).

Šluotos politinį nuosaikumą rodo ir Glavlito ataskaitos, bylojančios apie politiškai atsakingą vadovavimą redakcijai. Ataskaitos (p. 104–107) parodo, jog *Šluota* buvusi beveik sterili. Aiškiai išsiskiria tik 1968 m. laikotarpis, kai užkliuvo net aštuoni atvejai. Visu kitu laikotarpiu pataisymų skaičius per metus siekė maksimaliai porą atvejų (p. 111). Veikiausiai tai lėmė tris dešimtmečius trukusį Juozo Bulotos nepertraukiamą vadovavimą žurnalui (p. 116). Tokie darbuotojai buvo retas ir reikšmingas elementas socializmo statybose – puikiai išmanantys ideologijos rėmus, laviruojantys ir gebantys rasti konsensų tarp partijos reikalavimų ir auditorijos dalinių lūkesčių. Bet čia ir pagrindinė spraga – rodos, atskleidžiamos jų biografijos, tačiau kritiškai nebandoma pažvelgti, kokios savybės ar ryšiai galėjo nulemti tokį sėkmingą darbą ideologiniame sektoriuje.

Tyrime analizuojamas kontrolės modelis neabejotinai taikomas visoms masinio informavimo priemonėms. Pasitelkiant *Šluotos* atvejį, atskleidžiama mažiau matoma kontrolės pusė, į kurią pajungiamos pačios redakcijos, jų darbuotojai. Klumbytei čia svarbiau atskleisti ne išorės kontrolės vienetus, kurių veikla gana neblogai žinoma ir Lietuvoje, bet pačių redakcijų laikyseną autoritarinės sistemos rėmuose.

Anekdotai ir ne tik. Narstydami komunistinės visuomenės ydas, žurnalo tekstai bandė ne tik linksinti, bet ir turėjo aiškią didaktinę funkciją (p. 25). Greta juoko, nuotaikingų aprašymų visada šalia buvo ir kitos sudedamosios sistemos dalys. Išskyrus patrauklesnę formą, *Šluota*, kaip atskleidžiama knygoje, vis dėlto liko tipiniu sovietų produktu, kuris privalėjo kurti, o ne griauti. Tiek kasdienybės, tiek politinės satyros laukuose buvo brėžiamos aiškios ribos, kurių nevalia peržengti. Dažniau problemas ir cenzorių intervencijas sukeldavo ne ideologinės klaidos, o apmaudūs maketavimo liapsusai. Autorė išskiria, kad būtent *Šluota* brėžė oficialiai leistino humoro ribas (p. 133), kurios beveik niekada nekliudydavo redaktoriams gerai pažįstamų neliečiamųjų luomo. Kritikuoti valdžią draudžiama, o kolūkio pirmininką galima, jei tik šis neturi pakankamai ordinų ir plataus (neduok Dieve, Maskvą pasiekiančio) pažinčių tinklo.

Savotišką vaidmenį atliko ir Vakarų kultūra. Nors kartu su religija ji atsiduria pamatiniame kritikos lauke, tačiau čia galima išvelgti dviprasmišką skaitymą. Pavyzdžiui, *Šluotoje* publikuojami komiksai veikiau atkartoją Vakarų populiariosios kultūros kanonus, nei darė realią įtaką visuomenei. Kitas ryškus momentas – žurnalo kaip socialinio teisingumo platformos vaidmuo. Klumbytė išskiria ir *Šluotos* kaip tam tikros socialinio teisingumo institucijos vaidmenį, tačiau vėlgi – su tam tikromis galios ir įtakos išlygomis, kurių privalu paisyti. Tačiau ne tik juokinti, bet ir kovoti (p. 145). Kitaip tariant – valstybėje egzistuojanti tinkle nėra valstybės bėda. Tai buržuazinių liekanų ar kapitalizmo agentų darbas. Skamba juokingai, ar ne?

Ryškesnis šios knygos trūkumas – platesnio lyginimo su kitomis žiniasklaidos priemonėmis lygmuo. Fragmentiškai užsimenama apie panašumus su Maskvoje leistu *Krokodilu* (*Крокодил*), kurio pavyzdžiu Lietuvoje buvo kuriama *Šluota*, o Latvijoje – *Dadzis*. Išskiriama, kad tarp šių leidinių esama pamatinių skirtumų, tačiau kokių, taip ir lieka neaišku. Taip pat aktualus ir sąjunginės kontrolės klausimas. Nors Klumbytė detalai išnagrinėja redakcijų ir kontrolės veiklos principus, kurie dažnai persidengia, tačiau pavaldumo ir ryšių klausimas su Maskva lieka nenagrinėtas. Tik vienoje vietoje išskiriama, jog *Šluota* sekė savo Maskvos didžiojo brolio *Krokodilo* pėdomis (p. 127). O kokie konkrečiai santykiai klostėsi su savo pirmtaku?

Sovietinė kasdienybė atsimušdavo į ritualo svarbą. Knygoje dar kartą patvirtinama tezė, jog sovietinės indoktrinacijos priemonės (partija, susirinkimai, ideologija) buvo atliekamos sekant Aleksejumi Jurchaku, be gilesnio ideologinio krūvio. Tačiau čia ir viso sovietinio diskurso paradoksas. Nors tikinčiųjų Sovietų Sąjunga kaip aukščiausiuoju gėriu ir nebuvo tiek daug, tačiau nemaža dalis „netikinčiųjų“ savaip prisidėdavo prie tvirtesnio ideologinio pamato kūrimo. Nors iš pažiūros ydų atskleidimas ir atrodytų kaip režimui nepatogus gestas, tačiau praktikoje tai lėmė ir gilesnę indoktrinaciją per ne itin malonių atvejų sklaidą: „Humoristinė medija, kaip disciplinuojanti ir baudžianti jėga, savaip prisidėjo prie sovietinės visuomenės valdymo“ (p. 69). Tarp nuobodžių partijos nurodymų

kartojamos klišės rezonuodavo žurnalų puslapiuose, o jų atmetimą neva patvirtina staigi žurnalo desovietizacija, kuomet 1988–1991 m. žurnalas jau tvirtai stojo į nepriklausomybės gynėjų gretas. Na, būtų keista, jei būtų buvę atvirkščiai.

Išbuožintas humoras. Tolstant nuo Sovietų Sąjungos griūties, vis sunkiau paaiškinti tam tikrus fenomenus. Pavyzdžiui, sovietinėje lietuviškoje televizijoje egzistavęs TV serialas vaidinimas *Petraičių šeimoje* atrodytų „pavojingai“ laviruoja tarp ideologijos ir sistemos kritikos. Šiandien tai gali pasirodyti kaip laikmečio anachronizmas, atsiradęs „cenzoriams pražiūrėjus“. Kritika, kaip bebūtų keista, buvo ne tik pageidaujama, bet ir reikalaujama, tačiau pamatinis skirtumas nuo šiandienos – net ir ji buvo naudojama gražesnio raudonojo rytojaus labui. Ir problema sukeliama ne „geriausios“ sistemos, o konkrečių jos elementų, kurie dažniausiai bus siejami su mistinėmis „buržuazinėmis“ liekanomis.

Girtuoklių gėdinimas, nepavykusios statybos, piktnaudžiaujantys prekybininkai, *blato* kultūra dažniausiai atsidurdavo *Šluotos* puslapiuose, tačiau pati *Šluota* buvo prižiūrimas ir kontroliuojamas pavyzdingas „juoko kolchozas“, nubrėždavęs oficialias humoro ribas. *Šluota*, anot iš LKP CK rūmų spaudos priežiūrą vykdžiusio Česlovo Juršėno, nebuvo nei antisovietinė, nei pavojinga. Ir čia požiūriai išsiskiria: autorė mano, kad ji nors ir nebuvo antisovietinė, tačiau ne mažiau pavojinga, nes žurnalo turinys autoritarinį juoką pavertė ironiška šypsena, skirta būtent valstybei (p. 234). Ironiška gali pasirodyti ir įžvalga, kad „juoko kolchozas“ buvo vienas iš nedaugelio pelningų kolchozų sovietinėje sistemoje, nešančių pelną būtent komunistinei valstybei. Tik ne pinigais, o piliečių šypsenomis (p. 26).

Knygoje nebandoma leisti į smulkias detales, ieškoti pasikartojančių motyvų ar skaičiuoti, kas – girtuokliai ar JAV imperialistai – buvo labiau išjuokiami žurnalo autorių. Knyga suteikia kur kas platesnių įžvalgų ir leidžia geriau suprasti bendrą žiniasklaidos situaciją Sovietų Sąjungoje, kurioje kontrolę vykdė ne tik Glavlitas, KGB ar partija. Indoktrinacija reiškėsi visur, tačiau vargu ar visi tai suprato, o juo labiau – pripažino. Knyga, skirta analizuoti sudėtingą viešojo diskurso dalyvių padėtį ir sistemos visapusiškumą, sugebėjo pajungti net, atrodo, aiškioje opozicijoje galinčias egzistuoti komunikacijos formas. Net ir iš pirmo žvilgsnio kandžių anekdotų kūrėjai buvo paversti sistemos ruporais.

Apibendrinant būti galima kabinėtis prie detalių, ieškoti netikslumų ir polemizuoti su teiginiais. Knyga tikrai įskels diskusijų tiek tarp laikmečio liudininkų, tiek tarp istorikų. Tačiau drąsūs laikotarpio vertinimai tekste dėliojami argumentuotai. Veikiausiai pasipiktins ir žiniasklaidos lauko darbuotojai, kurie ginsis nuo bet kokių primetamų kaltinimų. Bet iš čia ir visas sistemos subtilumas – indoktrinuojami tie, kurie galbūt tokiais ir nesijautė.

Apie autorius

OLEH BAŽAN – Ukrainos istorikas, humanitarinių mokslų daktaras, Ukrainos istorijos instituto (Ukrainos nacionalinė mokslų akademija) Sovietinio laikotarpio valstybinio teroro istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Parašė per 500 mokslinių publikacijų apie Ukrainos diasporos istoriją, socialinį-politinį gyvenimą Ukrainoje XX amžiaus 5 dešimtmečio antroje pusėje–9 dešimtmetyje, komandinės-administracinės sistemos susikūrimą ir funkcionavimą Ukrainos SRS. Naujausios knygos: Петро Шелест: „Вірю в розквіт моєї рідної України...“ [Petro Šelestas: „Tikiu savo gimtosios Ukrainos klestėjimu...“] (2021), *From Trypillians to Cyborgs. A Brief History of Ukraine* (2022).

TETIANA BORIAK – Ukrainos istorikė, humanitarinių mokslų daktarė, docentė ir habilituota tyrėja, šiuo metu dirbanti Vilniaus universiteto Istorijos fakultete. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys – Ukrainos Holodomoro, ukrainiečių diasporos istorija. 2013–2014 m. ji buvo Fulbright stipendininkė Harvardo universiteto Ukrainos tyrimų institute, kur prisidėjo kuriant GIS paremtą skaitmeninį Holodomoro atlasą. Ji yra parašiusi daugiau nei 60 akademinų straipsnių apie Holodomorą ir ukrainiečių diasporą, naujausia knyga: 1933: „І чому ви ще живі?“ [1933: „Ir kodėl tu dar gyvas?“], kuri laimėjo pagrindinį prizą kaip „Metų knyga“ (2016) istorinių knygų kategorijoje (tyrimų ir dokumentų subkategorijoje).

VLADYSLAV HRYNEVYČ – Ukrainos istorikas, istorijos ir politikos mokslų daktaras, vyresnysis mokslo darbuotojas, Babyn Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio instituto direktorius. Jis yra vienas pagrindinių Antrojo pasaulinio karo istorijos ir atminimo politikos ekspertų Ukrainoje, jo mokslinių tyrimų kryptys taip pat apima Ukrainos etninę bei žydų Ukrainoje istoriją. Fulbright, Kennan, Carnegie, Yatsyk ir Kolyska programų stipendininkas, Kanados ir Amerikos labdaros fondo „UJE“ akademinės tarybos narys, nuolatinis Vokietijos–Ukrainos istorinės komisijos narys, parašęs per šimtą akademinų publikacijų. Naujausios knygos: *Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941* [Red imperialism. World War II and public opinion in Ukraine, 1939–1941] (2019), *Babyn Yar. History and Memory* (2023).

OLEKSANDR LYSENKO – Ukrainos istorikas, humanitarinių mokslų daktaras, Ukrainos istorijos instituto (Ukrainos nacionalinė mokslų akademija) Karinių istorinių tyrimų skyriaus vedėjas. Mokslinių tyrimų kryptis – socialinė Antrojo pasaulinio karo istorija. Jis yra Vokietijos–Ukrainos ir Ukrainos–Slovakijos istorinių komisijų narys, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos Ukrainos istorijos instituto mokslininkų darbo grupės, rengiančios Babin Jaro kompleksinės raidos koncepciją, vadovas. Jis yra paskelbęs per 500 mokslinių publikacijų Ukrainos ir užsienio akademinuose žurnaluose (Vokietijoje, Didžiojoje

Britanijoje, Portugalijoje, Lenkijoje, Rumunijoje, Kroatijoje ir kt.), parašęs kelias dešimtis individualių ir kolektyvinių monografijų. Naujausios knygos: *Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів [Okupacinio režimo kalėjimo kankinys: užrašai ant nacių kazematų sienų]* (2014), *Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів у 1939–1946 роках [Anapus Dievo įsakymų: totalitarinių režimų religinė politika 1939–1946 m.]*.

ROMAN PODKUR – Ukrainos istorikas, Ukrainos istorijos instituto (Ukrainos nacionalinė mokslų akademija) Sovietų teroro istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Mokslinių tyrimų kryptys – XX amžiaus politinė istorija, komunistinių specialiųjų tarnybų istorija. Naujausios knygos: *Операція органів НКВС УРСР проти сionістів. 1937–1938 [Ukrainos SSR NKVD operacija prieš sionistus. 1937–1938]* (2021), vienas iš autorių ir sudarytojų daugiatomio leidinio *Насильство над цивільним населенням. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 рр. [Smurtas prieš civilius gyventojus. Valstybės saugumo įstaigų dokumentai. 1941–1944]* (2020–2023).

OLENA STIAŽKINA – Ukrainos istorikė, istorijos mokslų daktarė, profesorė, Ukrainos istorijos instituto XX a. antrosios pusės Ukrainos istorijos skyriaus vyriausioji mokslo darbuotoja (Ukrainos nacionalinė mokslų akademija). Mokslinių interesų kryptys – sovietų istorija, moterų istorija, Antrojo pasaulinio karo istorija. Ji taip pat yra rašytoja, Ukrainos PEN narė. Prieš Rusijos ir Ukrainos karą (2014) gyveno Donecke, pabėgusi nuo okupacijos įkūrė ne pelno siekiančią organizaciją *Deokupacija. Grįžimas namo. Išsilavinimas*. Naujausios knygos: *Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х рр. [Okupacijos stigma: sovietinės moterys 1940-ųjų savivokoje]* (2019), kartu su Tamara Vronska *Мінусники: покарані простором [Minusai: nubausti erdve]* (2021), *Смак радянського: їжа та ідці в мистецтві життя та мистецтві кіно [Sovietmečio skonis: maistas ir valgytojai gyvenimo ir kino mene]* (2021).

JAROSLAVA VERMENYČ – Ukrainos istorikė, istorijos mokslų daktarė, profesorė, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos narė, Ukrainos istorijos instituto (Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos) Istorinės regionalistikos skyriaus vedėja. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys – kultūros studijų, kraštotyros, istorinės urbanistikos, lokalinės ir erdvinės istorijos teorinės ir metodologinės problemos. Naujausios knygos: *Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії [Regioninė integracija globalizacijos sąlygomis: teorija ir šiuolaikinės realijos]* (2018), *Територіальна ідентичність українського прикордоння: історичне походження та геополітичний впливи [Ukrainos pasienio teritorinė tapatybė: istorinė kilmė ir geopolitinės įtakos]* (2019).

Notes on Authors

OLEH BAZHAN – Ukrainian historian, PhD in History, senior researcher of the Department of History of State Terror of the Soviet Era of the Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine). Author of more than 500 academic publications on the history of the Ukrainian diaspora, socio-political life in Ukraine of the 1940s–1980s, and the formation and functioning of the command-administrative system of the Ukrainian SSR. Recent books: *Петро Шелест: “Вірю в розквіт моєї рідної України...”* [“I Believe in the Prosperity of My Homeland Ukraine...”] (2021), co-author *From Trypillians to Cyborgs. A Brief History of Ukraine* (2022).

TETIANA BORIAK – Ukrainian historian, PhD in History, currently – associate professor, researcher at the Faculty of History in Vilnius University (Lithuania), author of more than 60 academic articles on Ukrainian Holodomor and Ukrainian diaspora. In 2013–2014 she was Fulbright Fellow at Harvard University (Ukrainian Research Institute) with the project of GIS-Atlas of the Holodomor. Most recent book: *1933: “І чому ви ще живі?”* [1933: “Why Are You Still Alive?”], which won the main prize as “the Book of the year” (2016) in category of historical books (research and documents).

VLADYSLAV HRYNEVYCH – Ukrainian historian, PhD in History and PhD in Political Science, senior researcher, director of the Institute of History and Memory Landscape of Babyn Yar. He is one of the leading experts in the history of World War II and remembrance policy in Ukraine, his research interests include ethnic history of Ukraine and the history of Jews in Ukraine. He is the author of more than 100 publications, scholarship holder of Fulbright, Kennan, Carnegie, Yatsyk and Kolyska Programs, member of the Academic Council of the Canadian-American Charitable Foundation “UJE”, Permanent member of the German-Ukrainian Historical Commission, member of the Academic Council of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center. Recent books: *Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941* [Red Imperialism. World War II and Public Opinion in Ukraine, 1939–1941] (2019), *Babyn Yar. History and Memory* (2023).

OLEKSANDR LYSENKO – Ukrainian historian, PhD in History, head of the Department of Military-Historical Studies, Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine). Research interests – social history of World War II, he is the author of more than 500 publications and couple of dozen of individual and collective monographs on social history of World War II, member of the German-Ukrainian and Ukrainian-Slovak Historical Commissions, head of the group of scientists at the Institute of the History of Ukraine for the preparation of the Conception of Complex Development (Memorializa-

tion) of Babyn Yar. Recent books: *Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів* [*Prison Martyr of the Occupation Regime: Inscriptions on the Walls of Nazi Casemates*], co-authored with Tamara Vronska (2014), *Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів у 1939–1946 роках* [*Beyond God's Commandments: Religious Policy of Totalitarian Regimes in 1939–1946*].

ROMAN PODKUR – Ukrainian historian, senior research fellow of the Department of History of State Terror of the Soviet Era of the Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine). Research interests – political history of the 20th century, history of communist special services. Recent books: one of co-editors of *Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів. 1937–1938* [*The operation of the NKVD of the Ukrainian SSR against the Zionists. 1937–1938*] (2021), one of the co-authors and compilers of the multi-volume *Насильство над цивільним населенням. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 рр.* [*Violence Against the Civilian Population. Documents of State Security Agencies. 1941–1944*] (2020–2023).

OLENA STIAZHKINA – Ukrainian historian, PhD in history, professor, leading research fellow at the Department of Ukrainian History of the second half of the 20th century of the Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine). Research interests – Soviet history, women's history, history of World War II. She is also a writer, member of the Ukrainian PEN. Before Russian-Ukrainian war in 2014 she lived in Donetsk. After fleeing occupation, she founded a nonprofit organisation *Deoccupation. Homecoming. Education*. Recent books: *Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х рр.* [*Stigma of Occupation: Soviet Women in Self-Perception of the 1940s*] (2019), co-author with Tamara Vronska *Мінусики: покарані простором* [*Minuses: Punished by the Space*] (2021), *Смак радянського: їжа та їдці в мистецтві життя та мистецтві кіно* [*A Taste of the Soviet: Food and Eaters in the Art of Life and the Art of Cinema*] (2021).

YAROSLAVA VERMENYCH – Ukrainian historian, PhD in history, a corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, professor, head of the Department of Historical Regional Studies of the Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine). Research interests – theoretical and methodological problems of cultural studies, regional studies, historical urbanism, local and spatial history. Recent books: *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витoki та геополітичні впливи* [*Regional Integration in Conditions of Globalization: Theory and Modern Realities*] (2018), *Територіальна ідентичність українського прикордоння: історичне походження та геополітичний впливи* [*Territorial Identity of the Ukrainian Border Region: Historical Origins and Geopolitical Influences*] (2019).

Gairės Autoriams

BENDRIEJI PRINCIPALAI. Teikiamuose straipsniuose turi būti suformuluotas tyrimo tikslas, nurodyti uždaviniai, įvardytas objektas, metodas, aptartas nagrinėjamos problemos ištyrtytumo laipsnis. Tikimasi, kad bus nurodomi šaltiniai, paisoma citavimo tikslumo, pateikiami ir pagrindžiami tyrimų rezultatai, daromos išvados. Autoriai nėra varžomi formalių reikalavimų pasirenkant tyrimo metodologiją, teksto stilių ar diskurso tipą (straipsnio struktūrą, argumentavimo modelį).

Tekstai ir jų priedai priimami tik elektroniniu pavidalu (siunčiant el. paštu kristina.burinskaite@genocid.lt arba leidyba@genocid.lt, ar asmeniškai įteikiant laikmeną; dėl išimčių būtina tartis su vyriausioju redaktoriumi). Failai rengiami *Microsoft Office* ir su juo suderinamomis programomis (formatai: *.doc, *.docx, *.rtf, *.xls, *.vsd), iliustracijos – programomis, kurios leidžia išsaugoti medžiagą formatais: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, pastaruju formatu – be suspaudimo. Tekstas rengiamas pagal lietuviškus rašmenų kodavimo standartus, kuriuos palaiko *Microsoft Office 2000* ir vėlesnės versijos, šriftais *Times New Roman* arba *Palemonas*, 12 pt dydžiu, 1,5 li intervalu.

Optimali publikuojamo straipsnio apimtis – 1 autorinis lankas (40 000 spaudos ženklų, įskaitant išnašų tekstą ir tarpus). Jei siūlomoms medžiagos (straipsnių ir šaltinių publikacijų) apimtis viršija 1 autorinį lanką, dėl galimybės ją paskelbti reikia tartis su vyriausioju redaktoriumi. Minimali publikuojamo straipsnio apimtis – 0,5 autorinio lanko. Į autoriinį lanką įeina straipsnio tekstas, priedai (šaltiniai, lentelės, schemas, žemėlapiai ir pan.), iliustracijos, dvi santraukos (lietuvių ir anglų kalbomis, o reikalui esant – ir kita užsienio kalba, parinkta atsižvelgiant į tikėtiną publikacijos adresatą). Santraukos apimtis: 1000–1500 spaudos ženklų. Publikaciją sudaro faksimilė ar originalo perrašas, grindžiamas sistemais ir atskiroje komentaru padalėje aptartais principais, esant reikalui – vertimas į lietuvių kalbą ir tekstologiniai bei dalykiniai (istoriniai, kalbiniai ir kt.) komentarai.

MOKSLINIS APARATAS. *Genocidas ir rezistencija* laikosi toliau aptartos citavimo, nuorodų pateikimo ir literatūros sąrašo sudarymo tvarkos, kurią rekomenduojame mūsų autoriams.

1. Cituojant lietuvišką šaltinį, citata žymima kabutėmis, kitakalbės citatos pateikiamos kursyvu. Cituojant kabutėse skyrybos ženklas (kablelis, taškas) po citatos rašomas už kabučiu, pvz., **A a a „b b b“**. Tik tuomet, kai sakinyje ir prasideda, ir baigiasi citata, skyrybos ženklas rašomas prieš paskutines kabutes, pvz., **„A a a, a a a.“** Vidinės kabutės rašomos viengubos, pvz., **„A a a, b b b' a a a“**.

1.1. Kai citata yra didesnės apimties negu kelios eilutės, ji iškeliamą į atskirą pastraipą. Išskeltinės citatos pateikiamos be kabučiu, jos atskiriamos tarpu tarp eilučių ir renkamos mažesniu šriftu.

1.2. Visos darbo autoriaus korekcijos citatoje žymimos laužtiniais skliaustais **[aaa]**.

Pateikiant citatą ne nuo sakinio pradžios, ji pradedama rašyti mažąja raide, pradžioje daugtaškis nerašomas. Kai citata baigiama anksčiau nei cituojamo sakinio pabaiga, po jos rašomas daugtaškis laužtiniuose skliaustuose [...].

1.3 Citatas kitomis kalbomis rekomenduojama pateikti išverstas į lietuvių kalbą. Prireikus citatos pateikiamos ir originalo kalbomis, tada jas rekomenduojama išversti.

2. Metai rašomi arabiškais skaitmenimis ir santrumpa m., pvz., **1861 m.**; dešimtmečiai rašomi arabiškais skaitmenimis arba visu žodžiu, pvz., **8-as dešimtmetis** arba **aštuntas dešimtmetis**, **7-ame dešimtmetyje** arba **septintame dešimtmetyje**; amžiai rašomi romėniškais skaitmenimis ir santrumpa a., pvz., **XVI a.**; kai laiko tarpas rašomas pilnai, tarp arabiškų ir romėniškų skaitmenų rašomas ilgasis brūkšnys be tarpelių, pvz., **1815–1831 m.; VI–XX a.**; kai metai pateikiami skliausteliuose, santrumpa m. nerašoma, pvz., **(1900)** arba **(1579–1832)**.

2.1. Pilna data gali būti rašoma ilguoju arba trumpuoju būdu. Trumpuoju būdu rašoma arabiškais skaitmenimis tokia tvarka: metai, mėnuo, diena; skaičiai atskiriami trumpais brūkšneliais, pvz.: **1987-06-16**. Ilguoju būdu metai ir diena rašoma arabiškais skaitmenimis su santrumpomis m. ir d., mėnuo visu žodžiu, pvz., **1987 m. birželio 16 d.**

3. Lotynišku alfabetu rašyti asmenvardžiai pateikiami originalo rašybos forma su pilnais vardais, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą pagal Lietuvių kalbos komisijos patvirtintas taisykles. Pirmą kartą paminėjus pilną asmenvardį, toliau rašoma tik pavardė, o esant reikalui (kai sutampa kelių asmenų pavardės) – pavardė su inicialu. Dievų, šventųjų, karalių, imperatorių, kunigaikščių, popiežių, kardinolų, arkivyskupų ir vyskupų vardai tradiciškai rašomi lietuviškai.
4. Nelietuviški vietovardžiai pateikiami pagal dabar nusistovėjusią tvarką – transkribuoti lietuviškai, vadovaujamosi Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais. Klaidinčiai ar pagal senąsias normas parašyti vietovardžiai – pagal dabartinę vartoseną. Su trumpintos vietovardžių formos rašomos pilnos. Išimtiniais atvejais paliekama originalo rašyba, kai vietovardžio tarimas ir rašymas lietuviškoje literatūroje įvairuoja, turi seną tradiciją arba yra visiškai nežinomas, neįtrauktas į žinytus ar enciklopedijas.
5. Didžiąja raide rašomi tikriniai vardai ir išskirtinę reikšmę turintys pavadinimai bei terminai. Jeigu juos sudaro daugiau nei vienas žodis, didžiąja raide rašomi visi žodžiai, pvz., **Bažnyčia, Švč. Gailestingumo Motina, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis**.
  - 5.1. Religinių bendrijų pavadinimuose didžiosiomis raidėmis rašomi visi pavadinimo žodžiai, pvz.: **Romos Katalikų Bažnyčia, Evangelikų Liuteronų Bažnyčia** ir kt.
6. Knygų ar kitų leidinių, filmų, paveikslų, įmonių pavadinimai tekste rašomi kursyvu, išskyrus tuos atvejus, kai pastarieji teikiami išplėstiniu būdu, tai yra su bendrinio žodžiu ar santrumpa ir simboliniu pavadinimu kabutėse, pvz., **uždaroji akcinė bendrovė „Sapnas“**. Straipsnių, eilėraščių ar teksto smulkesnių dalių pavadinimai rašomi kabutėse.
7. Lotynišku alfabetu rašyti institucijų pavadinimai tekste išverčiami, prireikus skliaustuose ar išnašoje kursyvu pateikiant originalią formą. Simboliniai pavadinimai rašomi

originalo forma, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą.

8. Išnašos dedamos puslapio apačioje (*footnotes*), numeruojamos arabiškais skaitmenimis; išskyrus atvejį, jei tekste yra viena išnaša, ji gali būti pažymėta žvaigždute; taip pat panašiu būdu galima išskirti teksto turiniui nepriklausančią išnašą, pvz., nuorodas apie tekste pristatomo tyrimo rėmimą, projektą, kurio metu parengtas tekstas ir kt. Tekste išnašos ženklas dedamas prieš skyrybos ženklą, pvz., ---¹; „---“¹. Išskeltinėje (atskira pastraipa teikiamoje) citatoje išnašos ženklas dedamas po paskutinio skyrybos ženklo. Straipsnyje ar publikacijoje (jos komentare) taikoma ištisinė išnašų numeracija.
9. Bibliografija (šaltiniai, literatūra) teikiama išnašose. Kitakalbį leidinių aprašas pateikiamas originalo kalba ir rašmenimis; nelotyniško alfabeto antraštiniai duomenys transliteruojami į lotynišką alfabetą, antraštiniai duomenys kirilica pateikiami originalo forma arba transliteruoti į lotynišką alfabetą. Esant reikalui laužtiniuose skliaustuose galima pateikti pavadinimo ar kitų duomenų vertimą į lietuvių kalbą.

9.1. Duomenys leidinio aprašui imami iš leidinio antraštinio puslapio ir pateikiami be sutrumpinimų ar korekcijų.

9.2. Knygų ir kitų leidinių apraše pirmiausia nurodoma autoriaus pilnas vardas (vardai) ir pavardė; skyrybos ženklais neskiriama. Toliau nurodomas knygos pavadinimas kursyvu; atskiriamas kableliu. Toliau nurodoma leidimo vieta (ne daugiau du miestai), leidykla ar leidėjas, metai. Leidimo vieta nuo leidyklos ar leidėjo atskiriama dvitaškiu; leidėjas nuo metų atskiriamas kableliu. Knygos puslapis nurodomas po metų; atskiriamas kableliu ir rašomas po lietuviškos santrumpos p.:

Aurimas Švedas, Istoriko teritorija, Vilnius: Aukso žuvis, 2020, p. 13.

9.3. Kai knygos ar straipsnio autoriai yra keli, jie nurodomi atskiriant kableliu. Kai knygos ar straipsnio autorių arba sudarytojų yra daugiau negu trys, nurodomas tik pirmasis ir santrumpa laužtiniuose skliaustuose [et al.] Kai knygos antraštiniame puslapyje autorius nėra iškeltas į priekį, nėra įrašytas arba tik spėjamas, jį aprašo pradžioje galima nurodyti laužtiniuose skliaustuose; atskiriama kableliu:

Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.

Arvydas Anušauskas [et al.], Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

9.4. Jei autorius yra pasirašęs slapyvardžiu, jis irgi apraše nurodomas laužtiniuose skliaustuose prieš slapyvardį; skyrybos ženklų neskiriama:

[Juozas Lukša] Juozas Daumantas, Partizanai, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984.

10. Kai knyga ar leidinys turi prasminę paantraštę, ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma kursyvu kaip ir pavadinimas; atskiriama dvitaškiu:

Vytautas Merksys, Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo,

Vilnius: Mintis, 1999.

10.1. Kai knyga ar leidinys turi paantraštę, nurodančią tos knygos ar leidinio žanrą, ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma stačiai; atskiriama dvitaškiu:

Sigita Černevičiūtė, Saulius Kaubrys, Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera: Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 metais: Monografija, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.

11. Kai vienoje išnašoje nurodomi keli to paties autoriaus veikalai, autorius antrą ir kitus kartus nurodomas pilnu vardu ir pavarde:

Tomas Vaiseta, Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuojų sovietmečiu (1964–1984), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys, 2014; Tomas Vaiseta, Vasarnamis: Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija (1944–1990): Monografija, Vilnius: Lapas, 2018; Tomas Vaiseta, Orfėjas, kelionė pirmyn ir atgal: Romanas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.

12. Kai knygoje ar leidinyje niekur nėra nurodyta leidimo vieta, metai, tai žymima santrumpomis laužtiniuose skliaustuose, pvz., be vietos – [s. l.], be metų – [s. a.]; rekonstruota tikroji kontrafakcijų leidimo vieta ir metai nurodomi laužtiniuose skliaustuose.

13. Kai knyga ar leidinys turi sudarytoją, rengėją, vertėją ir pan., jis, jo pareigos (funkcija) ir iš kokios kalbos versta nurodoma po pavadinimo tokia pilna formuluote, kokia yra pažymėta cituojamoje knygoje, ir rašoma stačiai; atskiriama kableliu:

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a.–XX a. pradžioje, sudarytojas Rimantas Vėbra, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.

Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis sudarytojas), Rimvydas Petrauskas, Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 105.

14. Keliatomio leidinio tomas žymimas lietuviška santrumpa t. po bendrojo pavadinimo ir arabišku skaitmeniu; atskiriamas kableliu. Tomo ar dalies pavadinimas rašomas kursyvu; atskiriamas dvitaškiu:

Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.

15. Kai leidinys priklauso kokiai nors serijai, paprastai išnašose tai nežymima, tačiau, esant reikalui, ji nurodoma skliaustuose prieš leidimo vietą: pateikiama santrumpa **ser.**, serijos pavadinimas kursyvu, po kablelio serijos tomas arba numeris; atskiriama kableliu:

The Unknown War: Anti-Soviet Armed Resistance in Lithuania and Its Legacies, edited by Arūnas Streikus, (ser. Europa Country Perspectives, 6), London and New York: Routledge, 2002.

15.1. Kai leidinys turi redakcinę kolegiją arba priklauso serijai, turinčiai redakcinę kolegiją, redakcinės kolegijos sudėtis, esant reikalui, nurodoma prieš leidimo vietą; atskiriama kableliu:

- Daiva Krištopaitienė, *Kristijono Donelaičio raštų leidimai: tekstologinės problemos*, (ser. *Lietuvių tekstologijos studijos*, I), redakcinė kolegija: Ilona Čiužauskaitė, Loreta Jakonytė, Kristina Mačiulytė, Jurgita Ūsaitytė, Mikas Vaicekauskas (vyr. redaktorius), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
16. Cituojant antrą kartą iš eilės, nurodoma kursyvinė santrumpa *ibid*. Cituojant antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir kursyvinė santrumpa *op. cit*:
Aurimas Švedas, op. cit., p. 126.
Ibid., p. 29.
17. Cituojant to paties autoriaus daugiau nei vieną tekstą antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir sutrumpintas teksto pavadinimas. Jeigu autoriaus nėra, pateikiamas sutrumpintas pavadinimas:
Tomas Vaiseta, Vasarnamis..., p. 101.
The Unknown War, p. 52.
18. Mokslinių periodinių leidinių pavadinimas nurodomas kursyvu, leidimo vieta, metai, tomas arba (ir) numeris (kai yra tomo arba numerio paantraštė – ji atskiriama dvitaškiu ir rašoma kursyvu), numerio sudarytojas (jeigu yra išskirtas leidinyje) rašomas stačiais:
Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, t. 41: Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje, sudarytoja Tojana Račiūnaitė, p. 145.
Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, t. 35, p. 213.
Lituanus, Chicago, 2010, t. 56, Nr. 1, p. 10.
19. Žurnalų, laikraščių pavadinimas nurodomas kursyvu, stačiais – metai, tomas arba numeris, puslapiai. Laikraščių data nurodoma prieš numerį trumpuoju būdu. Kartais nurodoma, tačiau nėra būtina, leidimo vieta ir leidėjas; dažniausiai tai taikoma užsienio, regioniniams ar seniesiems leidiniams:
Naujasis Židinys-Aidai, 2011, Nr. 5, p. 317–327.
Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, Nr. 2, p. 11–13.
Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, Vilnius, 1913-01-06 (19), Nr. 3 (790), p. 2.
20. Cituojant straipsnius ar kitokius tekstus iš mokslinių periodinių, tęstinių ir panašių leidinių, žurnalų, laikraščių nurodomas autorius, straipsnio pavadinimas kabutėse, leidinys, kuriame straipsnis spausdintas; leidinys išskiriamas kursyvu. Straipsnio ar kito teksto pavadinimas nuo leidinio atskiriamas santrumpa *in*.
Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, in: Genocidas ir rezistencija, Vilnius, 2021, Nr. 2 (50), p. 80–106.
Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje ir sakytiniuose šaltiniuose“, in: Naujasis Židinys-Aidai, 2022, nr. 5, p. 13.
Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, in: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kul-

tūra: Tyrinėjimai ir vaizdai, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 796–809.

Antanas Alekna, „Vyskupas Valančius ir blaivybė“, in: Vienybė: Savaitinis laikraštis, Kaunas, 1918-03-07, nr. 7, p. 102–105.

21. Rankraštiniai dokumentai aprašomi tokia tvarka: dokumento pavadinimas, metrika – vieta, data, numeris (rekonstruoti ar kiti archyvine apraše neminimi duomenys nurodomi laužtiniuose skliaustuose), po santrumpos in: rašomas archyvo pavadinimas, fondo, aprašo, bylos, lapų santrumpos – *f., ap., b., l.* Kartu įrišti dokumentų rinkiniai ar rankraštinės knygos nurodomos pagal aukščiau nurodytus bibliografinių aprašų pavyzdžius, išskyrus tai, kad po sudarymo metų įterpiamas archyvo ar bibliotekos pavadinimas, signatūra ir kiti duomenys:

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, 1951-01-16 įrašas, in: Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 28598/3, t. 3, vokas nr. 6, l. 6–2.

LSSR Glavlito partinės organizacijos susirinkimo protokolas, 1964-03-17, in: LYA, f. 7759, ap. 2, b. 8, l. 9v..

22. Elektroninių leidinių aprašas rengiamas pagal aukščiau nurodytas bibliografinio aprašo taisykles, išskyrus tai, kad nurodant elektroninį dokumentą, laužtiniuose skliaustuose būtina nurodyti laikmenos rūšį, pavyzdžiui, [CD-ROM] ar [online]. Prieinamų per internetą dokumentų apraše pateikiama internetinė prieiga, pabaigoje skliaustuose pateikiama vėliausia nuorodos tikrinimo data:

Įdomioji Lietuvos istorija: Lietuvos valstybingumo istorija nuo seniausių laikų iki mūsų dienų, [CD-ROM], Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 2004.

Mingailė Jurkutė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, [online], in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaile-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>, (2022-12-13).

- 22.1. Antrą kartą ne iš eilės cituojant elektroninius leidinius, vadovaujamosi anksčiau nustatytomis bibliografinio aprašo taisyklėmis:

Įdomioji Lietuvos istorija.

Ibid.

Mingailė Jurkutė, op. cit.

23. Kai rengiant tekstą šaltinių ir literatūros pasitelkta daugiau nei nurodoma išnašose, pabaigoje gali būti pateikiamas literatūros sąrašas. Jis sudaromas aprašų abėcėlės tvarka ir rengiamas pagal nurodytas bibliografinio aprašo taisykles, išskyrus tai, kad literatūros sąrašė pirmiau nurodoma autoriaus pavardė, paskui vardas; kabelis po pavardės nerašomas.
24. Užsienio leidinių bibliografinis aprašas rengiamas pagal lietuviškus principus.
25. Kartu su straipsniais ir publikacijomis pateikiamos santraukos (šaltinių publikacijų apžvalgos), duomenys apie autorius: akademiniai laipsniai bei vardai, institucija ir miestas bei šalis, kurioje ji įsikūrusi, elektroninio pašto adresas.

***

Redakcinė kolegija įsipareigoja esant reikalui konsultuoti magistrantus bei doktorantus, jaunos mokslininkus, rengiančius pirmąsias savo mokslines publikacijas.

Visus žurnalo *Genocidas ir rezistencija* straipsnius bei šaltinių publikacijas anonimiškai recenzuoja du recenzentai. Autoriai su recenzijomis supažindinami tik tuo atveju, jei tekstai įvertinti kaip taisytini ir recenzentų pastabos pravarčios korekcijoms atlikti. Redakcinė kolegija neįsipareigoja teikti paaiškinimų atmestų tekstų autoriams. Maksimalus terminas, per kurį redakcinė kolegija priima sprendimą tekstą skelbti, atmesti ar grąžinti taisyti, yra 4 mėnesiai. Šis terminas nėra tiesiogiai susietas su publikavimo laiku, nes jis gali priklausyti nuo teminių numerių formavimo.

Visus spausdinamus tekstus kalbos taisyklų atžvilgiu peržiūri ir, esant reikalui, taiso redaktoriai. Autoriams pateikiami sumaketuoti tekstai elektroniniu formatu korektūrai atlikti ir autorizuoti. Grąžindami redakcinei kolegijai tekstą autoriai paprastu ar elektroniniu parašu, arba elektroniniu paštu patvirtina autorizavimą bei sutikimą, kad tekstas būtų skelbiamas žurnale *Genocidas ir rezistencija* bei prieinamas per asocijuotas duomenų bazines.

Spausdinti tekstai ir iliustracijos, diskelių ir CD pavidalo laikmenos autoriams negrąžinamos.

Kilus neaiškumų dėl medžiagos tematikos, rengimo principų ar kitų su žurnalo *Genocidas ir rezistencija* dalykiniais aspektais susijusių klausimų, prašome kreiptis į vyriausiąjį redaktorių.

Redakcinė kolegija

Guidelines for Authors

GENERAL PRINCIPLES. Submitted papers must state the aim and tasks of the research, the object, the method, and the degree of investigation of the problem under study. It is also expected that sources are indicated, accuracy of citation is respected, research results are presented and justified, and conclusions are drawn. Authors are free to choose the research methodology, the style of the text or the type of discourse (structure of the paper, argumentation model).

Texts and their appendices are accepted only in electronic form (by e-mail kristina.burinskaite@genocid.lt; leidyba@genocid.lt or by personal delivery; exceptions may be discussed with the editor-in-chief). Files must be drafted using Microsoft Office and compatible software (formats: *.doc, *.docx, *.rtf, *.xls, *.vsd, *.odf), illustrations must be prepared using software that allows the material to be saved in the following formats: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, the latter without compression. The text shall be prepared using Times New Roman font, 12 pt size, 1.5 line spacing.

The optimum length of a published article is 40 000 characters (the minimum volume of the published article is 20 000 characters), including footnotes and spaces. If the length of the proposed material (articles and source publications) exceeds 40 000 characters, the possibility of publication should be discussed with the editor-in-chief. 40 000 text characters include the text of the article, appendices (sources, tables, charts, maps, etc.), illustrations, and an abstracts (summaries of the source publications) in Lithuanian and English, and, if necessary, another foreign language, chosen taking into account the likely addressee of the publication. The length of the abstract is 1000–1500 characters. The publication consists of a facsimile or transcription of the original, based on the systematic principles discussed in the separate commentary section, with a translation where necessary, and textual and subject-specific (historical, linguistic, etc.) comments.

ACADEMIC APPARATUS. *Genocidas ir rezistencija* follows the procedures for citation, referencing, and the compilation of the list of references discussed below.

1. When citing a source in English, the quotation should be marked with quotation marks; quotations in other languages should be in italics. When quoting in quotation marks, the punctuation mark (comma, full stop) after the quotation is placed after the quotation marks, e.g. *A a a "b b b b"*. Only when a sentence begins and ends with a quotation is the punctuation mark placed before the last quotation mark, e.g. *"A a a, a a a a."* Internal quotation marks are single, e.g. *"A a a 'b b b' a a a"*.

1.1 When a quotation is more than a few lines long, it shall be given in a separate paragraph. Quotations presented in a separate paragraph shall have no quotation marks, be separated by line spacing and set in a smaller font.

1.2 All corrections by the author to the citation shall be indicated by square brackets [Aa]. If the quotation does not start at the beginning of a sentence, it should be lower-cased and shall not be preceded by an ellipsis. Where the quotation ends before the end of the quoted sentence, it is followed by an ellipsis in square brackets [...].

1.3 It is recommended to translate into English any quotations in other languages. If it is necessary to include quotations in the original language, it is still recommended to have them translated into English.

2. Years shall be written with Arabic numerals, e.g. 1861; decades are written with Arabic numerals or the full word, e.g. 1970s or eighties, in the 1960s or in the seventies; centuries are written with Arabic numerals and the abbreviation c., e.g. 16th c.; when a time period is written in full, a long dash without spaces is used between the Arabic numerals, e.g. 1815–1831; 6th–20th centuries.

2.1 The full date may be written in long or short form. The short form shall be written in Arabic numerals in the following order: day, month, year, separated by huphen, e.g.: 06-16-1987. In long form, the day and the year are written in Arabic numerals, the month in full, e.g., 16 June 1987.

3. Personal names written in the Latin alphabet shall be given in their original spelling with their full names; personal names written in other alphabets shall be transliterated into the Latin alphabet. After the first mention of a full personal name later only the surname is used, and where appropriate (in the case of overlapping surnames) by the surname with an initial of the first name. The names of gods, saints, kings, emperors, princes, popes, cardinals, archbishops, and bishops are written in traditional English form.
4. Proper names, names and terms with a distinctive meaning shall be capitalized.
5. The names of books or other publications, films, paintings and companies shall be italicised in the text. Titles of articles, poems or smaller textual elements shall be given in quotation marks.
6. Names of institutions written in Latin alphabet shall be translated in the text, with the original form in italics in brackets or footnote, as appropriate. Symbolic names shall be written in their original form, and personal names written in other alphabets shall be transliterated into the Latin alphabet.
7. Footnotes shall be placed at the bottom of the page, numbered in Arabic numerals; except if there is a single footnote in the text, which may be marked with an asterisk. Similarly, a footnote not belonging to the content of the text may be distinguished in a similar way, e.g., references to the sponsorship of research presented in the text, the project on which the text was based, etc. In the text, the footnote mark is placed before a punctuation mark, e.g. --¹, “--¹”. In a citation given as a separate paragraph, the footnote mark is placed after the last punctuation mark. Footnotes shall be numbered consecutively within the article or publication (and its commentary).
8. Bibliography (sources, references) shall be given in footnotes. The bibliographic

description in other languages shall be given in the original language and characters; non-Latin titles shall be transliterated into Latin, Cyrillic titles shall be given in their original form or transliterated into Latin. Where appropriate, a translation of the title or other data into English may be given in square brackets.

8.1 The data for the bibliographic description shall be taken from the title page of the publication and shall be presented without abbreviations or corrections.

8.2 The description of books and other publications shall first of all indicate the author's first name(s) and surname; no punctuation shall be used in between. Next, the title of the book shall follow in italics, separated by a comma. This is followed by the place of publication (no more than two cities), the publishing house or publisher and the year. The place of publication is separated from the publishing house or publisher by a colon; the publisher is separated from the year by a comma. The page of the book is indicated after the year; it is separated by a comma and followed by the abbreviation p. If information from two or more pages is referenced, abbreviation pp. is used.

Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Co., 1951, pp. 13–20.

8.3. Where a book or article has been written by several co-authors, they are listed one after another, separated by a comma. Where there are more than three co-authors or editors of a book or article, only the first author or editor shall be indicated, followed by the abbreviation in square brackets [et al.] Where the author is not highlighted, not listed, or merely assumed on the title page of the book, he or she may be indicated in square brackets at the beginning of the description, separated by a comma:

Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy, *The Collective Memory Reader*, New York: Oxford University Press, 2011.

Nerijus Milerius [et al.], *Everyday Representations of War in Late Modernity*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022.

8.4. If the author has signed with a pseudonym, it shall also be indicated in the description in square brackets before the pseudonym; no punctuation is used:

[Juozas Lukša] Juozas Daumantas, *Partizanai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984.

9. When a book or publication has a subtitle, it is given after the title, is italicized like the title and separated by a colon:

Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilisation*, Berkeley: University of California Press, 1997.

10. When one footnote refers to several works by the same author, the author is referred to by his/her full name the second and subsequent times:

Sheila Fitzpatrick, *White Russians, Red Peril: A Cold War History of Migration to Australia*, London: Routledge, 2021, pp. 11–13; Sheila Fitzpatrick, *The Shortest History of the Soviet Union*, New York: Columbia University Press, 2022, p. 40.

11. When a book or publication has an editor, translator, etc., their position (function) and the language from which it was translated shall be indicated after the title in the full wording as it appears in the book cited and shall be written upright, separated by a comma:

Aleida Assmann, Is Time out of Joint: On the Rise and Fall of the Modern Time Regime, translated by Sarah Clift, Ithaca: Cornell University Press, 2020, pp. 11–13.

12. The volume of a multi-volume publication shall be indicated by vol. after the general title and an Arabic numeral, separated by a comma. The title of a volume or part of a volume shall be written in italics and separated by a colon:

Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.

13. When a publication belongs to a series, it is usually not indicated in the footnotes, but, if necessary, it may be indicated in parentheses before the place of publication: the abbreviation *ser.* is given, the name of the series is in italics, and the volume or number of the series is given after the comma; it is separated by a comma:

The Unknown War: Anti-Soviet Armed Resistance in Lithuania and Its Legacies, edited by Arūnas Streikus, (ser. Europa Country Perspectives, 6), London and New York: Routledge, 2002.

14. The second consecutive time is indicated by the abbreviation *Ibid.* in italics. The second or further non-consecutive time is indicated by the author's name and the abbreviation *op. cit.* in italics.

Stephen Kotkin, op. cit., p. 126.

Ibid., p. 29.

15. When quoting more than one text by the same author for the second or more non-consecutive time, the author and the abbreviated title of the text are to be indicated. If there is no author, the abbreviated title is given:

Sheila Fitzpatrick, White Russians..., p. 101.

The Unknown War, p. 52.

16. Titles of academic periodicals, journals and magazines are given in italics, the place of publication, the year, the volume and/or issue, the editor of the issue (if written in the publication) is given in straight font:

Lituanus, Chicago, 2010, vol. 56, no. 1, p. 10.

Genocidas ir rezistencija, 2022, no. 1 (51), pp. 190–204.

17. The date of the newspapers is indicated before the issue in short form. The place of publication and the publisher are sometimes, but not necessarily, indicated; this is usually the case for foreign, regional or old publications:

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, Vilnius, 06-01-1913 (19), no. 3 (790), p. 2.

18. When quoting scientific or other articles from academic periodicals and similar publications as well as magazines and newspapers, indicate the author(s) of the article; the title of the article in quotation marks; the title of the publication in italics. The title of the article is separated from the title of the publication by the abbreviation *in*:

Tim Cole, "Crematoria, Barracks, Gateway: Survivors' Return Visits to the Memory Landscapes of Auschwitz", in: *History and Memory*, vol. 25, no. 2, 2013, pp. 102–131.

19. Handwritten and archival documents are described in the following order: the title of the document, metrics – place, date, number (reconstructed or other data not mentioned in the document are given in square brackets), the location of the document: the name of the repository (archive or library) in italics, the name and/or number of the fonds or collection, folder, box, file, and sheet number. The metrics is separated from the name of the repository by the abbreviation "in":

Interrogation protocol of Monika Alūzaitė, Vilnius, 16-01-1951, in: *Lithuanian Special Archives* (hereinafter – *LSA*), fond K-1, op. 58, file 28598/3, vol. 3, envelope no. 6, f. 6–2.

20. The description of electronic publications follows the above rules for bibliographic descriptions, except that when referring to an electronic document it is necessary to indicate the type of medium, e.g. [CD-ROM] or [online], in square brackets. For documents accessible online, the online access is given in the description, with the latest date of checking the reference in parentheses at the end:

The Interesting History of Lithuania: The History of Lithuanian Statehood From Ancient Times to the Present Day, [CD-ROM], Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 2004.

Anne Applebaum, "Another Putin Foe Meets a Grim Soviet-Era Fate", in: *The Atlantic*, 03-02-2023, [online], in: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/02/mikheil-saakashvili-georgia-president-democracy-russia/672931/>, (13-05-2023).

- 20.1: For the second non-consecutive citation of electronic publications, the rules for bibliographic description set out above shall apply:

Anne Applebaum, "Another Putin Foe...".

Ibid.

21. Where the sources and literature used in the preparation of the text are more extensive than those indicated in the footnotes, a list may be given at the end of a publication. The list of references should be in alphabetical order of the descriptions and follow the rules for bibliographical descriptions, except that the author's surname should be given first, followed by his or her first name; the comma after the surname should not be written.
22. Articles and publications shall be accompanied by abstracts (summaries of the source publications).
23. Articles and publications are accompanied by abstracts (reviews of source publications), data about authors: academic degrees and titles, institution and city and country where it is located, e-mail address.

***

The Editorial Board undertakes to advise, where necessary, postgraduate and doctoral students and young researchers preparing their first academic publications.

All articles and source publications in Genocidas ir rezistencija journal are peer-reviewed anonymously by two reviewers. Authors are only informed of the reviews if the texts have been assessed as being in need of revision and if the reviewers' comments may contribute to necessary corrections. The Editorial Board does not undertake to provide explanations to the authors of rejected texts. The maximum time limit for the Editorial Board to decide whether to publish, reject or return a text for revision is 4 months. This deadline is not directly linked to the timing of the eventual publication, which may depend on the formatting of thematic issues.

All texts to be published are reviewed from a linguistic point of view and, if necessary, corrected by editors. Authors are provided with the typeset texts in electronic format for proofreading and authorisation. When returning the text to the Editorial Board, authors shall confirm their authorisation and consent to its publication in Genocidas ir rezistencija and access through associated databases by simple or electronic signature or by e-mail. Printed texts and illustrations, discs and CDs are not returned to the authors.

In case of any uncertainties concerning the subject matter, the principles of preparation or any other issues related to the subject matter of the Genocidas ir rezistencija journal, please contact the Editor-in-Chief.

Editorial Board

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2023, 1(53)

Iš ukrainiečių į lietuvių kalbą vertė **Vasil Kapkan**
(Pratarmė, Vladyslav Hrynevych straipsnis) ir **UAB „Metropolio vertimai“**
Iš ukrainiečių į anglų kalbą vertė ir korektūrą skaitė **UAB „Metropolio vertimai“**

Lietuvių kalbos redaktorė **Sigita Šimelionytė**

Maketo autorė **Evelina Garliauskienė**

Maketavo **Vitalijus Bilevičius**

Pirmame viršelyje – Anastasijos Starko „Moteris-saulėgrąža“, Julijos Musakovskos poezijos knygos *Laisvės dievas (Бор свободу)* iliustracija. Skaitmeninis koliažas.

Ketvirtame viršelyje – Kaimietė, bado auka, gulinti Charkivo turguje. Nuotrauka, 1933.

Šaltinis: Alexander Wieneberger, *Die Hungertragödie in Südrussland 1933 (Innitzer Album)*, 1934, p. 12; Alkani kaimiečiai išeina iš kaimo ieškoti pagalbos mieste. Nuotrauka, 1933. Šaltinis: Alexander Wieneberger, *Die Hungertragödie in Südrussland 1933 (Innitzer Album)*, 1934, p. 1; Ukrainos sukilėlių armija (UPA). Nuotrauka. Šaltinis: Ukrainos išsilaisvinimo judėjimo tyrimo centras (*Центр досліджень визвольного руху*); Žmonės, besislepiantys po sugriautu tiltu per Irpinės upę. Nuotrauka, 2022-03-06, Irpinė.

Autorius Emilio Morenatti

2023-09-19. Tiražas 300 egz. 21 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, 01128 Vilnius,

leidyba @genocid.lt

www.genocid.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“

Naujoji Riovonių g. 25C,
03153 Vilnius